

Uralkodók – hatalom – reprezentáció

CZIRÁKI ZSUZSANNA

*Bethlen Gábor fejedelmi látogatásai
Brassóban*

VATAI GÁBOR

*A vitézlő rend életkörülményei
és motivációja a 17. második felében*

KOVÁCS ZSOLT

*XIV. Lajos és Mária Terézia ünnepélyes
párizsi bevonulása*

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

*Báthori Zsigmond politikája
és harmadik lemondása*

SZŰCS ZOLTÁN GÁBOR

Természet, jog, teológia

26. évf.

2011

2. szám

*Bemutatjuk Gernot Nussbächer
brassói levéltáros-történészt*

Következő számunk tartalmából

SZENDE KATALIN

Nyelvében él a polgár?

Többynyelvűség a késő-középkori Magyarország városaiban

PETROVICS ISTVÁN

Közjegyzők a középkori Pécsen: Pozsegavári Márton fia, Balázs

POLGÁR SZABOLCS

Etil, a kazárok városa

KARÁTH TAMÁS

Reginald Pecock pere, 1457

Bemutatjuk Antonín Kalous történészt

26. évfolyam

2011. 2. SZ.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

PAPP SÁNDOR

A kiadvány

OKTATÁSI
ÉS KULTURÁLIS
MINISZTERIUM

OKM

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Civil Alapprogram,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER
GALAMB GyÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GéZA
TOMKA BéLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmány

CZIRÁKI ZSUZSANNA

Bethlen Gábor fejedelmi látogatásai Brassóban a városi számadás-
könyvek tükrében 5

VATAI GÁBOR

„Csak az menjen katonának...” (A vitézlő rend életkörülményei és
motivációja a 17. második felében) 32

KOVÁCS ZSOLT

XIV. Lajos és Mária Terézia ünnepélyes párizsi bevonulása (1660) a
Bureau de la Ville iratanyaga és a *Theatrum Europaeum* alapján 53

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

Báthori Zsigmond politikája és harmadik lemondása (1599–1600) ... 85

SZÜCS ZOLTÁN GÁBOR

Természet, jog, teológia (Egy fejezet a politikai diskurzus történeté-
ből a 18. századi Magyarországon) 99

Műhely

NEDIM ZAHIROVIĆ

A határvidékben rejlő lehetőség (Thúry György halála és Berzencei
Mehmed aga felemelkedése) Fordította: Cziráki Zsuzsanna 116

BORUS GYÖRGY

Az angol–holland háborúk valódi okai 120

FERIDUN M. EMECEN

I. Szelim szultán és a keleti kérdés Fordította: Szigeti Boglárka 129

Húszéves a Bizantinológiai Intézeti Alapítvány (Interjú Baán István-
nal, az Alapítvány „atyjával”) Interjút készítette: Révész Éva 143

Múlidéző

KOVÁCS ADRIENN

Fejér megye legkorábbi nemzetiségi és vallásfelekezeti adatai Bél
Mátyás országleírásának kéziratváltozataiban 148

Határainkon túl

„...úgy beszélsz, mint a középkorban” (Interjú Gernot Nussbächer
brassói levéltáros-történésszel) Az interjút készítette: Cziráki Zsu-
zsanna 159

Gernot Nussbächer műveinek válogatott bibliográfiája 166

Figyelő

Ízek és illatok kultúrtörténete

(Csoma Zsigmond: *Késő reneszánsz, kora újkori kertek és borok Erdélyben. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Agroinform Kiadó, 2009. 256 oldal*)

G. ETÉNYI NÓRA 178

„Kényelmes érdektelenség” (A világ új nagyhatalmának véleménye Magyarországról, 1914–1918)

(Glant Tibor: *Kettős tükörben: Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején. Kosuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2008. 307 oldal*)

PETERECZ ZOLTÁN 184

Aranyhullám

(Guido Thieme: *Internationalismus und Diplomatie. Währungs-politische Kooperation im europäischen Staatensystem 1865–1900. R. Oldenbourg Verlag, München, 2009. 255 oldal*)

KÁRBIN ÁKOS 188

A reformkori városok és a polgárság kollektív reprezentációi

(Czoch Gábor: *„A városok szíverei.” Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról. Kalligram, Pozsony, 2009. 210 oldal*)

KOSÁRKÓ LÁSZLÓ 193

Új történeti poétikák nyomai

(Kisantal Tamás [szerk.]: *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem. Kijárat, Budapest, 2009. 314 oldal*)

LACZÓ FERENC 198

Unió és perspektívái

(Allan I. Macinnes: *Union and Empire: The Making of the United Kingdom in 1707. Cambridge University Press, 2007. 398 oldal*)

SZABÓ TIBOR 204

Egyoldalú Pozsony-képek

(Pieter C. van Duin: *Central European Crossroads. Social Democracy and National Revolution in Bratislava (Pressburg) 1867–1921. New York – Oxford, 2009. 466 oldal*)

(Filep Tamás Gusztáv: *Főhatalomváltás Pozsonyban 1918–1920. Események, történések egy hírlap közleményeinek tükrében. Kalligram, Pozsony, 2010. 188 oldal*)

VARGA BÁLINT 206

Számunk szerzői 210

CZIRÁKI ZSUZSANNA

Bethlen Gábor fejedelmi látogatásai Brassóban a városi számadáskönyvek tükrében

A brassói állami és egyházi levéltárak gazdag iratanyagát tanulmányozva újra és újra megbizonyosodhatunk afelől, mekkora értékek is rejlenek a város – nemkülönben a többi erdélyi szász város – csaknem nyolc évszázadot átívelő gyűjteményeiben. A helytörténetírás kezei túlélve Erdély és az egész régió történetére vonatkozóan számos tudományterületet érintve gyarapíthatjuk ismereteinket, legyen itt szó diplomáciatörténetről vagy akár életmódtörténetről. Az alábbi tanulmány a fejedelemség korára, annak is egyik jól körülhatárolható és több szempontból kiemelkedő szeletére irányítja a figyelmet, Bethlen Gábor uralkodására. A vizsgálódás középpontjában azonban rendhagyó módon nem eseménytörténeti, hadászati vagy diplomáciai kérdések állnak, csupán egy hétköznapiak mondható esemény az erdélyi fejedelmek idejéből: az erdélyi uralkodó – esetünkben Bethlen Gábor – befogadása országa egyik jelentősebb városában, Brassóban. A fejedelem vendégeskedése, a szász városokra nehezedő fejedelmi szolgáltatások szerves részeként a szász közösségek és a fejedelem viszonyának egyik alapvető összetevője volt, ennek megfelelően az esemény alaposabb megismerése a fejedelmi hatalom és a szász közösségek aktuális viszonyára is fényt vet. Mi több, számos ponton kiegészíti a korszak eseménytörténetére, gazdasági helyzetére, a szász autonómia működésére vagy akár a város és a fejedelmi udvar felépítésére vonatkozó ismereteinket, így tehát feltétlenül érdemes a figyelemre.¹

A kutatás alapját egy jellegzetes forráscsoport, a brassói számadáskönyvek gyűjteménye alkotja.² Bethlen Gábor uralkodása idejéből az 1613–1617 és az 1620–1629 közötti időszaka-

¹ E tanulmány kiegészítő eleme doktori disszertációmnak, mely Brassó város fejedelmi szolgáltatásainak részletes vizsgálatát tartalmazza Bethlen Gábor uralkodása idején. Elkészülésében, valamint brassói kutatómunkám során nélkülözhetetlen segítséget kaptam Gernot Nussbächertől, amiért rendkívül hálás vagyok. Ezúton szeretném továbbá kifejezni köszönetemet tanáromnak, dr. Papp Sándornak hasznos észrevételeiért és szakmai tanácsaiért, illetve Derzsi Júliának, amiért felhívta figyelmemet a kolozsvári számadásokkal történő összehasonlításban rejlő lehetőségekre.

² Arhivele Naționale ale României Filială Brașov. Fondul Primăria Brașov. Seria socoteli alodiale – socoteli vilicale – Stadthannenrechnungen (a továbbiakban: ANR FB Stadthannenrechnungen) V/19-V/23. Brassóban a számadáskönyv a város pénzügyeit kezelő városgazda (*Stadthann* vagy *villicus*) éves kiadásainak és bevételeinek tételes jegyzékét tartalmazza német nyelven, melyet a hivatali év végén – karácsony másnapján – a jegyző által lejegyzett és bekötött formában a városvezetés számadó gyűlésén olvastak fel. A brassói szász számadások vezetésére jellemző a bejegyzések rendkívüli alaposága: az utolsó dénárig feljegyezték minden kiadást, a tételeket pedig rendre magyarázatokkal látták el. Így nem meglepő, hogy egyetlen esztendő számadása 300 oldal körül mozog. A bethleni korszakból fennmaradt számadáskönyvek anyaga összesen 3906 oldalt tesz ki, és a következő felosztásban áll a kutató rendelkezésére: ANR FB Stadthannenrechnungen V/19: 1612, 1629, 1630; V/20: 1613–1617; V/21: 1621–1625; V/22: 1620, 1627, 1628; V/23: 1626.

kot fedik le, és még így, az eseménysort megtörve is kiválóan alkalmasak arra, hogy megismerjük belőlük Brassó és a Barcaság,³ illetve számos vonatkozásban Erdély viszonyait a vizsgált korszakban. A bennük rejlő lehetőséget a szász levéltárosok és történészek már a 19. században felfedezték, és hozzá is kezdtek a különféle városi számadások közléséhez a *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* sorozat keretei között.⁴ Sajnos azonban a munka csupán a 16. század végéig dolgozta fel a roppant anyagot, így a 17. század számadásai feltérképezetlenül maradtak – mindössze kiegészítő forrásként bukkantak fel egy-egy tanulmány elkészítése során, ám módszeres feltárásukra, a gyűjteményben rejlő lehetőségek teljes kiaknázására máig nem került sor. A számadáskönyvek, különösen információik terjedelme és részletgazdagsága alapján azonban önálló forrásként is megállják a helyüket, jöllehet ebben az esetben sem mondhatunk le arról az igényünkről, hogy a feltárt adatokat összevessük a korszak egyéb írásos kútforráival – elsősorban a fennmaradt krónikákkal és levelezésekkel. A továbbiakban tehát a brassói számadások elsődleges információi alapján keressük a választ arra, hogyan is zajlott egy fejedelmi látogatás Brassóban, és milyen mozgatórugók állottak az események háttérében. Azonban mielőtt még rátérnénk a részletekre, érdemes egy rövid kitekintés erejéig megvizsgálni, milyen történeti előzményei voltak e jellegzetes szolgáltatásnak, a fejedelem befogadásának Brassóban és Szászföldön.

A fejedelem befogadására vonatkozó szabályozások

Az uralkodó iránti kötelezettségek vizsgálata során minden esetben az erdélyi szászok első ismert⁵ jogbiztosító rendelkezése, az 1224-ben kibocsátott *Andreanum* szolgál kézenfekvő kiindulási pontként. Az oklevél ugyanis foglalkozik a *descensus* kérdésével, vagyis az uralkodó befogadásának terhével, mely a középkori közösségek kötelezettségei között jelentős tételnek minősül.⁶ Erre vonatkozóan II. András király hűségese „teuton” alattvalóit abban a

³ Brassó jelentős gazdasági erőforrásai birtokában és befolyásos kereskedői, patríciusai révén a Szász *Universitas* meghatározó közösségének számított. Tekintélyét növelte, hogy a barcasági települések között gyakorolt vezető szerepét a 16. századra végére csaknem korlátlan befolyássá te- rebélyesítette. Ezen szempontok alapján a szász történészek előszeretettel hasonlítják a Barcaság koronáját, Brassót egy korabeli svájci kantonhoz. Vö.: Philipp, Maja: *Kronstadt. Braşov-Kronstadt*, 2006. (a továbbiakban: Philipp: *Kronstadt*)

⁴ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt. I–III.* Kronstadt (Brassó), 1886–1896.

⁵ A szász történészek körében továbbra is tartja magát az a nézet, mely szerint az *Andreanum*ot megelőzően létezett egy másik, a szászok betelepítése – tehát II. Géza uralkodása – idején kiállított kiváltságlevél. A „*Geysanum*” névre keresztelt rejtélyes dokumentum létezését ugyan mindmáig nem sikerült igazolni, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a vélekedést, hogy a Nyugat-Európa legfejlettebb területeiről befogadott vendégek Magyarországon élvezett különleges státusát a telepítést kezdeményező magyar király szükségszerűen szóbeli megállapodás vagy kiváltságlevél formájában rögzítette. Így a privilégiumok ma ismert legkorábbi foglalata, az *Andreanum* is e korábbi kiváltságokra volna visszavezethető. Vö.: Klein, Karl Kurt: *Geysanum und Andreanum. Fragmentarische Betrachtungen zur Frühgeschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. In: *Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der Siebenbürger Sachsen*. Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Dritte Folge, 1971. 8. 54–62.; Gündisch, Konrad: *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*. Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat, Band 8. Langen Müller, 1998. (a továbbiakban: Gündisch: *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*) 38–40.

⁶ Blazovich László: *Az Andreanum és az erdélyi szászok az etnikai autonómiák rendszerében a középkori Magyarországon*. Erdélyi Múzeum, 67. köt. (2005) 3. sz. <http://erdelyimuzeumfolyoirat.adatbank.transindex.ro>. 9. Letöltés időpontja: 2009. október 24.

kegyben részesítette, hogy az uralkodói látogatások számát legfeljebb háromban határozta meg. Mindezt kiegészítette azzal a tétellel, hogy a telepések a királyt képviselő és országos ügyben eljáró erdélyi vajdát is kötelesek befogadni, ám két alkalomnál nem többször, a kiváltságos szász területen történő átkelése során oda és vissza.⁷ Ez a szabályozás megszületésének idején még csak a kiváltságlevélben lazán körülhatárolt Királyföldét érintette, tehát a Szászvárostól Barótig⁸ terjedő dél-erdélyi határvidéket. Brassóra és a Barcaságra nem vonatkozhatott, hiszen a település egészen a 15. századig kívül esett a szászok királyi privilégiumokkal biztosított területén. Mi több, a vidék csupán az *Andreanum* kiállítását követően szabadult fel a Német Lovagrend hűbérurasága alól, ezt követően igazgatását a székely ispán hatáskörébe rendelve, önálló kerületként visszakapcsolták a vajda által összefogott erdélyi központi közigazgatásba. Brassóban és vidékén az *Andreanumban* foglalt „arany szabadságok” csupán Hunyadi Mátyás 1486-os erdélyi közigazgatási reformja után léptek érvénybe.

Jelenlegi ismereteink alapján úgy tűnik, középkori királyaink személyes látogatása Szászföldön nem volt gyakori jelenség, még ritkábban jutottak el a birodalmuk keleti peremén őrt álló brassói *districtus*ba. Ha mégis sor került a látogatásra, az esemény háttérében rendkívüli esemény, leginkább az egész dél-kelet-európai régióra irányuló határozott külpolitikai és hadászati indítékok álltak. Erre vonatkozóan a legkézenfekvőbb példát éppen Brassó városa szolgáltatja: amikor Luxemburgi Zsigmond és udvara 1426 decembere és 1427 júliusa között felkereste a várost, a török háború már több volt a Kárpátok biztonságos hegyein túl játszódó távoli eseménynél. Az ország, egyben a nyugati kereszténység határát képező dél-erdélyi szász városok átélték a török betörések első hullámain, melyek a tatárjárás óta nem tapasztalt pusztítással söpörtek végig az érintett területeken. A csupán félkész védművekkel rendelkező Brassó maga is súlyos veszteségeket szenvedett a legutóbbi, 1421-es betöréskor. Zsigmond király tehát brassói tartózkodása során kiemelt figyelmet szentelt a török háború aktuális kérdéseinek – az al-dunai védelmi vonal megerősítésének, illetve a Havasalföld biztosítása érdekében vezetett hadjáratnak – ezen felül személyes jelenlétével is ösztönözte a török betöréseket felfogó Dél-Erdély lakosait. Nem feledkezett meg vendéglátóiról, a brassóiakról sem, hiszen látogatása során számos kedvezményrel, illetve birtokadománnyal gyarapította a város erejét, nem csoda tehát, ha Brassóban a legutóbbi időkig különleges tisztelettel emlékeztek kiemelkedő pártfogójukra, Luxemburgi Zsigmondra.⁹

A mohácsi csatavesztést követően, az erdélyi fejedelemség kialakulásával párhuzamosan azonban alapvető változás következett be a fent röviden vázolt helyzetben. Erdély kényszerű leválasztása az Oszmán Birodalom által annektált és a Habsburg igazgatás alá került magyarországi területekről a 16. század közepén új uralkodói központ kiépítését tette szükségessé az önálló életre keltett tartományban, ami sok tekintetben ugyanúgy igényt

⁷ „Statuimus insuper dictis fidelibus, ut cum ad expeditionem ad ipsos nos venire contigerit, tres descensus tantum solvere ad nostros usus teneantur. Si vero vaivoda ad regalem utilitatem ad ipsos vel per terram ipsorum transmittitur, duos descensus, unum in introitu et unum in exitu solvere non recuset.” In: Zimmermann, Franz – Werner, Carl (Hrsg.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I. Hermannstadt, 1892. 34–35.

⁸ „... universus populus incipiens a Waras usque in Boralt cum terra Syculorum terrae Sebus et terra Daraus unus sit populus...” Uo.

⁹ Teutsch, Georg Daniel: *Die Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. I. Hermannstadt, 1899. (a továbbiakban: Teutsch: *Die Geschichte der Siebenbürger Sachsen* I.) 104–105.; Gündisch: *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*, 59–63.; Philippi, Maja: *Kaiser Sigismund in der Schulerau*. In: Philippi: *Kronstadt*, 81–83.

formált a néhai budai királyi székhely örökségére, mint a Habsburg királyok udvara.¹⁰ Erdélyben az uralkodói központ kérdésében kezdetben több lehetőség is szóba jött.¹¹ A választás végül a Báthory-korszakban jelentősebb fejlődésnek induló Gyulafehérvárra esett, de a város fejletlenségénél, még inkább Erdély és a fejedelmek sajátos hatalmi helyzeténél fogva nem tölthette be ugyanazt a szerepet, amit a budai udvar képviselt a középkori magyar királyságban.¹²

Megjegyzendő továbbá, hogy az erdélyi uralkodók udvarának jellegzetes vonása volt az uralkodó és környezete gyakori helyváltogatása, jöllehet ez nemcsak az erdélyi viszonyokat jellemezte, hanem a 17. század számos európai udvarát is. Természetesen háborús időben az erdélyi haderővel személyesen hadba szálló fejedelmet és a legszükségesebb személyzetre korlátozott udvarát rendszerint a felvonuló sereg táborában találjuk. Más lapra tartozik azonban a fejedelem és udvarának tartózkodási helye, esetleges „kiszállása” békesség idején. A jelen dolgozatnak nem lehet célja a fejedelmi udvar mozgásának, még kevésbé térhasználatának és térszimbolikájának vizsgálata. Annyit mindenesetre mégis le kell szögezni, hogy a „vándorló udvar” középkori eredetre visszavezetett szokása Erdélyben a 16–17. század folyamán is tartotta magát, aminek következtében a fejedelem gyakran kért bebochtást országa nagyobb városaiba.

A „kiszállás” háttérében leggyakrabban országos jelentőségű kiváltó ok – rész- vagy teljes országgyűlés, diplomáciai tárgyalás, igazságszolgáltatás, erődemonstráció az aktuális hatalmi helyzettől függően – állt, melynek anyagi terheit legnagyobbbrészt a kiszemelt városi közösség viselte.¹³ A költségek pedig szerény becslések szerint is több száz, nem ritkán több ezer forintra rúgtak, ami korántsem meglepő, ha figyelembe vesszük, mennyi szolgáltató tartozott a fejedelem és felesége udvarához. A Bethlen Gábor hopmesteréhez, Csúti Gáspárhoz intézett utasításában foglaltak alapján a fejedelem udvarához tartozó személyek a következő csoportokra terjedtek ki: az étel-ital elkészítése és felszolgálása körül tevékenykedő konyhamesterekre, asztalnokokra, étékfogókra, pohárnokokra, bortöltőkre, felszolgáló inasokra és egyéb, pontosabban meg nem nevezett belső konyhai szolgákra, a fejedelem által használt helyiségek őreire, a fejedelem és fejedelemasszony inasaira – „bejáróira” – és egyéb udvarló népeire, akiket a főúri udvarok szokása szerint az előkelő családok fiatal tagjai közül válogattak, valamint a rendfenntartás feladatát ellátó fejedelmi darabon-

¹⁰ Utóbb Pálffy Géza hívta fel arra az Európában csaknem egyedülálló jelenségre a figyelmet, hogy 1526 után a középkori Magyar Királyság legitim örökösei udvartartásuk és udvari méltóságai révén voltaképpen nem is két, hanem három uralkodói centrumhoz kapcsolódtak: a Habsburgok kettős, magyarországi és bécsi kötődésű, illetve a Szapolyaiak kelet-magyarországi (erdélyi) udvarához. Az átmeneti helyzetet követően, a század végére azonban már egyértelművé vált Bécs dominanciája a magyar királyi országrészekben, valamint a korábbi, kényszerűen vándorló Szapolyai-udvar is Gyulafehérvárra örökölte a fejedelmi székhely kialakítását. Vö.: Pálffy Géza: *Mi maradt az önálló magyar királyi udvarból Mohács után?* In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest, 2005. (G. Etényi–Horn: *Idővel paloták*) 45–59.

¹¹ Szapolyai János királysága idején az uralkodói központ szerepére a legújabb kutatások szerint a százszek egyik csekélyebb városa, Szászsebes is esélyes volt. Vö.: Kovács András: *Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században*. In: G. Etényi–Horn: *Idővel paloták*, 237.

¹² Kovács: *Gyulafehérvár*, 237.

¹³ *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708*. Milleniumi Magyar Történelem. Források. Szerk. Bertényi Iván – Benda Gyula – Póto János. Budapest, 2001. (a továbbiakban: *Magyar udvari rendtartás*) 9.; Szabó Péter: *A kihelyezett udvarok az Erdélyi Fejedelemség hatalmi harcaiban*. In: G. Etényi–Horn: *Idővel paloták*, 314–315.

tokra.¹⁴ Hozzájuk kell számítanunk továbbá a fejedelem hétköznapi tevékenységében részes tanácsurakat és „udvari fő-fő embereket”¹⁵, akik leggyakrabban maguk is családjukkal, személyes kis udvartartásukkal voltak jelen, és akik az országos ügyektől függően útjában is a fejedelem mellett tartózkodtak. A fejedelmi kíséret holdudvarába tartoztak még az udvari hitélet, tudományosság és szórakoztatás képviselői, prédikátorok, orvosok, tudósok, diákok, muzsikuskok is, valamint a fejedelmi testőrség fegyveresei. Az „udvarlók” létszámáról nem áll rendelkezésünkre biztos adat, mint ahogy arra vonatkozóan sem, a fejedelem közülük mennyit vitt magával utazásai alkalmával. Mindent figyelembe véve azonban annyi bizonyosra vehető, hogy egy-egy vendégség létszáma a több száz fős nagyságrendet is elérhette. Ezt támasztja alá 1613-ban a szászok azon kérése is, melyben 400 főben kísérelték meg maximalizálni a fejedelmi vendégsereg létszámát.¹⁶ Ez a szám már a fogadó fél által is elfogadott kompromisszumos helyzetre utal, addigi szokás szerint tehát a befogadott fejedelmi udvar és a kísérelő had ennél jóval nagyobb létszámot is képviselhetett.

Nem csoda tehát, ha a fejedelmi udvar befogadásának súlyos terhe az elvárt szolgáltatások mennyiségénél és minőségénél fogva leggyakrabban a „tőkeerősebb”, privilégiumokkal bőségesen körülbástyázott taksás, illetve szászföldi városokra nehezedett. A városok kiváltságai által biztosított előnyös helyzet ugyan megteremtette a szükséges infrastrukturális és gazdasági hátteret ahhoz, hogy rövid ideig „az ország első városává” lépjenek elő, ám el is zárták az uralkodót az ebből fakadó előnyök korlátlan élvezésétől. A megfelelő törvényi háttér biztosítása nélkül tehát remény sem volt arra Erdélyben, hogy a partikuláris érdekeiket érélyesen védelmező rendek tudomásul vegyék a fejedelmi udvar költséges eltartásának rendszeres terhét.

A szokásjogon és a korábbi szabályozásokon – így a legkorábbi *Andreanum*on – túlmenően az erdélyi törvényalkotás tehát arra kényszerült, hogy külön is foglalkozzon az uralkodó elszállásolásának kérdésével. Az erre vonatkozó végzésekről a II. Rákóczi György által 1653-ban elfogadott összefoglaló erdélyi törvénytár ad felvilágosítást rendi jogokat tárgyaló harmadik részében. Eszerint az alattvalói hűség és köteleesség azt diktálja, hogy a városok bebocsássák fejedelmüket vagy az ő képviselőit eljáró személyeket falaik közé, meghozza – a Szászföldön érvényben lévő *Andreanum*tól eltérően – mindenféle korlátozás nélkül.¹⁷ Érdemes hangsúlyozni továbbá azt a már az *Andreanum* szövegében is megfigyelhető tényt, hogy a törvény világosan megkülönbözteti az országos ügyekben eljáró hivatalos személyeket – fejedelem, illetve nevében eljáró tisztségviselők – a magánszemélyektől. Az utóbbiak helyzete a kiváltságolt területeken ugyanis gyakori vita tárgyát képezte egész Erdélyben. Különösen Szászföldön éleződött ki a helyzet, hiszen a területiális autonómia ko-

¹⁴ Bethlen Gábor erdélyi fejedelem utasítása hoptesterének, Csúti Gáspárnak. Kolozsvár, 1622/23. In: Magyar udvari rendtartás, 69–77.

¹⁵ Bethlen Gábor erdélyi fejedelem utasítása, 69–77.

¹⁶ A szász universitas feltételei Bethlen Gábor szebeni telelése tárgyában. 1613. december 17. Szilágyi Sándor: *Erdélyi országgyűlési emlékek* (a továbbiakban: EOE) VI. Budapest, 1880. 383.

¹⁷ „Hogy az országnak legitimus fejedelmi akármely kerített, privilegiumos vagy költsos városokban birodalmokbéliék közül, [...] valamikor akarják, mind békességes és háboruságos időkben, mind magok személyek szerént, udvarok népe, ország népe, fizetett és egyéb rendbéli hadas praesidium locumtenensi, avagy arra rendeltetett tisztviselői, az állapotoknak és szükségeknek mivoltához képest, szabadoson bebocsáttasanak, lakhassanak és a közönséges haza s fejedelmek javára szép egyező értelemmel vigyázhassanak, [...], azoknak egyébiránt való szabadságoknak s privilegiumoknak való megsértődése nélkül, sub poena nota infidelitatis, amissioneque libertatis et omnium immunitatum”. *Magyar Törvénytár. 1540–1848. évi erdélyi törvények. Approbata Constitutiones*. Budapest, 1900. (a továbbiakban: *Approbata Constitutiones*.) III. R. LXXXI/ I. art. 153.

rabeli elve alapján gazdasági, politikai és kulturális előnyöket élvező vidék már a középkorban is kedvelt célpontja volt a vármegyei nemesség lakhelyváltztatásának. A szász vezetők természetesen minden rendelkezésre álló eszközzel küzdöttek a folyamat ellen. Kezdeti sikereik dacára már a 16. században engedményre kényszerültek, hiszen a jogalkotásban is teret hódított a „*tempore necessitatis*” elve, melynek értelmében veszedelem esetén kénytelenek voltak beengedni a falaik között menedéket kereső vármegyei nemeseket és székelyeket. Az *Approbata Constitutiones*ban foglaltak már a harc számukra kedvezőtlen kimeneteléről árulkodnak, miután az idegenek szabad birtoklási, letelepedési, „szabados ki s bé bocsáttatási”¹⁸ jogáról rendelkeznek.

De milyen szabályozások lehettek érvényben a vizsgált korszakban, Bethlen Gábor uralkodása idején? A Báthory fejedelem leköszönését és Bethlen Gábor trónra lépését szentesítő országgyűlés idején az országban a rendezetlen kül- és belpolitikai helyzet következtében fokozott belső nyugtalanság uralkodott. Közvetlen aggodalomra adott okot továbbá az a tény is, hogy az országgyűlés a jelenlévő nagyszámú török és tatár katonaság árnyékában kezdte meg a rendteremtést. Bethlen Gábor és az összegyűlt rendek erőfeszítései ilyen körülmények között arra irányultak, hogy orvosolják a közelmúlt főbb sérelmeit, illetve visszatérjenek a Báthory Gábor uralkodását megelőző gyakorlatokhoz. Ami a sérelmeket illette, az előző fejedelem regnálása, azon belül városi látogatásai bőven adtak okot a diskurzusra. Az előzményeknek megfelelően a fejedelem megválasztását követő napokban hozott törvények a „romlott országban” járó fejedelemnek – nyilvánvalóan a Báthory fejedelem idején eluralkodó, valóban tirannusi önkényt idéző fejedelmi látogatásokra és „gazdálkodásokra” emlékezve – azt írták elő, hogy udvarát maga mellett tartsa, ne a szászokon vagy az ország más lakosain.¹⁹

A fejedelem befogadásának kötelezettségétől a rendek természetesen mégsem zárkózhattak el, erre vonatkozóan a régi szokásokat tartották mértékadónak – minden bizonnyal ismét a Báthory Gábor rossz emlékű uralma előtti időszakra utalva.²⁰ A vizsgált téma szempontjából külön figyelmet érdemelnek azok az artikulások, amelyekben a szász vezetők az új fejedelem elé terjesztették kéréseiket.²¹ A dokumentum 7. pontja a szász városoknak arra a kötelezettségére irányítja a figyelmet, mely kiegészítette a fejedelem befogadásának feladatát: más erdélyi városokhoz hasonlóan a fejedelem igényének megfelelően helyet kellett biztosítani az összeülő országgyűlésnek. A szászok megkísérelték kicsikarni Bethlen Gábortól, hogy mentesítse őket e teher alól, ám a fejedelem elzárkózott a kérés elől, hiszen „az régi fejedelmek idejében is volt gyűlés közöttük”.²²

Ezt a követelésüket a szászok egyébként mérsékelt formában ugyan, de fenntartották a Szeben visszaadását kísérő tárgyalások során is: a nagyobb szász városok – Szeben, Brassó, Beszterce, Segesvár – elzárkóztak az országgyűlés befogadásától.²³ Bár Bethlen Gábor sok engedményre volt hajlandó a szászok megbékítése érdekében, ennek a kérésüknek nem tett, az erdélyi viszonyokból és hagyományokból fakadóan nem is tehetett eleget. Noha az erdélyi földön tartott országgyűlések színhelye rendre Gyulafehérvár, esetleg Kolozsvár

¹⁸ Az 1613. októberi országgyűlés törvényei. EOE VI. 361.

¹⁹ Az 1613. októberi országgyűlés törvényei. EOE VI. 361.

²⁰ Az 1613. októberi országgyűlés törvényei. EOE VI. 361.

²¹ *Articuli totius gentis Saxonicalis veriusque ordinis ad illustrissimum dominum nostrum gratiosissimum*. Anno dom. 1613. 23. Octobris. EOE VI. 365–367.

²² EOE VI. 365–367.

²³ A szász universitas gyűlésének feltételei Bethlen Gábor szebeni telelése tárgyában. EOE VI. 383–389.

volt, a fejedelem három alkalommal – 1616-ban Segesvárott, 1618-ban Szebenben, 1622-ben pedig Besztercén – tartott országgyűlést. Valójában azonban még ez a szám is csekélynek minősül Fehérvár jelentőségéhez képest, ahol szinte minden évben összeültek az ország képviselői. Bethlen Gábor a szász városok szolgálataira nyilvánvalóan az erdélyi ügyek egyéb vonatkozásaiban számított: az utazó fejedelem és kísérete befogadása, a portai követségek felszerelése, a követek fogadása és indítása, különböző bevásárlási megbízások és pénzügyi tranzakciók terén.

A további események ismeretében úgy tűnik azonban, hogy a „régí szokásokra” hivatkozó, a fejedelem befogadását csak felületesen tárgyaló artikulusok a hétköznapi gyakorlat során mégis elégtelennek bizonyultak. Az 1625 májusában Gyulafehérvárott tartott országgyűlés fejedelmi propozíciója ugyanis már arra az Erdélyben uralkodó áldatlan állapotra hivatkozik, hogy az ország menedékeinek számító városok vonakodnak befogadni a fejedelmet és udvari embereit. Bár Bethlen Gábor csak általánosságban említi a renitens városokat, egy-egy kiszólása mégis arról árulkodik, hogy mondanóját kifejezetten a szászoknak, sőt ezen belül is a tehetősebb városoknak, Brassónak, Szebennek, Segesvárnak, Besztercének szánhatta. Kemény hangon emlékeztette az érintetteket, hogy privilégiumaikat uralkodói kegyből élvezik, ezért cserébe pedig feltétlen engedelmességet vár. Ez a körülmény önmagában még más kulcsos városok esetében is helytálló volna, ám a fejedelem azon megjegyzése, hogy nincs ok a Báthory Gábor idején tapasztaltaktól tartani, nem teszi állandó fejedelmi lakhelyévé egyik privilégiumos várost sem, már kifejezetten a szászoknak szóló célzásként értendő. A dokumentum végén már nem is hagy kétséget afelől, kinek is címezi mondanivalóját, amennyiben arról biztosítja alattvalóit, hogy „atyai gondviselését” birodalma minden rendjére kiterjeszti, nem különben a szászokra is. A fejedelem külön hangsúlyozta, hogy jogos igényének nem a csekély véderővel és gazdasági kapacitással rendelkező helységek – mint például a fejedelmi nyomásnak önerőből ellenállni képtelen Medgyes vagy Szászsebes, Szászváros – esetében kíván érvényt szerezni, a címzettek tehát egyértelműen a vezető szász városok.²⁴

A felvetés kimenetele nem lehetett kétséges, Bethlen Gábor a magyar és székely nációk támogatását élvezve sikerre vitte a szász városokba szállás ügyét az erdélyi országgyűlésben. Kevésbé meglepő, hogy a fejedelmi indítványra válaszoló első országgyűlési artikulusban a fejedelmi akarat mellett már a vármegyei nemesség hangja is megszólalt, amennyiben elhatározott, hogy a mindenkori „legitimus fejedelem és successori” mellett, valamint a „*tempore necessitatis*” elvén túlmenően a „nemzetségek egymáshoz való szeretete” alapján a főrendek is szabadon letelepedhessenek, birtokot szerezhessenek a városokban.²⁵ Ezzel a döntéssel bezárult a kör a szászok körül, többé nem akadályozhatták a Szászföldön kívülről érkező, elsősorban előkelő betelepülők érvényesülését territóriumukon. A folyamat végpontjaként az így kialakult helyzetet rögzítette a fentebb említett 1653-as törvénygyűjtemény.

Bethlen Gábor uralkodása idején megszilárdultak tehát azok a középkori eredetű, mégis a kora újkor folyamán kiteljesedő szokások, amelyek korábban az uralkodó befogadását szabályozták Szászföldön és egész Erdélyben. Megállapítható, hogy a kezdeti bizonytalanságok dacára a fejedelemnek a nemesség támogatását is elnyerve sikerült keresztülvinnie akaratát az országgyűlésen, és a szász városokat engedelmességre szorították a fejedelmi udvar kiszolgálását tekintve. Az országgyűlésen a fejedelem befogadása terén elért eredmények csekély jelentőségűnek tűnhetnek ugyan, mindenesetre kiválóan rávilágítanak a feje-

²⁴ A gyulafehérvári országgyűlés határozatai. 1625. május 1–29. Propositiones. EOE VIII. 254–257.

²⁵ A gyulafehérvári országgyűlés határozatai. 1625. május 1–29. EOE VIII. 264–266.

delem azon törekvésére, hogy a központi hatalom erősítése érdekében megtörje a centrifugális erőként ható szász rendi ellenállást. A fentiek alapján már ismerjük a jogi kereteket, a továbbiakban arra vállalkozunk, hogy bemutassuk, miként is zajlott a gyakorlatban a fejedelmi udvar vendéglátása Brassóban.

A fejedelem és kísérete Brassóban

A fejedelem befogadása Erdély szász városaiban egészen új színben tűnt fel 1613 végén, Báthory Gábor leköszönését követően. A már említett törvények és szokások alapján döntően a két fél – nem ritkán kényszerű – megegyezésén alapuló, ám mégiscsak működőképes rendszert egy csapásra felrúgta ugyanis Szeben elfoglalása 1610 decemberében. A Szász Universitas „fővárosának” kézre kerítése már önmagában is megbocsáthatatlan tett volt a szászok szemében.²⁶ Szeben, a 12. században alapított *Villa Hermanni*, majd *Hermannstadt* a kezdetektől fogva a szász telepések közigazgatási központjának számított, a privilégiumok és a Királyföldéhez tartozó területek bővülésével pedig fokozatosan a szász autonóm közösséget összefogó és azt kifelé képviselő várossá vált, melynek erejét gazdasági erőforrásai és áttörhetetlennek tartott falai mellett bőséges uralkodói kiváltságok biztosították.²⁷ Amikor Báthory Gábor 1610. december 17-én csellel hatalmába kerítette a várost, a krónikák tanúsága szerint maga is elcsodálkozva kiáltott fel: „Ezt soha nem hittük volna!”²⁸

Valóban hihetetlennek tűnt, ami történt, hiszen a későbbiek során bebizonyosodott, a város fejedelmi székhellyé tétele egyet jelentett az évszázados szász privilégiumok sárba tiprásával, erre pedig ilyen közvetlen formában még soha nem volt példa Erdélyben²⁹. Az ország egyetlen lakosának sem lehettek kétségei afelől, hogy Szeben, a „*metropolis Saxonum*” bukását követően a szászok többi kincses városa is erre a sorsra jut majd, a papírforma szerint ugyan még létező szász kiváltságok pedig nem nyújtanak többé védelmet a fejedelem önkényes beavatkozásai ellen. Ez pedig nem csupán a szászokra nézve járhatott súlyos következményekkel, hanem – mint azt később a szászok maguk is kifejtették³⁰ – az ország valamennyi, a rendi privilégiumok bástyái mögül kardoskodó közösségére. A fejede-

²⁶ Sem a kortárs krónikaírók, sem pedig a modern szász történészek között nem akad olyan, aki ne hangsúlyozná a Szeben elfoglalása kapcsán elszenvedett jogsérelmet. Mégis szükségesnek tartom megemlíteni, hogy az általuk rendre Báthory Gábor pusztító tirannusi hajlamaival magyarázott esemény háttérében olyan indokok is állhattak, melyekről a kortársak és az utókor is csak ritkán tesz említést. A december 17'0. között tartott szebeni országgyűlés második artikulusában a szebenieket azzal vádolták, hogy felújították korábbi, a fejedelem és az ország ellen irányuló tevékenységüket, s ők ezt az országgyűlés színe előtt meg is vallották. Mindez első pillantásra pusztán ürügynek tűnhet csupán a város megszerzésének legalizálására, ám figyelembe véve az előzményeket, nem zárható ki teljesen annak lehetősége, hogy Szebenben valóban Báthory-ellenes erők tevékenykedtek. Vö.: Horn Ildikó: *Ónagysága merénlyői*. In: *Historia manet. Demény Lajos-emlékkönyv*. Volum omagial – Demény Lajos Emlékkönyv. Bukarest, 2001. 237–255.

²⁷ Vö. Roth, Harald: *Hermannstadt. Kleine Geschichte einer Stadt in Siebenbürgen*. Köln–Weimar–Wien, 2006.

²⁸ Kraus, Georg: *Erdélyi krónika 1608–1665*. Ford.: Vogel Sándor. Budapest, 1994. (a továbbiakban: Kraus: Erdélyi krónika) 70.

²⁹ Ha Szeben nem is került megszállás alá, a jelentősebb szász városok közül is sokan estek a közel-múlt háborús viszonyainak áldozatául. A tizenöt éves háború folyamán, az erdélyi Habsburguralom 1602-es visszatérése során Beszterce és Brassó is elveszítette önkormányzatát, és császári katonai parancsnok közvetlen irányítása alá került. In: Philippi: *Kronstadt*, 147.

³⁰ A szászok ultimátuma Szeben átadása ügyében folytatott alkudozásokban. EOE VI. 389–891.

lem gyors és kemény fellépése további, közvetlenül fenyegető veszélyeket rejtett azokra a magyar vagy székely főemberekre nézvést is, akik ellenezve Báthory Gábor politikáját, szász város – elsősorban Brassó – erős falai mögé menekültek.

A szebeni események egyik legfontosabb erdélyi következménye az a változás volt, ami Brassó magatartásában következett be: a város korábbi csöndes ellenállása a Báthory Gábor politikájával szembenállók – függetlenül attól, hogy szászok, magyarok, székelyek voltak-e – nyílt lázadásává alakult át. A fejedelemnek ugyan 1612 októberében sikerült megtörni a felkelés lendületét, Brassót azonban a felvonuló török támogatás dacára sem tudta térdre kényszeríteni. Sem fegyver, sem tárgyalás nem változtatott azon a tényen, hogy a város és a falai mögé zárkózó elégedetlenek kívülesnek Báthory Gábor gyengülő fejedelmi hatalmának hatósugarán. A brassói források tanúsága alapján a fejedelemnek ellenállók jövőjüket már máshoz, nem is Giczzy Andráshoz, hanem Bethlen Gáborhoz kötötték.³¹

A brassóiak és az emigrációban tevékenykedő Bethlen Gábor közötti jó viszony azonban önmagában még nem volt elegendő ahhoz, hogy elaltassa a Báthory Gábor uralkodása idején keserű tapasztalatokat szerzett szászok gyanakvását. Bethlen Gábor fejedelemmé választását követően a szász közösség éppúgy elzárkózott a fejedelemmel történő együttműködéstől, mint a bizalmukat eljátszó Báthory Gábor uralkodása utolsó éveiben. A fejedelemhez fűződő viszony normalizálásának elsődleges feltétele a szászok szemében Szeben visszaadása és ezzel párhuzamosan a szász szabadságok helyreállítása volt. Erre vonatkozóan már október 23-án megszületett az új fejedelem ígérete, miután Bethlen Gábor választási feltételeihez olyan artikulusokat is kapcsoltak, melyek Szeben kiürítésére és a szász privilégiumok helyreállítására tettek ígéretet. Ugyanezen dokumentumból kitűnik, a szász várakozásokkal ellentétben a fejedelem nem mondott le arról a gyakorlatról, hogy szász városok is fogadjanak be országgyűléseket.³² Az adott szót azonban tett nem követte. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a fejedelem elszánta magát ígéretei betartására, igaz, talán nem egy csapásra, ahogyan a szászok remélték, hanem egy lassabb folyamat részeként, hatalmának stabilizálását követően, az ország három rendi nemzetének együttműködésére vonatkozó reformterveinek megfelelően. Az azonnali cselekvés hiánya azonban szerencsétlen módon tovább izzította a szász ellenállás kohóját.

Ebben a helyzetben a szász koalíció, melynek élén Szeben kiiktatását követően Brassó és Segesvár állt, helyesen érzékelte, a frissen megválasztott fejedelem trónja még nem elég szilárd ahhoz, hogy ellenállhasson a Szász *Universitas* következetes és követeléseiből jöttá nyit sem engedő fellépésének. A szászok Segesváron újra összeülő gyűlése – Szeben elfoglalása óta nem volt példa erre – 1613. december 10-én megújította „a szász atyák ősi szövetségét”,³³ és Szeben visszaadásáig kereken megtagadta a hűségesküt Bethlen Gábortól. A fejedelem, aki Gyulafehérvár „felettebb való pusztasága”³⁴ folytán Szebenben csak a tél idejére kívánt időzni, hiába alkudozott a szász vezetőikkel. Erdély belső nyugalma, mely nem kis mértékben a három nemzet egyetértésén és készséges magatartásán állt vagy bukott, elsőd-

³¹ A brassói számadáskönyvek bejegyzései arról árulkodnak, hogy Bethlen Gábor távozását követően a város levelezés és megbízott követek útján élénk kapcsolatban állt a temesvári emigrációval. ANR FB Stadthannenrechnungen V/19, 240. Vö.: Továbbá: Philippi, Maja: „... ein rechter Pater Patriae.” In: Philippi, Kronstadt, 166–185.

³² *Articuli totius gentis Saxonialis* (...) Anno dom. 1613. 23. Octobris. EOE VI. 365–367.

³³ Teutsch: *Die Gesichte der Siebenbürger Sachsen*, I. 352.

³⁴ *Bethlen Gábor a szász náció követőihez*. Szeben, 1613. december 4. In: Bethlen Gábor – Levelek. Válogatta; bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Sebestyén Mihály. Bukarest, 1980. (a továbbiakban: *Levelek*) 52.; *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*. III. 1858. 227–229.

leges fontosságú volt a kialakult külpolitikai helyzetben: a Porta újból Lippa és Jenő átadását emlegette, a Habsburg udvar pedig láthatóan csak az alkalmat kereste az „erdélyi vajdaság” visszaszerzésére. A kialakult helyzetben Szászföldet illetően a legkevésbé ártalmas megoldásnak Szeben átadása és a szászokkal való megbékélés számított. A várost Bethlen Gábor 1614. február 18-án ünnepélyes külsőségek közepette adta át a még jelen lévő, szám szerint 53 szebeni polgárnak,³⁵ Szeben leromlott állapotára való tekintettel pedig kétesztendei adóját is elengedte.³⁶ Brassó hivatalosan február 20-án értesült az örömdíj hírről egy kőhalmi szolga révén.³⁷

Csalódást okozott azonban az a tény, hogy a bízalom a szászok és fejedelme között nem állt helyre ezután sem. Bár a szászok hajlandók voltak felesküdni Bethlen Gábor hűségére, a februári országgyűlés helyszínéül kiszemelt Segesvár elzárkózott a fejedelem és az országgyűlés befogadásától. Segesvár tiltakozása természetesen egyet jelentett az újult erőre kapó szász obstrukció gépezetének beindulásával, melynek Brassó is tevékeny részese volt. Bethlen Gábornak az országgyűlés dolgában írt, február 15-én még Szebenben kelt leveléből megtudjuk, hogy Segesvárra Brassó gyalogokat küldött a város véderejének erősítésére, az *Universitas* pedig az adófizetés további halogatásával fenyegetőzött.³⁸ A brassói számadáskönyvekben a Segesvárra küldött darabontok és tizedeseik zsoldját február 20-án, visszamenőleg regisztrálták. A bejegyzésből kiderül, hogy 20 főről van szó, akiket azért küldtek Segesvárra, mert „ott tartották volna az országgyűlést”.³⁹ Egyébként az országgyűlés kijelölt helyszíne ekkor, február 20-án már kétségtelenül Medgyes volt, Brassó városa ugyanezen a napon delegálta küldötteit – Michael Froniust és Michael Draudt tanácsstagokat, valamint Andreas Gorgias jegyzőt és Johannes Christiani (Chrestels) városgazdát – az eseményre.⁴⁰ Ha tehát a fejedelem bízott is abban, hogy Szeben elhagyása megváltoztatja a szászok Segesvárra vonatkozó döntését, február derekán már világossá vált előtte, hogy ez nem fog bekövetkezni. A fejedelemnek nem kis bosszúságot okozó vitában végül mindkét fél engedményekre kényszerült, így történhetett, hogy a kompromisszum eredményeként a gyűlés színhelyét végül Medgyesre jelölték ki.⁴¹

³⁵ Kraus: *Erdélyi krónika*, 94.

³⁶ Az 1614-es medgyesi országgyűlés 42. artikulusa. EOE VI. 424.

³⁷ „20. Febru. Bracht ein Reppesser diener die gutt Zeitung daß F[ürstliche] G[nade] die H[er]manstadt auff [gab] undt einer löb[lichen] Universitet restituiert hatt.” ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 348.

³⁸ „Hogy kegyelmed elmene, másnap reggel bizonyosan hozzá, hogy Segesvárat az gyűlést celebrálni nem akarnák engedni, sőt az várbán igen költöznek a szászok, Brassóból is gyalogot küldtek volna nekik, mely dolognak semmi okát nem látjuk és értjük, mert mi igazak lévén, kegyelmed tudná, ha valami fraus az mi szívünkben volna, sőt azt is beszélük, hogy az adót sem akarnák beadminisztrálni ezután is.” Bethlen Gábor Péchy Simonhoz. 1614. február 15. *Levelek*, 60.; *Török-magyarokori Állam-okmánytár I.* Szerk.: Szilády Áron – Szilágyi Sándor. Pest, 1871. (a továbbiakban: TMÁO I.) 118.

³⁹ „Schickt ich auff die Schesburg auff meiner H[err] bevhel 20 Trabanten, dieweil der Landtag alda gehalten solt werden.” ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 348.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ A vezető szász városok Bethlen Gábor uralkodása kezdetén betöltött szerepére itt nincs mód kitérni. Arra azonban feltétlenül szükséges utalni, hogy a Báthory Gábor idején, Szeben kiiktatását követően kiforrott Brassó–Segesvár dominanciájú szász ellenállás nem szüntette be működését Bethlen Gábor uralomra kerülésével sem. A brassói levéltári anyag alapján egészen 1616-ig kimutathatók az összeesküvés szálai. Ezzel kapcsolatban lásd: Lovas Rezső: *A szász kérdés Bethlen Gábor korában*. Századok, 78. évf. (1944) 7. sz. 419–462.

Köztudott, hogy Bethlen Gábor személyében olyan uralkodó került az ország élére, aki hosszú évek óta először tárgyalások útján kívánta orvosolni a fejedelmi hatalom és a szász náció közötti feszültséget. Bár a Báthory Gábor idején tapasztalt visszaélések még sokáig visszhangoztak a szászok között, utóda engedményekre hajló, józan politikája Szászföldön is meghozta gyümölcsét, lassan helyreállt a megegyezésre hajló párbeszéd a két fél között. Ennek ellenére nyilvánvalóan túlzás volna azt állítani, hogy a szász városok szívesen vállalkoztak a fejedelem és udvara költséges és kockázatos befogadására. Tekintve azonban a történeti előzményeket, már az is a fejedelmi békepolitika komoly eredményeként értékelhető, hogy 1614-től – voltaképpen mintha mi sem történt volna – a fejedelem és udvara bejutott, sőt a körülményekhez képest kedvező fogadtatásra talált a szászföldi városokban, így Brassóban is, ahol elsőként tett látogatást 1614 áprilisában.

Bethlen Gábor brassói fejedelmi látogatásra⁴² készülve a Gyulafehérvárt a Barcasággal összekötő régi dél-erdélyi utat használta, melynek jelentőségét kitűnően jelzi a tény, hogy ez a mai napig az erdélyi vasút- és közúthálózat egyik legforgalmasabb útvonala. Nem csoda, hiszen az út az alföldi területek felől érkezik, fontos gazdasági centrumok mentén fut, és számos kapcsolódási pontot biztosít a kereskedelmi és hadászati szempontból is fontos területek felé: Szebennél Havasalföld felé (Vörös-torony szoros), Brassónál Havasalföld (Töröcsvári- és Tömösi-szorosok), Moldva (Bodza-szoros), illetve a Székelység (Prázmár-Illyefalva) felé szolgál alkalmas passzusokkal, mindez pedig a 17. században az Oszmán Birodalom és Lengyelország elérésére teremtett lehetőséget. Az út mentén fekszik a fejedelmi birtokok egyik legjelentősebbike, Fogaras, mely gyakran szolgált Bethlen Gábor tartózkodási helyként, s mint alább látni fogjuk, brassói utazásai kapcsán is kiemelt jelentőséggel bírt.

Az útvonal mellett az útirány is jellemzőnek mondható. Bethlen Gábor brassói látogatását rendszerint hosszabb-rövidebb fogarasi tartózkodás előzte meg, kíséretével Fogaraszföldről indulva, az Olt folyása mentén, leggyakrabban Feketehalomnál lépett be a Barcaságba. Rövid brassói időzést követően, Prázmárnál hagyva el a Barcaságot, a Székelyföld felé vette az irányt. Ettől a szokásától eltért 1616-ban, amikor Brassóból elindulva Fogarasra vonult, illetve 1619-ben, 1628-ban és 1629-ben, e három alkalommal ugyanis az útvonal megtartása mellett megváltoztatta az útirányt, a Székelyföld felől közelítette meg a várost, majd Fogaras felé haladva távozott. A változás oka a Székelyföldhöz kötődő, rendszerint katonai ügyek intézésében, illetve abban keresendő, hogy uralkodása végén már előrehaladt betegségéből adódó súlyos panaszokkal küzdő fejedelem a brassói tartózkodást megelőzően a Székelyföld és a Barcaság határán található gyógyfürdőkben⁴³ kezelte magát. A fejedelmi látogatások jogi hátterét vizsgálva már láthattuk, hogy a fejedelem elméletileg korlátlan alkalommal kérhetett bebocsátást az ország bármely városába. A személyesen is hadba szálló Bethlen Gábor természetesen gyakran volt úton, ám békeidőben is gyakran hagyta el a fejedelmi székhely, Gyulafehérvár falait. Brassói látogatása mégsem jelentett évi egy alkalomnál többet, ez alól csak az 1627-es esztendő jelentett kivételt, ekkor ugyanis kétszer, ap-

⁴² Bethlen Gábor brassói látogatásai: 1614. április 3–7., 1616. március 5–8., 1619. június 29. – július 3., 1622. augusztus 4–11., 1624. szeptember 12–19., 1626. április 11–16., 1627. február 27. – március 7(?) és augusztus 2(?)–13., 1628. február 6–13., 1629. február 6–11.

⁴³ Valószínűleg a Székelyföld és a Barcaság határán fekvő Zajzon, Tatrang, Pütkerrec, illetve az erdővidéki Száldobos falvak közelében fakadó forrásokról lehetett szó. Ásványi anyagokban gazdag vizüket a középkortól fogva alkalmazzák gyógyászati célokra. A fejedelem 1629-es száldobosi fürdőkúrájáról részletesebben beszámol Don Diego de Estrada visszaemlékezéseiben. In: Makkai László (szerk.): *Bethlen Gábor emlékezete*. Budapest, 1980. 252. Lásd még: ANR FB Stadthannenrechnungen V/19, 547.

rilisban és augusztusban is felkereste udvarával a várost. Úgy tűnik, erdélyi ügyeinek intézését jellemzően más városok – ha nem Gyulafehérvár, akkor Kolozsvár, Várad, Marosvásárhely, ritkábban a szász helységek közül Medgyes és Segesvár – köré szervezte. Ennek okát a fejedelem befogadása ellen gyakran ágáló szász városok többé-kevésbé sikeres hárító magatartásán túl abban sejthetjük, hogy a rendi nemzetek uniójának stabilitását mindig is szem előtt tartó fejedelem nem kívánta túlfeszíteni a hírt szász alattvalói körében, különösen távol állhatott érdekeitől a hangadó – egyben legtehetősebb – szász centrumok ingerlése. Azontúl ne tévesszük szem elől azt az egyszerű szempontot sem, hogy a vég nélküli háborúkba bonyolódó fejedelem a leggyakrabban talán éppen az Erdély határain kívül eső harctereken időzött. Viszonylag ritka felbukkanása Brassó vidékén tehát nem azt jelentette, hogy Bethlen Gábor „kivételezett” volna a szászokkal. Egyéb gyakorlati szempontokon felül inkább arról lehetett szó, hogy egyszerűen átcsoportosította a terheket egy olyan közösség esetében, ahol a Báthory Gábor idején történtek miatt a fejedelem befogadásának kérdése mindvégig kínos asszociációkat keltett.⁴⁴ A források tanúsága szerint Brassó – és más szász városok – esetében inkább diplomáciai, logisztikai, ellátási feladatok kerültek előtérbe, a fejedelem látogatásainak számát pedig a minimumra mérsékelte. Tartózkodásának időtartama sem volt jelentős, ha tekintetbe vesszük, hogy másutt – Fogarasban, Székelyföldön – akár hetekig is időzött: a Brassóban töltött napok száma általában „ötöd napi”⁴⁵ terjedt, ettől eltért az 1616-os év hat-, az 1622-es év tizenegy- és az 1628-es év nyolcnapi időtartamával.⁴⁶

A fejedelmi látogatás valamennyi esetben ugyanazon menetrend szerint zajlott le. Miu-tán tervbe vette, Bethlen Gábor levélben vagy szállásosztója révén tudatta a brassói előljárókkal érkezési szándékát, valamint az érkezés várható időpontját. Már említettük, hogy udvarával rendre Fogarasban szállt meg, mielőtt a Barcaságba indult volna. A brassói krónikáirók és a városgazda számadáskönyvei alapján úgy tűnik, hogy a fejedelem és a városvezetés között már azelőtt élénk forgalom bonyolódott, hogy Bethlen Gábor betette volna a lábát a Barcaságba: egymást érték a fejedelmi és brassói posták Brassó és Fogaras között, azontúl a város előljárói is gyakran tették tiszteletüket ajándékokkal megrakott szekereiken a fogarasi udvarban. Invitálásához hozzátartozott az is, hogy Fogarásból megindulván Feketealomnál magas rangú brassói tisztviselő várta, aki ünnepélyes keretek között kísérte be urát a városba.⁴⁷ Talán nem túlzás úgy értelmezni mindezt, hogy a város és a fejedel-

⁴⁴ A vonakodó szászokat még 1625-ben, tizenöt évvel Szeben Báthory Gábor által történt elfoglalása után is törvényben kellett inteni a fejedelem befogadására vonatkozó kötelezettségükre. Az indoklásból kitűnik, a szászok ennyi év távlatából is Báthory Gábor tettét hánytorgatták fel. Lásd a 25. jegyzetet.

⁴⁵ Bethlen Gábor Rhédey Ferencnek. Prázsmár, 1619. június 28. In: Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. Budapest, 1879. 117.

⁴⁶ Lásd a 42. jegyzetet

⁴⁷ A fejedelem invitálására Fogarasba vagy Feketealomra delegált brassói előkelők a vizsgált időszakban: 1614-ben Michael Forgatsch, Johannes Benkner, Hegyes András (ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 355–356.); 1616-ban Christianus Hirscher, Stephen Filstich, a városi jegyző, Christoph Greissing, Hegyes András (ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 610, 612–613.); 1618-ból és 1619-ből nincs adat; 1622-ben a bíró, Christianus Hirscher (ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 99.); 1624-ben Michael Schmidt, majd Andreas Hegyes és Paul Bánfy (ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 599, 603.); 1626-ban Georg Draudt (ANR FB Stadthannenrechnungen V/23, 72.); 1627 februárjában és júliusában Georg Nadescher (ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 309, 416.); a Székelyföld felől érkező fejedelem elé utazik 1628-ban Michael Draudt és Andreas Gorgias városgazda, majd Paul Bánfy és Michael Schmidt (ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 529, 568.), 1629-ben Andreas Gorgias városgazda és Michael Schmidt,

mi hatalom közötti diplomáciai hadviselés már a városfalakon kívül megkezdődött, hiszen az uralkodó személyes és nem ritkán nyomasztó jelenléte – gondoljunk bele, 1613–1616 között a brassóiak a Habsburgokkal titkon szövetségbe törektek Bethlen Gábor uralmának megdöntésére⁴⁸ – magában foglalta a város ügyeinek közvetlenül a legfelsőbb hatalmi fórumon történő rendezésének számos előnnyel kecsegtető lehetőségét. 1614 márciusában Michael Forgatsch tanácsúr a késedelmes szász adóval sietett Fogarasba a fejedelem elé,⁴⁹ továbbá tíz napot töltött ott két másik tanácsúr, a korábban Bethlen bécsi legátusaként tevékenykedő Johannes Benkner és a köztisztviselőben álló, idős Andreas Hegyes is. Az adóhátralék sietős beszolgáltatása egyébként a fejedelmi látogatás visszatérő elemei között tartandó számon: 1616. február 13-án Christianus Hirscher és Stephan Filstich tanácsurak utaztak Bethlen Gábor elé ugyanezen okból.⁵⁰

A pénzügyi restanciák kiegyenlítésén túlmenően a fejedelem jóindulatának megnyerését célozták azok az ajándékok is, amelyekkel a brassóiak már a városba érkezését megelőzően tisztelegtek a fejedelemnél. Különösen látványos az a buzgalom, amellyel az erdélyi limitációk idején igyekeztek a brassóiak „megtalálni” fejedelmüket. Brassó ugyanis rendre túllépte az árutermelés és kereskedelem mesterségesen szabott korlátait, az ebből fakadó következményeket pedig körültekintő udvarlással próbálta mérsékelni.⁵¹ Az ajándékok jellemzően csemegének számító élelmiszerek voltak: válogatott minőségű sózott és friss halak, keleti luxuscikkek (citrom és citromlé, narancs, füge, gránátalma, serbet, mazsolaszőlő), valamint a szezonnak megfelelő helyi gyümölcs (alma, körte, szilva, cseresznye, dió). Az ajándékozott áru változó mennyisége és összetétele miatt ugyan nehéz általánosítani, mégis megállapítható, hogy összértéke körülbelül 10 forint körül mozgott, mindez azonban eleynéző tétel a fejedelmi vendégség több szász, több ezer forintos költségvetésében.⁵² A tisztelő ajándékok mellett további költséget jelentett a városi ügyben eljáró tanácsurak és a melléjük rendelt személyzet – szakács, ajtónálló vagy legény, továbbá egy vagy több városi futár, fuvaros – több napra terjedő ellátása és napidíja. Ugyanis, mint a számadáskönyvek adataiból kitűnik, nemcsak a fejedelemnek járt első rangú ellátás, hanem a mellé rendelt brassói uraknak is. Vesepecsenye, fehér pecsenye, szárnyasok, szalonna, ecet, kenyér és zsemle, petrezselyem, fűszerek, sózott hal, gyümölcs, bor és gyertya szerepel az útravalóként melléjük adott csomagban, melyek értéke 1,11 és 4,5 forint között mozgott az utazók és a kint töltött napok számától – általában 3–5 nap – függően. Ehhez járult még az utazók

majd Georg Nadescher és Michael Goldschmidt (ANR FB Stadthannenrechnungen V/19, 430, 460.).

⁴⁸ Bővebben lásd: Cziráki Zsuzsanna: *„Senkinek pénzen vött rabjai nem voltunk, sem nem vagyunk...” Brassó és a fejedelmi hatalom viszonya Bethlen Gábor uralkodása idején, a városi számadáskönyvek tükrében*. Doktori disszertáció. Szeged, 2010.

⁴⁹ A történethez az is hozzátartozik, hogy Michael urat rablók támadták meg útközben, s kénytelen volt visszafordulni a pénzzel. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20. 355.

⁵⁰ ANR FB Stadthannenrechnungen V/20. 610.

⁵¹ 1628-ban a fejedelem februári látogatását megelőző két hónapban már élénk tárgyalások folytak Brassó és a fejedelem között, melynek keretében tisztelő ajándékokkal szolgáltak a fejedelemnek, illetve a brassóiak limitációs ügyeivel megbízott Kapi Andrásnak. ANR FB Stadthannenrechnungen V/21. 529. Ez az eljárás szinte szóról szóra megismétlődött 1629-ben. ANR FB Stadthannenrechnungen V/19. 438.

⁵² Jellemzőnek mondható az 1629-es látogatása alkalmával a fejedelem számára elküldött invitáló ajándékok listája: víza 5 forintért, 36 darab citrom 3,60 forintért és 5 szép gránátalma 1,25 forintért, tehát összesen 9,85 forint értékben. ANR FB Stadthannenrechnungen V/19, 430.

„trinkgeld”-je vagyis borralaló néven könyveltapidija, mely a vizsgált korszakban nem változott, tanácsurak esetében 25, személyzetük esetében 4 dénárt tett ki.⁵³

Bethlen Gábor érkezése viszonylag ritka, nagy erőfeszítéseket igénylő eseménynek számított Brassó városában. Szerencsés esetben Brassó számára a „kegyelmes úr” további előnyös befolyásolásának lehetőségét is magában rejtette, nem csoda tehát, ha a városban lázas előkészületek kezdődtek a fejedelmi udvar fogadását megelőzően. A fejedelem befogadása – ami ráadásul gyakran esett egybe idegen követek brassói tartózkodásával, illetve erdélyi követek indításával – nagy létszámú csoport szállásának, étkeztetésének, mozgatásának precíz megszervezését kívánta, ez pedig csak gondos előkészületek árán volt kivitelezhető. Úgy tűnik, a munka koordinálása a városi pénzforrásokat is kezelő városgazda kezében összpontosult, ő volt az, aki összefogta és összehangolta a részfeladatokkal megbízott felelősök⁵⁴ munkáját, és nyugta ellenében kifizette a vásárolt termékért vagy szolgáltatásért járó díjat. A legfontosabb kérdés magától értetődően a vendégek elszállásolása és élelmezése volt. Tudjuk, hogy a városnak saját vendégháza volt, melyet a források „*Stadthoff*” néven említene. Legrégibb említése a 16. század elejéről származik, ekkor még a Szent János utca⁵⁵ egyik épületét jelentette. A vendégház hamarosan szűknek bizonyulhatott, hiszen a városi számadásokból kiderül, 1573-ban két másik épületet vásárolt meg hasonló célra a brassói tanács, egyet a Kolostor utcában⁵⁶ 975 guldenért, egyet pedig a Rózsapiacon⁵⁷ 100 guldenért, melyeket költséges – 568,77 forintra rúgó – átépítés során tettek a célnak megfelelővé. Egyéb adat híján el kell fogadnunk, hogy a város hivatalos vendégeit a vizsgált korszakban is itt helyezték el.⁵⁸ Bethlen Gábor és környezete számára azonban ez a két épület sem férőhelyeit, sem pedig minőségüket tekintve nem biztosíthatott kielégítő szálláslehetőséget.⁵⁹ A felmerülő igények vizsgálata során a fejedelem saját szavaira hagyatkozhatunk, hiszen – 1614 eleji remélt segesvári tartózkodására vonatkozóan ugyan – maga fogalmazta meg szállásosztója⁶⁰ számára, milyen helyiségekre is van szüksége: „Felette kérem kegyelmedet, az szállásom felől provideáljon, úgy hogy legyen minden jó alkalmatossággal még ebédlő, palota, tanácsház, antecamara, magamnak való házam, annak kamarája, feleségemnek jó házai, fűrészeszkákból egy jó öreg konyhája, a szállásokat közönségesen osszák úgy, hogy gyalogim és szolgálaim között más szállók [ne] legyenek. Az uraknak il-

⁵³ ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 612.

⁵⁴ A vizsgált korszakból alig néhányukat ismerjük név szerint. 1614-ben a fejedelmi udvarral érkező lovak számára szükséges takarmányról két brassói intéző, Andreß Graser és Merten Kloscher gondoskodott. 1624-ben a konyhai alapanyagok beszerzésével Martin Heltner tanácsurat, valamint Johannes Kleint és Andreas Altstetert bízták meg. ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 611.

⁵⁵ Johannsgasse, Stradă Sfintul Ioan

⁵⁶ Klostergasse, Stradă Mureşenilor

⁵⁷ Rosenanger, Prundul Rozelor, újabban Piața George Enescu

⁵⁸ *Das Burzenland. I. Kronstadt*. Hrsg. von Erich Jekelius. Kronstadt, 1928. 68.

⁵⁹ Mindazonáltal a város fejedelmi látogatás esetén egyetlen férőhelyet, így a vendégházat sem hagyhatott kihasználatlanul. Erre utal a számadáskönyvek egy-egy adata, mely a látogatást megelőző takarításról, karbantartásról számol be a vendégháznál: 1628. február 3-án „*Zahl 6 Blochen, welche auffm Stadthoff fegetten.*” ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 558.

⁶⁰ A fejedelmi udvar elszállásolásának megszervezésére alkalmazott személy, a „szállásosztó” rendszerint már jóval ura érkezése előtt felkereste a várost, és együttműködve az erre kirendelt helyi tisztviselőkkel hozzájárított a szállások kiosztásához és a látogatás zavartalan lebonyolítását biztosító infrastruktúra ellenőrzéséhez. Arra is volt azonban példa, hogy csupán egy nappal vagy alig néhány órával a fejedelem érkezése előtt érkezett a városba. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 358.

lendő szállások legyen.”⁶¹ Mindezt kiegészíthetjük Bethlen fejedelem udvari rendtartásának információival, melyek tanúsága szerint rendes körülmények között a fejedelem számára több, ma szobaként vagy teremként értendő palota vagy ház, előszoba, *audientia*-ház, vagyis fogadóterem, hálók és egyéb kamarák álltak rendelkezésre.⁶²

A brassói források csupán elszórtan tesznek említést a szállásosztásról. Annyi azonban megállapítható, hogy a fejedelmi udvar különböző funkcióira vonatkozó igényeknek csak úgy tudtak eleget tenni a városiak, ha felosztották a helyszíneket egymás – azaz a tehetősebb, tehát vendégfogadásra képes – polgárok között. Ennek megfelelően a fejedelem és legszűkebb környezete befogadására a városi patríciusok, leggyakrabban maga a városbíró vállalkozott. A fejedelmet kísérő udvari méltóságok és kíséretük – kancellár, gubernátor, a fejedelmi tanács tagjai – szintén a gazdag polgárok házaiban jutottak a társadalmi állásuknak megfelelő szálláshoz, az alacsonyabb státusú udvari embereket pedig csoportosan szállásolták el a városi háztulajdonosoknál. Mivel a vaskos falak és bástyák övezte város korlátozott befogadóképességgel rendelkezett, nagyobb csoportok elhelyezésére a városfalon kívül elhelyezkedő mezőn – akár sátrakban – és a tehető polgárok külső majorságai-ban nyílt lehetőség.

A fejedelmi udvar zökkenőmentes kiszolgálása érdekében a szállások előzetes kiosztásán túlmenően még számos hétköznapi igényről kellett jó előre gondoskodni. A „készletfeltöltés” körülményes folyamata számos termékre kiterjedt, ezért itt csak a mennyiségükből fakadóan legjelentősebb tételeket vesszük szemügyre. A főzéshez, hideg évszak esetén a fűtéshez szükséges tűzifát a helyiektől vásárolták, illetve a brassói városi kezelésben lévő erdőkből hozatták, ilyen esetben kitermelésükre és feldolgozásukra külön favágó csapatot alkalmaztak.⁶³ Arról is gondoskodni kellett, hogy valamennyi szálláson rendelkezésre álljon megfelelő mennyiségű fa, hiszen hiány esetén a beszállásoltak a vendéglátó saját készletét emésztették fel. Ha véletlenül ilyen visszaélésre került sor, akkor a város megtérítette a vendégek által okozott kárt.⁶⁴ A vendégsereggel érkező lovak ellátása is kihívás elé állította a városiakat, hiszen jelenlétük nagy mennyiségű széna, szalma és zab beszerzését tette szükségessé. A fejedelmi látogatás előkészületeit részleteiben elénk táró számadáskönyvekben tucatjával szerepelnek azok a beszállítók, akiktől nagy tételben vásároltak az említett cikkekből.⁶⁵ Ezenfelül a város saját kaszálóiról is tetemes mennyiségű szénát hordattak be a városba, melynek lekaszálására a helybeli közrendű legények, leányok, románok és cigányok körében toboroztak napszámosokat, továbbá hasonlóan jártak el a városi zab betakarítása esetén is.⁶⁶ Ha még ez sem volt elegendő, akkor a jelentősebb készletekkel rendelkező polgárok siettek a város segítségére. Így történt a fejedelem 1627-es látogatása során, amikor a városbíró a sajátjából pótolta a szükséges mennyiséget.⁶⁷ Szintén számottevő mennyiséget képviseltek a fejedelem és kísérete által elhasznált világítóeszközök, lámpások, fáklyák, illetve a legjelentősebb tételt kitevő gyertya, melyet helyben készítették fagy-

⁶¹ *Levelek*, 61.; TMÁO I. 119.

⁶² Bethlen Gábor erdélyi fejedelem udvari rendtartása hofmesterének, Csúti Gáspárnak. Kolozsvár, 1622/23. In: *Magyar udvari rendtartás*, 71–72.

⁶³ ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 357.; V/21, 311; V/22, 113.

⁶⁴ Így történt 1622. augusztus 4-én, amikor megtérítették a Fiotáné kertjében soron kívül elégetett 20 dénár értékű tüzelőt. ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 110. 1629 februárjában az „őreg papnénál” jogtalanul eltűzött, 1 forint értékű fát térítették. ANR FB Stadthannenrechnungen, V/19,

⁶⁵ Stadthannenrechnungen V/20, 363.

⁶⁶ ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 603, 607.; V/21, 427.; V/21, 561., 567.

⁶⁷ ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 325.

gyűből és viaszból.⁶⁸ A fejedelmi vendégség előkészületei kiterjedtek a konyhai fűszerek előzetes beszerzésére és előkészítésére is. A fűszerfélék rendszerint a vámból kerültek a városi raktárba, a hiányzó mennyiséget pedig a jelentősebb készletekkel rendelkező brassói polgároktól szereztek be.⁶⁹ Feldolgozásukra a gyertyaöntéshez hasonlóan városi asszonyokat alkalmaztak, továbbá gondoskodtak a szükséges tárolóeszközökről, ládákrol és fűszeres zacskókról is.⁷⁰ A fűszerekkel egy árucsoportban kezelték a kimért vagy „cukorsüveg” formájában átvett finom cukrot, illetve a kősót, melyet bérmunkásokkal törettek meg felhasználás előtt.⁷¹ Amennyire a romlandó élelmiszerek eltartása lehetővé tette,⁷² húsról is igyekeztek előre gondoskodni. A fejedelem érkezését megelőzően százával szereztek be az élő baromfit – tyúkot, csirkét, kacsát és libát –, vörös húst pedig a helyi mészárosoktól vásároltak. A hússal egyenlő arányban fogyott a hal, melyet frissen készített és hordókban eltett, sózott formában fogyasztottak. A halat a 17. században a mainál lényegesen gazdagabb vízrajzú Barcaságból – magát Brassót is patakok szőtték át, a városfalakon kívül pedig nagy kiterjedésű halastavak terültek el – és Havasalföldről szerezgették be. A várost jellemzően románok látták el ezzel a termékkel, akik vagy önálló vállalkozásból vagy pedig a város közvetlen megbízásából, a város saját vizein halásztak. Utóbbi esetben Brassó akkor is kifizette munkájukat, ha történetesen nem fogtak semmit sem.⁷³

A fejedelem megérkezését követően a legfontosabb élelmézzel kapcsolatos feladatokat egy központi konyha látta el. A fejedelem fentebb idézett levelében szereplő deszkából ácsolt konyha brassói megfelelője a brassói forrásokban „Kochhaus”, azaz főzőház⁷⁴ néven emlegetett épület volt, melyet a fejedelem brassói tartózkodása idejére állítottak fel a város közepén, a piacon.⁷⁵ A tűzhellyel, a főzéshez és az élelmiszerek előkészítéséhez szükséges eszközökkel jól felszerelt főzőházban készítették el és osztották szét az ételeket „herberg”-ek, azaz a vendéglátó szállások szerint. A kenyér- és kalácsfélék előállításától elkülönülve, a brassói sütőházakban történt. A jelen dolgozatnak nem célja, hogy részleteiben tárgyalja a fejedelmi udvar brassói élelmiszerfogyasztását, csupán egyszerű felsorolással szeretnék utalni az ellátás színvonalára, bepillantást engedve egyben a kor étkezési szokásaiba.

⁶⁸ Az elhasznált gyertya mennyiségéről árulkodik a Bethlen Gábor 1622. augusztusi látogatása során lejegyzett adat, mely szerint 3 asszony 3 napon keresztül öntötte a gyertyát. Munkájuk eredményeként Brassó 2300 darab faggyúgyertyát és 8 fontnyi viaszgyertyát készített elő a fejedelmi udvar számára, a munkabérrel együtt 17,36 forint értékben. ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 109.

⁶⁹ A fűszerbeszállítók között a legtehetősebb – gazdag kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező – brassói családok képviseltették magukat: Benknerek, Draudtok, Froniusok, Bánfyak, Forgatschok stb. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 624.

⁷⁰ ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 104'05.; V/21, 311, 432.; V/22, 121, 605–606.

⁷¹ ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 604.

⁷² A városnak saját hűtőhelyisége – „Eysgruben” – volt, melyet a tavasz közeledtével tört jéggel töltettek meg.

⁷³ ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 311.

⁷⁴ ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 359.

⁷⁵ *Marktplatz, Piața Sfântului*. Brassónak más kereskedővárosokhoz hasonlóan a központi piac mellett különböző, a térség kereskedelmi viszonyaira utaló, árucsoportokra specializált piacai voltak, így alakultak ki a ma is használatos helynevek, mint lópiac, halpiac, búzasor. A főzőház egyébként jellemző kísérőeleme a fejedelmi látogatásoknak a koraújkori Erdélyben. Vö.: Jeney-Tóth Annamária: *Báthory Gábor udvara 1612-ben Kolozsvárott*. In: A Báthoriak kora. (A Báthoriak és Európa.) Nyírbátor, 2008. 148. (a továbbiakban: Jeney-Tóth: Báthory Gábor udvara)

Az előkelő étkezések alapját a 17. századi szokásoknak megfelelően a kenyér, a hús, esetleg hal, valamint zöldség képezte, Brassóban is ebből fogyott a legnagyobb mennyiség. Kenyérfélék közül fehér és barna kenyeret, zsemlét, kalácsot fogyasztottak, a húsok között nagy mennyiségű szárnyas-, marha- és borjúhús, birka- és kecske-,⁷⁶ sertéshús, illetve régi és új szalonna, továbbá vadkacsa, őz-, szarvas- és nyúlhús szerepel, halfajtákból pedig a vizát, pontyot, csukát, pisztrángot, valamint a rákot találjuk meg a fogyasztási listákon.⁷⁷ A tejtermékek között a nyers tej mellett nagyobb tételt képviselnek a jellegzetes erdélyi sajtok és a vaj, ritkábban a tejszín. Jelentős mennyiségben fogyott az ecet, a zsír és az olaj – lenolaj, ritkábban olívaolaj –, a méz, a tojás. Zöldségből és gyümölcsből a friss vagy savanyított káposzta, borsó, vöröshagyma, fokhagyma, gomba, alma, körte, szilva, egres, cseresznye, dió és mogyoró került az asztalokra. A fűszerek között a helyi eredetű petrezselyem és kapor mellett a keletről behozott bors, szegfűszeg, fahéj, szerecsendió és virága, gyömbér és safrány szerepel. Előkelő vendégekről lévén szó, bőségesen fogyasztottak a Brassóban mindig rendelkezésre álló keleti luxusélelmiszerekből, mazsolaszőlőből, citrusféléből, fügeből, mandulából, sőt eredete alapján ide számították a rizst is. A csemegék sorát a fejedelem vasárnapi asztalára kerülő marcipán zárta.⁷⁸

Az egyes városok, közösségek eltérő könyvelési menetéből adódó sajátosságok bőven hagynak nyitott kérdéseket az események teljességre törő ábrázolása során. Így a brassói számadáskönyvek bőséges, bár gyakran differenciálatlan felsorolási rendje alapján nem tudjuk szóról szóra rekonstruálni, pontosan mit is tálaltak fel a vendéglátók a közös étkezéshez gyűlt urak számára a városban. Ebben az esetben alkalmas viszonyítási pontként segítséggünkre Kolozsvár sáfárpolgárainak feljegyzései, akik a fejedelmi étkeztetéseket aprólékos pontossággal örökítették meg az utókor számára. Csupán egyetlen példát kiragadva vessünk egy pillantást arra az átlagosnak mondható vacsorára, amit Bethlen Gábor 1613. november 26-án költött el a kolozsvári urak társaságában! Az egybegyűlteket számára több nagy tálon hordták be az ételt, melyek a következőket tartalmazták: az első tálon csuka törzse levéllel, borssal, safránnyal, gyömbérrel, petrezselyemmel és hagymával; a második tálon „tehén hús” kék káposztával; a harmadik tálon citromos tyúk borssal, safránnyal és gyömbérrel; a negyedik tálon pedig pecsenye tyúkból és disznóból, kolbász, hozzávaló uborkával és cipóval. Az étkezést gyümölcs, sajt, dió és percc zárta, a jóízű falatokat pedig 28 ejtelnyi⁷⁹ borral öblítették le.⁸⁰

A számadáskönyvek adatai alapján az a várostörténeti szempontból különösen érdekes folyamat is rekonstruálható, ahogyan az igényelt áruk beszerzése zajlott. Brassó – ahol a reprezentatív vendégfogadás állandó jelenség volt – saját raktárkészletet tartott fent a vendégfogadás során igénybe vett alapvető cikkekből. Ez a készlet azonban mindig kiegészítés-

⁷⁶ A birka és kecske – a helyi szóhasználatban „berbécs” – fogyasztása a városban tartózkodó török vendégekre volt leginkább jellemző.

⁷⁷ A tetemes halfogyasztás helyi jellegzetességként értékelhető. A brassói és kolozsvári fogyasztási listákat összevetve ugyanis kiténik, hogy – talán az eltérő földrajzi és kereskedelmi viszonyokból kifolyólag – Kolozsváron csak alig-alig találkozunk halfélékkel a fejedelem ételmezése során.

⁷⁸ ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 625.

⁷⁹ 35 liter. Vö.: Bogdán István: *Magyarországi úr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Budapest, 1991. (a továbbiakban: Bogdán István: *Magyarországi úr-, térfogat-, súly- és darabmértékek*) 228.

⁸⁰ MOL Mikrofilmtár. Kolozsvár város levéltára. Tekercs: 28962. Kolozsvár város számadáskönyvei (Fond primăria municipiului Cluj-Napoca socotelile orasului Cluj-Napoca). 1613. XIV. 191. A kor étkezési szokásaira vonatkozóan lásd: Benda Borbála: *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban*. In: *Idővel paloták*, 491–507.

re szorult, ha nagy és előkelő követséget vagy magát a fejedelmet várták a városba. A hiányzó mennyiség pótlására több eszköz állt a városvezetés rendelkezésére. Egyfelől közvetlenül kiemelhették a brassói vámjövedelmek árucikkben beszállított tételeiből – ez elsősorban a kereskedelmi árukra, kivált fűszerekre vonatkozott. Ami a helyi termékeket illette, ezeket a városiaktól, esetleg a környező falvak és mezővárosok lakosaitól szerezhatték be közvetlen vásárlás vagy az Erdély-szerte elterjedt cédulás módszer révén. Ez utóbbi lényege abban állt, hogy a beszerzéssel megbízott városi tisztviselő sorszámozott igazolást – *Zettelt*, vagyis cédulát – állított ki a beszállítótól átvett termékről, mely készpénzes térítését utólag a városgazdánál kezdeményezhették. Az összegyűjtött cédulák jelentősége abban is megragadható, hogy a városi jegyző ezek alapján állította össze az éves számadásokat. A rendszer nem volt tökéletes, hiszen még az ország letehetősebb városai között számon tartott Brassó is gyakran küzdött azzal a problémával, ami olyannyira jellemző volt a 17. századi Erdélyben, történetesen a pénzhiánnyal. Erre a helyzetre a kifizetés átütemezése jelenthetett megoldást,⁸¹ de szóba jöhetett a termék beszámítása a beszállító adójába is.⁸² Előfordult az is, hogy az adott termékből még vásárlás útján sem volt biztosítható a szükséges mennyiség. Ilyen esetben a város maga kezdeményezte az árucikk behozatalát vagy – mint a gertyaöntés esetében már láthattuk – készíttetését. Gyakori jelenségnek számított továbbá, hogy a tehetős városiak a magukéból előlegeztek meg különböző termékeket a városnak. Ez befektetésnek sem volt rossz, hiszen a város utólag borsos áron térítette a legmegfelelőbb pillanatban érkező „segítséget”.

Hasonló volt a helyzet az élelmiszerek között különálló csoportot alkotó italok esetében is. Brassóban a legnagyobb mennyiségben a bor fogyott – jellemzően helyi új és óborok, havasalföldi borok, illetve a legelőkelőbb vendégek asztalára kerülő malvázia –, de bőven fogyasztottak sört, továbbá kisebb mennyiségben mézsört⁸³ és párlatokat⁸⁴ is. Mindez azért is fontos, mert az egyik, 1616-os fejedelmi látogatás borbeszállítása részleteiben maradt ránk a városi számadáskönyvekben, és kitűnő példaként szolgál a fent vázolt brassói beszerzési rendszerre. A februári bejegyzések szerint a fejedelem várható látogatására készülve a város tulajdonát képező borból a százatyák⁸⁵ jóváhagyásával a „*Weinherr*”-ek⁸⁶ által hitelesített hordókban 107,58 forintnyi értéket képviselő, 1793 ejtelnyi⁸⁷ mennyiséget helyeztek el a város pincéjében. Mivel ez mégis kevésnek bizonyult, később további 112 ejtelnyi⁸⁸ bort hozattak a város külső pincéből 15 forint értékben. Azonban ez sem volt elég, ezért a fejedelmi udvar ellátásának folyamatosságát biztosítandó a városgazda több

⁸¹ A városgazda még hónapokkal a fejedelmi látogatást követően is fizetett ki akkor felhasznált termékeket.

⁸² Az adóbeszámítás városi és barcasági szinten is működött, hiszen a barcasági településektől igénybe vett termékek és szolgáltatások értékét gyakran az éves adó arányos mérséklésével kompenzálták.

⁸³ A mézsör a számadáskönyvek adatai alapján a török vendégek kedvelt itala volt.

⁸⁴ A tetemes pálinkafogyasztásra jellemzően tatár vendégek fogadása során került sor.

⁸⁵ A brassói céheseket és közrendű polgárok fóruma Brassóban a „*Hundertmannschaft*”, vagyis a százatyák közössége, amelybe a város négy negyedéből 25,5 főt delegáltak. A testület jelentősége eltörpül a város patríciusainak exkluzív köréből választott tanács mellett, ám a kisebb, helyi jelentőségű ügyekben – mint a fenti példa is mutatja – hallathatta szavát.

⁸⁶ A borral kapcsolatos ügyekért felelő városi tisztviselők.

⁸⁷ Ejtél, másként kupa (*Achtel*), középkori eredetű űrmérték, 1 ejtel = kb. 1,25 liter. Itt tehát megközelítőleg 2241,25 literről van szó. Vö.: Bogdán: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek*, 228.

⁸⁸ kb. 143,75 liter. Bogdán: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek*, 228.

alkalommal is kíségette a várost, a saját pincéjéből származó havasalföldi bort szállíttatva a vendégek szállásaira, összesen 157 ejtelt⁸⁹ 94,26 forint értékben. Hasonlóan járt el a bíró, a jegyző és egy további városi tanácsúr, Lucas Greissing is. Mindezt kiegészítették azoknak a polgároknak⁹⁰ a borbeszállításai, akik így törlesztették az előző esztendő borválságából⁹¹ visszamaradt adósságukat.⁹²

A fejedelmi udvar befogadása a szükséges munkaerő biztosítása szempontjából is ropant feladat elé állította a várost. Az előkészületek alkalmával végzett javítási és építési munkákhoz, majd az ideiglenes épületek elbontásához az alapanyag költségén túlmenően ácsokat, kőműveseket, napszámosokat kellett fizetni. Az élelmezéssel kapcsolatban tudjuk, hogy bár a fejedelem saját szakácsaival⁹³ és udvari bejáróival készítette és szolgáltatva fel az ételeket, a több száz fős vendégsereg kiszolgálása megkövetelte számos helybéli segítő alkalmazását a főzőházban.⁹⁴ Fejedelmi látogatás alkalmával a város rendes alkalmazásában álló városi darabontoknak, ajtónállóknak és vámos legényeknek is bővült a feladatköre. Régi szokás szerint előkelő vendég fogadása esetén őrt álltak a város vezető tisztviselői háza előtt, de ennél kevésbé magasztos feladatokkal is megbízták őket: lényegében bárhol bevetethők voltak, ahol fizikai erőre volt szükség, a földhordástól a baromfifeldolgozásig.⁹⁵ A nagy mennyiségű árucikk beszállítása folytán elsősorban érintett pécek és mészárosok mellett Brassó egyéb kézműveseinek is bőven jutott feladat. A fejedelmi udvar brassói tartózkodása közvetlenül érintette a kovácsokat, szíjgyártókat, kötélverőket, bognárokat, hiszen magától értetődő volt, hogy a város kiszolgálja a fejedelem és kísérete lovainak patkolására, szekereinek, hintajainak és szánjainak javítására vonatkozó igényeket, sőt 1628-ban arra is sor került, hogy a fejedelem értékes lovát hetekig a városban tartatta, ellátásáról, gondozásáról Brassó gondoskodott.⁹⁶ A fejedelem a látogatás közben megsérült használati tárgyait is a helybéliekkel javíttatta.⁹⁷ De elő kellett teremteni a fejedelem által igényelt holmikat is, amelyek megfelelő kezeléséről, csomagolásáról is helyben gondoskodtak.⁹⁸

⁸⁹ kb. 196,25 liter. Bogdán: *Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek*, 228.

⁹⁰ A szóban forgó személyek – Hans Hirscher, Daniel Schespurger, Paul Lang, Thomas Schlösser, Hans Valthütter – között gazdag brassóiakat látunk. Felmerül a kérdés, vajon „adósságuk” valóban fizetéseképtelenségüknek vagy inkább a városi felvásárlásra apelláló üzleti spekulációnak köszönhető-e.

⁹¹ *Weinlosung, Weinlösung*: Brassó korcsmáltatási jogából fakadó városi adófajta, melyet a városba befelé illetve kifelé fuvarozott bor után fizettek.

⁹² ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 623–624.

⁹³ A vizsgált korszakból a számadáskönyvek alapján ismerjük a fejedelem Tamás és János nevű szakácsait. ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 372.

⁹⁴ A legalapvetőbb feladat volt a folyamatos vízellátás biztosítása a főzőházban, erre románokat alkalmaztak napidíj ellenében. ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 110.

⁹⁵ Stadthannerechnungen V/21, 437.; V/19, 476.

⁹⁶ ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 568.

⁹⁷ Jellemző az ón- és üvegedények foltoztatása a helyi céhesekkel. ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 567–568.

⁹⁸ A jelen dolgozat keretei között nincs mód arra, hogy teljes terjedelmében bemutassuk a fejedelem rendkívül változatos igényeit. A következő példák azonban jól érzékeltetik azt a sokszínűséget, amit a fejedelmi megbízások jelentettek a városban. 1622-ben ezüst edényeket csomagoltattak (ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 110.), mosónőket alkalmaztak a fejedelem külön kérésére (ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 606.). 1627 februárjában négy tokot készítettek a fejedelem pisztolyai számára (ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 313.), valamint – szinte minden fejedelmi látogatás alkalmával – ládákat és edényeket (ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 314.). A város a megkövetelt személyzet tekintetében is kiegészítésre szorulhatott, hiszen a vezetős

A rendelkezésre álló források alapján a Brassóba érkező fejedelmi kíséret összetételéről is világos képet alkothatunk, a vendégek létszámáról azonban már nehezebb pontos összegzést adni. Már szó volt róla, hogy a vendégereget Brassóban szállásonként tartották számon, melyeket az ott ellátott főember neve alapján különböztettek meg egymástól. Ez azonban magában foglalta egyben az illető saját udvartartásához tartozó személyeket is, akár a közvetlen rokonoktól az egyszerű cselédig. A különböző szállásokon kiszolgáltak létszáma ennek megfelelően a csekélyebb rangú udvari emberek 4–6 fős kíséretétől a magasabb méltóságok több tucat főre rúgó kis udvartartásáig terjedhettek.⁹⁹ Mindehhez járult még a brassóiak által egyszerűen csak „*gesindel*” néven emlegetett udvarnép, akiknek létszámát konkrét számok helyett csupán a „sok” vagy „roppant sok” jelzővel jellemezték.

Bethlen Gábor brassói tartózkodása gyakran kapcsolódott országos jelentőségű diplomáciai eseményhez, ennél fogva a fejedelmi udvar aktuális létszámán túlmenően is jelentős vendégereggel kell számolnunk. Gyakran megtörtént, hogy a fejedelem előreküldte Brassóba előkelő vendégeit, akik néhány nap veszteglésre kényszerültek, mielőtt ő maga is a városba ért volna. Így érkezett 1614. április 1-jén Mehemet aga és 39 fős kísérete a városba, a melléjük rendelt Suky Benedek, Szalánczy István és Székely György társaságában, Brassót pedig csak napokkal a fejedelem távozása után hagyták el. Hasonló volt a helyzet 1622 augusztusában, amikor Bethlen Gábor 4-i bevonulása előtt néhány nappal megkezdődött a fejedelemtől érkező török követség – a János deák kíséretében érkező Musztafa aga, Mehemet és Juszuf csausz, a budai pasa néhány szolgája, továbbá a Keresztési Pál körül szerveződő portai követség – elszállásolása a városban. S a vendégeskedésnek csak ritkán szakadt vége Bethlen Gábor távoztával. Arra is bőségesen akad ugyanis példa, hogy a távozó fejedelem valamilyen oknál fogva – leggyakrabban betegség vagy magántermészetű ügy miatt – hátrahagyta Brassóban egy vagy több udvari emberét. A számadáskönyvekből az is kiderül, hogy a Bethlen Gábor kíséretében érkezők „naponta ki s be vándoroltak”¹⁰⁰ a városba. Ilyen körülmények között érthető, hogy a fejedelem várható érkezését hírül vevő városvezetés elsődleges törekvése a népes és költséges vendégereg létszámának leszorítása volt. Különösen Bethlen Gábor uralkodásának első éveire volt jellemző a fejedelem és a városiak között

arra kényszerült, hogy szolgálólányokat kölcsönözzön az iskolamesternétől (ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 316). Bethlen Gábor külön számot tartott a brassói szabók szolgáltatásaira, amennyiben több rend ruhát varrtak a fejedelmi udvar számára (ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 341. 443.). Emellett román, szász, cigány napszámosokat kellett soron kívül alkalmazni a legkülönbözőbb munkákra a zsákvarrástól a földhordásig (ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 430, 438, 567, 584.), fuvarosokat az udvari méltóságok szállítására (ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 444–445, 572–574.). A fejedelem 1629-ben aranyos és fehér nyergeket, aranyfűstöt, sátrakat, fürdőkádakat kért, ládáját bőrrel vonatta be Brassóban. A precíz városiak még annak a helybelinek a munkadíját sem felejtették ki a lajstromból, aki Zólyomi Dávidnak segített cipekedni az 1629-es fejedelmi látogatás alkalmával. (ANR FB Stadthannenrechnungen V/19, 472, 475–476.).

⁹⁹ Erre a jelenségre a számadáskönyvek számtalan példával szolgálnak, csupán egyet kiragadva essék szí Kornis Zsigmondról, a fejedelem szállásoztójáról, aki az emlékezetes 1616-os látogatás alkalmával családjával együtt kereste fel Brassót. Ő maga már február 18-án megérkezett hétfős kíséretével, hogy megrendelje Bethlen Gábor számára a szállást, másnap pedig újabb harminc fő csatlakozott hozzá. Úgy tűnik, hogy a Kornis-szálláson tartózkodott felesége és más rokona is, hiszen a számadáskönyvek adataiból kiderül, bár Kornis február 21-én Prázmárra utazott a fejedelemhez, udvartartása Brassóban várta meg, míg 29-én visszatért újabb sereg vendéggel – „*mit ein hauffen gesindl*”. A fejedelmi vendégereg túlmenően, március 2-áig maradtak Brassóban, a szintén feleségével érkező Kamuthy Farkashoz hasonlóan. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20. 612–615. 618.

¹⁰⁰ ANR FB Stadthannenrechnungen V/19, 616.

kibontakozó heves vita a létszám felett. Mint már szó volt róla, Bethlen fejedelemsége a szászok hite szerint pengeélen tancolt 1613–1616 között, uralmát rövid, átmeneti állapotnak gondolhatták, Báthory Gábor városfoglaló emlékezete azonban annál elevenebben élt valamennyi szász alattvalóban. Brassó az első fejedelmi látogatás alkalmával, 1614 áprilisában kétszáz főt engedett be a városba,¹⁰¹ a következő alkalommal, 1616-ban háromszázat.¹⁰² Ezek a számok még a Szeben visszaadását illetően kiadott 1613. decemberi szász ultimátum¹⁰³ követelésénél – legfeljebb négyszáz fő – is szigorúbbak voltak. Ha mindehhez hozzátesszük, hogy 1614-ben még a városba érkező fejedelemnek kijáró üdvölvés is elmaradt,¹⁰⁴ világos képet alkothatunk a fejedelem és a brassóiak közötti fagyos hangulat külső meg nyilvánulási formáiról.

A fejedelem befogadása szempontjából is rendkívülinek számított az 1616-os év, amikor a brassóiak ismét megpróbálták korlátozni Bethlen Gábor kíséretének létszámát. A kortárs brassói krónikáirók tudósítása szerint a fejedelem ezen felháborodva azonban elhalasztotta brassói tartózkodását, ezzel nem kis kavarodást okozva a városban.¹⁰⁵ Bethlen Gábor Fogaras felől érkezett, és Székelyföld felé tartott a székely hadak mustrálása végett, erről pedig február 12-én értesítette Brassót. A városvezetés ilyenkor kötelező meghívását a Johannes Chrestels városbíró vezette küldöttség adta át a fejedelemnek. Bethlen Gábor február 18-án küldte a városba Kornis Zsigmondot és Kamuthy Farkast, hogy hivatalosan is szállást kérésítsenek az udvarnak. A brassói tanácsnak alapos fejtörést okozhatott a látogatás, hiszen ekkor már a levegőben lógott a Habsburgokkal titkos kapcsolatban álló városgazda, Johannes Benkner elítélése. Ilyen körülmények között, ha lehet, még kockázatosabb vállalkozás volt szembehelyezkedni a fejedelmi akarattal, ám úgy tűnik, Brassó biztos volt a dolgában. A fejedelem mellett február 13-a óta egymást váltották a brassói méltóságok, mégsem sikerült megegyezésre jutni a kényszerűségből felvállalt látogatás körülményeit illetően. Bethlen Gábor már február 19-én eldöntötte, hogy kivonul a Barcaságból, sértetten Prázmárra utazott, ahová odarendelté Chrestels városbíró is. Mivel továbbra sem sikerült megegyezésre jutni, a fejedelem tovább utazott Székelyföldre, ám ellátásának költségét az egyébként alaposan felkészült Brassóra terhelte. Szakácsát küldte be a városba, aki összeszedett két konyhaszekérre való ételmezt, melyet a brassóiak tizenkét lóval vitettek a fejedelem után Marosvásárhelyre. Bethlen Gábor azonban távollétében is számos udvari emberének eltartását hagyta Brassóra. Ura visszatéréig időzött a városban Szalai László, néven nem nevezett udvari szolgák, doktorok, továbbá Kornis Zsigmond és Kamuthy Farkas családjukkal együtt. Mivel brassói tartózkodása diplomáciai tárgyalásokkal esett egybe, a fejedelem azal is megbízta a várost, hogy „jól traktálják” az ott tartózkodó török és moldvai legátusokat, amíg maga vissza nem tér. Erre március 5-én került sor, kísérete a brassóiak által engedélyezett 200 főnyi gyalogos és 100 főnyi lovas katonából állt.¹⁰⁶ A városban a fennálló

¹⁰¹ *Diarium des Andreas Hegyes. Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen V. Chroniken und Tagebücher II. (1392'851)* Brassó, 1909. (a továbbiakban: *Diarium des Andreas Hegyes. QGSK V.*) 494.

¹⁰² *Tagebuch des Petrus Bánfy. Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen V. Chroniken und Tagebücher II. (1392'851)* Brassó, 1909. (a továbbiakban: *Pertus Bánfy. QGSK V.*) 431.

¹⁰³ A szász universitas gyűlésének feltételei Bethlen Gábor szebeni telelése tárgyában. EOE VI. 383–389.

¹⁰⁴ *Diarium des Andreas Hegyes. QGSK V.* 493.

¹⁰⁵ Az esetről részletesen beszámol Petrus Bánfy, illetve Hegyes András naplójában. *QGSK V.* 431. 542–543.

¹⁰⁶ ANR FB Stadthannenrechnungen V/19, 612–615.

hatalmi viszonyok iránti ellenérzés beszédes tanúja az a pletyka, mely rettegésben tartotta a várost. Eszerint március 1-jén egy szolgálólánynál olyan levelet találtak, amely leleplezi a magyarok és székelyek Brassó elfoglalására és felpredálására irányuló terveit.¹⁰⁷ Nem maradt fenn semmilyen adat, ami alátámasztaná ezt a feltételezést, ám az adott helyzetben a Prázsmárra rendelt székely mustra kellő nyomatékot adhatott a rémhírnek.

Miután a város vendéglátói kötelezettségei közé tartozott a jelenlévő tisztségviselők rangjukhoz méltó megajándékozása, a városgazda a látogatás költségeihez kapcsolódóan pontos kimutatást készített az ajándékokról és a megajándékozottakról. Az ajándéklistán tulajdonképpen az erdélyi állami méltóságviselők, illetve a fejedelmi udvar tömör lenyomatát jelenítik meg, hiszen a fejedelem és felesége mellett szerepel számos jelentős és kevésbé jelentős udvari személy a gubernátortól az udvari bejáróig.¹⁰⁸ A pozíció jelentősége az ajándékozott holmi értékében is kifejezésre jutott. A fejedelmi pár ezüst nürnbergi kelyheket, illetve mosdótálakat, kannákat kapott 100–200 forint értékben, a legmagasabb rangúak – a kancellár, Bethlen István az éppen aktuális pozíciójától függetlenül, Zólyomi Dávid az adott időszakban betöltött hivatalához mérten – 1 vagy 2 perzsa szőnyeget 25–60 forint értékben, a ranglétra alacsonyabb fokán állóknak – udvari kapitányoknak, bejáróknak – pedig brassói posztót, prémekeket vagy csizmát ajándékoztak. A fejedelmi kíséret csekélyebb jelentőségű szolgálattelveit – ezúttal „*lumpen gesindel*”, vagyis mihaszna csöcselék néven említve – között készpénzt osztottak ki, melynek összértéke 40–50 forint közötti összeget képviselt.¹⁰⁹ Egy-egy fejedelmi látogatás alkalmával tehát a jelenlévők létszámától függően

¹⁰⁷ Petrus Banfi. QGSK V. 431.

¹⁰⁸ A fennmaradt ajándéklistán alapján a fejedelmen és feleségén kívül megajándékozottak névsora: 1614-ben Bethlen István, Rhédey Pál főkamrás, Péchy Simon kancellár, Bölöni Gáspár fejedelmi titkár, a fejedelem sáfárjai, szállásosztója, konyhamestere, ajtónállói, illetve a Portára induló török és magyar urak (ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 664–664.). 1616-ban ismét a kancellár, Tököly István, Marco vajda, Bethlen Farkas, a funkcióját tekintve ismeretlen Kelemen mester, a fejedelem sáfárjai, ajtónállói, konyhamestere, szállásosztója, kengyelfutói, gyaloghadnagyai, illetve Deli Kozma és egy bizonyos Anschina (?) (ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 626.). 1627 februárjában a kancellár, Mikó Ferenc, Balling János fogarasi kapitány, Béli István, Dániel Mihály udvarmester, Macskássy Ferenc, Balássi Ferenc, Várkonyi pohárnok, a fejedelem udvarnépét irányító Bíró Mihály, Nagy Pál udvari kapitány, Bojár Simon és Kemény János „bejárók” (ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 324–325.). Kívételt képez az 1627 augusztusi látogatás, ekkor az udvart fuvarozó óvárosiak fizetési listája árulkodik a vendégek kilétéről: ifjabb Bethlen István, Petneházy, Kornis Zsigmond, Bélaváry, a kancellár, Zólyomi Dávid, Mikes, Mikó (ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 444–445.). 1628-ban: a kancellár, Zólyomi Dávid, Balássi Ferenc, Dániel Mihály „*der Bethlenische Hundt*”, Macskássy, Kékedy Zsigmond főudvarmester, valamint Nagy Pál (ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 571.). 1629-ben: Mikó, a kancellár, Bethlen István, Kornis Zsigmond, Zólyomi Dávid, Kékedi Zsigmond, Bethlen Péter, Macskássy Ferenc, Dániel Mihály, Balássi Ferenc, Nagy Pál, Török János, a fejedelem asztalnokai és bejárói, szállásosztója, valamint Nagy Benedek (ANR FB Stadthannenrechnungen V/19, 477–479.).

¹⁰⁹ Úgy tűnik, az ajándékozott holmik értéke rendkívülinek mondható nemcsak Brassóban, hanem a hasonló teljesítményt nyújtó jelentősebb szász városok vonatkozásában is. Beszédes tény, hogy a fejedelem magyarországi fővárosa, Kassa jóval szerényebb mértékben „tisztelte meg” Bethlen Gábort: a kassai városi jegyzőkönyvek tanúsága szerint csupán a fejedelem kapott értékes kelyhet a látogatás során, a környezetéhez tartozók pozíciójuknak megfelelő értéket képviselő élelmiszer ajándékokban – vágni való borjú, ökör, bárány és bor, takarmány a lovaknak stb. – részesültek. Vö.: Dr. Kerekes György: *Bethlen Gábor fejedelem Kassán. 1619–1629*. Kassa, 1943. 29–32.

csupán az ajándékok költsége ezer forintos nagyságrendet képviselt.¹¹⁰ Ennek ellenére arra is volt példa, hogy a fejedelem kevesellte a bemutatott értéktárgyakat. Így történt az emlékeztető 1616-os látogatás alkalmával, amikor a fejedelmi sereg létszámáról folytatott vitán túlmenően a kelletlen ajándékok csekély száma is hozzájárult az egyébként sem felhőtlen hangulat további romlásához.¹¹¹

Bethlen Gábor udvarában különleges figyelemnek örvendtek a művészetek és tudományok avatott képviselői. A korszak egyéb elbeszélő forrásain túlmenően a szász krónikások is beszámolnak erről. Különösen érdekesek Georg Kraus segesvári jegyző megjegyzései a fejedelmi udvarban alkalmazott muzsikuskokra vonatkozóan, akik ráadásul a szász elitbe házasodtak be, és Besztercén, Szebenben, Brassóban telepedtek le.¹¹² Rajtuk kívül még számos udvari muzsikust ismerünk a hangszeres zene és az énekművészet területéről, akik a német területeken túlmenően Lengyelországból, Csehországból, Franciaországból, Itáliából érkeztek Erdélybe.¹¹³ Az udvartörténeti kutatások megoldatlan problémáját jelenti azonban, hogyan tagozódtak be az említett művészek és tudósok az udvari hierarchiába. A brassói források adalékként szolgálhatnak a kérdés eldöntése során, amennyiben arra következtethetünk belőlük, hogy a kérdéses személyek teljesen különálló csoportot alkottak az udvaroncok között. A számadáskönyvek kivált a fejedelem orvosairól, diákjairól és különféle muzsikusairól nyilatkoznak, egészen pontosan arról a kivételes bánásmódról, amelyben a fejedelem parancsára a helybeliek részesítették őket. Árulkodó adat, hogy az ajándéklisták nem tesznek említést róluk, és azt sem tapasztaljuk, hogy a fejedelmi udvar vezető méltóságaihoz hasonlóan önálló kis udvartartással szállásolnák el őket. A számadáskönyvek mégis arra engednek következtetni, hogy a fejedelemnek különös gondja volt rájuk, hiszen parancsa szerint az udvar többi szereplőjétől világosan megkülönböztetve kezelték őket. A fejedelmi kegynek köszönhető figyelmes bánásmód élesen megkülönbözteti őket az udvari szolgálok – *gesindel* – hadától is. Nem vitás azonban, hogy a művészek, tudósok megbecsült udvari pozíciójuk ellenére is elhatárolódtak az erdélyi udvari emberektől. Feltűnő kívülállásuk oka az „úri környezettől” eltérő társadalmi helyzetük mellett talán külföldi származásukban is keresendő – a nyelvi és kulturális akadályok az esetek többségében olyannyira áthághatatlanak bizonyultak, hogy jó részük nem is maradt Erdélyben a fejedelmi megbízatás lejárta után. Kivételt ez alól éppen azok a német anyanyelvű mesterek képeztek, akik otthonra leltek szász „rokonaik” körében. A művészek és a bejárók különös státusára utal még az a tény, hogy Bethlen Gábor két lantos gyermeket is – Konrad és Dietrich – tartott maga mellett, akik vélhetően Brandenburgi Katalinnal érkeztek az országba, s zenész mesterségük mellett egyben az asszonyház bejárói voltak.¹¹⁴ Sajnos a Bethlen Gá-

¹¹⁰ Az összeg látványosan megemelkedett Bethlen Gábor uralkodásának végére: 1614-ben 360,87 forint, 1616-ban 159, 1 forint, bár nem tüntették fel a fejedelem nürnbergi kelyhének értékét, ami pedig megduplázhatta az összeget, 1627-ben 927, 02 forint, 1628-ban 643,32 forint, 1629-ben pedig 807,31 forint.

¹¹¹ Petrus Banfi. 431.

¹¹² Johannes Preussinger organista Besztercén, Johannes Thosselius bécsi kórlista Szebenben, Michael Hermann organista Brassóban telepedett le. Utóbbi éppen az 1626-os fejedelmi látogatást követően került a városba, ahol később a városbírói tisztségig emelkedett. Kraus: *Erdélyi krónika*, 104. Szebenben telepedett le Bethlen kedvelt „muzsikása”, a német földről származó Virginás György is. *Levelek*, 64.; Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor fejedelem levelezése*. Budapest, 1887. 33.

¹¹³ Király Péter: *Külföldi zenészek a XVII. századi fejedelmi udvarban és hatásuk*. Erdélyi Múzeum, 56. köt. (1994) 1. sz. 2–5. <http://erdelyimuzeumfolyoirat.adatbank.transindex.ro>. Letöltés időpontja: 2009. szeptember 10. (a továbbiakban: Király Péter: *Külföldi zenészek*)

¹¹⁴ Királyi: *Külföldi zenészek*, uo.

bor udvarához tartozó muzsikuskok létszámáról hallgatnak a brassói források. Csupán Báthory Gábor uralkodásáról ismerünk hasonló adatokat, akinek környezetében megközelítőleg 17 fő lehetett jelen ilyen minőségben,¹¹⁵ valószínűleg utóda mellett is hasonló létszám-ban kereshetjük a zene mestereit.

Bethlen Gábor tudomány- és művészetpártolása közismert tény a magyar történetírásban. A tehetséges fiatalok taníttatása, felkarolása a kezdetektől fogva megjelenik a fejedelem művelődéspolitikájában. Bethlen Gábor uralkodása kezdetén évente két-két diákot taníttatott külföldi akadémiákon, ez a szám uralkodása végére többszöröződött.¹¹⁶ A városi számadáskönyvek Bethlen Gábor uralkodására vonatkozóan 1621-ben regisztrálták először a „király diákjait”, akiket augusztus 4-én csekély élelemmel láttak el. Szeptember 7-én két további külföldi diákról tesznek említést, akiket a garázdálkodó katonák fogságából mentettek ki. Sajnálatos módon a városgazda csak ritkán tartotta érdemesnek nevüket feljegyezni, figyelme csupán az uralkodó parancsára teljesített szolgáltatásokra és azok költségeire terjedt ki.¹¹⁷ 1623 júliusában Brassó szállásolta el a Fogarasban tartózkodó fejedelem udvarának egy részét, így udvari orvosát és muzsikusait, Kobzos Tamást és az irányítása alatt álló 4 főt.¹¹⁸ Hasonló volt a helyzet 1625 márciusában, amikor a fejedelem orvosán kívül trombitásait is Brassóban helyezte el, szeptemberben pedig fejedelmi ajánlólevél biztosította a brassói ellátást és fuvarozást néhány diák számára.¹¹⁹ 1626 áprilisában a Székelyföldön tartózkodó fejedelemhez utazó diákokat látták el, valamint májusban visszafelé utazó zsidó orvosát.¹²⁰ 1627-től a fejedelem brassói látogatásai során mindvégig megtaláljuk a magyar és német muzsikusokat, valamint doktorokat a vendégek listáján,¹²¹ 1629 júniusában még arra is példát találunk, hogy a fejedelem Brassóban kezelteti idős, beteg muzsikusát.¹²² Tudománytörténeti érdekességet képvisel az az újonnan felfogadott talján doktor, aki 1629. március 12–15. között tartózkodott Brassóban fejedelmi megbízásból. Az orvos nagy becsben állhatott, hiszen a fejedelem saját hintáján érkezett, és rá vonatkozóan a fejedelem azt parancsolta, „tisztességesen traktálják a városban”.¹²³ Ez a személy talán Jacobus Carlo doktorral egyezik meg, aki júniusban időzött a fejedelem megbízásából Brassóban. Ebben az időpontban a fejedelem fürdőmesterét és muzsikusait is itt szállásolták el, ismét csak Bethlen Gábor fogarasi tartózkodásához kötődően.¹²⁴ Visszatérve a diákságra, az adatokat összevetve arra a meglepő következtetésre jutunk, hogy a városi tisztviselők napi-díjához hasonlóan a diákok ételmezését is egy bizonyos nagyságrendi sávhoz kötötték, aminek értelmében mindegyikükre általában 20–25, legfeljebb 26 dénárnyi bort és kenyeret költöttek, ami gyakorlatilag egy közrendű szolgálattelvő – kengyelfutó vagy ajtónálló – ellátmányának felelt meg. A muzsikuskok ellátása hasonló nagyságrendet képviselt, a dokto-

¹¹⁵ Jeney-Tóth: *Báthory Gábor udvara*, 147.

¹¹⁶ „Mi is immár amíg élünk, annuatim két-két ifjat akarunk az odafel való Academiákba bocsátani tanolásnak okáért. Reméljük ezután többülni az tudós ifjakat.” Bethlen Gábor Alvinczi Péterhez. Gyulafehérvár, 1615. augusztus 14. *Levelek*, 66.; Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor és a kassai pap*. Magyar Protestáns Egyháztörténelmi Monográfiák XIII. Budapest, 1880. 3–5.

¹¹⁷ ANR FB Stadthannenrechnungen V/22. 1051. 1066.

¹¹⁸ ANR FB Stadthannenrechnungen V/22. 339.

¹¹⁹ ANR FB Stadthannenrechnungen V/22. 752. 914.

¹²⁰ ANR FB Stadthannenrechnungen V/23. 77. 86.

¹²¹ ANR FB Stadthannenrechnungen V/21. 415. 742.

¹²² ANR FB Stadthannenrechnungen V/19. 562.

¹²³ ANR FB Stadthannenrechnungen V/19. 507.

¹²⁴ ANR FB Stadthannenrechnungen V/19. 564.

rok tekintetében azonban már lényegesen bőkezűbb volt a város: rájuk másfél-két forint körüli összegben áldoztak naponta, ezáltal is érzékeltetve a pozíció súlyát a fejedelmi udvarban.

A teljesség kedvéért megjegyzendő, hogy a fejedelmi látogatással kapcsolatos kötelezettségek nem értek véget akkor, amikor Bethlen Gábor elhagyta Brassó falait. Nincs olyan esztendő a vizsgált időszakban, hogy ne kellett volna a fejedelem valamilyen utólagos megbízásának eleget tenni. A hátrahagyott udvari emberek jóltartásán túlmenően főként a fejedelem és kísérete igény szerinti szállításáról, vezetéséről kellett gondoskodni.¹²⁵ A fejedelem a helyi ellátás színvonalától függően gyakran rendelt élelmiszereket, használati tárgyakat vagy akár nélkülözött mesterembereket, ötvösöket, kovácsokat, szabókat maga után.¹²⁶ Hasonló helyzet alakult ki akkor is, amikor a fejedelem nem szállt meg ugyan Brassóban, ám a közelben – Székelyföldön vagy Fogarasban – tartózkodott. Erre évente akár több alkalommal is sor kerülhetett, attól függően, hogy feladatai Erdély mely részére szólították. Ilyen esetekben – ha csökkentett ráfordítás mellett is – a fejedelem legszűkebb környezete elszállásolásán kívül ugyanazon funkciók jelennek meg a brassói szolgáltatások terén. A fejedelem ekkor is folyamatos kapcsolatban állt Brassóval a mellé delegált városi vezetők révén, valamint saját emberei is gyakran jelentek meg a városban, már csak a fejedelem igényeinek közlése végett is. Bethlen Gábor ugyanis fogarasi vagy székelyföldi tartózkodása idején is nagy mennyiségben rendelt a fentebb már említett élelmiszerekből, használati cikkekből, és gyakran vette igénybe a brassói mesterek munkáját. Bizonyos esetekben azt is megkövetelte a várostól, hogy elszállásolják a környezetéhez tartozó urakat, illetve szolgálattevőket. Mivel a fejedelem által igényelt szolgáltatások összetétele és minősége nem különbözött lényegesen azokétól, amelyeket brassói látogatások alkalmával vett igénybe, ezek részletes bemutatását itt nem tartom feltétlenül szükségesnek. A szolgáltatások mértékére vonatkozóan viszont érdemes utalni arra, hogy ezen költségek elszórtan jelennek meg a városi számadáskönyvekben, értékük pedig rendkívül széles skálán mozog, néhány hordó körtétől a Brandenburgi Katalin agarainak készítettett ezüst nyakörveken át a fejedelmi kíséret számára konyhaszekerekre szállított nagy mennyiségű élelmiszerig. Mindezen körülmények csaknem lehetetlenné teszik a Brassó vidékén tartózkodó fejedelem számára biztosított szolgáltatások rendszerezett ábrázolását. Bethlen Gábor személyének és udvarának kiszolgálására vonatkozóan tehát azt a fent bemutatott adatcsoportot tartom elsődleges fontosságúnak, amely közvetlenül kötődik a fejedelem személyes brassói jelenlétéhez.

Mindent összevetve felmerül a kérdés, vajon mennyit is költött a város Bethlen Gábor egy-egy látogatása során. A kiadások elszórt felvezetése a számadáskönyvekben nem teszi lehetővé a tökéletes pontosságot, csupán becsülhetjük a felmerülő összköltség nagyságrendjét: a tisztelgő ajándékokat is beszámítva Brassó alkalmanként körülbelül 1000–1600 forintot költött a fejedelem és udvara ellátására.¹²⁷ Azt is megfigyelhetjük, hogy ez az összeg a vizsgált korszak vége felé emelkedő tendenciát mutat, melynek magyarázatát a javuló gazdasági helyzetben, Brassó pozíciójának stabilizálódásában, erőforrásainak maximális

¹²⁵ ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 366.; V/21, 572–574.

¹²⁶ ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 341. 517. 628.; V/22, 609. A fejedelem rendelkezései között olykor egészen meglepőeket is találunk: 1629-ben például asztalos munkákat rendelt brassói mesterektől Fogarasban, melyek között 18 festmény bekeretezése szerepelt. ANR FB Stadthannenrechnungen V/19, 590.

¹²⁷ Összehasonlításként érdemes megjegyezni, hogy a várost terhelő hadászati kötelezettségek – katonaillesztés, beszállítások – költsége a számadáskönyvek adatai alapján 1300–1500 forint körül mozgott fejedelmi hadjárat esetén.

kiaknázásában kereshetjük, ez utóbbi körülmény pedig nem utolsósorban a Bethlen Gáborral kötött alkuknak köszönhető.¹²⁸ Elegendő forrás hiányában nyitott kérdés marad azonban, vajon a fejedelem megtérítette-e a felmerült költségeket, és ha igen, milyen mértékben. Bethlen Gábor regnálásának jellemző tendenciáiból kiindulva a térítések valószínűleg minimálisak lehettek, jóllehet tekintetbe kell venni, a szászok élhettek azzal a lehetőséggel, hogy a felmerülő költségeiket beszámíttassák éves adójukba. Hogy ez megtörtént-e, egyáltalán milyen tételeket fogadtak el a fejedelmi intézők, nem tudhatjuk. A visszatérítés valószínűségét mindenesetre mérsékli az a tény, hogy az uralkodó befogadása a középkortól fogva kiemelt jelentőségű kötelezettségként értelmezendő Szászföldön, hiszen a többi hasonló tehervállalás ellenpontjaként a szász közösségek – így Brassó is – jelentős kiváltságokban részesültek. Főlegesen volna hangsúlyozni, mekkora jelentősége volt e kettős pilléren nyugvó rendszernek a középkori autonómiájához foggal-körömmel ragaszkodó Szászföld életében. Annyit azonban megjegyezhetünk, a Bethlen Gábor uralkodása idején uralkodó viszonyok tükrében már jelentős változások figyelhetők meg az uralkodó és a privilegiált közösség viszonyában. A fejedelem befogadásának kérdése Brassóban különösen jó példa arra, hogyan kísérelte meg a központi hatalom szétfeszíteni, de legalábbis a külsőségek fenntartása mellett új tartalommal megtölteni a szász rendi kiváltságok idejétmúlt kereteit a kora újkori Erdélyben. A fejedelem regnálásának ezen aprócska összetevője arra is felhívja a figyelmünket, hogy Bethlen Gábor ésszerű kompromisszumok és megfontolt döntések révén sikerrel ütött rést a szász náció rendi bástyáin, s bár e téren a nyílt színen talán kevésbé volt sikeres – gondoljunk a három rendi nemzet uniójára irányuló tárgyalások kudarcaira –, a háttérben képes volt keresztülvinni akaratát a legelszántabb szász közösségekkel szemben is. Végezetül pedig ne feledkezzünk meg arról, hogy a fejedelmi hatalom és a Szász *Universitas* kötelékébe tartozó Brassó viszonyának megismerésén túl a fejedelmi látogatások krónikája hasznos ismeretekkel szolgál e jellegzetes erdélyi közösség életére vonatkozóan is. A számadáskönyvek lapjain megelevenedő 17. századi alakok, a feltárló városi élet, a hétköznapi és ünnepek a mai ember számára is megragadható valósága egyaránt hozzájárulnak e sajátos korszak mind teljesebb megismeréséhez.

¹²⁸ Mindössze két jelentősebb példát kiragadva: Brassó jövedelmeinek jelentős részét érintette a töröcsvári vám árendájának vissza-visszatérő kérdése, melyet a fejedelemmel folytatott hosszas tárgyalásokat – és bőséges anyagi források megnyitását – követően sikerült megtartania. Említendő továbbá a brassói céheseket és kereskedőket egyaránt érintő limitációk túllépése a városban, amit szintén a fejedelem jóindulatának megnyerésével sikerült elutasolni. Mindezek csupán egy-egy szelét jelenítik meg annak az ésszerű alkukra és kompromisszumokra épülő viszonynak, amely az uralkodót és országa egyik legtehetősebb közösségét egymáshoz kapcsolta.

ZSUZSANNA CZIRÁKI

*Gábor Bethlen's visit in Brassó
as reflected in the financial registers of the city*

The paper discusses one of the most notable periods in the history of the Principality of Transylvania: the reign of Gábor Bethlen. Unusually, however, the focus is not on questions of political history, warfare or diplomacy but rather on an everyday event from the era of the Transylvanian princes, the reception of the Transylvanian ruler – in our case Gábor Bethlen – in one the most important towns of his country, Brassó. As an organic part of the princely services weighing on the Saxon towns, the prince's visit was a fundamental component in the relationship between the Saxon communities and the prince. Accordingly, the details of the event can cast light on the actual relationship between the princely power and the Transylvanian Saxon communities. Moreover, this can augment our knowledge about the history, economic conditions and the life of the Saxon autonomy, and even about the town and court hierarchy of the era.

The study is based on a specific group of sources, the financial registers of the city *villicus* (city officer responsible for the financials of the community), which are available from the years 1613–1617 and 1620–1629. On the basis of the entries and comments, we can draw a detailed and colorful picture of this extraordinary event: the visit of the prince. We learn about the ceremonial framework for the distinguished guest's stay in Brassó, the organizational tasks the city needed to carry out as well as the town management mechanisms working in the background, and we can also have a glimpse of the eating habits in contemporary Brassó and the way of life of the locals. The data reveal such details that provide further additions to our knowledge about the relationship of the prince and the the privileged Saxon community, and bring us closer to understanding the everyday life of a 17th-century Central Eastern European municipal community.

VATAI GÁBOR

„Csak az menjen katonának...”

A vitézlő rend életkörülményei és motivációja a 17. második felében

A „százalléros katonának igen jól megy dolga, iszik, mulat a csárdába”, nincs semmire gondja...” tartja a felvidéki katonadal, amely keserédes hangulatban énekli meg a magyar vitézek „felhőtlen” életét. A vitézlő rend mindennapjainak kutatásával foglalkozók számára persze nyilvánvaló, hogy mindez csupán túlzás, ami romantikus színben tünteti fel az egykori katonalétet, amelyre a gondtalanság a legkevésbé sem volt jellemző. Habár a végvidéki hadak mindennapjairól már jelentős ismeretanyaggal rendelkezünk, napjainkig nem sikerült teljesen áttekinthető, rendszerezett képet kialakítanunk a végváriak életkörülményeiről és katonai szolgálatukról. Ennek többek között az az oka, hogy a végek eltérő viszonyai miatt az eddigi vizsgálatok eredményeit nem kezelhetjük általános érvényüként. Ez a megállapítás a vitézlő rend jogállására is érvényes, amelynek a végvári élet megismerése szempontjából rendkívül fontos szerepe van. Ebben a tanulmányban ezért a végbeli katonaság jogait bemutatva, szolgálatuk előnyeit és nehézségeit különválasztva kívánok képet adni azokról a mindennapokról, amelyek, mint azt látni fogjuk, koránt sem voltak „felhőtlenek”. E viszonyok ismertetésén keresztül pedig arra keresem a választ, hogy mi vonzotta a védvonal vidékére azokat a katonai és félkatonai elemeket, akik a végek őrsége számára a folyamatos utánpótlást jelentették.

A végbeli katonák jogai a réteg heterogén összetétele és a régióként vagy akár váranként is eltérő életkörülményei folytán igencsak változatos képet mutattak, így egységes végvári jogállásról nem beszélhetünk ebben a korszakban. Tanulmányomban a bányavidéki főkapitányság területén található (Érsekújvár elestét követő) jelentősebb erődök (Fülek, Léva, Nyitra, Sempete, Gács) Esterházy Pál generálissal folytatott, 17. század végi levelezését¹ vizsgáltam, tehát megállapításaim is elsősorban erre a térségre érvényesek, habár a vizsgált jelenségek hasonló formában más régiókban is gyakorlatban lehettek.

Kategorizáció

A századok során a vitézlő rend különböző jogok és kiváltságok birtokosa lett, melyek segítségével a törvényekben meghatározott zsoldon felül is kiegészíthette keresetét. Ezeket a katonai szolgálat előnyeiként kezelhetjük, amelyek nem minden esetben vonatkoztak a végvári katonaság minden tagjára. A katonák jogállásbeli eltéréseit jobban érzékeltetendő, a ké-

¹ Lásd: Az Esterházy család hercegi ágának levéltára (Repertórium). Szerk.: Kállay István, Budapest, 1978. Ezen belül a feldolgozott források a Magyar Országos Levéltárban (MOL) Esterházy Pál levelezésében (P 125) találhatók: Várőrségek és tábori seregek folyamodványai (5292–5341), Seregek folyamodványai (5915–5945), Összeírások, feljegyzések; nyugták; véghelyek; várak; stb. (9800–9984) című és számú jelzetek alatt.

sőbbiekben különbséget kívánok tenni *előjogok*, *kiváltságok*–*haszonélvezeti jogok*, valamint az anyagi gyarapodást célzó ún. *lehetőségek* között.²

Az első kategóriába a vallásszabadság, az önálló bíraskodás és az előjárók megválasztásába történő beleszólás joga sorolandó. Ebben az esetben olyan privilégiumokról van szó, amelyek olykor alanyi, de közösségi jogként mindenképpen vonatkoztathatók voltak a vitézlő rend egészére.³

A második kategóriába azok a kiváltságok és haszonélvezeti jogok kerültek, amelyek szintén megillettek a végek őrhadát, ám nem vonatkoztak alanyi jogon minden katonára. Ezeket csak azok a végbeli közösségek birtokolhatták, amelyek kellőképpen érvényesíteni tudták érdekeiket. Ide sorolandók a teljes- vagy részleges adómentesség, a kedvezményes kereskedelem, a mézszárséktartás, kocsmáltatás, a földbérlet és -használat, valamint a bányabérlet joga, amelyek mellett meg lehet még említeni a legelők és kaszálók, a halastavak és erdők birtoklásának privilégiumát is.⁴

A harmadik kategóriába azokat az egyéb kereseti forrásokat, vagyonszerzési módozatokat soroltam, amelyek a legtöbb végvári katonát jellemezték. Ezek a tevékenységek nem mindig voltak legálisak, „művelésükhöz” pedig nem kellett különösebb jogállás. Ide tartozik a nemesek vagy kereskedők számára történő fegyveres kíséret biztosítása, valamint a nemesség felkérésére végzett hódoltságbeli adóztatás, az oszmán fennhatóság alatt álló vagy a környező magyar települések ellen indított kisebb nagyobb portyák, illetve a rabkereskedelem.

A vitézlő rend előjogai

A vitézlő rend jogállásának egyik sarkalatos pontja a vallásszabadság volt. Az 1606. évi bécsi béke komoly kiváltságokat biztosított a Bocskai-felkelésben részt vett hajdúk számára, amelyek közül az egyik legfontosabb a szabad vallásgyakorlatot tartalmazó cikkely volt.⁵ Ez önmagában is komoly privilégiumnak számított, tekintve, hogy a Habsburg Monarchia a tizenötéves háború második felében erőszakos rekatolizációba kezdett.⁶ A bécsi békében foglaltakat az 1608-as országgyűlés alkalmával kibővítették és az egész vitézlő rendre kiterjesztették.⁷ Itt jegyezném meg, hogy ez volt az egyetlen (!) olyan privilégium, amely a végvárai katonaságának egészére alanyi jogon vonatkozott.

A vallásszabadság mellett a legletisztultabb képpel a végházak önálló bíraskodási jogáról rendelkezünk. A végvári hadak egyik komoly előjoga volt, hogy peres ügyeik származástól függetlenül a katonai igazságszolgáltatás hatáskörébe tartoztak. Ez kiemelte a jobbágyi

² Ehhez a felosztáshoz hasonló, minőségbeli megkülönböztetést olvashatunk Végh Ferencnél is, aki különbséget tett a haszonélvezeti jogok között aszerint, hogy az általa vizsgált Keszthely városi helyőrség, az adott jogot katonaként vagy a város polgáraként birtokolta. Végh Ferenc: *Birodalmak határán – A Balaton partján. Keszthely végváros a XVI–XVII. században*. Budapest, 2007. 201–222.

³ Pálffy Géza: *A tizenhatodik század története*. Budapest, 2000. 155–159.

⁴ Kenyeres István: *Uradalmak és végvárok a kamarai birtokok és törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*. Budapest, 2008. 121–124.

⁵ *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000–1895. 1526–1608. évi törvéncikkek*. Szerk.: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Budapest, 1899, 961. (a továbbiakban: CJH)

⁶ Bitskey István: *Hitviták tüzeiben*. Budapest, 1978. 195–199.

⁷ A korábbi rekatolizációs törekvésekkel szemben, az 1608:I. törvény már eltörölte azt a kitétele, miszerint a vallás szabad gyakorlása addig engedélyezett, amíg az nem sérti a katolikusokat. CJH 1900, 9.

származásukat földesuraik joghatósága alól, azonban nem mindig volt alkalmazható a nemesek esetében, akik a vármegye bírói jogkörébe tartoztak. Az ő ellenállásokon bukott meg a végváriakra egységesen vonatkozó hadiszabályzat elfogadása, hiszen nem tűrhették, hogy egyazon bíróság ítélkezzen fölöttük és egy paraszti sorból származó katona fölött.⁸

A végváriakra vonatkozó bíraskodási rendszer nem volt mentes a konfliktusoktól és visszaélésektől annak ellenére, hogy ezekkel a problémákkal csaknem minden országgyűlés foglalkozott.⁹ A véghadak fölött hivatalosan a kapitányok, majd idővel kinevezett hadbírák ítélkeztek, habár az előbbieket gyakran tisztázatlan volt, hogy milyen minőségükben jártak el. Ez okozott problémát Füle kapitányának, Koháry (II.) Istvánnak is, aki 1680-ban arról panaszkodott Esterházy Pálnak, hogy „némellyek éppen szabados directiot kívánnak a végházba behozni, s nem akarják elhinni kapitányságomra s földesuraságomra nézve akarmi dologban is lehessen illendő jurisdiction”.¹⁰ A nemesi ítéllethozatal gyakran egybeesett a katonáival, hiszen az őrség soraiban a földesúr saját katonái is szolgáltak, akik így gazdájuk úriszéki hatáskörébe tartoztak.¹¹ A várak előjárói többször igyekeztek kihasználni e tisztázatlan helyzetet, amit nemesi rangjuk és katonai tisztségük összemosása eredményezett. Ezt azok a törvények is bizonyítják, amelyek tiltották, hogy kapitányként olyan „polgári” ügyekben is ítélkezzenek, amelyek nem tartoznak a hatáskörükbe.¹²

A végváriakat azonban nemcsak előjáróik, hanem a vármegyei nemesség is felelősségre vonta, habár ez nem volt elfogadott gyakorlat. A fülekiek 1669-ben írt levele több olyan esetet is említ, melyek során a katonákat „minden ok nélkül megfogják, rabságra viszik, paripáit, fegyverit elveszi a viceispán...”¹³ Az efféle önkényes igazságszolgáltatás oka gyakran a kapitányok elégtelen hadbírói tevékenysége volt, akik nem mindig vonták felelősségre beosztottjaikat.¹⁴ Jó példa erre az a lévai levél is, amely Csáky Pál várkapitányt „tolvajok protectora és oltalmazója”-ként említette, utalva arra, hogy a vitézei fosztogatásait és gázteit többször hagyta már megtorlatlanul.¹⁵

A korszakban a tisztek kijelölése az Udvari Haditanács hatáskörébe tartozott,¹⁶ e gyakorlat azonban, úgy vélem, többször sajátosan alakulhatott a végvidéken. Az előjárók szabad választása eredetileg szintén a hajdú kiváltságok részét képezte,¹⁷ ami a 17. század során

⁸ Pálffy Géza: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Budapest, 1995. 97–98., 87.; Pálffy: *A tizenhatodik század*, 155–156.

⁹ Az ide vonatkozó törvények közül csak néhányat említve: 1609:LV. CJH 1900, 69.; 1618:LVII. CJH 1900, 155–157.; 1635:L. CJH 1900, 335.; 1638:XLIV. CJH 1900, 397.; 1659:XXI. CJH 1900a, 153.

¹⁰ Merényi Lajos: *Koháry István levelei Esterházy Pál Nádorhoz. 1670–1682*. Második közlemény. Történelmi Tár (1903) 2. 236.

¹¹ Varga J. János: *Katonai bíraskodás a 16/7. századi dunántúli nagybirtokon és a végvárakban (Seregszék, hadiszék, úriszék)*. Századok, 111. évf. (1977) 3. sz. 451–454.

¹² Ide vonatkozó törvények: 1635 L CJH 1900, 335.; 1638:XIX. CJH 1900, 381–383.; 1649:LXXXI. CJH 1900, 563.; 1655 VII. CJH 1900, 589.; 1681 XIX. CJH 1900a, 281.

¹³ MOL P 125 21. cs. 56/5292. Kiadta: Merényi Lajos: *A füleki várőrség panaszai 1669-ben*. Hadtörténelmi Közlemények (1897) 10. sz. 635–639., 635.

¹⁴ Pálffy: *Katonai igazságszolgáltatás*, 108–109., 126., 140–141.

¹⁵ MOL P 125 41. cs. 96/9899.

¹⁶ Benczédi László: *Végváriak életviszonyai a 17. században*. In: Szarka László (szerk.): *Szomszédok hármastükörben. A Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság negyedszázada 1959–1984*. Budapest, 1987. 145.; Pálffy: *A tizenhatodik század*, 157. A kapitányok személyét illetően lásd a II. Mátyás koronázása előtt született 1608:XI. törvénycikk tartalmát. CJH 1900, 17.

¹⁷ Makkai László: *Királyság és Erdély*. In: *Magyarország története*. III./2. Budapest, 1985. 1016–1017.

a vitézlő rendre történt kiterjesztésével¹⁸ a végvárakban is meghonosodott. E privilégium birtokában Léván a várbeliek a korábbi strázsamester helyére megválasztott Péchy Györgyöt kívánták beiktatni.¹⁹ Nyitra őrsége 1682-ben a várkapitány személyére tett javaslatot, mondván, hogy a kijelölt Boszary Gábor és Sigedi András „mind eő felségének s mind Nagysagtoknak fogjon tetszeni”. Ez utóbbi levél a „Nagysagodnak [...] legh kisebbik Szolgay Nitray Seregh” aláírással zárul, tehát a fogalmazvány valószínűleg az egész őrség nevében íródott.²⁰ Ugyancsak a teljes nyitrai katonaság nevében szólt az a levél, amelyben egy emberként tiltakoztak Suskovits János megválasztása ellen. Kijelentették „készek vagyunk nagyságod által az eő fölséghe szolgalttyátul el bucsuznunk”, ha nem az ő jelöltjük, Dvorniky Márton kerül a vár élére, aki egyébként 1670-re meg is szerezte e tisztséget.²¹

Ha ezen idézett források alapján nem is jelenthetjük ki egyértelműen, hogy a végváriak minden esetben beleszólhattak előjáróik megválasztásába, feltételezhető, hogy a lévai és a nyitrai véghely katonáinak erős helyi közössége fel tudott lépni annak érdekében, hogy az általuk elfogadhatónak tartott személy kapja meg a vezetői tisztséget. E feltevés szerint csupán egyedi esetekkel állnánk szemben, ám ha a hajdúszabadság kollektív válsását tartjuk szem előtt, akkor azt kell mondanunk, ez a joga minden végvári seregnek megvolt.

A végváriak kiváltságai – haszonélvezeti jogai

A történeti kutatás mindig is fontos kiváltsággént kezelte a vitézlő rend adómentességét, amit úgy értelmezett, hogy mind az állami, mind a földesúri terhek alól mentesültek, sőt kereskedelmi tevékenységük is vámmentes volt. E megállapítások azonban túlzottan általánosítók, és nem alkalmazhatók egységesen a korabeli gyakorlatokra.²²

Az ide vonatkozó vizsgálatok eddig főként a hajdúk és a katonaparasztság adókedvezményeivel foglalkoztak részletesen. Az előbbiek kiváltságai az említett bécsi békére vezethetők vissza, míg a katonaparasztságra vonatkoztatott szabados jogállás²³ éppen a hajdúkiváltságokat vette alapul. Ez a jelenség a 17. század közepi magánföldesúri hajdútelepítésekkel, illetve a magánhadseregek létszámának jobbágyi sorból történt kiegészítésével terjedt el.²⁴ A katonaparasztokat – a hajdúkkal szemben – az uradalom ruházta fel kollektív joggal, amelyek között az egyik legfontosabb a földesúri és az állami adók alóli (teljes vagy

¹⁸ Pálffy: *A tizenhatodik század*, 157.; R. Várkonyi Ágnes: *Ellátás és társadalom. Végvári élelmzés a 16–17. századi Magyarországon*. In: Petercsák Tivadar – Berecz Mihály (szerk.): *Végvár és ellátás*. Studia Agriensia 22., Eger, 2001. 25.

¹⁹ MOL P 125 23. cs. 62/5930. Kiadta: Benczédi László: *Bányavidéki várőrségek folyamodványai Esterházy Pálhoz 1668–1681*. Történelmi Szemle, 4. évf. (1961) 2. sz. 173.

²⁰ MOL P 125 21. cs. 56/5329.

²¹ MOL P 125 23. cs. 62/5935. Kiadta: Benczédi: *Bányavidéki várőrségek*, 174–175.

²² Pálffy: *Katonai igazságszolgáltatás*, 72.; R. Várkonyi: *Ellátás és társadalom*, 25.

²³ A szabados (*libertini*) terminus korábban a földesúri terhek alól mentesült jobbágyrétegre vonatkozott, azonban a 17. századi földesúri magánhadseregek esetében a letelepített „szabad rendű” (nem iratos) katonaelemeinek jelölésére is szolgált. Végh Ferenc: *A „szabad rend”. A XVII. századi katonatársadalom egy elfeledett csoportjáról*. Hadtörténelmi Közlemények, 122. évf. (2009.) 2. sz. 447.

²⁴ A jobbágyból katonává tett és a szabados katonaelemek letelepítése között az jelentett fontos különbséget, hogy az előbbiek felfegyverzése és kiváltságokkal történő ellátása komoly gazdasági veszteséggel járt a birtokosnak. Ezzel szemben a katonaelemek letelepítése és adómentes földdel történő javadalmazása sokkal kifizetődőbb volt a földesuraknak, hiszen nem kellett jövedelemkieséssel számolniuk, és a kiosztott földek (amelyek gyakran parlagon heverték) is művelés alá kerültek. Végh: *A „szabad rend”*, 448.

részleges) mentesség volt, ami mellett kisebb robotszolgáltatással és természetesen katonáskodással tartoztak. E privilégiumok megítélésével azonban óvatosan kell bánni; nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy nem a katonaparaszti státusra vonatkoztak, hanem csak egy bizonyos közösségük egy bizonyos földesúrral kötött megállapodására. Ha más uradalom szolgálatába szegődtek, új egyezséget kellett kötniük, melynek természetesen képezheték alapját a korábbi privilégiumaik, ám azok koránt sem jelentettek számukra állandó kiváltságokat.²⁵

E két részleges adómentességgel rendelkező csoporthoz általában odasorolják a végek királyi őrhadát is, ami azonban helytelen általánosítás. A királyi katonák mint zsoldosok eredetileg nem végeztek termelő munkát, nem volt olyan birtokuk, amely rovásadó alapját képezhette volna, így tehát nem is volt miből adózniuk. Földfoglalásaik (később lásd bővebben) révén is igyekeztek olyan területeket kihalásítani maguknak, amelyek ugyancsak nem voltak adókötelesek, így nyereségesen gazdálkodhattak rajtuk.²⁶ A 17. századra azonban ez a gyakorlat is szabályozás alá került, hiszen az 1613. évi IV. törvénycikk kimondta, hogy a paraszti földet bíró katona, legyen az királyi vagy földesúri, dézsmát köteles fizetni. A katonaság ezt követően is fennálló adómentes földbirtoklása tehát mindössze e törvény be nem tartását jelentette.²⁷

A királyi katonasággal kapcsolatban gyakran említik annak adómentes kereskedelmét is, amit a korábbiakhoz hasonlóan ugyancsak fenntartásokkal kell kezelni. Az iratos véghadak kereskedelme csak úgy volt lehetséges, ha a végváarak uradalmairól származó javakat vitték a vásárba,²⁸ vagy ha nemesek szolgálként azok áruit kísérték. A kettő közül azonban csak ez utóbbi esetben élvezhettek teljes vámmentességet.²⁹ A lévai őrség esetében arra láthatunk példát, hogy a végváriak rendelkeztek némi kedvezményes kereskedelmi privilégiummal, hiszen két levelükben is panaszkodtak, hogy a saját ellátásukra vásárolt marhák után harmincadot akartak szedni mészárosaiktól.³⁰ Egyik levelükben azonban azt is megemlézték, hogy tudják, ha további kereskedelemre szánnák az állatokat, „abbol tartoznak igaz Harminczadot megh adni”.³¹

²⁵ N. Kiss István: *Katonaparasztság. (Földesúri hadszervezet a Zrínyiek és a Zágrábi püspökség birtokain–XVII. század).* Hadtörténeti Közlemények, 20. évf. (1973) 2. sz. 319–330. Kiváltságait, a földesurak kényszere révén, a 18. századra lassan elvesztették, és sokuk visszasüllyedt a jobbagyi státusba. Néhány kisebb közösségük azonban még az 1700-as évek második harmadában is védelmezte korábbi privilégiumait, amelyeket bizonyos helyeken csak 1848 után vesztek el. N. Kiss István: *A végvári katonaparasztság szerepe és sorsa a felszabadító háborúban Délnyugat–Magyarországon.* In: Bodó Sándor – Szabó Jolán (szerk.): *A végvári társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686–1699).* Studia Agriensia 9. Eger, 1989. 47–55.

²⁶ Végh: *Birodalmak határán*, 202., Végh: *A „szabad rend”*, 448.

²⁷ CJH 1900, 97. E törvény előzményének lehet tekinteni az 1595:VI. CJH 1899, 749.

²⁸ Szántó Imre: *A „vitézli rend” megélhetésének anyagi forrásai Zala megyében a 17. században.* In: Petercsák Tivadar – Szabó Jolán (szerk.): *Végváarak és régiók a XVI–XVII. században.* Studia Agriensia 14. Eger, 1993. 146–148.; Kenyeres: *Uradalmak és végváarak*, 124.

²⁹ A korabeli törvények is jól reprezentálják, hogy az adómentes vagy kedvezményes kereskedelem nem végváriak, hanem a nemesek és szolgálak, valamint a szabad királyi városok polgárainak és más kiváltságos rétegeknek (jász, kun) a privilégiuma volt. 1647-től azonban a katonaság finanszírozási nehézségeit mérséklendő, ez utóbbi rétegeket is kötelezték a harmincad és félharmincad megfizetésére, ami alól innentől kezdve csak a nemesek mentesültek. 1618:LIX. CJH 1900, 157.; 1622:XLVIII. CJH 1900, 217–219.; 1625:XXXVI. CJH 1900, 259.; 1630:XVII. CJH 1900, 291.; 1635:LXXI. CJH 1900, 341–343; 1647:XXVII. CJH 1900, 451.

³⁰ MOL P 125 23. cs. 62/5933; MOL P 125 23. cs. 62/5934.

³¹ MOL P 125 23. cs. 62/5933.

A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy a helyi katonaság mindössze részleges adókedvezményekkel rendelkezhetett, amibe nem feltétlenül tartozott bele az adómentes kereskedelem vagy földbirtoklás. Ezek eleinte a törvényi szabályozás hiánya, míg a későbbiekben e rendelkezések be nem tartatása miatt alakulhattak helyi gyakorlattá, aminek fenntartása az érdekérvényesítés határozottságától függött.³²

A haszonélvezeti jogok törvényes, kollektív kiváltságai voltak egyes őrségeknek, s a katonák ételmezését és az elmaradt zsold kiegészítését szolgálták. Ezek közül az egyik legfontosabb a mészárszékek felállításának és birtoklásának joga volt, amely a 17. század nehézségei közt egyre nagyobb szerepet töltött be a végházak ételmezésében. Az ehhez szükséges húst vásárolták vagy a várakhoz rendelt uradalmak majorságain tenyésztettek állatokat.³³ Jelentőségüket jól érzékelteti kiváltságos helyzetük és elterjedtségük, miszerint „mindenütt az eő felséghe végházaiban, az seregh számára mészár székek vadnak, [...] az melyben esztendő által az seregh szükségére az migh annak ideje tart Boitigh [értsd bőjtig] minden ellest tartása kívül az mészárosok húst, halat, és valami az mészár székekben ky vágandó szabadossan vághanak senkinek semmivel nem tartozván”. Léván Csáky Pál várkapitány a katonaság hozzájárulásával saját mészárszékekkel rendelkezett, aminek nyeresége egyedül őt illette. A véghadak idézett 1675-ös levelükben azonban mégis arra panaszkodtak, kapitányuk továbbra is megkárosította őket, hiszen „fél pénzzel” olcsóbban kapta a hús fontját, mint ők, illetve a sereg mészárszékétől a mészárosok „fagygyut is egy mását fizetnek eő Na[gysá]gának”. A legnagyobb elégedetlenséget azonban az váltotta ki, hogy a bőjt idejére a katonák számára hozott halból is rovást követelt, majd amikor egyikük felemelte szavát ez ellen, tömlöcbe záratta.³⁴

A mészárszéktartáshoz hasonlóan az eleinte a bor-, majd később a német katonaság igényeit kielégítő és a sör kimerésére és kizárólagos árusítására vonatkozó kocsmáltatási jog ugyancsak jelentős hasznot biztosíthatott egy-egy őrség tagjainak.³⁵ Nem meglepő tehát, hogy gyakoriak voltak körülötte a konfliktusok a nemesség és a katonaság tagjai között. Léván az ott lakó nemesek többször állítottak fel önkényesen efféle italméréseket, amelyek ellen Csáky Pál is felemelte a szavát.³⁶ 1679-ben pedig az idevezényelt német katonaság kapitánya, Gualdo fenyegette meg a magyar kapitányt, hogy katonái illegálisan felállított italméréséből („szokatlan kocsmájáról”) el ne vigyék a bort.³⁷ Csáky az ő tevékenysége

³² A harmincad kifizetésének megtagadása általában tettelegességgel járó atrocitásokban mutatkozott meg, amikor az adót behajtani igyekvő királyi tisztségviselőket bántalmazták, amire nem csak az általam vizsgált területen akadt példa. Benczédi: *Véguváriak életviszonyai*, 146.; Végh: *Bírodalmak határán*, 217.

³³ Ezekről bővebben: Kenyeres István: *A trencsényi várbirtok igazgatása és gazdálkodása a XVI. században*. In: Petercsák Tivadar (szerk.): *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*. Studia Agriensia 17. Eger, 1997. 123–139.; Kenyeres István: *A várbirtok szerepe a 16. századi magyarországi véguvárrendszer ellátásában. Katonai elképzelések az egri és szatmári vár fenntartására*. In: Petercsák Tivadar – Berecz Mihály (szerk.): *Véguvár és ellátás*. Studia Agriensia 22. Eger, 2001. 131–181.; Borbás Emese: *A szatmári vár a 17. század eleji gazdálkodása a provisorii missilesek alapján*. In: uo., 221–235.; Sarusi Kis Béla: *A murányi vár élelemellátása a 16. század második felében*. In: uo., 237–276.

³⁴ MOL P 125 21. cs. 56/5306.

³⁵ Takáts Sándor: *A magyar sernevelősök*. In: Takáts Sándor: *Rajzok a török világból II*. Budapest 1915. 402–422.; Végh: *Bírodalmak határán*, 219.; Bagi Zoltán Péter: *Vázlat a császári haderő élelemellátásáról a tizenöt éves háború időszakában*. In: Petercsák Tivadar – Berecz Mihály (szerk.): *Tudomány és hagyományörzés*. Studia Agriensia 26. Eger, 2008. 103–119.; 109.

³⁶ Benczédi: *Véguváriak életviszonyai*, 145

³⁷ MOL P 125 41. cs. 96/9893.

ellen is több alkalommal tiltakozott, kevés sikerrel, hiszen a német előljáró csak a király tiltásának volt hajlandó engedelmesskedni.³⁸

A nemesekhez és idegen származású hadakhoz hasonlóan a magyar katonák sem birtokolhattak törvényesen kocsmát anélkül, hogy arra a kapitánytól vagy más illetékes személytől engedélyt kaptak volna.³⁹ A kocsmáltatási jog időtartama alatt az adott végváriakon kívül senki más nem mérhetett bort vagy sört; ha valakit mégis rajtakaptak, büntetésül hordói fenekét kivágták, és az italra költött pénzét is elvették.⁴⁰ Láthatjuk tehát, hogy amit eddig a vitézlő rend elvitathatatlan kiváltságainak tartottak, azok valójában a végvári közösség ellátása végett fenntartott haszonélvezeti jogok voltak, amelyek birtoklását és jövedelmeit szigorúan szabályozták, ezzel próbálván elejét venni a visszaéléseknek.

A katonaság földhöz juttatásának és földbirtoklásának gyakorlata a 17. század második felére rendkívül elterjedtté vált. A Habsburg udvar a gazdasági regresszió, a harmincéves háború terhei és a folyamatos pénztelenség miatt⁴¹ a század közepére nem tudta megfelelően fizetni a Magyar Királyság várainak őrségét.⁴² A védelem finanszírozásában így egyre nagyobb szerephez jutottak a magyar főnemesek, akik saját költségen voltak kénytelenek megóvni földjeiket. Ily módon nemcsak a határok védelmét látták el, de a végek ellátásából kivonult udvar által hagyott hatalmi ürt is betöltötték. Megnövekedett katonai szerepvállalásuk révén politikailag és gazdaságilag is jelentősen megerősödtek. Anyagi potenciáljuk, amely gyakran az udvar hitelezőivé tette őket,⁴³ elég volt ahhoz, hogy jelentős létszámú magánhadsereget tartsanak fenn, amelyet gyakran nem pénzben, hanem természetben fizettek.⁴⁴ A magánföldesúri hajdúk és a katonaparasztok a szolgálatukért kapott földet azonban csak használatra kapták, hiszen az végig a földesúr tulajdonában maradt.⁴⁵

³⁸ Benczédi: *Végváriak életviszonyai*, 145.

³⁹ Kivételes esetekben arra is találni példát, hogy a királyi Magyarország területén állomásozó német katonaság kiszolgált tagjai, szolgálatuk javadalmazásaként, külön kérelemre, sörfőzde felállítására is jogot nyerhettek. Sarusi Kis Béla: *Német katonák a 16. századi magyar végvárakban. A végvárakban állomásozó német katonák származási helye, motivációik*. In: Hagyomány és megújulás. Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében. Studia Agriensia 27. Eger, 2008. 133–134.

⁴⁰ „...a kapitány és földes úr hírek nélkül és akaratjuk ellen, senki kocsmát ne áruljon; ha valaki megpróbálná, hordója feneke vágatassék ki, és a pénzét a kit a borért adott elveszesse s magát a katonát úgy büntesse a kapitány, valamint akarja.” Illéssy János: *Magyar hadi szabályzatok gyűjteménye*. Gr. Forgách Ádám bányavárosi főkapitány katonai rendtartása. Hadtörténelmi Közlemények, 5. évf. (1892) 4. sz. 575–576.

⁴¹ Jean Bérenger: *A Habsburg hatalom gazdasági alapjai a XVII. század végén*. In: Benda Kálmán (szerk.): *Európa és a Rákóczi szabadságharc*. Budapest, 1980. 119–135.

⁴² Czigány István: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700*. Budapest, 2004. 95–98.

⁴³ Sinkovics István: *Esterházy Pál nádor és az erdélyiek kereskedelmi társasága*. In: Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történelmi Intézet Évkönyve. VII. Szerk.: Miskolczy Gyula. Budapest, 1937. 171–181.; Bakács István: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században*. Budapest, 1965.

⁴⁴ Varga J. János: *A XVI–XVII. századi végvári katonaság szervezetének kérdései (Külön tekintettel a főúri parancsnokság alatt álló dunántúli katonaságra)*. In: Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században (Tanulmányok). Studia Agriensia 3. Eger, 1983. 119–131.; N. Kiss: *Katonaparasztok*, 319–330.; Czigány: *Reform vagy kudarc*, 85–95.

⁴⁵ N. Kiss: *Katonaparasztok*, 323.; Nagy László: *Hajdúvitézek (1591–1699)*. Budapest, 1983. 47–49.; N. Kiss: *A végvári katonaparasztok szerepe*, 47–50.; Czigány: *Reform vagy kudarc*, 85–87.; Végh: *A „szabad rend”*, 443–444.

A fölbirtok, váruradalom formájában a 16. század vége óta jelen volt a királyi zsoldon lévő iratos vitézek javadalmazásában. A véghelyhez rendelt, változó méretű és minőségű terület látta el az adott végház őrhadát,⁴⁶ ám az egyre sokasodó nehézségek miatt a végváriak maguk is rákényszerültek a gazdálkodásra. Az általuk elfoglalt földek általában nem képeztek rovasadó alapját, így nyereségesen lehetett termelőmunkát folytatni rajtuk.⁴⁷ A 17. század második felében a sokasodó pénzügyi problémák miatt Kollonich Lipót (feltehetőleg a helyi gyakorlatot alapul véve) azzal a tervvel állt elő, hogy a katonaság ellátatlanságának problémáját annak földhöz juttatásával oldják meg. Indítványát az udvar visszautasította,⁴⁸ azonban ő mint nyitrai kapitány a saját hatáskörében megvalósította azt. Habár a katonák nem használták sokáig az általa Szentandrásnál kiadott földeket, 1674-ben mégis azt kérték, hadd kapják vissza azokat, hiszen „a nemes káptalannak és a varanak a keözönséges jóra nézve penigh ugye ő Fölségének is hasznos dolgot czelekszik Na[gysá]ghtok”.⁴⁹

Füleken ellenállásba ütközött az iratos vitézlő rend földbirtoklási gyakorlata, amelyről Koháry István várkapitány is beszámolt. Több levelében tájékoztatta Esterházy Pált, hogy a helyi nemesség, a katonáknak kiosztott földet „eltulajdonította”.⁵⁰ Ehhez azonban hozzátartozik, hogy a végbeliek és előjárók sem ragaszkodtak ahhoz, hogy törvényesen szerezzenek földbirtokot maguknak, amint arról a 17. század során keletkezett törvények is tájékoztatnak bennünket.⁵¹

Az iratos katonák földhöz jutása a visszafoglaló háborúk során vált nagyon elterjedtté, hiszen ekkor a felszabadult pusztákra kitelepülve szerezhettek maguknak birtokot. Ebben az esetben azonban hangsúlyozni kell, hogy e területek művelés alá vonásához valamely földesúr engedélye kellett, és a vele kötött kontraktusnak megfelelően birtokolhatták azokat. Ez az állapot azonban már jobban hasonlított a katonaparaszti státushoz, sem mint a királyi zsoldos katonákéhoz.⁵²

A szabados és iratos katonák földbirtoklása között különbséget kell tennünk, hiszen amíg az előbbieket esetében a javadalmazás részét képező jövedelemforrásról beszélünk, addig az utóbbiaknál ez szinte kizárólag az ellátás hiányait kiegészítő kényszerfoglalkozásként volt jelen. Az ilyen (olykor önkényes) módon művelés alá vetett területek többnyire szőlők, irtásföldek, kaszálók vagy legelők voltak, amelyek egyébként sem voltak adókötelesek. Fon-

⁴⁶ A magánvárak esetében a hozzájuk tartozó uradalmak a földesúr tulajdonát képezték, amelyek jövedelméből az odatelepített iratos katonák is részesülhettek, és a számukra kiutalt ellátmány után a földesúr később a kamaránál nyújthatta be a számlát. Ez a finanszírozási rendszer kifizetődőbb volt az udvar számára, minthogy ha saját kezelésbe vette volna az erősséget, hiszen így annak erődítési és egyéb ellátási költségei továbbra is a földesurat terhelték. Végh: *Birodalmak határán*, 153.; 172–173.

⁴⁷ Szántó: *A „vitézlő rend”*, 148–149.; Végh: *Birodalmak határán*, 202.

⁴⁸ Az udvar eme döntését az állandó hadsereg felállításának szándéka indokolhatta; nem támogathattak tehát egy olyan indítványt, amely időlegesen megoldotta volna a véghadak ellátási problémáit, ám egy korszerűtlen állapotot konzervált volna. Takáts Sándor: *Kísérletek a magyar haderő felosztására 1671–1702*. In: Takáts Sándor: *Magyar küzdelmek*. Budapest, 1929. 183–319.; 211–215.; R. Várkonyi Ágnes: *Gazdaság és társadalom a 17. század második felében*. In: *Magyarország története*. III/2. Budapest, 1985, 1409.; Czigány: *Reform vagy kudarc*, 121.

⁴⁹ MOL P 125 21. cs. 56/5325.

⁵⁰ Merényi: *Koháry István levelei*. II., 237., 238.; Benczédi: *Végváriak életviszonyai*, 142.

⁵¹ A kapitányok és katonák erőszakos földfoglalását már az 1609:XLVI. és az 1609:LVI. törvénycikk is tiltotta. CJH 1900, 67.; CJH 1900, 69. Hasonló tartalommal bíró törvények: 1622:XIII. CJH 1900, 191.; 1647:CXLI. CJH 1900a, 511–513.

⁵² Varga J. János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest, 1969. 307–308.

tos kiemelni, hogy a föld-, illetve határhasználat joga gyakran mint az adott végváros⁵³ polgárait és nem mint iratos katonákat illette meg a végváriakat. Ez a megállapítás a mézár-szék és kocsmatartás jogára is igaz, hiszen ez esetben sem mint egyének, hanem mint az adott vár őrségének és közösségének tagjai részesülhettek a bevételekből.⁵⁴

A végváriak lehetőségei

Habár a magyar nemesség jelentős része az oszmán hódítás elől a királyi Magyarországra húzódott, a török fennhatóság alá került birtokaik jövedelméről nem voltak hajlandóak lemondani. A hódoltságban adót behajtó nemes⁵⁵ azonban kénytelen volt katonai segítséget igénybe venni, amelyet többnyire a végházak őrsege biztosított számára, a beszédhető jövedelem egy részéért cserébe.⁵⁶ A fülekiek Pataky Mihály javaiból részesültek, amikor segítettek neki vásárhelyi bevételeinek beszedésénél, amivel a birtokosnak egymaga meggyűlt a baja. Az adó beszedésénél a földesúr is jelen volt, így a vele tartó végváriak nemcsak a pénz behajtását végezték, de egyben a nemes fegyveres kíséretét is ellátták.⁵⁷ Az ilyen testőri szolgálat nem mindig kapcsolódott szorosan az adószedéshez, hiszen a nyitrai katonák is vice-kapitányuk, Dvorniky Márton parancsát teljesítették, amikor Szabó Istvánt „nagy faradtsággal s kárral egiet másával, s- Lovaival Nitrara” kísérték. E feladatok komoly anyagi terhet róttak a végbeliekre, hiszen ezen utakat maguknak kellett finanszírozniuk. A nyitraiak ezért követelték Dvornikytól, hogy „méltóztassék Szábo Istvánnak javaiból részessé tenni” őket, amivel fedezhették költségeiket.⁵⁸ Habár a pénzszerzés lehetősége benne rejtett, a füleki katonák sem szívesen vállalkoztak „az sok rendetlen kisirtésre”, mondván, „az szegeni legyenek dragaban al az lova, s ha az sok kisirtesben el rontya, hol vegyek másikat”.⁵⁹

Az adóbehajtásra irányuló vállalkozások során gyakran került sor arra, hogy a katonák nemcsak a jogos jövedelmeket szedték be, hanem a környező településeket is felpredálták.⁶⁰ A végváriak rablóportyái nem csak a közeli vidékeket érintették, hiszen „megtörténik az is sokszor, hogy a vitézlő rend előttejárója hire nélkül, csak fel szedi-veszi magát, csatára megyen, avagy sok szegény ember kárával Rácország felé is elmegyen”.⁶¹ Léva és Fülek vitézeinek ebből a szempontból kivételesen rossz híruk volt.⁶² A rablás és portyázás a törvé-

⁵³ A végek tanulmányozása során szükséges különbséget tenni végvár és végváros között. Ez utóbbit adott esetben *prezidiális mezőváros*ként is említik. A *prezidium* kifejezés korábban csak a királyi őrségek jelölését foglalta magában és csak később terjesztették ki, az árokkal, sánccal körbevett, többségében katonák által lakott település jelölésére. Ezek kialakulása a 17. század során indult meg, amikor az őrségek tagjai egyre gyakrabban a várak alatt elhelyezkedő városokba költöztek, ami egyrészt megnövelte azok védelmi funkcióját, másrészt militarizálta társadalmukat. Végh: *Birodalmak határán*, 117–135.; Végh: *A „szabad rend”*, 451–452.; H. Németh István: *Kassai kvártélyozási listák, 1708–1709*. Korall, 9. évf. (2008) 33. sz. 83.

⁵⁴ Végh: *Birodalmak határán*, 218–222.

⁵⁵ A hódoltság területéhez tartozó falvak jövedelmei gyakran képezték egyes végvári kapitányok fizetésének részét, így a végek előljárói is érdekeltté váltak a török fennhatóság alá került falvak adóztatásában. Végh: *Birodalmak határán*, 154–155.

⁵⁶ Varga J.: *A XVI–XVII. századi végvári katonaság*, 121.

⁵⁷ MOL P 125 23. cs. 62/5918.

⁵⁸ MOL P 125 23. cs. 62/5938.

⁵⁹ MOL P 125 23. cs. 62/5919., kiadta: Benczédi: *Bányavidéki várőrsegek*, 171.

⁶⁰ Benczédi: *Végváriak életviszonyai*, 145.; Szántó: *A „vitézlő rend”*, 149–151.

⁶¹ Illéssy: *Magyar hadi szabályzatok*, 572.

⁶² Benczédi: *Végváriak életviszonyai*, 146.

nyi tiltás ellenére is rendkívül gyakori volt,⁶³ ugyanis komoly bevételi forrást jelentett azoknak, akik számára „az jó hasznú csaták meghozzának”.⁶⁴ A katonák fizetetlensége és a 17. századi hosszú békeidőszak (1606–1663) együttesen vezetett ahhoz, hogy a vállalkozások mindkét oldalon megszokasodtak, sőt egyes esetekben még jelentősebb csaták is kialakulhattak.⁶⁵

A portyák egyik elsődleges célja mindkét fél részéről a rabszedés volt, amely tevékenység egyaránt fontos szerepet játszott a hírszerzésben és a vagyonszerzésben.⁶⁶ Jelentőségét az is mutatja, hogy oszmán török oldalon már a 16. században is állami adó (ötöd) terhelte, és a Habsburg udvar is megpróbálta megadóztatni (harmad), ami azonban nem mindenhol járt sikerrel.⁶⁷ A rabtartás és rabkereskedelem helyi és nemzetközi szinten is egyaránt jövedelmező volt, hiszen az isztambuli udvar és az itáliai városok is előszeretettel vásárolták a foglyokat az udvartartásaik számára vagy a gályákra.⁶⁸

A portyák során ejtett rabok között különbséget tettek aszerint, hogy mennyire voltak vagyonosak, illetve milyen magas tisztséget töltöttek be; ez a két szempont ugyanis meghatározta az értük kérhető váltságdíj összegét. A magas rangú török tiszteket gyakran a főkapitányokon keresztül Bécsbe kellett küldeni, így ezek után nem remélhettek komoly bevételeket, ám az alacsonyabb tisztségeket betöltők után nagy volt a kereslet a végváriak körében.⁶⁹ 1672-ben a lévaiaknak például az érsekújvári basa fiát sikerült elfogniuk, akit a vég-

⁶³ A fosztogató, rabló, béketörő egyének megbüntetésére a 17. század elejéről származó, II. Mátyás koronázása utáni II. törvénycikkben foglaltak a században többször meg kellett erősíteni. CJH 1900, 25–27. Lásd például: 1609:XIX. CJH 1900, 57.; 1618:III. CJH 1900, 137.; 1638:XLIII. CJH 1900, 395.; stb.

⁶⁴ MOL P 125 23. cs. 62/5919., kiadta: Benczédi: *Bányavidéki várórségek*, 171.

⁶⁵ A leghíresebb ilyen összecsapás az 1652-es vezekényi csata volt. Bővebben lásd: J. Újváry Zsuzsanna: „De valámíg ez világ fennáll, mindennek szép koronája fennáll”. A vezekényi csata és Esterházy László halála. Hadtörténeti Közlemények, 119. évf. (2006) 4. sz. 943–972. Kisebbség nagybirtokosokról Komárom környékéről és a Batthyány-birtokokról is értesülhetünk ebből a korszakból. Dóri Szilvia: *Békebeli csatározások. Végvári harcok Kiskomárom környékén 1651–1652.* In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Mindennapi élet a török árnyékában. Korai társadalom- és életmódtörténet.* Piliscsaba 2008. 35–42.; Illik Péter: „Háborús békeévek” a Batthyány-birtokokon (1630–1650). In: *uo.*, 43–56.

⁶⁶ Takáts Sándor: *A török és a magyar raboskodás.* In: Takáts Sándor: *Rajzok a török világból I.* Budapest 1915. 160–304.; Pálffy Géza: *A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén.* (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez). Fons (Forráskutatás és történeti segédtudományok), 4. évf. (1997) 1. sz. 5–78. 20. Ennek a tevékenységnek a gyakorlati részéről lásd: Gecsényi Lajos: *A végvári harcok taktikája. (Török lesvetés Győr alatt 1577-ben).* In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta Manet. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József tiszteletére.* Budapest, 1994. 165–175. Legújabbban lásd: Vincze Dániel: *Az egri világot kolduló rabjainak szerepe a török–magyar diplomáciai és társadalmi érintkezésben.* In: *Hagyomány és megújulás. Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében.* Studia Agriensia 27. Eger, 2008. 149–175.

⁶⁷ Pálffy: *A rabkereskedelem és rabtartás*, 27.

⁶⁸ Takáts Sándor: *A hadi kótyavetete a török világban.* In: Takáts Sándor: *Rajzok a török világból.* III. Budapest, 1917. 153.; Varga J. János: *Rabtartás és rabkereskedelem a 167. századi Batthyány-nagybirtokon.* In: E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László (szerk.): *Unger Mátyás emlékkönyv. Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történész tanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából.* Budapest, 1991. 123.; Pálffy: *A rabkereskedelem és rabtartás*, 14–15.

⁶⁹ Pálffy: *A rabkereskedelem és rabtartás*, 24–25.; Tóth Hajnalka: *Török rabok Batthyány I. Ádám uradalmában.* Aetas, 17. évf. (2002) 1. sz. 141–142.; Tarkó Ilona: *A török rabok váltságdíjai*

had „az seregh számára közönségesen megh tartott”.⁷⁰ A legelőkelőbb foglyokat a várkapitányok, elővásárlási jogukat kihasználva, maguknak szerezték meg, vagy tovább küldhették őket a főkapitányoknak.⁷¹ A végváriak kezén maradt rabok a helyi kótyavetyéken kerültek eladásra, miként az a török zászlótartó és néhány embere is, akiket a lévai vitézek fogtak el 1679-ben.⁷² Ezt követően az új tulajdonosok megállapították a váltságdíj (sarc) mértékét, amit a rabnak magának kellett előteremtenie.⁷³ Ez általában élelmiszerből, élőállatból, luxuscikkekből, pénzből vagy fegyverből tevődött össze, amelyekhez egyébként a végváriak csak igen drágán juthattak volna hozzá. Ennek fényében tehát nem meglepő, hogy a rabtartás e módozata egyre inkább felértékelődött a 17. század végére.⁷⁴

A végvárak katonaságának igen komoly bevételi forrásai lehettek a törvényekben foglalt zsoldon felül. Hozzá kell azonban tenni, hogy a fentiekben ismertetett okok miatt e jövedelmek igencsak esetlegesek és bizonytalanok voltak.

A katonai szolgálat nehézségei

A 17. században a magyar végvári katonaság zsoldját rendszertelenül fizették, és a végek őrsegei több levelükben is panaszkodtak „régtil fogva valo fizetetlen[ségükre]”,⁷⁵ amely gyakran, „tiz egész esztendeőktől fogvast”⁷⁶ tartott. A törvényben megállapított fizetés, egyes számítások szerint, önmagában is kevés volt ahhoz, hogy a végbeliek a korabeli árak mellett fenntartsák magukat, ám ennek folyamatos elmaradozása még inkább megnehezítette helyzetüket.⁷⁷ Ezt tetézte még, hogy a 17. században már nem is tizenkettő, hanem csak tíz hónapra kaptak zsoldot; négy havit pénzben, a többit posztóban. Ez komoly visszaélésekre adhatott lehetőséget, ugyanis az udvari kamara bécsi (hosszabb) rőfben, olcsóbban vásárolta a posztó végjét, a katonáknak viszont brabanti (rövidebb) rőfben számolta ki, méghozzá drágábban, mint azt kellett volna. Olykor azonban még ez a fizetési kiegészítés is elmaradt.⁷⁸ A katonák így gyakran kölcsön felvételére kényszerültek, ami viszont olyan mérvű

Batthyány II. Ferenc idején. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): Mindennapi élet a török árnyékában. Koraiújkorai társadalom- és életmódtörténet. Piliscsaba, 2008. 71–80.; 73–74.

⁷⁰ MOL P 125 21. cs. 56/5315.

⁷¹ Tóth: *Török rabok*, 142. A foglyokért kapott pénzt a kapitányok nem csak saját anyagi gyarapodásukra, de közcélú dolgokra, mint például a vár javíttatására is fordíthatták, amint arról Koháry egyik 1678-as levele is tudósít bennünket. Merényi Lajos: *Koháry István levelei Esterházy Pál Náadorhoz. 1670–1682*. Első közlemény. Történelmi Tár (1903) 1. sz. 67–82. 81.

⁷² MOL P 125 23. cs. 62/5929.; Pálffy: *A rabkereskedelem és rabtartás*, 25.

⁷³ A foglyokért általában bajtársaik vagy rabtársaik vállalhattak kezességet, ami a rabtartónak egyfajta biztosítékot jelentett. Emellett erősítette a katonaság összetartását, hiszen egyfajta kölcsönös bizalmat, az egymásra utaltság érzetét alakította ki bennük. Varga *Rabtartás és rabkereskedelem*, 128–130.; Pálffy: *A rabkereskedelem és rabtartás*, 30–37.; Ladányi-Benedikt Ildikó: *Rabok és kezesek a körmenendi várban a XVII. század közepén*. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): Mindennapi élet a török árnyékában. Koraiújkorai társadalom- és életmódtörténet. Piliscsaba, 2008. 81–87.

⁷⁴ Varga *Rabtartás és rabkereskedelem*, 126–127.; Tóth: *Török rabok*, 148.; Tarkó: *A török rabok váltságdíjai* 77–81.

⁷⁵ MOL P 125 21. cs. 56/5293.

⁷⁶ MOL P 125 21. cs. 56/5325.

⁷⁷ Perjés Géza: *Zrínyi Miklós és kora*. Budapest, 2002. 70–71. Az 1609-ben megállapított zsold szerint havi három forint húsz dénár volt egy lovas katona, és havi két forintot egy gyalogos fizetése. CJH 1900, 53.

⁷⁸ MOL P 125 21. cs. 56/5325; Takáts: *Kísérletek a magyar haderő feloszlására*, 202.; Perjés: *Zrínyi Miklós és kora*, 71; Czigány: *Reform vagy kudarc*, 105.; Végh: *Bírodalmak határán*, 169.

eladósodáshoz vezethetett, mint a nyitrai katonák esetében, akiknek 1674-ben egy évi zsoldjuk csupán adóságaik rendezésére lett volna elegendő.⁷⁹ Ilyen viszonyok mellett nem lehet csodálkozni azon, hogy a véghadak néhol teljesen elszegényedtek, és nem tudták megfelelően ellátni szolgálatukat. A fizetetlenség azonban nemcsak a közkatonák, de a tisztek esetében is előfordult, hiszen Léván az őrség arról értesítette Esterházy Pált egy keltezés nélküli levélben, hogy porkolábjuk, lovas vicehadnagyuk, lovas- és gyalogos zászlótartójuk is zsold nélkül állott.⁸⁰

A katonák fizetetlensége helyett olykor találóbb azok ellátatlanságáról beszélni.⁸¹ 1680-ban a lévaiak arról panaszkodtak, hogy az őrség tagjai közül „soknak [...] se lova, se testi ruhaia, se pedig szaiaba valo falat kenyére” sem volt.⁸² A lovas vitézek helyzete gyakran nehezebb volt, mint a gyalogosoké, hiszen nekik az állatok élelméről is gondoskodniuk kellett. E problémával néztek szembe 1679-ben azok a sempteieknek is, akik pénzhiány miatt nyár végéig még semmi élelemtartalékot nem tudtak felhalmozni télire, sem maguk sem lovaik számára.⁸³

A véghadak nehézségeit gyakran csak fokozta, hogy kevés zsoldjukból a várakban velük élő feleségükről, cselédjükről (ez a kettő gyakran egy személy), gyermekeikről is gondoskodniuk kellett.⁸⁴ A fizetetlenség miatt a katonának olykor a váron kívül, a környező tele-

⁷⁹ MOL P 125 21. cs. 56/5325.

⁸⁰ MOL P 125 23. cs. 62/5930.; nyomtatásban lásd: Benczédi: *Bányavidéki várőrségek*, 172.

⁸¹ A katonák helyzetét nemcsak a zsoldhiány nehezítette, de az uradalmak révén az ellátásukat könnyítő bevételektől is eslesek a 17. század második felére. Az igencsak jövedelmező tizedbevételeket az udvar a katolikus egyház megerősítése végett kivette a várak fennhatósága alól, és visszaadta azokat eredeti tulajdonosaiknak. Végh: *Bírodalmak határán*, 172. Ehhez társult még az a gyakorlat is, hogy a folyamatos pénztelenséget ellensúlyozandó, a várakhoz rendelt uradalmakat egészében kénytelenek voltak kölcsönügyletek fedezetévé tenni, kivonva őket a végek finanszírozásának rendszeréből. Kenyeres *Uradalmak és véguarak*, 576–583. Mindezek ellensúlyozására a rendek 1622-től elhatározták, hogy a seregek jobb ellátása végett gabonaraktárakat állítanak föl. Ezt követően több országgyűlés (1635/II; 1655/VI; 1659/VI; stb.) is foglalkozott ilyen raktárházak létesítésével és gabonasegélyek folyósításával, ám az ellátatlanságot nem sikerült jelentősebben mérsékelniük. CJH 1900, 311–313.; CJH 1900, 311.; CJH 1900, 587–589.; CJH 1900a, 141–143.

⁸² MOL P 125 21. cs. 56/5313. Hasonló plasztikus leírásokat találhatunk MOL P 125 21. cs. 56/5326; MOL P 125 23. cs. 62/5919., 23. cs. 62/5943. Ezek a levelek nyomtatásban: Benczédi: *Bányavidéki várőrségek*, 168., 171., 177.

⁸³ MOL P 125 21. cs. 56/5335.

⁸⁴ A végekben ezáltal gyakran több katonáskodásból élő generáció élt együtt, ami a 17. végére olyan katonadinasztia kialakulásához vezetett, amelyek szervesen kötődtek a vitézlő rend „régiságához” és a hódoltság világának sajátos viszonyaihoz. A Habsburg udvar központosító törekvései és az állandó hadsereg felállításának igénye azonban nem fért össze ezzel az életmóddal. Benczédi: *Katonarétegek helyzete*, 823.; Nagy *Hajdúvitézek*, 29.; R. Várkonyi Ágnes: *Vitézlő rend a választúton*. In: R. Várkonyi Ágnes: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Tanulmányok. Budapest, 1994, 193. A katonák családjának jelenléte azonban nem csak a magyar végváriaknál, de a Magyar Királyság területére vezényelt német hadak esetében is rendkívül gyakori volt. Markó Árpád: *A szomolányi kuruc győzelem*. In: Mészáros Kálmán (szerk.): *II. Rákóczi Ferenc csatái*. Válogatott tanulmányok. 2003. 40.; Bagi: *Vázlat a császári haderő élelemellátásáról*, 116.; Bagi Zoltán Péter: *Zsold és megélhetés. A német gyalogság a tizenöt éves háború időszakában*. Korall, 9. évf. (2008) 33. sz. 5–22.; H. Németh: *Kassai kvártélyozási listák*, 85.; Sarusi Kis Béla: *Murány szerepe a reformáció terjesztésében*. In: *Petercsák Tivadar – Berecz Mihály (szerk.): Tudomány és hagyományörzés*. Studia Agriensia 26. Eger, 2008. 94.

püléseken kellett gazdálkodnia vagy szolgálatot teljesítenie, és így csak ritkán volt képes rá, hogy „felesighinek gyermekeinek hathasson itheron valami keves kötsiget”.⁸⁵

A várak, amelyek ellátták a határ védelmét és egyben az őrség lakhelyeül is szolgáltak, a század végére már nagyon rossz állapotban voltak. A védvonal fenntartása hatalmas összegeket emésztett fel, amit egyrészt a Magyar Királyságból származó bevételekből (hosszvetőleg 500–750 ezer forint), másrészt az uralkodó saját jövedelmein túl a német és cseh-morva örökös tartományok, valamint a birodalmi rendek támogatásából fedeztek.⁸⁶ Az örökös tartományok emellett a védelmüket biztosító végvidéket hadianyaggal, élelmiszerral és, ha kellett, katonasággal is kénytelenek voltak ellátni. A 17. századra mindez többnyire pénzbeli segítséget jelentett, ám a harmincéves háború terhei folyamatosan elapasztották a forrásokat.⁸⁷

Az országban a kivetett adók mellett a vármegyéket és így a jobbág্যokat a *gratius labor* is terhelte, amely eredetileg a várak erősítési munkálatait jelentette. A 17. századra ez a szolgáltatás is jobbára pénzbeli támogatást jelentett, és az országgyűlések határozták meg, hogy mely vármegyék mely váraknak tartoztak azt beszolgáltatni.⁸⁸ E törvények olyan esetekről is rendelkeztek, amikor a *gratius labor* összege lopások, csalások miatt hiányosan vagy egyáltalán nem érkezett meg rendeltetési helyére. Erre panaszkodtak a fülekiek is, amikor kapitányuk semmilyen ellátást nem volt képes kicsikarni a vármegye vezetőitől; azok ugyanis elhárítván magukról a felelősséget, azt válaszolták, hogy „ha kell Ő Fölségének a vár s véghely, építtesse”.⁸⁹

Az ellátási nehézségek eredményeként a 17. század utolsó harmadára a királyi Magyarországot védő végvári vonal romossá, nehezen finanszírozhatóvá vált. A bányavidéki főkapitányság nagyobb erősségei Esterházy szerint korszerűtlenek voltak, és kivétel nélkül sürgős felújításra szorultak.⁹⁰ Ezek fényében érthetővé válik, hogy miért jelentett gyakran komoly problémát az őrségek elszállásolása. A romos épületek többnyire nem nyújtottak elég férőhelyet a véghely katonái számára, ezért gyakran a váron kívül kellett elhelyezni őket. A sempteiek is elkeseredve írták egyik levelükben, hogy „magunknak semmi hazaink nem lévén [...] nagysagod [ti. Eszterházy Pál] jobbágyal tekergünk [...], egész télen sokan az hidegh kamarakban és istallokban köly nyomorganunk”.⁹¹

A magánkézen lévő várakban a „*continuus* udvar népe”, az úrhoz leginkább kötődő személyek rendelkeztek saját lakrésszel, a „házuknál lakó uraimék” pedig olyan vagyono-

⁸⁵ MOL P 125 21. cs. 56/5325., MOL P 125 21. cs. 56/5326.; ez utóbbit kiadta: Benczédi: *Katonarétegek helyzete*, 167–168.

⁸⁶ Bővebben lásd: Bagi Zoltán: *Az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlés és a török kérdés*. Világtörténet, 23. évf. (2001) 1. sz. 81–87.; Bagi Zoltán: *A birodalmi kerületek és a tizenöt éves háború*. In: Hagymány és megújulás. Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében. Studia Agriensia 27. Eger, 2008. 247–259.

⁸⁷ Pálffy Géza: *A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében*. In: Petercsák Tivadar – Berecz Mihály: *Végvár és ellátás*. Studia Agriensia 22. Eger, 2001. 183–219. 205.; Perjés: *Zrínyi Miklós és kora*, 54.; Czigány: *Reform vagy kudarc?*, 69–70.

⁸⁸ Perjés: *Zrínyi Miklós és kora*, 67–68. E törvények közül csak néhányat említenék példaként: 1608.XIII. CJH 1900. 33–35., 1613.VIII. CJH 1900. 101., 1630.III. CJH 1900. 283–285., 1659: CXXX. CJH 1900a, 205–207.

⁸⁹ 1613/VIII. CJH 1900. 101. MOL P125 21. cs. 56/5292., kiadta: Merényi: *A füleki várőrség panasza*, 637–638.

⁹⁰ Rakovszky István: *Esterházy Pál relatiója 1674-ben*. Történelmi Tár (1891) 257–258., 259–260., 262.

⁹¹ MOL P125 23. cs. 62/5943. Kiadta: Benczédi: *Bányavidéki várőrségek*, 177.

sabb szervitorok voltak, akiknek a környező települések valamelyikén volt házuk. A „házi uraimék”, más néven az „úr neve alatt járó házi katona uraimék” alkották a főurak hadseregét, akik elszállásolása az iratosokhoz hasonlóan gyakran problémát okozott.⁹² A törvények tiltották, hogy a nemesek magánseregei a falvakra legyenek beszállásolva,⁹³ s ezért kvártélyozó helyeket kívántak létrehozni, ahol a katonaságot a parasztok és a környék háborgatása és rablása nélkül lehetett volna elhelyezni.⁹⁴ Ezt azonban nem sikerült megvalósítani, amit jól mutat Forgách Ádám bányavidéki főkapitány hadiregulája is, amelyben külön is kénytelen volt megtiltani hadainak, hogy „falukra zászlóstudal kvártélyozni” menjenek.⁹⁵

A katonai beszállásolás nemcsak a falvakat, hanem a végvárosok lakosságát is érintette. A polgárok házai és értékei ugyancsak gyakran váltak a „betelepült” katonaság prédájává, ami ellen azok törvényes és törvénytelen eszközökkel egyaránt megpróbálták védekezni.⁹⁶ A nemesek is igyekeztek megóvni városi házaikat vagy vidéki kúriáikat a bekvártélyozókkal szemben.⁹⁷ A füleki hadak panaszkodtak is rájuk, hiszen azok [ti. a nemesek] nem lakván a véghelyen, „mégis házat tart[ottak] itt az mi szolgálatunknak megh szaporodasara”.⁹⁸ 1669-ben keletkezett levelükben is azt sérelmezik, hogy „nem lehet szállása kiváltképpen hajdúnak Füleken, mert a nemesség nem ad [holott] nagy házakban laknak, kikben a hajdu is elférne...”⁹⁹

A szolgálat nehézségei, a fizetlenség, a várak rossz állapota és a szállások hiánya együttesen eredményezték a katonaság létszámbeli csökkenését, ami a 17. század végére komoly problémaként jelentkezett. A harmincéves háború után a végek őrhada még 12–14 000 fő körül mozgott, ami az 1663–1664-es háborút követő veszteségek és a nemzetközi helyzet miatt finanszírozhatatlanná vált.¹⁰⁰ A vaskvári béke megkötésével alkalom kínálkozott a katonaság átszervezésére, a korszerű, központilag irányított, állandó zsoldossereg létrehozására is.¹⁰¹ 1671–1672-ben ezért radikális leépítésre került sor, ami a végváriak létszámát mintegy 4000 főben maximálta.¹⁰² Az így létrehozni kívánt kisebb számú, jobban

⁹² Varga: A XVI–XVII. századi katonaság, 121–124.; Kelenik József– Ságvári György– Szabó Péter– Zachar József: *A magyar huszár*. Budapest, 2000. 26.; Végh: *Bírodalmak határán*, 145.

⁹³ 1635:X. CJH 1900, 315., 1638:XLIII. CJH 1900, 395–397., 1647:LXVI. és LXVII. CJH 1900, 459–461. A falvakon kvártélyozó szpáhik és a „bégek házanépe” török részről is folyamatos terhet jelentett a parasztság számára. Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága. Az oszmán védelmi rendszer Magyarországon*. I. köt. Budapest, 2007. 171.

⁹⁴ 1649:LXXXIV. CJH 1900, 565–567.

⁹⁵ Illéssy: *Magyar hadi szabályzatok*, 571.

⁹⁶ H. Németh István: *Kassai polgárok és katonák a 16. században. (A hadsereg beköltözésével járó társadalmi és közigazgatási jelenségek a felső-magyarországi városok életében a Mohácsot követő évtizedek során)*. Levéltári Közlemények, 68. évf. (1997) 1–2. sz. 143–198.; H. Németh István: *Kassai kvártélyozási listák*, 85–90.; H. Németh István: *A beszállásolások rendszere és hatásai a XVI. századi Magyar királyság szabad királyi városaiban*. Hadtörténelmi Közlemények, 122. évf. (2009) 2. sz. 287–303.

⁹⁷ 1618:XXII. CJH 1900, 137.; 1618:LVIII. CJH 1900, 157.; 1635:XLVI. CJH 1900, 333.; 1662:XIII. CJH 1900, 235–237.

⁹⁸ MOL P 125 23. cs. 62/5919., kiadta: Benczédi: *Bányavidéki várőrségek*, 171.

⁹⁹ MOL P 125 21. cs. 56/5292., kiadta: Merényi: *A füleki várőrség panaszai*, 636.

¹⁰⁰ Czigány: *Reform vagy kudarc?*, 101–103.

¹⁰¹ Czigány: *Reform vagy kudarc?*, 108–113.

¹⁰² A bányavidéki főkapitányság jelenleg vizsgált várainak létszámkimutatásai szerint 1671–1672 előtt Füleken 737, Léván 511, Nyitrán 600, Semptén pedig 201 katona volt, míg a redukció után Füleken 289, Léván 201, Nyitrán 234, Semptén pedig 153 katona szolgált. Merényi Lajos: *A végek magyar*

ellátható katonaság az ígéretek szerint az év minden hónapjára értékálló pénzben kapta volna zsoldját, életkörülményeik és ellátásuk pedig javult volna. Az elbocsátott katonák nagy részét nem eresztették szélnek, hanem megkezdtek azok szabadszázadokba, mezei seregekbe történő szervezését.¹⁰³ A reform azonban nem volt hosszú életű, hiszen a véghadak további ellátási nehézségei, a bujdosók mozgalma és a külpolitikai helyzet előnytelen alakulása miatt az udvar már 1672 őszén kénytelen volt leállítani az átszervezést.¹⁰⁴ A reformkísérlet által okozott károkat azonban csak nehezen sikerült orvosolni, hiszen a nyitrai őrség még 1674-ben is arról panaszkodott, hogy „négy száz lovasból annira iutottunk hogy száz loval feöl nem ülhetünk[,] és a lovatlan katonával teöbben száz husznál nem vagiunk, a gyalogok penigh a két százból hetvenen marattak”.¹⁰⁵ A „számos esztendőök alatt az Természet szerint valo halál és az ellenségnek fegyvere által”¹⁰⁶ is megcsappant létszámú őrségek utánpótlása azért jelentett problémát, mert „az Bellicum hire nélkül” a végbeliek hivatalosan nem vehették lajstromba a szabadlegényeket.¹⁰⁷ 1681-re a lévaiak is „sok rendbili fogyatkozásainkrul” panaszkodtak, mondván, „Feö Hadnágý Urunk, Eö k[e]lg[ye]lmenek Se Vicze-Hadnagya, Se Zászló tartója, mintsem áz kitt gyalogok feö Vayda s egy Vicze-Vajda s az Zászlót tartok is mind meg holtak”.¹⁰⁸

Ellátatlanságuk gyakran arra kényszerítette a végváriakat, hogy a szolgálatot otthagya más foglalkozás után nézzenek, ahogy ezt a nyitraiak egyik keltezés nélküli levelükben igen plasztikusan ábrázolták. A pénztelenség „...mely [...] miát az katona, és Gyalogh renden Lé-vő eö Fölséghi Vitézý elfodtak szeghényéké löttek el oszlottak; sokan Hazajokban mentek, sokan szolgálatra alottak, az kik megh maradtak és itt helyben vannak, azok kedvetlenek Léven az eö Fölséghi szolgálattýához...”¹⁰⁹ Sokan azért hagyták ott időlegesen az őrhelyeiket, mert a szülőfalujukról, városukról olyan hírek jártak, hogy német beszállásolás vagy portya várható, és ilyenkor hazasiettek, hogy családjukról, értékeikről gondoskodjanak. A földműveléssel is foglalkozó katonák a nyári aratási és takarási munkálatok idejére tették le a szolgálatot, ugyanis ekkor szerezték be ellátmányukat a téli hónapokra.¹¹⁰

Esterházy Miklós a 17. század harmincas éveiben kelt levele szintén nagymérvű elvándorlásról tanúskodik, amiért a külföldi háborúk voltak a felelősek. Az ott zajló hadjáratok (harmincéves háború, lengyel hadszíntér) nagyobb zsákmánnyal kecsegtették a végváriakat, mint a magyarországi béke, így – a nádor értesülései szerint – megközelítőleg negyvenezer katona távozott idegen földre zsoldos szolgálatra.¹¹¹

őrhada 1670 után. Hadtörténelmi Közlemények, 8. évf. (1895) 8. sz. 402, 404. A Czigány István által közölt kimutatások Sempte 1670-es létszámai esetében 301 fős őrséggel számoltak. Czigány: *Reform vagy kudarc?*, 125.

¹⁰³ Czigány: *Reform vagy kudarc*, 114–135.

¹⁰⁴ A végváriak létszámát a továbbiakban folyamatosan emelték, és egyaránt alkalmazták őket az erősségek őrségeiben, a mezei hadakban és a külföldre, főként a németalföldi hadszínterre vezényelt seregekben. A későbbiekben újfent kibontakozó utolsó nagy oszmán támadás előtt, 1681-ben már az említett 1655-ös szintre történő emelésről fogadott el törvényt az országgyűlés. Czigány: *Reform vagy kudarc?*, 131–135.

¹⁰⁵ MOL P 125 21. cs. 56/5325.

¹⁰⁶ MOL P 125 21. cs. 56/5293.

¹⁰⁷ MOL P 125 23. cs. 62/5930., kiadta: Benczédi: *Bányavidéki várőrségek*, 172.

¹⁰⁸ MOL P 125 21. cs. 56/5314.

¹⁰⁹ MOL P 125 41. cs. 97/9969.

¹¹⁰ Szántó: *A „vitézlő rend”*, 151–152.; R. Várkonyi: *Vitézlő rend a válaszfúton*, 188.

¹¹¹ Czigány: *Reform vagy kudarc?*, 79.

A végváriak helyzetét a királyi Magyarország végházaiba vezényelt német katonák is megnehezítették. Külföldi egységek már a 16. század közepétől kezdve állomásoztak a védvonal váraiban, számuk azonban csak a tizenöt éves háború idején emelkedett meg jelentősen.¹¹² Ezt az is alátámasztja, hogy a Bocskai István vezette szabadságharc után a 17. század során folyamatosan születtek olyan rendelkezések, amelyek az idegen seregek létszámcsökkentését vagy kivonását követelték.¹¹³ A harmincéves háborút követően a Habsburg udvar nem tudta egyedül ellátni felduzzadt létszámú hadseregét,¹¹⁴ ezért egyes egységeit a magyar várakba vezényelték.¹¹⁵ A század második felére a külföldi hadak nemcsak a vitézlő rend, hanem az ország más társadalmi csoportjai számára is egyre terheesebbé váltak. A jobbgátságra rótt terhek a német hadak ellátása miatt növekedtek meg,¹¹⁶ a nemesség pedig katonai pozícióit, ezáltal politikai szerepét féltette tőlük. A végvári katonaság a létét érezte fenyegetve a németek által, akiknek mind felszerelése és képzettsége, mind fizetése és ellátottsága felülmúlta a magyarokét.¹¹⁷ Ez az egyenlőtlenség gyakran szült elégedetlenséget a vitézlő rend soraiban,¹¹⁸ ami ellen a nyitraiak is felemelték szavukat 1678-ban, mondván,

¹¹² Pálffy Géza: *A török elleni védelmi rendszer története a kezdetektől a 18. század elejéig: Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz*. Történelmi Szemle, 38. évf. (1996) 2. sz. 177–181. A 16. század végi német mezei zsoldos haderő felépítéséről, katonai szervezetéről és ellátásáról lásd: Bagi Zoltán Péter: *Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése*. Hadtörténeti Közlemények, 114. évf. (2001) 2. sz. 391–444.; Bagi: *Vázlat a császári haderő élelemellátásáról*, 103–119.; Bagi: *Zsold és megélhetés*, 6–9.

¹¹³ II. Mátyás, koronázás előtti XII. törvénycikkében esik szó erről először a XVII. században. CJH 1900, 17. Ezt követte: 1625:XXIV. CJH 1900, 253., 1635:LIX. CJH 1900, 337., 1638:XLVI. CJH 1900, 397., 1655:XIX. CJH 1900, 595., 1659:XXV. CJH 1900a, 155., 1662:II. CJH 1900a, 225–227., 1681/VIII. CJH 1900a, 2., 1681/IX. CJH 1900a, 271.

¹¹⁴ Az állandó haderő megszervezésére már a tizenöt éves háború során felmerült az igény, mondván, hogy sokkal gazdaságosabb fenntartani egy ilyen jellegű hadat, mint a toborzással és a lefegyverzéssel járó pluszjövödelmek mellett a korabeli zsoldos seregeket kiállítani. Bagi Zoltán: *„Egy ura lesz az egész világnak napkelettől napnyugatig”: A töröksegély kérdése és az 1597–1598. évi regensburgi birodalmi gyűlés*. Századok, 141. évf. (2007) 6. sz. 1457–1460. A Habsburg sereg korabeli állapotára vonatkozóan legújabban lásd: Bagi Zoltán Péter: *A császári–királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek*. Budapest, 2011.

¹¹⁵ Egy 1650-ben született döntés értelmében a Magyar Királyság területére irányították a Götz, Kevenhüller és Walter lovasezredeket valamint a Puchheim- és Starhemberg gyalogezredeket, amelyek a magyar várakban kerültek elszállásolásra. Czigány: *Reform vagy kudarc?*, 99–100. Ezeken túl a német katonaság nagyobb arányú idevezénylésére került sor 1649-ben, 1658-ban, 1659-ben, 1660-ban és 1665-ben is. R. Várkonyi: *Gazdaság és társadalom*, 1408.; R. Várkonyi: *Ellátás és társadalom*, 25.

¹¹⁶ Czigány: *Reform vagy kudarc?*, 105.

¹¹⁷ A német katonaság csapatnemeit és azok fegyverzetét lásd: Ujhelyi Péter: *Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig 1657–1780*. Budapest, 1914.; Kelenik József: *A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári–királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben*. Hadtörténeti Közlemények, 104. évf. (1991) 3. sz. 80–122.; Czigány: *Reform vagy kudarc?*, 111–113.; Bagi Zoltán Péter: *A császári hadseregben szolgáló nyugati zsoldos lovasság szervezete és változásai a tizenöt éves háború időszakában*. Hadtörténelmi Közlemények, 121. évf. (2008) 2. sz. 355–402.; Bagi: *A császári–királyi mezei hadsereg*, 105–190.

¹¹⁸ Takáts: *Kísérletek a magyar haderő felosztására*, 196–202.; R. Várkonyi: *Gazdaság és társadalom*, 1408.; Perjés Zrínyi Miklós és kora, 77–78.

„mi sem vagunk alab valok azoknal, a kiknek eő felseghe naprol napra, horol hora megh fűzet”.¹¹⁹

Gyakoriak voltak a beszállásolással kapcsolatos problémák is, hiszen a német őrségek rendszeresen elfoglalták a magyarok lakhelyét, őket pedig a váron kívülre vagy a végház környékén épített kutyorgókba kényszerítették.¹²⁰ A nyitraiak 1674-ben ugyanezek miatt panaszkodtak, ugyanis a németek nemcsak a házaikból túrták ki őket, de még a tűzhöz sem engedtek oda magyarokat, sőt még az istállóikból is kizavarták a lovaikat és „magok lovait” kötötték be azok helyett.¹²¹

A német katonák elhelyezése és élelmezése komoly terheket rótt a lakosságra, akik gyakran elmenekültek a kötelező beszolgáltatások elől.¹²² A német szállásmesterek igyekeztek kihasználni ezt a helyzetet, ahogy Gualdo lévai német kapitány Antoni nevű *fourierja* (élelmezési és elszállásolási altiszt) is 1679-ben, aki arra kényszerítette Csizmadia Mózes, a szabadlegények tizedesét, hogy egy tallér kifizetésével mentesítse magát a beszállásolás terhei alól. A tizedes később elmondta, hogy mások is megfenyegették, mondván, „ha borra Valot nem adok neki felesiges nimetet hoz az hazamhoz”.¹²³ Az ilyen eljárásokat megszüntetendő, Felső-Magyarország katonai parancsnoka, Aeneas Caprara 1685. december 19-én kibocsátott rendelkezésében a tényleges hadiszolgálatot végzőket felmentette a beszállásolások terhei alól.¹²⁴

A német katonák, miután a magyar viszonyokkal megismerkedtek, igyekeztek a vitézlő rend tagjaihoz hasonlóan kivenni részüket a végvárak haszonbérleteiből és más egyéb jövedelmekből. Elkobozták és elhasználták a magyarok fa- és abrakkészleteit,¹²⁵ lelegettették a végváriak számára elkülönített réteket,¹²⁶ esetleg saját kocsmát vagy mészárszéket állítottak fel.¹²⁷ Illegális pénzszerzési törekvéseiket az országgyűlések törvényekkel is igyekeztek szabályozni. Eszerint földet birtokló katonáik, fekvőjóságaik után a magyarokhoz hasonlóan kötelesek voltak adót fizetni, a győri német őrség nem akadályozhatta a város egyes

¹¹⁹ MOL P 125 21. cs. 56/5326., kiadta: Benczédi: *Bányavidéki várőrségek*, 167–168.

¹²⁰ Benczédi László: *A „vitézlő rend” és ideológiája a Thököly-felkelésben*. Történelmi Szemle, 6. évf. (1963) 1. sz. 35. Az 1660-as években a kassai közgyűlés a városba beszállásolt katonaság elhelyezését a fentiekhez hasonlóan, a város falai mentén felállított „darabonházakkal” kívánta orvosolni. Ezek a vár körül fából épített tákolmányok azonban a vár épségét veszélyeztették, hiszen rendkívül tűzveszélyesek voltak. A korponai sereg ilyen épületeit 1679-ben Leslie és Strasaldo császári tábornokok parancsára éppen emiatt le is bontatták. Benczédi: *A végváriak életviszonyai a XVII. században*, 103–104. H. Németh: *Kassai kvártélyozási listák*, 85.; H. Németh: *A beszállásolások rendszere*, 285–286.

¹²¹ MOL P 125 21. cs. 56/5325, MOL P 125 23. cs. 56/5936.

¹²² Acsády Ignác: *Magyarország Budavár visszafoglalásának korában*. Budapest, 1886. 187–191.; Takáts: *Kísérletek a magyar haderő felosztására*, 194–195.; Nagy: *Hajdúvitézek*, 53–54.; Bagi: *Vázlat a császári haderő élelemellátásáról*, 112.

¹²³ MOL P 125 41. cs. 96/9892. Habár a 17. században a királyi Magyarországra vezényelt német katonaság már állandó, központilag irányított és fizetett zsoldos katonaság volt, nem volt ritka, hogy feleségükkel vagy cselédjükkel együtt érkeztek meg szolgálatra. Sarusi Kis: *A murányi vár élelemellátása*, 258.; Bagi: *Vázlat a császári haderő élelemellátásáról*, 116; Sarusi Kis: *Murány szerepe a reformáció terjesztésében*, 94.

¹²⁴ Balogh István: *Szabolcs vármegye terhei a 17. század végén*. Nyíregyháza, 2008. 47.

¹²⁵ MOL P 125 21. cs. 56/5325.

¹²⁶ MOL P 125 23. cs. 56/5932.

¹²⁷ MOL P 125 41. cs. 96/9893; Benczédi: *Végváriak életviszonyai*, 145.

magyar lakosait kereskedelmi tevékenységükben, illetve a kereskedésben érdekelt idegen végváriak is harmincadkötelesek voltak.¹²⁸

A külföldi hadak és a helyiek közti konfliktusok békés úton történő elrendezésére csak ritkán volt módjuk az érintetteknek. Az országgyűlés által elfogadott törvények szerint a magyar végekre vezényelt német alakulatok az ottani kapitány, illetve a nádor bírói joghatósága alá tartoztak,¹²⁹ a gyakorlat azonban azt mutatta, hogy a német katonaság saját hadiszabályzata és hadbírói révén intézte peres ügyeit.¹³⁰ A katonák az elmaradt, jogosnak vélt büntetések miatt sokszor saját maguk rendezték el nézeteltéréseiket, s a verekedések, párbajok halállal is végződhetnek.¹³¹

A magyar végvári hadak életkörülményei a 17. század második felére tehát igencsak nehézzé váltak, és a katonák ellátatlansága, váraik állapota, az idegen hadak nyomasztó jelenléte és „régí szabadságuk” lassú elvesztése egyre kilátástalanabbá tette helyzetüket. Ezek együttesen eredményezték a katonai morál csökkenését, az irregularitás megerősödését, ami tovább nehezítette helyzetüket, és egyre inkább eltávolította őket a katonai szolgálat-tól.

Közállapotok, kegyetlenkedés, katonai morál

Amint azt eddig is láthattuk, a véghadak megsokasodott nehézségei egyre több olyan tevékenységre kényszerítették rá őket, amelyekkel a rendszeresen elmaradó fizetések helyett eltarthaták magukat. Nem véletlenül jelentek meg a korban azok a vélemények a végvári katonákról, amelyek szerint ebben az időben ők már csak „önző iparlovagok”, „a szegénység legzsarnokibb elnyomói” voltak, váraik pedig egyszerű „rablófészekké” váltak.¹³²

A 16–17. század során az egész országban elterjedtek voltak a fosztogatások, rablások, melyek ellen több törvényt is hoztak, ám visszaszorítani mégsem sikerült azokat.¹³³ A lévai nemesség 1678-ban például arra panaszkodott, hogy ismét a prezídium területén garázdálkodott egy „György Vajda nevő Zigany maga Companiaiaival”, akit korábban már egyszer „égben kiálto Istentelenségiért” kitudtak a város területéről, ám különféle „magyar tolvajokkal és lopokkal” együtt továbbra is háborgatták a vidéket.¹³⁴ Az efféle haramiák mellett a végváriakra szintén gyakran érkezett panasz portyázásaik és kegyetlenkedéseik miatt. Ugyancsak 1678-ból származik a lévai jobbágyok panaszlevele, amelyben egyetlen katona, név szerint Horváth Géczí bűneit vették sorra. Ez a vitéz többször is megsarcolta, „elverte, kintzotta, taglotta” a környék parasztjait, akikkel szemben különösen kegyetlenül viselkedett. Az egyik panasz szerint, miután a sértett szolgálakat kifosztotta, „azzal nem elegendven, kinyujtoztatta [őket] mint a [...] marhakat s ugy akarta megh perselni [őket] a szalmát meggyújtván rajtok...” A levélből kiderül, hogy meg is égette volna a két parasztot, ha a vele ott tartózkodó katonák ki nem húzzák azokat a tűz alól.¹³⁵

A végváriak közé olykor haramiák, tolvajok is beálltak, amilyen Laczi Istók is volt, aki miután lólopáson kapták, elmenekült, és Lévára állt be katonának. Ezt követően Horváth

¹²⁸ 1659:XCIII. CJH 1900a, 189., 1659:LXXX. CJH 1900a, 181., 1649:XXXV. CJH 1900, 545.

¹²⁹ 1662/II. CJH 1900a, 225–227.

¹³⁰ Pálffy: *Katonai igazságszolgáltatás*, 18–64.

¹³¹ MOL P 125 23. cs. 56/5932.

¹³² Illéssy: *Magyar hadi szabályzatok*, 569.

¹³³ 1588/VII. CJH 1899, 709.

¹³⁴ MOL P 125 21. cs. 56/5310.

¹³⁵ MOL P 125 41. cs. 9889.

Géczivel és „több katonakkal edgjüt” visszatért Csongrádra, és Csomor János gazdát, akit korábban nem sikerült kifosztania, a hírhejt lévai végváriakkal „elverette kénosztatta, tagoltatta hogy soha épp ember belőle nem leszen”.¹³⁶

Az efféle atrocitások ellen a paraszti közösségek egyénileg, de szervezeten is megpróbálták felvenni a küzdelmet, amire a parasztvármegyék vagy zápiszok megléte a bizonyíték. Ezek a nemesi vármegyén belül és részben – azok védelmi funkciójának gyengülése miatt – azok mellett léteztek. A 16. században több törvény is született, amely feljogosította a parasztokat az önvédelemre,¹³⁷ ám a parasztvármegyéket nem ezek az intézkedések hozták létre. Létrejöttük jobbára önállóan történt, amibe a hódoltság területén kevésbé, a királyi Magyarországon viszont nagyobb mértékben szőlt bele a nemesség. A paraszti szabadság egyik eszközeként a zápiszoknak a 17. század második felére viszonylagos függetlenséget sikerült kialakítaniuk, mivel átvették a nemesi vármegye néhány rendfenntartó funkcióját.¹³⁸ A katonaság elleni fellépésük igencsak határozott volt, amire a füleki katonák is panaszkodtak 1669-ben, amikor a falvakon áthaladó katonáikat elfogták, és egyből a viceispán elé vitték őket. Ezekben az esetekben a parasztok részéről is gyakori volt az önbíráskodás és kegyetlenkedés, hiszen egy báránylopáson kapott füleki hajdút „azon falubeli ittas parasztemberek megfogták [...] megkötözték s kinzották”, végül a nádújfalusi viceispán egyik jobbágya „a megfogott együgyű hajdút [...] megölte”. Bástok faluban az ott megszállt katonák egyike megütötte a bírót, mire a feldühödött parasztok „mind a kilencz jó katonát egy verembe vágták”. Járdánházán egy katona megsértette az egyik gazdát, majd „lovára ülve elszaladt”, mire a többi végvárit, akik mit sem tudtak az esetről, „mind kilenczet veremre vágták”.¹³⁹

Zrínyi Miklós hadtudományi munkái gyakran foglalkoztak a magyar seregek kiképzésének, fegyelmének és moráljának kérdésével, és e tekintetben nagyon elítélően nyilatkozott a végváriakról. Külön kiemelte és elítélte a portyázásokat, az „üdetlen préda-kapdozás”-t, ami minden fegyelemnek a megrontója, és akár győztes csatákat is elveszthettek miatta.¹⁴⁰ A legfontosabb problémát a szabados életmódhoz való ragaszkodásban látta, ami megakadályozta a hadakozás „diszciplináris” módjának elsajátítását. A végvári vitéz – ahogy írta is – csak „szabad akar lenni prédálni, szabad részegeskedni, szabad urat, hadnagyot válogatni, ott hadni ha elunja; ez az ő szabadsága”.¹⁴¹

A 17. századi törvények folyamatosan tájékoztatnak minket arról, hogy azok a vélt jogok, amelyekre a végek közösségei hivatkoztak és a szakirodalom is mutat, valójában hivatalosan nem léteztek. A végváriakat személyesen nem érintette az adómentesség, a szabad földbirtoklás vagy a szabad mészárszék, illetve kocsmatartás joga. Az, hogy számukra ezek önálló jövedelemforrásként is szerepelhettek, azt feltételezi, hogy a törvényeket a végvidék-

¹³⁶ MOL P 125 41. cs. 9889.

¹³⁷ 1595:XXXII. CJH 1899, 757., 1597:XXIV. CJH 1899, 821., 1598:XXIX. CJH 1899, 845.

¹³⁸ Szakály Ferenc: *Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században*. Budapest, 1969. 9–28.; Makkai: *Királyság és Erdély*, 1005.

¹³⁹ MOL P 125 21. cs. 5292., kiadta: Merényi: *A füleki várórség panaszai*, 636–637.

¹⁴⁰ A fegyelmezetlenség és zsákmányolás miatt elvesztett ütközetre a mezőkeresztesi csata jelenti a korszakból a legjobb példát, amire művében Zrínyi is utalt. Erről bővebben: Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000.

¹⁴¹ Zrínyi Miklós *hadtudományi munkái*. Budapest 1976. 155–156., 169., 193–194., 320–321., 336. A katonaság fegyelmi szintjét jól példázza Szatmár német kapitányának, Saponarának 1683. október 30-i levele, amelyben Ecsed magyar őrségére panaszkodott, mondván, „nem kevés idő alatt szerzett [tapasztalata] szerint, ha tíz közül kilenc vétkezt megbotoznak, az a tizediknek semmi tanulságul nem szolgál.” Balogh: *Szabolcs vármegye terhei*, 16.

keken nem tartották be maradéktalanul, amire a törvénycikk többszöri megerősítése is bizonyíték. Erre csak úgy kerülhetett sor, hogy a végrehajtás folyamata megtört a végek közösségeinek ellenállásán, a katonák és kapitányaik összetartásán. Ezt támasztják alá azok a katonai bíraskodási esetek is, amelyek szemet hunytak a bűnesetek felett, vagy csak igen enyhe büntetéseket róttak ki az elkövetőkre. A (fő)kapitányok, tisztek, tisztségviselők és a katonák közt meglévő hallgatólagos megegyezés a kölcsönösségen alapult. A kapitányok részesülhettek a portyák zsákmányából, vagy segítséget kaphattak ahhoz, hogy a hódoltság területén található fekvőjóságai fölött továbbra is tényleges hatalmat gyakorolhassanak. Ennek fejében szemet hunytak a katonák vagyonszerzési törekvései fölött, vagy ők is igyekeztek kivenni belőle a részüket.

Ezek alapján úgy vélem, kijelenthetjük, hogy a vitézlő rend „régi szabadsága” a végvári katonaréteg illegális és féllegális tevékenységének hallgatólagos elismerése volt, amelyhez a határok védelme és az ellátási nehézségek folyamatos megléte szolgáltatott alapot. Ez az állapot és az ilyen formán benne rejlő vagyonszerzési, illetve egzisztenciális emelkedés lehetősége pedig a 17. század második felében is vonzotta a felemelkedni vágyókat a végvárak felé. Ezeket a viszonyokat a Habsburg központosító törekvések a vizsgált korszakban már egyre inkább kikezdték, ám a visszafoglaló háborúk és a Rákóczi-szabadságharc még egy utolsó lehetőséget adtak a megszerzett előjogok és kiváltságok konzerválásához, amelyek azonban a 18. századra a vitézlő renddel együtt végleg eltűntek.

GÁBOR VATAI

“Only those enter the army...” (The living conditions and the motivation of the warrior estate in the second half of 17th century)

In order to understand the circumstances of the Hungarian warrior class of the 16th and 17th centuries, we need to thoroughly study their legal position and living conditions. However, it is rather difficult to give an overall picture as the composition of the frontier military was not uniform in either territorial, social, financial, legal, ethnic or religious terms. The diverse circumstances can be best illustrated through the correspondence of the *generalatus* and the districts of the captain generals, of which the paper describes the life of the border forces in lower Hungary in detail.

Using the correspondence of Pál Esterházy, captain general of the mining area and the Cisdanubia district with the border fortresses, the author studies the legal situation and living conditions of the warrior estate. Using both already published and yet unpublished sources as well as the literature, he shows the peculiarities and contradictions of the life of the warrior class. Looking at the advantages of serving at the frontier, he describes those rights, privileges and possibilities that provided a living for the soldiers at the frontier in the constantly deteriorating circumstances during the second half of the 17th century. He also shows the disadvantages and the unfavorable side of the service to illustrate which were those ever worsening conditions in which the soldiers lived their daily lives. Through the study of their rights and living conditions, he aims to amend the oft-mentioned commonplace about the border armies' "old freedom". Through this we can not only have a glimpse of the everyday life of the forces guarding the frontier but also get a better understanding of the social class that emerged within the new circumstances of the Ottoman occupation.

KOVÁCS ZSOLT

XIV. Lajos és Mária Terézia ünnepélyes párizsi bevonulása (1660) a *Bureau de la Ville* iratanyaga és a *Theatrum Europaeum* alapján

A *Theatrum Europaeum* nyomtatványok, sajtótermékek szerkesztett gyűjteménye, mely huszonegy kötetben Majna-Frankfurtban jelent meg, s 1618 és 1718 között mutatja be Európa történelmének főbb eseményeit. Először 1633-ban jelent meg, utoljára pedig 1738-ban.¹ A gyűjtemény jelentőségét bizonyítja, hogy teljes sorozatú példányai Európa-szerte számos nagy múltú könyvtárban megtalálhatók egységesen bekötött kötetekben. A 17–18. század folyamán egész Európában ismerték és használták. A *Theatrum Europaeum*ot egyfajta politikai lexikonnak lehet tekinteni, amely segítséget nyújtott az akkori olvasóknak, hogy kiismerjék magukat koruk útvesztőiben, a mai kutatóknak pedig a 17–18. századi egyetemes történelem egyedülálló tárházát kínálja. A *Theatrum Europaeum* részletesen tudósít a különböző eseményekről, azonban azok elemzése, értékelése néhány kivételtől eltekintve nem szerepel benne. Annak ellenére, hogy a Német-Római Birodalom területén keletkezett, mindvégig elfogultságtól mentesen, tényszerűen számolt be az adott történésekről.² A *Theatrum Europaeum*ban felhasznált anyagok legnagyobb részét a Majna-Frankfurtban és környékén megjelent nyomtatványokból merítették, amelyek lehettek röplapok, illusztrált egylapos nyomtatványok, röpiratok, hetilapok, vásári kiadványok vagy periodikák. A *Theatrum Europaeum* utolsó kötetét már heves bírálatok érték, mondván, csak történeti eseményeket ismertet elemzés nélkül. Felvetődhet a kérdés, hogy krónikának vagy történetírói műnek tekinthető-e.³

¹ Bingel, Hermann: *Das Theatrum Europaeum. Ein Beitrag zur Publizistik des 17. und 18. Jahrhunderts*. Diss. München 1909, gedruckt Berlin 1909, Reprint Wiesbaden, 1969. 7.

² A *Theatrum Europaeum* Matthaeus Merian (1593–1650) hatalmas vállalkozása volt. Merian 1593. szeptember 22-én született Baselben egy városi tanácsos fiaként. Apja abban a helyzetben volt, hogy támogathatta fia művészi ambícióit. Merian a zürichi városi tanácsosnál és rézmetszőnél, Dietrich Meyernél szerezte meg művészeti tudásának alapjait, tőle sajátította el a mesterséget. Ezután egyre több megbízatást kapott, ennek révén került Franciaországba, ahol Jaques Callot műhelyében bővítette tudását. Majna-Frankfurtba is érkezett utazásai során, ahol megismerkedett egy ismert rézmetsző, de Bry lányával, akit feleségül vett, majd megörökölte apósa könyvkereskedését és műhelyét is. Bingel: *Das Theatrum Europaeum*, 10.

³ A *Theatrum Europaeum* kiadójáról, szerzőiről, nyomdászairól, forrásairól, szerkezeti felépítéséről, metszeteiről bővebben írtam egy tanulmányomban: Kovács Zsolt: *Krónika vagy történetírói mű? A Theatrum Europaeum bemutatása (1633–1738)*. Fons, 15. évf. (2008) 2. sz. 201–232.

A királyi pár Párizsba való ünnepélyes bevonulása, a „Nagy Entrée”

XIV. Lajos (1643–1715) Mária Terézia spanyol infánsnővel (1638–1683) 1660-ban kötött házassága teremtett jogalapot a franciáknak a spanyol korona későbbi megszerzésére.⁴ A házasságkötés az 1659. évi pireneusi békében elért francia siker egyik fő pontja volt. Másrészt ez a házasságkötési ceremónia volt az, amelynek pompáját I. Lipót császár (1658–1705) hat évvel később a saját esküvőjével igyekezett felülmúlni, mintegy ezzel is kifejezve, hogy XIV. Lajos helyett őt illeti meg az egyetemes monarchia megteremtésének joga és annak vezetése.

A királyi pár Párizsba való bevonulása nem előzmények nélküli, hanem egy olyan diadalmi „műfaj”, amely visszanyúlik a késő középkorba.⁵ XIV. Lajos idejében az első ünnepélyes bevonulás Párizsba 1643-ban történt, amikor Lajos trónra lépett. 1649 és 1652 között a francia főváros további bevonulások színtere volt, melyeknek a polgárháború, a *Fronde* feletti győzelmet kellett szimbolizálniuk. 1658-ban a király Lyont kereste fel egy hivatalos látogatása során, ahová ugyancsak ünnepélyes keretek között vonult be. A kétségtől legjelentősebb és legnagyobb szabású bevonulás azonban 1660. augusztus 26-án zajlott le az uralkodó esküvője alkalmából, amelynek a *Theatrum Europaeum* is rendkívül nagy terje-

⁴ Mária Terézia IV. Fülöp spanyol király első házasságából született. Anyja Bourbon Izabella. Testvérei Juan (1629–1679), aki IV. Fülöp házasságán kívül született gyermeke volt, továbbá Károly Balthasar (1629–1646), Margit (1651–1673), Fülöp Prosper (1657–1661) és Károly (1661–1700), akivel majd kihal a Habsburg-ház spanyol ága, és akinek halála után kirobban a spanyol örökösödési háború. XIV. Lajos és Mária Terézia házasságából hat gyermek született, akik közül mindössze Lajos érte el a nagykorúságot. Ő volt a „*Grand Dauphin*” vagy „*Monseigneur*” (1661–1711). A többi gyermekük csak pár hónapot vagy évet élt: Anna Erzsébet (1662. november–december), Mária-Anna („*petite Madame*” 1664. november–december), Mária Terézia (1667. január – 1672. március), Fülöp, Anjou hercege (1668. augusztus – 1671. július) és Lajos Ferenc, Anjou hercege (1672. június–november). Petitfils, Jean-Christian: *Louis XIV.* Paris, 2002. 298.

⁵ Párizs számára a legnagyobb ünnepi eseményt a király bevonulása (*entrée royale*) jelentette, amely a csillogó felszínen túl valójában a király és alattvalói (városi testületek és egyház) gondosan kiszámított párbeszéde volt. A bevonulás során különféle szimbolikus cselekedetek követték egymást: a Saint-Denis kapu felvonóhidját felhúzták, a *Notre Dame* főkapuja bezárva várta a királyt, mivel az uralkodó csak akkor léphetett a városba, illetve a katedrálisba, ha megesküdött a városi és egyházi kiváltságok megtartására. A város különböző pontjain felállított állványokon misztériumjátékok, élőképek szórakoztatták a királyt, melyek valójában az uralkodónak szóló didaktikus célú üzenetek voltak az ideális királyról, amelyeket a város fogalmazott meg, hol a békességre, hol az igazságosságra, hol pedig a közjóra helyezve a hangsúlyt. A bevonulás során megfigyelhető hierarchia kemény csatározások eredményeként alakult ki, a menetben az elfoglalt hely előkelősége mellett megjelent a színek rangsora is, például az egyes párizsi testületek által viselt különböző árnyalatú kék színekben (a városi vezetés azúrkék, a kincstárnokok ibolyakék, a Parlament viszont csak zöldeskék színű fejedőt viselt). Az egyházi körmenetből átvett, a király feje fölött hordozott baldachin fontos szerepet kapott a ceremóniában részt vevő mindkét fél reprezentációjában: a szakrális tisztelettel övezett királyi fenség előtti hódolat mellett a városi közösségek presztízsét is emelte, hiszen hosszú viták után alakult ki, hogy mely céhek nyerik el azt a megtiszteltetést, hogy felváltva vihetik a baldachint a bevonulás során. A ruhák és élőképek mellett a bevonulások útvonala is jelentést hordozott, mivel a király első bevonulása mindig a *Saint-Denis* kaputól a hasonló nevű utcán és a *Grand Pont* hídján át a *Notre Dame*-ba vezetett. A királyi útvonal jelentőségét mutatta, hogy nem lehetett megszakítani, letérni róla az éppen aktuális úti cél könnyebb elérése végett. Novák Veronika: *Hírek, hatalom, társadalom. Információáramlás Párizsban a középkor végén.* Budapest, 2007. 129–132.

delmet szánt.⁶ Ezt a bevonulást nem a kormány szervezte meg, hanem sokkal inkább a *prévot des marchands*,⁷ aki egyenrangú volt a polgármesterrel, valamint a városi tanácsosok. A kormány azonban felügyelte a ceremóniát, éppúgy, mint az esemény „tálalását” a korabeli publicisztikában. Délelőtt a király és a királyné egy baldachinos trónon helyet foglalva fogadta a város és az ünnepi menetben elvonuló különböző testületek hódolatát, beleértve a Parlamentet és az Egyetemet is. A testületek képviselői kinyilvánították tiszteletüket a király felé, majd a nemesség kiválasztott tagjai is megtették ugyanezt. A város birtokbavételének jeleként a *prévot des marchands* ünnepélyesen átnyújtotta a királynak Párizs kulcsait. A Párizsi Parlament elnöke ezzel szemben viszonylag csekély szerepet játszott: mélyen meghajolt a király előtt, majd továbbvonult. Mindez nem volt a véletlen műve. A Párizsi Parlamentnek szándékosan szántak alárendelt szerepet, ezzel is kifejezve a királyi hatalom erejét a Parlamenthez viszonyítva, amely a *Fronde* alatt jelentős ellenállást fejtett ki a királyi család intézkedéseivel szemben. Egy kortárs véleménye szerint a Parlament „bűne” a *Fronde* alatt játszott szerepe volt.⁸

Az ünnepélyes párizsi bevonulás előkészületei

A párizsi *Archives Nationales*-ban található a Városvezetési Hivatal (*Bureau de la Ville*) iratanyaga, amelyben részletes leírás található az esküvői előkészületekről, majd magáról az ünnepélyes párizsi bevonulásról is.⁹ Ez a forrásanyag lehetőséget kínál arra is, hogy összevetve a *Theatrum Europaeum* megfelelő szövegrészeivel, annak hitelességét, forrásértékét mintegy modellszerűen alátámassza. A levéltári iratokból szinte napról-napra nyomon

⁶ Az *ancien régime* ceremóniatörténetében ez volt az utolsó nagy „királyi bevonulás”. Petitfils: *Louis XIV.*, 184.

⁷ Bár eredetileg Párizs semmiféle önkormányzattal nem rendelkezett, a város érdekeinek képviselét mégis magára vállalta egy testület, amely a gyakorlatban kisajátította a helyi hatalomgyakorlás bizonyos elemeit. Ez a testület a Vízi Kereskedők Hanzája (*Hanse des marchands de l'eau*) volt, amely 1171-től kezdve széleskörű privilégiumokat élvezett a szajnai hajózásban és áruszállításban. Az eredetileg kereskedelmi társulás a középkor végére a párizsi előkelők és leggazdagabb céhek (posztókereskedők, fűszerkereskedők, pénzváltók, aranyművesek, vegyeskereskedők és szűcsök) tagjainak reprezentatív, anyagi és politikai előnyökkel is járó testületévé vált. Ezek a városi előkelők választották négyévente a kereskedők elöljáróját (*prévot des marchands*), valamint kétevente a munkáját segítő négy tanácsagot (*échevins*). A kereskedők elöljárója ellenőrizte a Hanza kereskedelmi privilégiumainak betartását, ebből kifolyólag bíráskodott a gazdasági természetű ügyekben, őrizte a kikötők, piacok rendjét. Mint a város legjelentősebb testületének vezetője fellépett a város közös érdekeinek a védelmében is. A kereskedők elöljárója a királyi hatalom számára is hasznosnak bizonyult mint közvetítő és tárgyalópartner, elsősorban az adózás körüli viták során. A kereskedők elöljárójának jogköre lassan kiteljesedett, számos tisztségviselő, gazdasági ellenőr, poroszló munkáját irányította, továbbá rá hárult a város közbiztonságának és tisztaságának fenntartása (egészen addig, amíg XIV. Lajos létre nem hozta a párizsi rendőrséget). Mivel az éjjeli őrség és a városi milícia területi alapon szerveződött, így az ő kezében összpontosult a város kisebb-nagyobb területi egységeinek (negyedek, ötvenedek, tizedek) vezetése is, ő irányította a negyedfelelősöket, ötvenedeseket, tizedeseket (*quartenier, cinquantenier, dizainier*). A kereskedők elöljárójának a székhelye a Grève téren található Oszlopos ház (*Maison aux piliers*) volt. Legjelentősebb képviselői közé tartozott Étienne Marcel (1310 körül–1358) vagy Jean Jouvenel des Ursins (1360–1431). Később a kereskedők elöljárói a város céheinek megbecsült, vagyonos tagjai közül kerültek ki, azonban gyorsan váltották egymást, így személyük nem hagyott maguk után mélyebb nyomot. Novák: *Hírek, hatalom, társadalom*, 58–60.

⁸ Burke, Peter: *Die Inszenierung des Sonnenkönigs*. Berlin, 1993. 59.

⁹ *Bureau de la Ville. Minutes Concernant l'Entrée de Louis XIV et de la Reine à Paris (1660 juillet et août)*

követhető, milyen konkrét előkészületek történtek a bevonulás előtt, melyekben kiemelkedő szerepe volt a párizsi városháza városvezetési hivatalának. A forrásokból számos olyan érdekes részletre is fény derül, melyek révén bepillantást nyerhet az olvasó a korabeli Párizs mindennapi életébe, társadalmi összetételébe, utcaszerkezetébe. Ezzel szemben a *Theatrum Europaeum* szerzője az ünnepi bevonulás leírására, a kész tények ismertetésére helyezi a hangsúlyt, hiszen a német olvasókat napi szintre lebontva nyilvánvalóan nem érdekelték a legapróbb előkészületek, hanem csak a „végeredmény”, a „látványosság”. A *Theatrum Europaeum* mint forrás hitelességét a közvetlenül a vizsgált események helyszínén és idején a párizsi *Bureau de la Ville* által kiadott, ennél fogva a legautentikusabb forrásanyaggal összehasonlítva igyekeztem megvizsgálni.

1660. május 20-án, pénteken délután három órakor a kereskedők előljárója és a tanácsosok gyűlést tartottak, hogy megvitassák a király és a királyné bevonulásának előkészületeit. A kereskedők előljárója ismertette a király utasításait, amelyeket du Plessis államtitkár úrnak¹⁰ adott az esküvői szertartásról való visszatérése és a spanyol infánsnővel, a jövődöbéli francia királynéval Párizsba való bevonulása alkalmából. Az ünnepélyes diadalmenethez három díszes diadalívet kellett emelni: az első *Saint-Antoine* külvárosában,¹¹ a másodikat a *Saint-Denis de la Chartres* hídnál, a harmadikat pedig az új piacnál. Ezenkívül a városi testület – ahogyan az a hasonló alkalmakkor is szokás volt – tűzijátékokat is rendezett. Az egész bevonulásnak fényűzően és hatalmas pompával kellett történnie, amire hatvanezer frankot szánt a város.¹²

Három nappal később Dupin ceremóniamester elment a kereskedők előljárójának és tanácsosainak gyűlésére, és átadta a király levelét, melyben meghívta őket a június 25-én, pénteken délután négy órakor a *Notre Dame*-ban tartandó *Te Deumra*, hálaadásként XIV. Lajosnak a spanyol infánsnővel kötött házasságáért. Egyúttal megparancsolta a tűzérési kapitánynak, hogy díszsortüzet adjon le a városban. A polgároknak utasításba adták, hogy a mondott napon este nyolc órakor házaik ablakába lámpásokat és égő mécseseket tegyenek, így jelezve, hogy örömműnnp van. 1660. június 25-én, pénteken a városi előljárók, tanácsosok és más előkelőségek gyalog mentek a *Notre Dame*-ba a *Te Deumra*. Este nyolc órakor elsütötték az ágyúkat, díszsortüzet adtak le, jelet adván a polgároknak, hogy tegyék ki a lámpásokat és a mécseseket az ablakokba, amit azok buzgón meg is tettek.¹³

1660. július 2-án a városházán¹⁴ két órakor megtartott ülésen a kereskedők előljárója és tanácsosai úgy döntöttek, hogy mivel a király és a királyné bevonulására tervezett hatvan-

¹⁰ Henri de Guénégaud, Plessis hűbérura (1609–1676), államtitkár. Petitfils: *Louis XIV.*, 746.

¹¹ 1670-ben a holland háború küszöbén XIV. Lajos annyira biztos volt a győzelemben, hogy megparancsolta Párizs előljáróinak, rombolják le a régi erődöket és városfalakat, töltsék fel a vizesárkokat, és a helyükön létesítsenek egy, az egész város peremén végighúzóódó, fákkal szegélyezett bulvárt azzal a céllal, hogy sétányként szolgáljon a város lakosainak. Az uralkodó a régi városfalakat szintén leromboltatta, és néhányukat diadalívvá helyettesítette, például a *Porte Saint-Denis*-t 1672-ben, a hadsereg rajnai győzelmének emlékére állították, majd két évvel később a *Porte Saint-Antoine*-t és a *Porte Saint-Martin*-t. XIV. Lajos 1671-ben kezdte el építtetni az Invalidusokat, mely az előtte levő térből a minden irányba kiinduló széles sugárutakkal új építészeti stílust képviselt. Bernard, Leon: *The emerging city. Paris in the Age of Louis XIV.* Durham, 1970. 12–15.

¹² *Archives Nationales*, Paris (a továbbiakban: AN) K 1000, Nr. 253. fol. 1.

¹³ AN K 1000, Nr. 253. fol. 2.

¹⁴ Párizsban két fő közigazgatási szerve volt: a *Hôtel de Ville* és a *Châtelet*. A *Hôtel de Ville*-ben elnökölték a városi fő tisztviselők: a kereskedők előljárója (*prévôt des marchands*) és a négy városi tanácsos (*échevins*). Fő feladatuk volt a kikötők, valamint a Szajna, a Marne, az Yonne és az Oise folyók forgalmának felügyelete; egyúttal bírakként is működtek, hozzájuk tartoztak a hajósok és a

ezer frank nem elegendő, még további negyvenezret fordítanak arra. Másnap a városházán hozott döntés értelmében felkértek egy ezredest, hogy utasítsa kapitányait, hadnagyait, zászlóseit, minden egyes alájuk rendelt csapatból válasszanak ki harminc katonát, akik fegyveresen őrséget állnak őfelsége és a királyné bevonulásakor. A harminc katona közül tíz lándzsával, a többi pedig muskétával legyen felfegyverezve, és öltözzön díszegyenruhába. A kereskedők előjárója és tanácsosai a július 9-i ülésen felkérték de Guénégaud elnököt, hogy ő legyen a csapatok főparancsnoka, amit ő nagy megtiszteltetésnek véve el is fogadott.¹⁵

A Városvezetési Hivatal 1660. július 19-én kelt rendelete szerint a város bejáratánál, a Szent Margit utcánál, a *Saint-Antoine* kolostorral szemben egy *amphithéâtre*mot kellett építeni. A hivatal megparancsolta továbbá, hogy a főhordómaster biztosítson harminc, vízzel teli nagy hordót és hatvan lovat annak a területnek az öntözésére, amelyen a királyi menet áthalad, hogy a lovaknak legyen kellő mennyiségű takarmányuk. A költségeket a város adószedőí fogják megfizetni az erről kiadott rendelet értelmében.¹⁶

1660. július 20-án, kedden a hat kereskedőtestület vezetőit délelőtt tíz órára behívták a Városvezetési Hivatalba. A kereskedők előjárója közölte velük, a király legfőbb óhaja, hogy a majdani bevonulás napján hitvesének, a királynénak olyan fényes és pompás ünnepséget rendezzenek, amely híven tükrözi az egész nép túlárado örömét a boldog frigy megkötése alkalmából. A városvezetés azért hívatta be őket, hogy járuljanak hozzá az ünnepi bizottság költségeihez, illetve tartsanak baldachinokat a királyi személyek feje fölé, amikor azok egy-egy helyen megállnak. A hat testület vezetője, M. Outry azt válaszolta, megtisztelőnek érzik, hogy részt vehetnek az ünnepségeken, és testületenként hat főre emelik az ünnepségeken szolgálattelvők számát, így a városi tanácsosokkal együtt már negyven fő lesz, ami elegendőnek bizonyul a két királyi baldachin tartásához.¹⁷

1660. július 23-án a Városvezetési Hivatal megparancsolta a *Tireranderie* utca minden lakójának, hogy a házaik előtt levő köveket, törmelékeket, szemetet három napon belül távolítsák el. Ugyanezen a napon a kikötői negyed kapitánya panaszt tett a Városvezetési Hi-

kereskedők közötti peres ügyek. A lakossággal való kapcsolatot a nekik alárendelt körzeti felügyelőkön keresztül tartották. Egy régi, bonyolult rendszer alapján Párizst közigazgatásilag 16 negyedre (*quarténier*), 64 övezetre (*cinquantaines*) és 256 (*dizaines*) kisebb körzetre osztották, s mindnek volt egy-egy felelőse. E komplex szervezetet eredetileg a milícia felállítása céljából hozták létre még XIV. Lajos uralkodása előtt, a 17. században azonban már inkább csak ceremóniák, ünnepségek alkalmával működtek. A *Fronde* alatt tanúsított királyellenes tevékenységük miatt XIV. Lajos még maradék funkciójuktól is megfosztotta őket, így a 17. század végére csupán annyi feladatuk maradt, hogy jelentsék a körzetükben előforduló bűnügyeket, tüzeseteket, járványokat stb. a *Châtelet* tisztségviselőinek, valamint közreműködjenek bizonyos városi adók beszedésénél. A *Hôtel de Ville* megkapta a város határánál az adóbérlők által beszedett behozatali vámok felét (amit például a bort, sört stb. a városba behozó kereskedők fizettek ki), ami a főváros fő jövedelemforrását jelentette. A *Hôtel de Ville* egyéb bevétele a hidak őrbódéinak, üzletek, húsárusító bódék stb. bérleti díjából, vagy például a város tulajdonában levő vízimalmokból, a kikötői hajók bérlőitől stb. származott. Mivel a körzetfelelősökhöz hasonlóan a *Hôtel de Ville* is a *Fronde* lázadóival szimpatizált, XIV. Lajos nem bízott az intézményben, és az már nem játszott többé fontos szerepet Párizs politikai életében, csupán közigazgatási (adminisztratív) és ceremóniális jelentőséggel bírt. Az egykor a kereskedelmi arisztokráciából választott kereskedők előjárója ezentúl királyi tisztségviselő lett, akit két évente választottak, és akit gyakorlatilag maga XIV. Lajos jelölt ki. Bernard: *The emerging city*, 31–49.

¹⁵ AN K 1000, Nr. 253. fol. 2–4.

¹⁶ AN K 1000, Nr. 253. fol. 4.

¹⁷ AN K 1000, Nr. 253. fol. 5–6.

vatalnál, mert a Szent Pál kapunál a matrózok megtagadták a tisztek azon parancsát, hogy majd álljanak készenlétben és fegyverben az ünnepélyes bevonulásra a mondott napon és órában, s a tiszteket a vízbe hajították.¹⁸

Másnap a kereskedők előljárója egy beadványban panaszt tett a királynál, miszerint július 23-án Franciaország kincstárnokai több emelvényt lebonttattak, melyeket pedig a kereskedők előljárójának az utasítására emeltek. A király megparancsolta, hogy az emelvényeket sürgősen állítsák helyre, és vizsgálatot indítottak azok ellen, akik lebontották az állványzatokat.¹⁹

XIV. Lajos 1660. július 28-án Vincennes-ben engedélyt adott fő kíséroi nasainak, René Dechamps-nak és Joannes Dancerains-nak, hogy az ünnepélyes bevonulásra építsenek három emelvényt. Egyet a *Charonne* utca sarkán, amely a *Saint-Antoine* külváros főutcájába torkollik, egy másodikat a Szent Margit utca sarkán, annak helyére, melyet Franciaország kincstárnokai leromboltattak, és egy harmadikat pedig szintén a *Saint-Antoine* utcába torkolló *Traversiere* utca sarkán.²⁰

1660. július 30-án a borkereskedők által benyújtott beadványra a Városvezetési Hivatal elrendelte, hogy a borkereskedőknek az előző bevonuláskor viselt öltözkében kell a királyi pár bevonulásakor megjelenniük: kék bársonyruhában, fekete kalapban, rajta ezüstszerű szalaggal, lóháton, a nekik megadott helyen, napon és órában. Ugyanezen a napon a Városvezetési Hivatal szabályozta a posztókereskedők viseletét is az ünnepélyes királyi bevonulásra. Ők fekete bársonyöltözetet viselnek majd, éppúgy, mint II. Henrik 1549. évi és IX. Károly 1571. évi bevonulásakor, nem pedig az utóbbi időben szokásossá vált barna színűt.²¹

1660. augusztus 1-jén a Városvezetési Hivatal vezetői Vincennes-be vonultak, hogy üdvözljék a királyt házasságkötése alkalmából. A kereskedők előljárója a hivatal kíséretében térdre borulva köszöntötte a királyt és a királynét.²²

1660. augusztus 3-án kiadott határozatában a király ismét megerősítette, hogy kizárólag a kereskedők előljárójának és a városi tanácsosoknak van joguk elrendelni az uralkodói pár bevonulására építendő díszes emelvényeket és egyéb dolgokat, melyek megkönnyítik és ünnepélyessé teszik a bevonulást. Aki ezt megszegi, az 1000 frank büntetést fizet.²³

Három nappal később a Városvezetési Hivatal elrendelte, hogy *Saint-Antoine* külváros főutcájának teljes hosszában építsenek a bevonulásra ünnepi emelvényeket.²⁴

1660. augusztus 12-én Vincennes-ben kiadott pecsétetes levélben megparancsolták a kereskedők előljárójának és tanácsosainak, hogy tegyék közzé²⁵ a királyi pár augusztus 26-i ünnepélyes bevonulásának a hírét, másnap pedig vegyenek részt a *Te Deum*-on.²⁶

¹⁸ AN K 1000, Nr. 253. fol. 7. Azzal kapcsolatban nem találtam utalást, hogy ennek milyen retorzió lett a következménye.

¹⁹ AN K 1000, Nr. 253. fol. 7–8. Ezt a határozatot 1660. július 24-én adta ki a király magántitkára (*colonel privé*), Larice. Az emelvények, állványzatok tribünként szolgáltak, ahonnan a város lakossága szemlélhette a királyi pár bevonulását.

²⁰ AN K 1000, Nr. 253. fol. 8.

²¹ AN K 1000, Nr. 253. fol. 8–9.

²² AN K 1000, Nr. 253. fol. 9.

²³ AN K 1000, Nr. 253. fol. 10.

²⁴ AN K 1000, Nr. 253. fol. 11.

²⁵ A városi kikiáltó (*crieur public*) működése a különböző események ünnepélyes kihirdetése mellett magában foglalta a királyi győzelmek vagy dinasztikus események alkalmából elrendelt körmenettel egybekötött misék, közös könyörgések és *Te Deum* nyilvános közzétételét is. Ezek a ceremóniák a Monarchia hatalmát építették fel minden alkalommal újra meg újra, mivel a távol levő király akaratát és tetteit közvetítették rendkívüli intenzitással az alattvalók életébe. A kikiáltó egy társa-

1660. augusztus 18-án közzétették az uralkodói pár augusztus 26-i ünnepélyes bevonulásának a hírét, hogy mindenki, akinek jelen kell lennie, álljon készenlétben. Ugyanezen a napon utasították az altiszteket, hogy kötelezzék a körzetükben lakó polgárokat, hogy azokban az utcákban, ahol a királyi pár végigvonul, vegyék le az ereszcsonnákat vagy cégtáblákat, és távolítsák el a műhelybódékat, szerszámokat is. A bevonulás napján minden ház elé öntsenek ki három vödör vizet reggel kilenckor és délután háromkor, ezenkívül minden házban legyen egy fáklya, amit meggyújthatnak arra az esetre, ha az uralkodói pár csak az est leszálltát követően érne el a *Louvre*-t. Továbbá minden rendű és rangú embernek megtiltották, hogy augusztus 26-án, csütörtökön reggel öt órától egészen a bevonulásig hintóval, lovaskocsival, szekérrel vagy taligával azokon az utcákon közlekedjen, ahol a menet halad. Ez alól a *Pont Neuf* kivételt képezett. Ellenkező esetben az említett hintókat, lovaskocsikat, szekereket, taligákat elkobozzák. Testi fenyítés terhe mellett szinte minden

dalmi szerep betöltője volt, az „információt továbbító hang”. A kikiáltás lefolyását alapvetően a bevett szokások határozták meg. A szövegek lehetnek nagyon rövidек is, három-négy mondat terjedelműek, máskor azonban részletekbe menő rendeleteket olvastak fel. A rendeletek természetük-nél fogva a királyi vagy a helyi hatalom akaratát közvetítették a párizsiakhoz, alapvető céljuk a parancsolás vagy a tiltás volt. A rendeletek többségének megfogalmazásában az első, kiemelt helyre nem valamiféle hatalmi viszonyokat kifejező, engedelmességre felszólító kifejezés került, hanem a tudásra, ismeretre utaló forma, például „Tudatjuk mindenkivel”, „Tudni való, hogy...”, de gyakran előfordulnak hosszabb, egy-két, néha több mondatból álló bevezető részek is, amelyek valamiképpen indokolják a rendelet kiadását. A kezdő mondatok utalhatnak arra is, hogy a kihirdetendő rendelet már közsímet, vagy legalábbis annak kell lennie. A kihirdetések keretét a király és a közvélemény párbeszéde adta, melynek során az irányító szerep a hatalomé volt. A hatalom döntött az alattvalóknak sugárzott információkról, a döntések hátterében meghúzódó okok feltárásáról. A hatalom nem bizonyult közlékenynek, a magyarázatként megjelenő elemekkel meglehetősen szűkmarkúan bánt. A rendelet érvénybe lépése annak kihirdetésétől kezdődött, ezért azokat a megfelelő helyeken és formában tették közzé. A kihirdetés első fóruma a Párizsi Parlament volt, ehhez gyakran társult a *Châtelet* bírósága és a Számvéviszék. A legszélesebb nyilvánosságot azonban a kereszteződéseknél történő kihirdetés jelentette, erről a királyi előjáró (*prévôt*) gondoskodott. (Ő irányította Párizst, és a *Châtelet* erődjében működött. Hatásköre megegyezett a tartományokat igazgató királyi tisztségviselők, a *baillik* jogkörével. Novák: *Hírek, hatalom, társadalom*, 56.) A kikiáltó személyesen jelent meg különböző összetételű kíséretével. Címe a következő volt: „Őfelsége, a király esküdt kikiáltója Párizs városában”, ezt a tisztséget egyszerre csak egy személy viselhette, emellett azonban létezett a kikiáltók céhe is. A kikiáltás alapvetően egy hangokra épülő rituálé, az emberi hang a hatalom üzenetét közvetítette az egybegyűlt hallgatóságnak. A kikiáltás menetrendje a következő volt: egy, a kikiáltásban részt vevő személy először felolvasta a rendelet szövegét, majd vagy ő, vagy valaki más a parancsot és a tiltást megismételte kiáltó formában. Mindehhez ünnepélyesebb esetekben trombitász csatlakozott, a legörvendesebb eseményeket (például békekötés, pápaválasztás) harangzúgás kísérte, amely azonban nem korlátozódott pusztán a szóbeli kihirdetés idejére. A harangzúgás valamiféle átmeneti rítushoz tartozott, a háborúból a békébe való átlépést jelezte, bajelhárító erőt is tulajdonítottak neki, miszerint megakadályozza az ellenségeskedések visszatérését. Az ilyenkor egész nap zúgó harangok miatt senki nem vonhatta ki magát a hatalom által közvetített kollektív örömből. A kikiáltás auditív oldala mellett rendkívül jelentős szerepet játszott a vizualitás is. Az oklevél mint tárgy képviselte a benne foglalt hatalmi akaratot, a pecsétek színei, a pecséteket tartó szalagok a rendelet fontosságára és a kiadó személyére utaltak. A kora újkorban terjedt el, hogy a felolvasott szöveget plakát formájában is kifüggesztették a város különböző pontjain (például egyházi intézmények, királyi hatalom támaszpontjai, gazdasági csomópontok – a kihirdetések helyszíne nagyban függött annak tartalmától, de a népes út kereszteződések voltak a leggyakoribb kihirdetési helyszínek). Egyes rendeletek közzététele akár több napig is eltarthatott. A legtöbb kikiáltás szombaton történt – valószínűleg a vásár miatt (például *Halles* piac). Novák: *Hírek, hatalom, társadalom*, 80–97.

²⁶ AN K 1000, Nr. 253. fol. 11.

rangra való tekintet nélkül tilos bárkinek is az oszlopcsarnokokban és a boltívekben elhelyezett festmények, domborművek közelébe menni és azokat megrongálni. A Városvezetési Hivatal pénzbüntetés terhe mellett megparancsolta, hogy a *Saint-Antoine* külváros főutcáján lakók augusztus 23-án, 24-én és 25-én kellő mennyiségű vizet öntsenek a házaik elé, hogy jól fellocsolják és letisztítsák az utcát.²⁷

A kőműveseket és ácsokat utasították, hogy bontsák le mindazokat az emelvényeket, melyeket nem tartanak elég erősnek ahhoz, hogy elbírják a rajta helyet foglaló személyeket, elkerülendő az esetleges baleseteket. Dronart ezredesnek, az íjászok parancsnokának megparancsolták, hogy a következő csütörtökön, augusztus 26-án reggel öt órakor háromszáz íjással jelenjen meg lóháton, díszegyenruhában, fegyveresen, de puskapor és golyó nélkül a Városháza előtti téren. A Városvezetési Hivatal nevében a kereskedők előljárója elrendelte a hat céhtestület felügyelőinek,²⁸ hogy minden egyes testületből hatan jelenjenek meg augusztus 26-án, csütörtökön a Városháza előtt lóháton, feldíszített nyeregben, díszöltözékben, kalapban és rajta szalaggal az ünnepélyes bevonulás napján, hogy tartsák a baldachinokat. A *Saint-Antoine* kaputól a *Sully* palotáig a posztókereskedők négy felügyelője viszi majd a király és a királyné baldachinját a városi tanácsosokkal együtt, oly módon, hogy egy-egy baldachint elől két posztókereskedő felügyelő, hátul pedig két városi tanácsos tart. A *Sully* palotánál a két másik posztókereskedő felügyelő és hat fűszerkereskedő felügyelő átveszi a két baldachint és a *Montparnasse* diadalívig, a *Baudoyer* kapuig viszi, majd a *Baudoyer* kaputól a két baldachint a rőfösök hat felügyelője és két szőrmekereskedő viszi tovább a *Saint-Denis de la Chartres* diadalívig, innen pedig átadják négy szőrmekereskedőnek és négy szőttes-kereskedőnek, akik a baldachinokat egészen a *Dauphine* térig segíteneek vinni. Végül a *Dauphine* tértől két szőttes-kereskedő és hat aranyműves viszi a baldachinokat egészen a *Louvre*-ig.²⁹

²⁷ AN K 1000, Nr. 253. fol. 12–13.

²⁸ A 17. században Párizs gazdasági élete még mindig a középkori eredetű céheken alapult. A céheket eredetileg a kereskedők és iparosok maguktól szervezték, majd bejelentették és jóváhagyatták a *Châtelet*-nél, az uralkodók pedig egészen a 16. századig engedékenyek voltak velük szemben. Egy 1597-es törvény alapján minden céhtagnak foglalkozása fontosságától függően maximum 1 *écu* (tallér) adót kellett fizetnie. Azonban nagyon sok volt a céhen kívüli, úgynevezett szabadmunkás, aki ezt nem fizette meg. XIV. Lajos a holland háború kezdetén finansziális okokból 1673-ban elrendelte, hogy minden francia városi munkás lépjen be valamilyen céhbe. Ezáltal például 100 iskola-mester, 60 szobrász, 300 ócskás, 50 pócegődör-tisztító és még sokan mások váltak megadóztathatóvá. A törvény szükségességét jelzi, hogy a céhek száma jelentősen megemelkedett: életbe lépését követően az 1672. évi 60-ról 83-ra, majd 1691-re már 129-re nőtt. Miután csaknem valamennyi párizsi mesterséget sikerült céhekbe kényszerítenie, 1691-ben XIV. Lajos át akarta alakítani a céhek vezetésének rendszerét oly módon, hogy a korábbi választott rangidős előjárók helyett a tisztség pénzért legyen megvásárolható, és a céhek kormányhivatalokká váljanak. Végül azonban Lajos megengedte a pánikba esett céhelőjáróknak, hogy visszavásárolhassák tisztségeiket, így 1691 és 1694 között a céhek 6 000 000 *livres*-t fizettek az államnak, hogy továbbra is maguk választghassák meg előjáróikat. A céhmesterek és előjárók felett toronymagasan állt az úgynevezett hat testület, amelynek tagjait elsősorban a rendelkezésükre álló vagyonuk különböztette meg a többiektől. Jelentőségüket és fontosságukat tekintve politikai szempontból nem sokkal a Parlament, a *Hôtel de Ville* és a *Châtelet* mögött következtek. Hogy mely céhtípusok kerültek be a hat testületbe, az változó volt, az adott tevékenység jelentőségétől függően. A hat testületen belül is volt egy rangsor, ami elsősorban az ünnepélyes felvonulásokon vált jelentőssé. Ezt a Korona pénzügyi tisztségviselői igyekeztek is kihasználni: például a rőfösöknek felajánlották, hogy a harmadik helyről az első helyre kerülhetnek, ha „kölcsönadnak” 50 000 *livres*-t XIV. Lajosnak a holland háború finanszírozásához, azonban ők visszautasították az ajánlatot. Bernard: *The emerging city*, 108–117.

²⁹ AN K 1000, Nr. 253. fol. 14.

1660. augusztus 21-én egy ezredessel közölték, hogy a király még az ünnepélyes bevonulása előtt szemlét akar tartani a felvonuló csapatok felett, hogy utasításokat adjon nekik. A seregszemlére augusztus 23-án kerül sor.³⁰

Másnap a Városvezetési Hivatal elrendelte, hogy ki kell függeszteni és közhírré kell tenni egy figyelmeztetést minden teher- és személyszállító hajó, bárka kapitánya, kormányosa számára, hogy az ünnepélyes bevonulás befejeztével, amikor a *Louvre* előtt tűzijátékot rendeznek a folyón, száz méteres körzetben kerüljék el a környéket a balesetek elkerülése érdekében. Továbbá elrendelték, hogy a *Louvre* közelében tartózkodó, szénát, fát vagy egyéb árut szállító hajók kellő távolságra húzódjanak vissza, hogy ne zavarják a *Louvre* előtti tűzijátékot, és ne akadályozzák a kilátást az uralkodói pár előtt a matrózok által a folyón rendezendő vízi ünnepségen. A Városháza augusztus 18-i rendelete értelmében a bevonulási útvonalon elhelyezett díszemlények közelében lakó polgárokat terhelte a felelősség az esetleges rendbontásokért.³¹ A Városvezetési Hivatal utasította a palota óratornyának felelősét, hogy a bevonulás napján reggeltől kezdve egészen estig, az ünnepi rendezvény végéig gondoskodjon róla, hogy az óratorony harangjai megkonduljanak.³²

A rangidős városi tanácsost felszólították, hogy a bevonulás napján, augusztus 26-án reggel öt órakor jelenjen meg díszöltözékben, lóháton a Városháza előtt, másnap pedig reggel kilenc órakor vegyen részt a *Notre Dame*-ban hálaadásként és örömmünnepként tartandó *Te Deum*on, amelyen az uralkodói pár is jelen lesz. Hasonlóképpen utasították a kerületek vezetőit, hogy a *Te Deum* napján lóháton jöjjenek a Városháza elé, kerületük polgárait pedig értesítsék, hogy aznap tegyenek házaik ablakába égő lámpásokat és gyertyákat, házaik

³⁰ AN K 1000, Nr. 253. fol. 15.

³¹ Hat évvel később, 1666-ban a párizsi közigazgatás modernizálása érdekében XIV. Lajos Colbert (1619–1683) segítségével létrehozott egy magas szintű bizottságot, a Rendőrségi Tanácsot (*Conseil de Police*), amely javaslatokat dolgozott ki. A Tanácsot Séguier kancellár (1588–1672) vezette, és tagjai voltak Colbert, Villeroy marsall (1598–1685), a későbbi kancellár d'Aligre (1592–1677) és nyolc államtanácsos. Javaslataik alapján újjászervezték az utcák takarítását, megemelték az éjjeli őrség számát, hogy az utcák biztonságosabbá váljanak, bevezették az utcai világítást. 1667 márciusában pedig létrehoztak egy legfőbb rendőrségi hivatalt, a Rendőrségi Főmagisztrátust. Ezáltal kettévált a közigazgatás és az igazságszolgáltatás. Ennek a hivatalnak az első vezetője Nicolas de La Reynie volt. A Rendőrségi Főmagisztrátust létrehozó rendelet 22 sorban írta le a hivatal feladatkörét. Hozzá tartozott többek között az utcák tisztán tartásának felügyelete, tűzoltás, árvízvédelem, a város élelmiszerellátása, árak ellenőrzése, vásárok és piacok felügyelete, fogdák, kocsmák, bordélyházak ellenőrzése, tiltott gyülekezések és más rendbontások kivizsgálása, továbbá céhek ellenőrzése, súlyok és mértékegységek vizsgálata, a könyvkereskedelemre vonatkozó szabályozás, fegyvertartásra vonatkozó rendeletek végrehajtása és még sok egyéb. A közrend fenntartása 48 úgynevezett vizsgálóbiztoson (komisszár) keresztül történt. A körzetükben lakók tudták a címüket, és nekik jelentették a bűnügyeket, a komisszároknak pedig éjjel-nappal elérhetőnek kellett lenniük, hogy elrendezzék a kisebb vitákat stb. Súlyosabb esetekben kérdezheték a vitázó feleket, és előkészíthették ügyüket a *Châtelet*-ben folyó perhez. A Rendőrségi Főmagisztrátus létrehozásával a közigazgatás terhei még súlyosabban nehezedtek a *Châtelet*-ra. A *Hôtel de Ville* hagyományos szerepe – mint a város kincstára – viszont változatlan maradt. Bernard: *The emerging city*, 40–47. A rendőri erőknél a rendőrpapancsnok kezében történő összpontosításán kívül megszervezték az utcák kivilágítását, a tűzoltást, és újjászervezték az éjszakai őrzőjáratot is. A járőrök a *Châtelet*-től indulva négy-öt fős csoportokban járták a várost sötétedéstől hajnali kettőig. Hivatásos őrzőjárat volt, amit elsősorban a király és nem a város finanszírozott. Ennek éves költsége 1685 és 1715 között mintegy 115 000–125 000 *livres* volt. Télen az őrzőjárat 200, nyáron pedig 100 főből állt, ezenkívül még 50 lovas is rendelkezésre állt. Fegyverzetük egy pisztolyból és egy „nehéz lámpásból” állt. Egyenruhaként ezüstpaspományos kék zekét és tollas kalapot viseltek. Bernard: *The emerging city*, 167–171.

³² AN K 1000, Nr. 253. fol. 16–18.

előtt pedig rakjanak tüzet. Az íjászok parancsnoka utasítást kapott, hogy 26-án, az ünnepi bevonulás napján négy ór már hajnali négy órakor gyalogosan jelenjen meg a trónnál, a többiek pedig lóháton reggel öt órakor vonuljanak oda. Másnap, 27-én íjaikkal és alabárdjaikkal felfegyverkezve sorakozzanak fel a *Notre Dame*-ban tartandó *Te Deum* alkalomból a székesegyház előtt.³³

XIV. Lajos 1660. augusztus 23-án a következő parancsot adta ki: „Őfelsége legfőbb óhaja szerint megparancsoltatik, hogy a környezetében levő nagykövetek, akik elkísérik őt az ünnepélyes bevonuláskor *Saint-Antoine* külvárosába, a trónjához legközelebb eső helyen tartózkodjanak, és kényelmesen várakozzanak, mindaddig, amíg a királyi menet odaér, majd onnan elindul. Éppen ezért megparancsolja, hogy a legközelebbinek és legkényelmesebbnek ítélt házat foglalják le e célra, a bérlők tulajdonosának a lehető legteljesebb kárpót-lása mellett.”³⁴

Ugyanezen a napon a városi tanácsosok nevében a Városvezetési Hivatal a „város tüzéségi kapitányának, René Gregoire-nak megparancsolja, hogy vitesse az ágyúkat a *Saint-Antoine* kapunál levő sugárútra, hogy ott az említett ágyúkat elsüssék, mielőtt Őfelségéék belépnek a városba. Majd másnap, augusztus 27-én, pénteken vitesse át az ágyúkat a folyópartra, hogy ott is elsüssék őket, amikor a *Notre Dame* templomban felhangzik a *Te Deum*”. A Városvezetési Hivatal továbbá utasított egy ezredet, miszerint „felkérjük Önt, hogy adja ki a szükséges parancsokat, hogy csütörtökön, augusztus 26-án a király és a királyné bevonulásának napján az ezrede álljon teljes fegyverzetben, és reggel öt órakor induljon útnak, hogy felvegye az Önnek korábban megküldött utasításunk szerinti állomáshelyét, továbbá gondoskodjon róla, hogy senki ne akadályozza katonái átvonulását, még a legszűkebb utcákban sem”.³⁵

1660. augusztus 23-án részletes utasítást tettek közzé a bevonulásra kivezényelt és az Henri de Guénégaud által vezetett párizsi katonaság számára. Ennek értelmében minden egyes század kétharmada vállon átvett muskétával, egyharmada pedig lándzsával legyen felfegyverkezve. A felvonuláson a tiszteknek rangjuknak megfelelően, az előírt sorrendben kell menetelniük, például egy kapitány lándzsával vonulhat a csapata élén. Az ezredesek annyi zászlót vihetnek magukkal, ahány zászlósuk csak van, és olyan színűt, amilyen nekik tetszik, kivéve a fehéret, mert ehhez csak de Sève ezredes úrnak³⁶ van joga. Ellenőrizni fogják, hogy a muskétásoknál ne legyen lőpor, és ha a tisztek ilyet találnak, azon nyomban el fogják kobozni a puskákhoz hasonlóan, amelyek viselését megtiltották. Minden ezredben két külön csapat lesz: a muskétásoké és a lándzsásoké, a lovasok pedig közöttük négy sorban menetelnek majd. Az őrmestereket oly módon osztják szét, hogy közülük kettő mindig a csapat élén, kettő pedig hátul legyen, a többiek pedig oldalt, a szárnyakon, hogy felügyeljenek a többiekre, hogy azok jól végezzék a dolgukat. Négy dobos elől halad a zászlónál, a többi pedig a második muskétás csapattal. A kapitányok az élén vonulnak egy vonalban, a rangidős kapitány a jobb oldalon, mögöttük pedig egy őrmester menetel. Ha azonban a hadnagy is jelen lesz, őt illeti meg az első hely. Lándzsáikat vagy maguk tartják, vagy pedig előttük viszik. A hadnagyok lándzsáikkal a második muskétáscsapat vagy a lándzsások élén

³³ AN K 1000, Nr. 253. fol. 18–19.

³⁴ AN K 1000, Nr. 253. fol. 19. A parancsot 1660. augusztus 23-án Vincennes-ben adták ki, az aláírók között szerepel Lajos, majd lejjebb „Jó városunk Párizs” polgárainak és céheinek legfőbb tisztségviselője és a városi tanácsosok.

³⁵ AN K 1000, Nr. 253. fol. 20.

³⁶ Alexandre de Sève (meghalt 1679-ben), a Királyi Tanács tagja, diplomata. Bluche, Francois: *Louis XIV.* Paris 1986, 1026.; Petitfils: *Louis XIV.*, 234.

haladnak. A zászlótartó tisztek helye a lándzsások második és harmadik sora között van. Amennyiben a menet során két ezredes összetalálkozna, vagyis egyszerre érne egy adott helyre, hogy például áthaladjanak egy kapun, vagy beforduljanak egy utcába, akkor a rangidőst kell előre engedni, hogy áthaladjon a csapatával. Ha azonban a másik már megkezdte az átvonulást, akkor, mivel egy csapatot nem lehet kettészakítani, a rangidősnek meg kell várnia, amíg a másik a csapatával teljesen elvonul. Ennek betartását a parancsnokok gondosan figyelni fogják, hogy elkerüljék a zűrzavart. Az ezredek a rangidősség szerint vonulnak fel. Mindegyik ezredesnek menetre készen kell állnia, szemben a *Dauphine* kapuval, és addig nem indulhatnak el, amíg a parancsot feletteseiktől meg nem kapják. Amikor a *Samaritain* órája nyolcat üt, az ezredek a kiadott parancsnak megfelelően elindulnak; ha valamelyikük nem érkezne meg időben a neki megadott helyre, a következő veszi át a helyét. Az egész katonaság négyes sorban vonul, és amikor a *Vincennes*-i erdő közelébe érnek, elfoglalják a hadi marsall által számukra előzetesen kijelölt helyet. A dobosok a zászlóaljok oldalszárnyán lesznek elhelyezve. Az őrmesterek felügyelik a zászlóaljok és a sorok közötti távolságot, a zászlósok a lándzsások feje fölé emelik a zászlókat, két-három lépéssel előttük haladva. A hadnagyok a balszárnyon, a második muskétás hadtest élén helyezkednek el, az alezredek és a kapitányok pedig szemben, a jobbszárnyon. Minden tiszt gyalogosan lesz, kezében a lándzsájával, amit felemelve üdvözli majd őfelségeüket, amikor azok elhaladnak. A katonák a helyükön maradnak, nem hagyhatják el soraikat, és várják a parancsokat. A tisztek lovai és szolgái a zászlóaljtól háromszáz lépésnyire, a számukra kijelölt helyen várakoznak.³⁷

A kereskedők előljárója és tanácsosai úgy döntöttek, hogy polgárokból is toboroznak csapatokat az uralkodói pár bevonulása alkalmából. Ezen civil sereg tagjai olyan kiválóan végezték az előzetes gyakorlatokat és teljesítették a parancsokat, hogy miután az udvar tagjai ezt jelentették a királynak, elhatározta, hogy megszemléli őket. Augusztus 23-át jelölték ki a seregszemlére. Reggeltől kezdve minden városrészben peregetek a dobok, és a polgárok jelentkeztek parancsnokaiknál a számukra kijelölt városkapuknál, hogy felvonuljanak a térre, ahol a király szemlét tart felettük. A polgárok csapatát a seregszemlén de Guénégaud ezredes, az elnök vezette, őt követte de Sève ezredes. A vonulást reggel kilenc órakor kezdték a *Dauphine* térről a *Notre Dame* hídon, a *Tireranderie*, valamint a *Saint-Antoine* utcán keresztül egészen a *Vincennes*-i kastélynál levő térig. Az élén tehát de Guénégaud vezérezredes lovagolt pompás ünnepi öltözkében, aranyozott brokát nyeregtakaróval borított spanyol lován, előtte négy nemes haladt, körülötte pedig hat apród és 24 fegyvernök, az egyik apród előtte vitte hosszú lándzsáját. Délután három órakor a király kijött a *Vincennes*-i kastélyból, és figyelmesen megszemlélte a zászlóaljokat. A seregszemlén mintegy négy-ötezer fő volt jelen csupán, mivel előzetesen a városvezetők az összesen 145 század mindegyikéből csak húsz főt választottak ki, ami nagyon nehéz volt, mert a polgárok mindegyike jelen szeretett volna lenni a királyi seregszemlén, ahol szabályos rendben és rendkívül fegyelmezetten sorakoztak fel.³⁸

1660. augusztus 26-a, csütörtök volt az ünnepélyes királyi bevonulás napja. A levéltári forrás beszámolóját azzal kezdi, hogy milyen fő tényezők járultak hozzá a bevonulás rendkívüli sikeréhez: „A nagy király, Lajos és a királyné, Mária Terézia diadalmas bevonulási ünnepsége tökéletesen, minden hiba nélkül, teljesen rendben zajlott, szinte végtelen tömeg érdeklődésétől kísérve, akiket a kíváncsiság nemcsak a Királyság valamennyi tartományá-

³⁷ AN K 1000, Nr. 253. fol. 20–25.

³⁸ AN K 1000, Nr. 253. fol. 27–28. A forrás megemlíti, hogy a királyné is jelen volt a seregszemlén.

ból vonzott oda, hanem külföldről is. Ennek a hatalmas érdeklődésnek és sikeres lebonyolításnak három oka volt:

1. A király mindig is szerencsés és dicsőséges sorsa, aminő Augustus császára volt az ókori Rómában.
2. Őfelsége ébersége
3. A városvezetők gondos előkészítő munkája, szervezése a helyszínek, utcák és díszletek kiválasztása terén.³⁹

Baldachin és diadalívek állítása

A következőkben összehasonlítom, hogyan mutatja be az eseményeket a levéltári forrás és a *Theatrum Europaeum*, ezzel is mintegy alátámasztva ez utóbbi hitelességét. Az *Archives Nationales*-ban található forrás rendkívüli részletességgel és alaposággal tárja az olvasó elé a baldachin és különösen a királyi pár tiszteletére emelt diadalívek külsejét.

„A hely, amelyet a városvezetők kiválasztottak, hogy Őfelségéék számára egy baldachin alatt trónust helyezzenek el, ahol a rendek és a város hódolatát fogadják, a *Saint-Antoine* külváros utolsó háza volt, mely a város felé nézett, jobb oldalán pedig egy újonnan épített nagy ház állt, melynek első emeleti galériájára Őfelségéék visszavonulhattak egy lakomára, miután fogadták a város összes rendjét. A ház bal oldalán a *Vincennes*-be vezető út haladt, melyet teljes egészében szabadon hagytak, hogy a városi testületek elhaladhassanak a felállított trónus előtt. A fölötté álló magas baldachin 36 láb hosszú és 20 láb széles volt, minden oldalról 18 széles lépcső vezetett fel rá. Pavilonszerű tetejét négy magas és erős oszlop tartotta, párkányzatát korinthuszi faragás díszítette, a baldachin oldalán levő függönyöket pedig aranyliliomok borították. A mennyezetet és az azt tartó oszlopokat gazdagon díszített kárpittal vonták be. A baldachin alatt, középen két aranybrokáttal borított trónszéket helyeztek el.”⁴⁰

„A résztvevők elragadtatással beszéltek a város különböző pontjain, Őfelségéék bevonulási útvonalán felállított pompás diadalívekről is.”⁴¹ Az első diadalív a *Saint-Antoine* apátsággal szemközt felállított dór stílusú diadalív volt. Hat, egyenként hat–hét láb átmérőjű vörös márványoszlop tartotta az öt boltívet, mely alatt át lehetett haladni. A középső boltív 13,5 láb széles és 24 láb magas volt, tetején az erényt ábrázoló nőalak, két oldalán szárnyas hírnökökkel, akik jelentették a földnek Őfelségéék dicsőségét. A jobb oldali boltívet a királyt ábrázoló dombormű díszítette, melyen Őfelsége egy négy ló vontatta diadalkocsin ült, kezében olívaágat tartva, fején mirtuszkoronával, melyet a győzelem szárnyas istennője helyezett a fejére, körülötte a béke és a bőség volt látható. A bal oldali dombormű pedig a királynét ábrázolta, két oroszlán⁴² vontatta diadalkocsin, az ő kezében is olívaág volt, fejére

³⁹ AN K 1000, Nr. 253. fol. 29.

⁴⁰ AN K 1000. Nr. 253. fol. 29.

⁴¹ A diadalív jelentése: a jó diadala Isten segítségével. Henkel, Arthur – Schöne, Albrecht: *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*. Stuttgart, 1967. 1221–1222.

⁴² Az oroszlán az erő, a legyőzhetetlenség közismert szimbóluma, de az emblémáskönyvek még sokféle jelentést tulajdonítanak neki, így például oroszlán koronával és földgolyóval, félig egy ökör alakjában – uralkodjunk, hogy szolgáljunk. Oroszlánvadászok a távolban – a fejedelem tekintélye. Oroszlán könyvvel – erő és tudás. Oroszlán Agamemnón pajzsán – harci düh, harci hív. Oroszlán, melyet egy ember meg akar nyírni – veszélyes játék a hatalmasokkal. Oroszlán, melynek egy szűz ételt nyújt – gondoskodó figyelmesség. Oroszlán megkíméli a leterített ellenfelét – mértéktartás a szerencsében. Oroszlán bekötött szemekkel, amelyre Amor egy nyakörvet helyez – a szerelem vakká és szelíddé tesz. Megszelídített oroszlánok Marcus Antonius kocsija előtt – a hatalmasok legyő-

egy felette repdeső kis Amor helyezte a koronát, és körülötte az ártatlanság, a hűség és más erények helyezkedtek el. Hálából azokért a jótéteményekért és előnyökért, melyeket a béke és Őfelsége boldog házassága biztosított, Párizs néhány, az utókorra is fennmaradó középülettel igyekezett az esemény emlékét megőrizni. Éppen azért a kereskedők előjárója és a városi tanácsosok elhatározták, hogy megszépítik a *Saint-Antoine* kaput, hogy kifejezzék a párizsi polgárok odaadását, tiszteletét és szeretetét. A kapu két oldalán a szobortalapzaton két figurát emeltek: a jobb oldali egy oroszlánbőrrel borított Herkulest ábrázolt, buzogányára támaszkodva,⁴³ ami azt jelképezte, hogy az uralkodó, miután megteremtette a békét, királysága fővárosába jött megpihenni.⁴⁴ A baloldali talapzaton Pallas szobra áll, jelképezvén azokat az előnyöket, melyekben az állam és a király részesültek az anyakirályné bölcs tanácsai révén, melyekkel segített a béke megteremtésében. A *Tireranderie* utca elején egy negyven láb magas hegyet emeltek, melynek két oldalán két forrás folyt lefelé, a hegy tetején pedig a babérkoszorúval megkoronázott Apollo állt, kilenc múzsától körülvéve, amiről felismerhető volt, hogy a hegy a Parnasszust jelképezi.⁴⁵ Hogy az áthaladást lehetővé tegyék, a hegy alját keresztül-kasul barlangszerűen átfúrták, 18 láb magas bejáratát két pálmafa szegélyezte, a bejárat fölött pedig egy fiatal szárnyas nőalak egy a királyt és a királynét ábrázoló 3,5 láb átmérőjű domborművet tartott, melyet virágfüzér vett körül, tetején pedig az aranyliliomos királyi korona volt látható. A *Saint-Jean* temető bejáratánál pedig egy emelvényt állítottak, melyen nyolcvan zenészt helyeztek el, akik Boisrobert abbé⁴⁶ szerzeményét adták elő, amikor a királyi pár arra elhaladt. Volt egy diadalív a *Saint-Denis de la Chartres*-nél is, és a *Baudoyer* kapunál felállították a *Montparnasse* diadalívet. Az új piacnál emelt diadalív korinthusi stílusban épült, hét öl széles és kilenc öl magas volt, tíz oszlop tartotta, melyek közül a középső négyet szőlőindák fonták körül. Párizs címerén⁴⁷

zése. Oroszlán, farkas és bárány közösen esznek – paradicsomi egyetértés. Oroszlán és róka egy fejedelem kezében – a fejedelmi erények ereje és okossága. Oroszlán és szúnyog – a kicsik hatalma. Oroszlán széttép egy bikát, azonban a nőtényeket nem bántja – a nagyság nagy tetteket követel meg. Oroszlán nyitott szemekkel alszik – a fejedelem ébersége. Henkel–Schöne: *Emblemata*, 371–400.

⁴³ Herkules szimbólumként való alkalmazása azért lehetett kedvelt a korban, mivel testi ereje révén nemcsak erőt sugárzott, hanem kifejezte a kereszténység védelmét is. Herkules a kereszténységért felelős világi személy volt, alakja nem egy adott személyhez vagy dinasztiahoz tapadt, hanem védő funkciójához. Herkuleshez köthető további szimbólumok: Herkules a bölcsőben megöl két kígyót – veleszületett erény. Herkules Héra mellén – korcs. Herkules és 12 munkása – az erény jutalma. Herkules harcban a lernai kígyóval – az erényt irigység övezi. Herkules a megölt lernai kígyó mellett, Amor nyilaitól eltalálva – a szerelem felébreszti, feléleszti az erényt. Herkules vezeti Amort – erényes, erkölcsös szerelem. Herkules a földgolyót a hátán cipelve egy pálmafára mászik, amelynek a koronájában egy második földgolyó fekszik – dicsőségre vágyás, becsvágy. Henkel–Schöne: *Emblemata*, 1641–1654.

⁴⁴ Herkules vezeti Amort – erényes, erkölcsös szerelem. Henkel–Schöne: *Emblemata*, 1653–1654. Herkules és Amor együttes szerepeltetése arra a kapcsolatra utalhat, amely az alattvalók reményei szerint a királyi párt egymáshoz fűzi.

⁴⁵ Apollón (a római mitológiában Apollo) ókori görög napisten ábrázolása már XIV. Lajos napkultuszát készíthette elő, de kifejezhette a művészetek támogatását, valamint egyfajta férfiideált, amelyet az alkotók Lajosnak akartak tulajdonítani. A múzsák egyértelműen Lajos művészet és tudomány pártfogásának voltak a szimbólumai, ezt támasztja alá a Parnasszus hegyének a szerepeltetése is, amely a görög mitológiában Apollón és a múzsák lakóhelye volt. Amor pedig a szerelem isteneként kifejezhette azt a reményt, hogy a királyi nász bővelkedni fog gyermekáldásban.

⁴⁶ François Le Métel de Boisrobert (1589–1662), költő. Petitfils: *Louis XIV.*, 733.

⁴⁷ Párizs címerének alapszínei a vörös és a kék (Párizs az 1358. évi, Étienne Marcel-féle felkelés után egy ideig elvesztette addigi nemes piros–kék színeit, és az alávetettség és alázat zöld–fehér színeit

kívül a bőség és a boldogság jelképeit is ábrázolták, melyet az Őfelségéék által megteremtett béke hozott vissza az országba. A diadalív tetején egy hatalmas festmény közepén a páncélba öltözött Minerva istennő⁴⁸ volt látható, aki a kezében tartott olajágat épp a fiatal Herkulesnek nyújtja. A két alak annyira hasonlított a királyra és a királynéra, hogy egyértelmű volt, a festő őket mintázta meg. A *Dauphine* tér diadalívét a csodálatos szoborra, a bronz lóra néző tér végén emelték, ahonnan a Louvre nagy galériájára lehetett látni. Ez a diadalív két egymáshoz kapcsolódó részből állt: magából a diadalívből és a királyt szimbolizáló obeliszből. A diadalív arannyal díszített fehér márványból készült, melynek mindkét oldalán a négy elemet jelképező bronzfigurákat ábrázoltak oly módon, hogy az ellentétes elemek kölcsönösen egymásba fonódtak, azt akarván ezzel érzékeltetni, hogy a béke által a spanyolok és a franciák érzelmei megváltoztak, ellentéteik elsimultak. A jobb oldalon a tüzet és a vizet ábrázolták a Bourbon lilium és Spanyolország címere kíséretében, a bal oldalon pedig a levegőt és a földet jelképező két figura volt látható a koronával együtt. A diadalív fölötti pártafal jobb oldali oromzatát a jámborságot és szeretetet jelképező nőalak díszítette – egyik kezében egy lángoló szívet tartott, a másikkal egy kicsinyeit tápláló pelikánt simogatott. A figura vonásaiból a tanácsadó, a gyermekeit rendkívüli módon szerető anyakirálynéra lehetett ismerni. A bal oldali oromzatot pedig a szelídséget jelképező nőalak díszítette, kezében egy gyűrűvel és egy olajággal, vonásaiból tökéletesen felismerhető volt a királyné, akinek számos erénye közül a szelídség volt a legszembetűnőbb. Mindkét nőalak körül kis Amorok repedtek virágfüzerekkel, jelezvén, hogy a szerelem fordította át a háború kegyetlenségét boldog békévé és a két nép megbékélésévé, ami Őfelsége házasságkötésének köszönhető. Az oromzatok alatt egy aranyliliumokkal szegélyezett kárpiton Őfelségét, a királyt és a királynét ábrázolták, amint Hymenaeus, a házasság istene által vezetett kocsin ülnek, amit egy kakas és egy oroszlán húz.⁴⁹ A koci egyik oldalára a megegyezés jelképét, másik oldalára pedig az olajággal megkoronázott, békét szimbolizáló alakot festettek, aki egyik kezében bőségszarut tartott, másikkal pedig a háborúban háttérbe szoruló művészetekre és tudományokra mutatott. Őfelségéék a kezükben egy földgolyót tartottak, a király dicsőségére és a béke előnyeire utalva, és jelezve, hogy ezzel a szövetséggel az egész világnak a békét hozták el. A pártafal és az oromzat fölé Atlas alakját festették, akinek lábai előtt eldobzott fegyverek heverték, vállán az aranyliliumokkal teleszórt földgolyót cipelte, fejét királyi homlokszalag díszítette, testét bíborpalást borította, három aranycsillaggal ékesített övvel. Ez a figura a bíboros urat jelképezte, akinek révén kevesbedtek az ország ellenségei. Alakját a pártafal fölé, az obeliszk és a diadalív közé helyezték, jelezve, hogy az első miniszter mintegy közvetítő a király és a nép között, és hogy a két korona közötti béke, valamint a két korona egyesülése az egész világ urává tette őket. A királyi hatalmat jelképező obelisz-

kapta meg. Novák: *Hírek, hatalom, társadalom*, 130.), és egy hullámokon ringatózó, kifeszített vitorlájú hajót ábrázol, körülötte a következő jelmonddal: *Fluctuat, nec mergitur* ('Bár hullámlizik, mégsem süllyed el'). Novák: *Hírek, hatalom, társadalom*, 50–51.

⁴⁸ Minerva, a bölcsesség ókori római istenasszonya (a görög mitológiában Pallas Athéné) is többféle szimbólummal bírt az emblémáskönyvek alapján, amelyek ugyancsak uralkodói erényekként jellemezhetők: Minerva páncéljáról visszaverődnek Amor nyilai – szűziesség, tisztaság, szemérmesség. Minerva Jupiterrel és Saturnussal – bölcs kapcsolat, a vidámságtól és a fájdalomtól kiegyensúlyozott mértékletesség, Minerva fegyverrel és könyvvel – bölcsesség és hatalom, Minerva Vulcanussal és Marssal – tehetség és gyakorlás. Henkel–Schöne: *Emblemata*, 1733–1737.

⁴⁹ Amor és Hymenaeus együttes megjelenítése az emblémáskönyvek alapján a szerelem bizonytalan kimenetelére utal. Henkel–Schöne: *Emblemata*, 1122. A királyi esküvő azonban ezt a kételyt eloszlatta.

ket⁵⁰ két aranyozott dombormű díszítette: az egyikén a térdeplő Franciaország volt látható, amint az anyakirálynő⁵¹ felé nyújtja a kezét, és egy gyermek, aki húsz évnyi imádságok és fogadalom után hercegünk csodálatos születésére utalt, a másikon pedig a Franciaországot jelképező alak, akinek a pajzsán a királyné portréja volt látható, melynek láttán a háború megszűnt, jelezve, hogy a király dicsősége halhatatlan. Az obeliszk csúcsán egy szép szárnyas nőalak ült a földgolyón, fején aranykoronával, és egyik kezében egy aranycsillagokkal teleszórt kék kört tartott, melyben a király és a királyné monogramjai voltak láthatók, a másikban pedig egy bőségszarut és egy trombitát tartott, melynek égszínkék szalagján aranybetűkkel az »Örökkévalóság« szó állt. Ez a földgolyón ülő alak azt jelképezte, hogy a király dicsősége nem csak örök, de minden dolgok fölött áll, az aranykorona arra utalt, hogy dicsősége szilárd, a bőségszaru azt jelképezte, hogy egy olyan dicsőséges hercegtől, mint a mi uralkodónk, csak jót várhat a nép, a trombitán levő felirat pedig azt, hogy örök dicsősége az egész világot bejárja, és mindörökre megmarad az emberek emlékezetében. Az obeliszkek a Pont Neuf felőli oldalán nem volt gazdag díszítés, hanem különböző színű márványlapokkal borították.⁵²

A *Theatrum Europaeum* leírása terjedelmileg sokkal rövidebb, csak a főbb tényekre szorítkozik, mintegy kivonatát, összegzését adja a levéltári forrásnak (melléklet: első forrásszöveg).

A különböző intézmények képviselőinek hódolata a királyi pár előtt Saint-Antoine-ban

A levéltári forrás leírása a királyi pár előtti hódolatról ugyancsak rendkívül részletes, és kiváló alapot adhatott a *Theatrum Europaeum* szerzőjének, aki bőségesen meríthetett ebből a gazdag forrásanyagból. A két beszámoló közötti, sok esetben szembeszökő hasonlóság ugyancsak alátámasztja a *Theatrum Europaeum* szavahihetőségét. A forrásból kitűnő kép kaphatunk a korabeli francia társadalom vezető intézményeiről, tisztségviselőiről.

„Amikor elérkezett a nagy nap, mindenki felsorakozott a számára előzetesen kijelölt helyen: De Sève, a rangidős ezredes csapataival a trónemelvény köré vont kordont, a többi ezredes a Saint-Antoine külváros főutcájának két oldalán és a teljes felvonulási út mentén a Dauphine térig sorakozott fel egységeivel, míg de Guénégaud a városkapunál tartózkodott. A kereskedők előljárója, a városi tanácsosok, a király ügyészei, a törvényszéki írnokok, az adófelügyelők, valamint a városi testület egyéb tagjai elindultak székhelyükről Bournonville

⁵⁰ A kora újkorban a piramis és obeliszk azonosítása általános volt, és az alábbi jelentéstartalmakat hordozták magukban: obeliszk borostyánnal átfonva – a fejedelem gazdagsága és ünnepélyessége hasznos a népnek. Obeliszk borostyánnal átfonva, amelyet egy holdsarló koronáz meg – a jámbor élet Istenre támaszkodik. Obeliszk borostyánnal átfonva, Amor kilövi nyilait – a szerelmestől való függőség. Obeliszk – az erényhez való út fáradságos. Obeliszk, melyre egy kígyó tekeredik fel – ugyancsak az erényhez vezető út fáradságát jelképezi. Obeliszk holdsarlóval, amelynek árnyéka a nappal együtt vándorol – állhatatosság, állandóság. Obeliszk – hiábavaló külső szépség. Obeliszk – a nem megérdemelt jó hamar veszendőbe megy. Obeliszk – hazug látszat. Henkel-Schöne: *Emblemata*, 1222–1225.

⁵¹ Ausztriai Anna (1601–1666), XIII. Lajos (1610–1643) felesége, 1643-tól kezdve régensnő. Petitfils: *Louis XIV.*, 729–730.

⁵² AN K 1000, Nr. 253. fol. 54–70. A levéltári forrás szerzője nincs külön feltüntetve, de mivel a beszámoló a párizsi Városháza iratanyaga között található, a városvezetés feltehetően megbízott egy jó fogalmazóképességgel rendelkező írnokot, hogy örökítse meg az eseményeket. Ugyanez vonatkozik a Saint-Antoine-i hódolásra és az ünnepélyes párizsi bevonulásra is.

hercegeért,⁵³ Párizs kormányzójáért. A papság, a szerzetesek és a világiak egyaránt, a *Notre Dame*-hoz vonultak,⁵⁴ majd innen a ceremóniamester által melléjük kíséretül adott testőrgárdával a *Saint-Antoine* külvárosában levő *Charronne* mezejére vonultak. A kancellár a király és a királyné számára felállított trónushoz vonult, hogy ott várja be őket. Reggel nyolc órára a király ezüsttel és bíborszínű selyemmel díszített ünnepi öltözetet viselt, oldalán kardot, kalapján pedig egy ragyogó gyémánttal ékesített pompás tollbokrétát. A királyné a francia hölgyekre jellemző öltözkében és hajviselettel jelent meg, fején zárt koronával. Ruhája annyira gazdagon volt himezve és díszítve igazgyöngyökkel és drágakövekkel, hogy maga a ruha anyaga nem is látszott, és olyan tündöklően ragyogtak, hogy még a legdrágább brokát ragyogását is elhomályosították. A fenséges és fölöttébb bájos hercegnő a király balján foglalt helyet a trónemelvényen felállított trónszéken. Bouillon herceg, a főkamrás, de Créqui, a király közvetlen környezetének első nemesura⁵⁵ és a testőrkapitány a király trónusa mögött sorakoztak fel, mellette pedig Franciaország kancellárja ünnepi öltözkében. Ugyanazon az oldalon, a király közelében állt *Monsieur*, a király egyetlen fivére,⁵⁶ majd Condé herceg⁵⁷ és fia,⁵⁸ azután Conti herceg,⁵⁹ du Plessis-Guénégaud államtitkár úr. A királyi család szintén a trónemelvényen helyezkedett el, továbbá M. de Rhodes, a főceremóniamester is,⁶⁰ hogy fogadja, és bemutassa a hallgatóságnak a testületeket, akik szónoklatot tartottak, miután Saintot ceremóniamester fogadta és bevezette őket a trónemelvény köré vont kordon mögé, a trónemelvény lépcsőire. A királyné mögött Mme de Noailles, az ud-

⁵³ Alexandre-Hippolyte-Balthazar, Bournonville herceg (meghalt 1690-ben), tábornok. Bluche: *Louis XIV.*, 991.

⁵⁴ Párizsban a legmagasabb rangú egyházi személy a püspök volt, aki a városfalakon belül nagy területeket birtokolt, így bírói hatalommal is rendelkezett. A püspöki hatalom székhelye, a *For-l'Évêque* a középkor folyamán egyházi bíróságként és börtönként is működött, a párizsi püspökök azonban jobbára nem itt laktak, hanem a Szajna bal partján elterülő városrész egyik előkelő palotájában. A párizsi püspökség alapvetően politikai szerep volt, a püspökök tevékenyen részt vettek a pápai és a királyi diplomáciában és közigazgatásban, követségeket vezettek, irányították a kancelláriát, részt vettek a Királyi Tanácsban. Másrészt területi hatalommal is rendelkeztek, kormányzóként vagy püspöki rangjukra támaszkodva képviselték a királyi hatalmat a király távollétében. A püspöki székesegyház, a *Notre Dame* egy testületnek is otthont adott, mégpedig a 40–50 fős káptalannak, mivel egyházjogilag a kanonokok választották a püspököt. A kanonokok között számos egyházi személy volt, közülük mintegy a felének volt egyetemi címe, és ugyanekkora részük vállalt valamilyen hivatalt, mint például parlamenti tanácsos, számvevőszéki tag, orvos vagy királyi tanácsos. A káptalan tagjai gondoskodtak a *Notre Dame* politikai jelentőséggel is bíró liturgikus rendjének, ünnepeinek a fenntartásáról, és igyekeztek előteremteni az ehhez szükséges anyagiakat. Novák: *Hírek, hatalom, társadalom*, 60–61.

⁵⁵ François de Blanchefort de Bonne de Créqui (1629–1687), a gályák tábornoka, Franciaország marsallja. Petitfils: *Louis XIV.*, 740–741.

⁵⁶ Fülöp, Anjou hercege, majd orléans-i herceg (1640–1701), XIV. Lajos fivére. Petitfils: *Louis XIV.*, 759.

⁵⁷ II. Louis de Bourbon, Enghien herceg, majd Condé herceg, a „Nagy Condé”, „*Monsieur le Prince*” (1621–1686). Apja II. Henri de Bourbon, Condé herceg, „*Monsieur le Prince*” (1588–1646), anyja Charlotte Marguerite de Montmorency, Condé hercegné, „*Madame la Princesse*” (1594–1629). Petitfils: *Louis XIV.*, 739.

⁵⁸ Henri Jules, Enghien herceg, azután Condé herceg, „*Monsieur le Prince*” (1643–1709), a „Nagy Condé” fia. Anyja Claire Clémence de Maillé-Brézé, Condé hercegné, „*Madame la Princesse*” (1628–1694). Petitfils: *Louis XIV.*, 740.

⁵⁹ Armand de Bourbon, Conti herceg (1629–1666), a „Nagy Condé” herceg öccse (1629–1666). Petitfils: *Louis XIV.*, 740.

⁶⁰ Charles Pot, Rhodes márkai (meghalt 1706-ban), főceremóniamester. Petitfils: *Louis XIV.*, 762.

varhölgye és Mme de Béthune,⁶¹ a ruhatára gondozója helyezkedett el, bal oldalán pedig Orléans,⁶² Alençon⁶³ és Valois kisasszonyok,⁶⁴ Condé hercegnő,⁶⁵ Longueville hercegnő,⁶⁶ valamint további hercegnők és udvarhölgyek. Miután így elhelyezkedtek a trónemelőnyen, Vincennes felől megjelent a négy kolduló szerzetesrend zászlóikkal az élen: előbb a ferencesek, majd a jakobiták, aztán az Ágoston-rendiek, végül pedig a karmeliták. Majd őket követték az egyházközségek képviselői a keresztekkel és zászlóikkal, a papok számát egyházközségenként harminc főben korlátozták. Mély meghajlással elvonultak a királyi pár előtt, majd tovább vonultak Saint-Antoine külvárosán. Ezután az Egyetem képviselői következtek,⁶⁷ a különböző fakultások különböző színekben, például a kánonjogi, az orvosi, bölcsészeti fakultás képviselői díszes ünnepi öltözékben, majd 152 licenciátus a teológiai fakultásról szögletes fejedővel és fehér szőrmével borított hosszú fekete köpenyben. A bíborvörös ruhát és fehér karmelinkabátot viselő rektor, miután de Saintot fogadta őt a trónemelőny köré vont korlátnál, felment az emelőnyre, és ékesszóló beszédet mondott Őfelségéék tiszteletére. Ezt követően a városi hadtest vonult fel. Először kilenc lovas ezüsttel szegélyezett kék zubbonyban, oldalukon karddal, a nyeregkapán két pisztollyal, a század élén a három íjász lovagolt. A lovakat ezüst rojtokkal gazdagon díszített tűzvörös nyeregtakaró borította. Majd négy trombitás következett hasonló egyenruhában. A város 300 íjászának parancsnoka, Dronart ezredes egy pompásan felszerszámozott fehér lovon érkezett, kezében lovaglópálcával, aranszínű brokátba öltözve, és hat lakájtól körülveve. Őt a három íjász század kapitányai, őket pedig három zászlós követte, ugyancsak díszegyenruhában. A 300 íjász szintén ezüsttel szegélyezett, ezüstgombokkal díszített kék zubbonyt viselt, nyeregkapájukban pisztoly, náluk pedig karabély volt. Utánuk a város kormányzójának, Bour-

⁶¹ Marie Fouquet, Béthune hercegnő (1640–1716), Béthune (Charost) herceg felesége. Petitfils: *Louis XIV.*, 733.

⁶² Henriette d'Angleterre, orléans-i hercegnő, nevezik „*Madame*”-nak is, Orléans-i Fülöp felesége. Petitfils: *Louis XIV.*, 759.

⁶³ Élisabeth d'Orléans, Alençon úrnője, majd Guise hercegnő (meghalt 1696-ban), Gaston d'Orléans (1608–1660) lánya. Petitfils: *Louis XIV.*, 747.

⁶⁴ Françoise Madelaine, Valois úrnője, majd Savoie hercegnő (1648–1664), Gaston d'Orléans lánya, II. Károly Emánuel savoyai herceg első felesége. Petitfils: *Louis XIV.*, 764.

⁶⁵ Claire Clémence de Maillé-Brézé, Condé hecegné, „*Madame la Princesse*” (1628–1694). Petitfils: *Louis XIV.*, 740.

⁶⁶ Anne Geneviève de Bourbon, Longueville hercegnő (1619–1679), Longueville herceg felesége. Petitfils: *Louis XIV.*, 753.

⁶⁷ A vallásos intézmények közül az egyetem gyakorolta a legnagyobb hatást Párizs szellemi és politikai életére. Az egyházzakadás, továbbá a királyság és a pápaság küzdelme a 14. század elejétől nagy lehetőségeket kínált az Egyetem számára – véleményére és támogatására a legfelsőbb fórumokon is számítottak. Az egyház életébe a 15. század elejének zsinatain szóltak bele a párizsi magiszterek, a Királyságon belül pedig tanácsadói szerepet töltött be az intézmény. Az Egyetem a főváros irányításában is részt vett, az 1410-es évektől a Parlament, a Királyi Tanács és a városvezetés oldalán számos közbiztonságot vagy reformtervezetet megvitató gyűlésen hallatta a hangját. Az intézmény az idők során jelentős privilégiumokra tett szert, amelyek komoly gazdasági hasznot hajtottak az Egyetem tagjainak, például adómentesség, illetve kiemelték őket a világi bíróságok joghatósága alól, amit gyakran kihasználtak a diákok. Az Egyetem folytonos harcban állt a jogait állandóan csorbítani kívánó hatalmakkal, például Párizs előljáró hatóságaival. A Párizsi Egyetem tekintélye – mely a 15. század első felében érte el csúcspontját – az újonnan alapított vidéki egyetemek létrejöttével fokozatosan hanyatlott. Kiváltságait visszavonták, ügyeinek intézésébe egyre inkább beleszólást nyert a párizsi előljáró, a püspök és a Parlament, a királyi hatalom megerősödése pedig csökkentette politikai szerepét. Novák: *Hírek, hatalom, társadalom*, 61–62.

nonville hercegnek a 12 apródja következett, a herceg színeinek megfelelően öltözve, előttük egyik istálló mestere haladt, pompás lovát pedig két lovászfű vezetete. Majd a testőrkapitánya és hadnagya vonult fel a kormányzó ötven lovastestőre kíséretében. Ezután pedig a Városháza vezetője (*maître d'hôtel de la ville*) és a tüzérségi kapitány tűnt fel. A kormányzó úr gazdagon hímzett aranszínű ruhában, egy pazarul felszerszámozott, arany brokáttal letakart lovon érkezett. De Seve úr, a kereskedők előljárója⁶⁸ bal oldalon haladt gazdagon díszített vörös és barna bársony öltözékben, mely fölött vörös szatén reverendát viselt, rajta arany gombokkal és övvel, lovát pedig ezüst és arany rojtokkal és bojtokkal díszített fekete bársony nyeregtakaró borította. Az arannyal díszített nyeregtakaró az ő megkülönböztető sajátossága volt, mivel egyedül neki volt ehhez joga. Körülötte pedig 16 lakáj haladt. Titkára a közelében lovagolt, és kék selyemmel borított ezüst tálcán vitte a város ezüst kulcsait. A városi tanácsosok fekete szatén ruhában vagy kabátban, kettesével lóháton vonultak fel. Ezután a különböző céhek hat-hat képviselője következett. A posztókereskedők fekete bársonyruhában és arany szalaggal díszített lapos kerek kalapban, a fűszerkereskedők barna, a rőfösök lila ruhában, a szőrmekereskedők pedig farkasprémmele bélelt kék bársonyöltözékben, a szövők barna bársony ruhában, az aranyművesek karmazsinvörös bársonyban vonultak fel. Mindegyikük arany szalagot viselt a lapos kerek kalapján, ellentétben a borkereskedők négy képviselőjével, akik kék bársony ruhát viseltek, kalapjukon pedig ezüst szalagot. Ezt a jogot átmenetileg kapták meg, amíg a másik hat céhhel szemben folytatott perük el nem dől, ők ugyanis nem akarták elfogadni, hogy a borkereskedők is céhekbe tömörülhessenek. A menetet a szabók zárták ezüst brokát zekében lóháton, előttük a három ezüstpaszománnyal díszített, kék zubbonyba öltözött trombitás haladt. Egyikük arany lilomokkal hímzett fehér taft zászlót vitt, melyet Ófelségéék arcképe díszített. Amikor a városvezetők, tanácsosok a trónemlévényhez értek, mélyen meghajoltak, majd térdre ereszkedtek. Majd a kereskedők előljárója ünnepélyes beszédet mondott, amelyben kifejezte, hogy Párizs, a kulcsaival együtt teljes vagyonát és egész szívét is Ófelségéék lábai elé helyezi. A király kötelességszerűen válaszolt a kereskedők előljárójának a beszédére, majd átvette tőle a város cizellált ezüst kulcsait, és átadta őket a testőrkapitányának. Ezt követően, mélyen meghajolva, a város tisztségviselői elhagyták a trónemlévényt, lóra szálltak, és folytatták útjukat a *Saint-Antoine* kapuig. Ezután a főügyész, a bírák, ügyvédek, kapuőrök, írnokok, a Számadási Kamara képviselői vonultak fel, majd a testületek hosszú sorát a Parlament zárta le. A Parlament első elnöke, M. de la Moignon és a többi elnök hosszú, hermelin béléses skarlátvörös palástban, arany szegéllyel díszített fekete bársony sapkában vonultak. Ezenkívül összesen 140 parlamenti tanácsos vett részt az ünnepségen. Miután a király és a királyné fogadta alattvalói hódolatát, átmentek a trónemlévényhez egy fedett galériával kapcsolódó házba, ahol megvacsoráztak, miközben kíséretük megkezdte az elvonulást.”⁶⁹

A *Theatrum Europaeum* a levéltári forráshoz hasonló részletességgel írja le a különböző intézmények képviselőinek a királyi pár előtti hódolatát *Saint-Antoine*-ban. Itt már sokkal nagyobb a két forrás közötti hasonlóság, mint a diadalívek esetében, ahol a *Theatrum Europaeum* szerzője sokkal rövidebb terjedelemben ecsetelte a diadalívek külső megjelenését, mint a levéltári forrást papírra vető írnok. A következő tudósítás viszont már sokkal részletesebb, és a felvonulók sorrendjének leírása szinte tökéletesen megegyezik a két forrásban, ahogy az Egyház, az Egyetem, a testőrség, a céhek képviselőinek ismertetése is. Ebben az esetben is nyilvánvaló, hogy a *Theatrum Europaeum* beszámolója minden szem-

⁶⁸ Nem azonos a korábban már többször is említett Alexandre de Sève-vel.

⁶⁹ AN K 1000, Nr. 253. fol. 31–45.

pontból hitelesnek tekinthető a kontrollforrással összevetve (melléklet: második forrás-szöveg).

A királyi udvar bevonulása Párizsba, a „Nagy Entrée”

Miután a korabeli francia társadalom illusztris képviselői lerótták tiszteletüket a királyi pár előtt, kifejezték jókívánságaikat, Párizs *Saint-Antoine* elővárosából visszatértek a fővárosba, majd délután megkezdődött a királyi udvartartás bevonulása Párizsba, a „Nagy Entrée”, amely igazi ünnepi kavalkád jelleget öltött. A menet keresztülhaladt a városon, aminek során nagyszámú kapu és diadalív alatt vonult át. Ezek dekorációi a pireneusi béke (1659) jelentőségét emelték ki számos variációban.⁷⁰ Az egyik kapun például a következő volt olvasható: „Lajosnak, a békét teremtőnek”. Egy másik a Parnasszus képére volt kialakítva, ahol Apollo és a kilenc múza a művészeteket és a tudományt reprezentálták, akik a békekötés következtében kiszabadultak a fogságból. A *Marché Neuf*ön álló diadalíven ez a felirat állt: „Lajosnak, aki elhozta a világnak a békét”. A díszítő jelenet pedig XIV. Lajost Herkulesként ábrázolta, amint éppen átvesz egy olajfaágat. A bevonulás alkalmából készített különböző dekorációkon mindvégig kidomborodik XIV. Lajos személye, azonban nem kizárólagosan, mivel gyakran észrevehetőek utalások első miniszterére, Mazarinre⁷¹ és anyjára, Ausztriai Annára vonatkozóan is. Ausztria Anna – aki a Párizsba való ünnepélyes bevonulást erkélyéről követte nyomon – egy diadalíven Minerva istenasszonyként tűnik fel, és bölcs tanácsokat osztogat. Egy másik helyen Junóként ábrázolják, de felbukkan pelikánként is, az anyaság szimbólumaként, mint aki feláldozta magát gyermekeiért. Mazarin – aki ténylegesen végigtárgyalta a pireneusi békét – köszvénye miatt nem tudott részt venni az ünnepélyes „Entrée”-en, azonban jelképes üres diadalkocsija kitüntetett helyet kapott az ünnepi menetben. Mazarin szimbolikus ábrázolása több diadalíven is észrevehető, mint például Mercurius és Atlas, akinek vállán nyugszik a világ minden terhe.⁷²

Az ünnepélyes párizsi bevonulást a párizsi Városháza levéltári forrásának leírása nem különbözteti meg élesen a külvárosi hódolati ceremóniától, hanem folytatólagosan ismerteti az eseményeket. Mindkét forrás esetében különös figyelmet érdemel a különböző nagyurak istállóinak bemutatása, ez esetben ugyancsak nagyfokú azonosság mutatható ki.

„Elsőként Mazarin bíboros menete tűnt fel, élén két trombitással, majd két egyházzfival, akiket 24 selyemmel díszített, vörös takaróval borított öszvér követett. Ezután két lovas tisztt, mögöttük pedig ismét 24 karmazsinvörös, arannyal és ezüsttel hímzett bársonnyal borított öszvér következett, fejükön pompás fehér tollbokrétával. Fontenelle és Moreau urak, Őminenciája istállómesterei haladtak pompásan öltözött 24 apródja előtt, akiket két újabb istállómester, majd 12 karmazsinvörös bársonnyal borított spanyol ló követett, aranyozott lószerszámokkal, kötőféken vezetve. Ezután 11 hatlovas hintó következett, az utolsót kívülről aranyozott ezüstlemezek borították, előtte a bíboros kíséretének 24 tagja haladt. A bíboros után a *Monsieur* kísérete vonult összesen 36 lóval. A királyné két tisztjét 24

⁷⁰ Ennek során állapodott meg Franciaország és Spanyolország, hogy IV. Fülöp spanyol király lánya, Mária Terézia infánsnő feleségül megy Lajoshoz, így a diadalívek díszítései a békén keresztül a házasságra utaltak. Egyben kifejezték a pireneusi békében megnyilvánuló francia nagyhatalmi státust is.

⁷¹ Giulio Mazarini, Jules Mazarin bíboros (1602–1661). Petitfils: *Louis XIV.*, 756.

⁷² Burke: *Die Inszenierung des Sonnenkönigs*, 60–61. Mazarint ezek az ábrázolások a királyhoz hasonlóan mintegy isteni szférába emelik. A Mercuriushoz és Atlashoz való hasonlítása kifejezhetik azt, hogy ő a királyság valódi tartóoszlopa, aki igyekszik levenni a terhet a még ifjú és tapasztalatlan király vállairól, de hamarosan át fogja neki adni az állam valódi irányítását, ő az isteni eredetű uralkodó „előhírnöke”.

hímzett takaróval borított öszvér követte, a takaró egyik oldalán Franciaország, a másik oldalán Spanyolország címerével. A király öszvérei kétszer 30-as csoportban vonultak, az első 30 öszvért aranyliliomokkal díszített kék szövet takaró fedte, a második harmincat pedig bársonytakaró, melynek közepére a francia címert hímezték, sarkait pedig Ófelsége monogramja díszítette. Mindkét csapat előtt két lovaskapitány haladt. A király öszvéreit a király istállómestere, de Givry által vezetett Kis Istálló követte, majd 12 apród következett, ezüsttel szegélyezett kék színű díszöltözékben. Ezután 12 lóháton ülő lovász kötőféken vezetett 12 lovat, melyeket újabb 12 pompás paripa követett. Utánuk a de La Noüe által vezetett Nagy Istálló haladt, mögöttük 18 apróddal, akik mindenkit bámulatba ejtő ügyességgel művészien léptették lovaikat. Végül két másik istállómester és 12 inas kíséretében, pompás díszöltözékben a király Nagy Istállójának főistállómestere zárta a menetet. Ezután a Kancellária képviselői következtek. Elöl két fekete szatén köpenybe öltözött pecsétőr haladt, fejükön bársony kalappal, bársonnyal borított lóháton ülve. Majd két írnok következett, mögöttük pedig két kincstárnok. Ezután a királyi testületek ügyészei jöttek fekete szatén ruhába öltözve, arany szalaggal díszített bársony kalapban, díszesen felszerszámozott, rojtokkal ékesített takaróval borított lovakon. Előttük és mögöttük 15-15 lakáj haladt, majd Franciaország tisztségviselőinek két felügyelője szaténba öltözve és a Kancellária négy főfelügyelője következett. A kancellár aranyszínű hosszú köpenyben volt, széles arany szalaggal szegélyezett fekete bársony kalapban, egy bíborszínű, hímezett bársonnyal letakart fehér kancán ülve. A kancellár titkára, akinek a kancellár mögött kellett volna haladnia, betegsége miatt nem vehetett részt az ünnepségen. Ezt a szép menetet két muskétásszázad követte, egyiket de Marsat, a másikat pedig d'Artagnan⁷³ vezette, és mindkét század négyes sorban vonult. Mögöttük négyesével a Noailles herceg vezette lovas testőrök haladtak aranypaszományos zekéjükben. A Kamara 12 apródja fehér brokáttal díszített, aranypaszománnyal szegélyezett bársonyköpenyben és a legpompásabb térdnadrágban és zekében vonult fel. A Kamara trombitásai arany és ezüst szegéllyel díszített kék bársony öltözetben vonultak fel. Ezután következtek kettesével a Korona marsalljai, a főfegyvernök hozta a királyi kardot aranyliliommal hímezett bársony tokban, lova nyakára fektetve, és bal karjával megtámasztva. Amikor a király megérkezett a *Saint-Antoine* kapuhoz, a kereskedők elöljárója megmutatta neki a számára előkészített baldachint, azonban ő látván az öt éljenző és csodáló hatalmas tömeget, nem akart felmenni rá, hogy ne rejtőzzön el az öt ünneplők elől. Így a gazdagon hímezett aranybrokátból készült, Franciaország és Navarra címereivel, felül pedig a zárt koronával díszített baldachint elől a posztókereskedők két képviselője, hátul pedig az első és a második tanácsos vitte a *Sully* palotáig, két posztókereskedő és két tanácsos pedig a királyné baldachinját vitte. Ófelsége pedig egy hímezett nyeregtakaróval borított barna spanyol lóra szállt, előtte két ajtónállója haladt, körülötte pedig hat fegyvernöke sarkantyús csizmában, továbbá nemesurak és 24 íjász testőr. Közvetlenül a király mögött, egyvonalban lovagolt Bouillon herceg főkamarás, de Tresmes herceg testőrkapitány,⁷⁴ de Béringhen főistállómester⁷⁵ és de Crécy herceg a Kamara első nemesura. Majd pedig a három vér szerinti herceg következett: Condé herceg, jobbján a fia, Enghien herceg, balján pedig a fivére,

⁷³ Charles Ogier de Batz-Castelmore, d'Artagnan gróf (1611–1673), a „szürke muskétások” kapitánya. Petitfils: *Louis XIV.*, 730. (Alexandre Dumas regényhőséről, a közismert d'Artagnanról van szó.)

⁷⁴ René Potier, Tresmes herceg (meghalt 1670-ben). Bluche: *Louis XIV.*, 1028.

⁷⁵ Henri de Béringhen (1603–1692), a király főlovászmestere, a királyi szállások nagy marsallja. Petitfils: *Louis XIV.*, 732.

Conti herceg. A hercegek után kétszáz nemes vonult d'Humières márki⁷⁶ vezetésével. A királyné kancáját két gyalogos istálló mestere vezette. A királyné baldachinja előtt a királyné főistálló mestere, de Hautefont márki haladt kísérő inasokkal körülvéve. A királyné baldachinját a posztókereskedők két képviselője, valamint a harmadik és a negyedik tanácsos vitte egészen a Sully palotáig. A baldachint a királyné hatlovas hintaja követte, melyben egyedül ült. A hat dán lovat, mely a királyné hintója elé volt befogva, arannyal és ezüsttel átszőtt, gazdagon hímzett nyeregtakaró borította. Maga a hintó nyitott volt, leszámítva a hátuljában emelt kis pavilon formájú baldachint, melyet két könnyű oszlop tartott. A hintó mellett a jobboldalon elől Párizs kormányzója, Bournonville herceg haladt, hátul pedig a spanyol követ, Fuensaldagne gróf, aki a hercegnő udvarának főudvarmesterét képviselte négy nemesúr és húsz apród kíséretében. A hintó bal oldalán Guise herceg lovagolt egy török lovon, mögötte pedig Elbouf herceg és L'Islebonne, valamint d'Armagnac de Lorraine⁷⁷ grófok haladtak. Ezután következtek a királyné udvarhölgyeinek díszes, hatlovas hintajai. A Sully palotából a hatból fennmaradt két posztókereskedő a fűszerkereskedők hat képviselőjével átvették a baldachinokat, és onnan a Baudoyer kapuig vitték, majd onnan hat rőfös és két szörmekereskedő vitte tovább Saint-Denis de la Chartres-ig. Ezután a maradék négy szörmekereskedő és négy szövő a Place Dauphine-ig, onnan pedig a két szövő és hat aranyműves egészen a Louvre-ig vitte, ahová Őfelségük este hat órára érkeztek meg. Itt az anyakirálynő fogadta őket. Az egész ünnepélyes bevonulás példátlan rendben és minden utcai zavargás nélkül folyt le, Őfelsége nagy megelégedésére, aki meg is dicsérte a város előljáróit és a tanácsosokat irányításukért, éberségükért és pontosságukért.”⁷⁸

A *Theatrum Europaeum* ugyancsak részletes tudósítást közöl a Párizsba való ünnepélyes bevonulásról, amelynek során páratlan képet kaphatunk a korabeli francia udvarról, az egyes hercegek, főurak udvartartásainak felépítéséről és Párizs városának vezető tisztségviselőiről, intézményeiről (melléklet: harmadik forrásszöveg).

A *Theatrum Europaeum*mal ellentétben – mely csak egy mondatot szán erre – az *Archives Nationales*-ban található levéltári forrás hosszabban tudósít az ünnepségsorozat befejező eseményeiről is, és a „Nagy Entrée” leírása után minden átmenet nélkül áttér a Notre Dame-ban tartandó *Te Deum*-ra.

„1660. augusztus 27-én, délután két órakor tartották a Notre Dame-ban a *Te Deum*-ot, mintegy hálaadásként Istennek, hogy házasságkötése után Őfelsége visszatért a városba. A párizsi polgárok legfőbb vezetői, a városi tanácsosok, tisztségviselők ugyanabban az öltözködben jelentek meg, mint amit Őfelségük ünnepélyes bevonulásakor is viseltek. A szentély közepén egy három lépcsős emelvényt állítottak fel, melyen két karmazsinvörös szőnyeggel borított imázsamolyt helyeztek el, föléjük egy aranyliliomokkal díszített nagy baldachint emeltek. Az uralkodói pár három órakor érkezett meg a Notre Dame-ba a svájci gárdisták által szolgáltatott trombita-, síp- és dobszó kíséretében. A templom kapujában a Notre Dame főpapja fogadta őket a kereszttel és szenteltvízzel. A király a számára előkészített jobb oldali imázsamolyon, a királyné pedig a baloldalin helyezkedett el. Az anyakirálynőt Monsieur kísérte a számára felállított emelvényhez, majd letérdelt mellé egy szőnyegre, csakúgy, mint a vér szerinti hercegek és hercegnők. A Korona más hivatalos hercegei pedig a baldachin alatt helyezkedtek el. A főkamrás, a király első nemesura és a testőrgárda ka-

⁷⁶ Louis de Crevant, Humières márki, majd herceg (1628–1694), Franciaország marsallja. Petitfils: Louis XIV., 748.

⁷⁷ Louis de Lorraine, d'Armagnac gróf, nevezik „Monsieur le Grand”-nak is (1641–1718), Franciaország főistálló mestere, Bourgogne nagy sénéchalja, Anjou kormányzója. Petitfils: Louis XIV., 730.

⁷⁸ AN K 1000, Nr. 253. fol. 45–54.

pitánya pedig a király trónszéke mögött. A király lakosztályának ajtónállói a király imázsá-molya előtt álltak. A *Te Deumot* csodálatos zene kíséretében celebrálták, és miután el-mondták a királyért a szokásos imákat, Őfelségéék elhagyták a templomot.⁷⁹

A levéltári forrás kimerítő beszámolót közöl a királyi pár bevonulását követő tűzijáték-ról is: „Az ünnepi bevonulását tűzijáték és örömtüzek követték. Ugyanis a kereskedők elő-ljárója és a városi tanácsosok nem elégedtek meg azzal, hogy a polgárok a házaik előtt tüzet gyújtsanak, és az ágyúkból díszlövéseket adjanak le, hanem Őfelségéék tiszteletére ünnepé-lyes bevonulásuk napján a *Louvre* előtt a Szajnán nagyszabású tűzijátékot is rendeztek, amit a Városháza előtti téren folytattak. Azért választották a tűzijáték fő színteréül a Szaj-nát, mert ezzel az argonauták visszatérését akarták jelképezni, miután megszerezték az aranygyapjút,⁸⁰ utalva arra, hogy Őfelsége a szerelmével hódította meg a spanyol infáns-nőt, azonkívül pedig Párizs népének való tiszteletadásnak is szánták, hiszen Párizs címeré-ben egy hajó látható. Éppen ezért Liegeois mérnök úr a városi legfőbb tisztségviselők és vá-rosi tanácsosok utasítására egy hatalmas, 72 láb hosszú ókori hajót építtetett, árbocokkal, vitorlákkal és kötélzettel. A hajó orrát hatalmas szíren díszítette, fején egy aranykoronát vi-selő, ezüst pikkelyekkel borított delfinnel. A hajó külsejét tengeri diadalok díszítették, tat-ján pedig Franciaország címere volt látható. A főárboc árbockosarát liliomokból álló koro-na képezte, a főárboc csúcsát pedig egy 12 láb átmérőjű napkorong ékesítette, melynek kö-zéppontjába mindenki számára jól látható módon a királyi pár monogramjait írták. A hajó-orrban, ahová egyébként a lámpást szokták elhelyezni, most a földgolyó volt látható, melyet a Franciaországot és Spanyolországot jelképező, az ő nemzeti színeikbe öltözött alakok tar-tottak, utalva a béke előnyeire. A fedélzeten egy embernagyságúnál magasabb, elegánsan öltözött alakról lerítt, hogy ő lehet a parancsnok, de rajta kívül számos, tengerésztiszteket, matrózokat és katonákat megtestesítő alak is látható volt a fedélzeten. A városi polgárok tisztségviselői és a tanácsosok megparancsolták a tengerészeknek, hogy két óraker a leg-tisztább fehér egyenruhájukban vonuljanak a *Louvre* elé bárkáikkal trombita- és dobszó kí-séretében, és különböző játékokkal, versenyekkel szórakoztassák a nézőket, amíg nem kez-dődik a tűzijáték. Az est leszálltával a bárkákon és hajókon kigyulladtak a színes lampio-nok, ami fölöttébb szemet gyönyörködtető látvány volt. A hajóorrban elhelyezett földgolyót ezernyi csillag ragyogta be, a királyi pár monogramját pedig lángnyelvekből rakták ki. Este kilenc óraker Őfelsége, a király megadta a jelet a *Louvre* kis galériájának az erkélyéről a tű-zijáték megkezdésére, mire a mérnök egy petárda segítségével jelezte a tűzészeti parancs-noknak, hogy gyújtsa meg a parkban és a *Pont Neuf*-nél elhelyezett petárdákat. Ezt követő-en a nagy hajótól négy öl távolságra levő egyik kis bárkáról két tucat petárdát lőttek fel, me-lyekből csillagok és kigyózó tűzcsóvák repültek fel, mindenkit ámulatba ejtve. Majd a nagy hajóról, egy hatalmas gépezetből még 300 petárdát és rakétát lőttek fel, melyek a levegő-ben babérkoszorúkat, koronákat és csillagokat formáltak, és úgy tűnt, mintha az egész folyó is lángolna. A főárbocon levő napkorongon 250 csillagból írták ki, illetve világították meg a Lajos és Mária Terézia nevet, Franciaország egész népe ezernyi jókívánságot és áldást mondott a dicső hercegre és a fenséges hercegnőre, akik úgy néztek ki, mint két csillag, és akiknek köszönhetően bőség, nyugalom és öröm, mint a béke gyümölcsei, köszöntött alatt-valóikra.⁸¹

⁷⁹ AN K 1000, Nr. 253. fol. 71–72.

⁸⁰ A motívum Lipót 1666. évi, Margit Terézia spanyol infánsnővel kötött házassága alkalmából ren-dezett lovasbalett során is felbukkan.

⁸¹ AN K 1000, Nr. 253. fol. 73–75.

Összegezve: a párizsi Városháza XIV. Lajos és Mária Terézia 1660. évi esküvői ceremóniájára vonatkozó levéltári forrásanyagát a *Theatrum Europaeum* leírásaival összevetve egyértelműen igazolható a *Theatrum Europaeum* hiteles forrásjellege. Mindezt alátámasztja a három vizsgált esemény (diadalívek állítása, Saint-Antoine-i behódolás, a párizsi bevonulás) leírása során kimutatható nagyfokú egyezés mind az események ismertetésében, mind pedig a szereplők személyét, sorrendjét, számát illetően. Természetesen mivel a két forrás szerzője más személy, nyilvánvalóan más szempontokat tartottak érdemesnek a kiemelésre, más ragadta meg a figyelmüket, és a *Theatrum Europaeum* krónikásának az esetleges terjedelmi korlátokat is figyelembe kellett vennie. Mindenesetre a francia levéltári forrásanyag és az annak alapján készült másolatok kiváló bázisnak bizonyultak a *Theatrum Europaeum* szerzője számára, hogy azokat felhasználva hitelesen tájékoztassa olvasóit.

Az ünnepélyes „*Entrée*” a Párizsban tartózkodó külföldi követeknek, diplomatáknak is jó alkalmat adott arra, hogy az uralkodót közről láthassák. Mindannyian kiemelték a huszonkét éves király érettségét, komolyságát, fellépésének magabiztosságát.⁸² Érett viselkedése az esküvőn azonban nem előzmények nélküli. 1643-ban – amikor Lajos még csak öt éves volt – a velencei követ feljegyezte, hogy a „gyermekkirály” a nyilvánosság előtt alig nevetett, és csak keveset mozgott. Elképzelhető, hogy a kortársak csak azt látták, amit elvártak, és túlzottan hangsúlyozták, amit hittek, hogy látnak, hiszen mégiscsak egy ötéves kisgyermekről volt szó. A 17. század során a spanyolok ismertek voltak méltóságteljes fellépésükről, XIV. Lajos pedig egy spanyol hercegnő, Ausztriai Anna fia volt. Ráadásul Mazarinnek a királyhoz írott levelei alapján feltételezhető, hogy XIV. Lajost Mazarin tanította, oktatta mindarra, hogyan kell a nyilvánosság előtt megfelelően fellépni és viselkedni.⁸³ Lajos Mazarintól leshette el a szimulálás, tettetés és a színészkedés művészetét is.⁸⁴ Mindezek fényében nem meglepő a király magabiztos és érett viselkedése az ünnepélyes párizsi bevonuláson és a későbbi ceremóniális események alkalmával.⁸⁵

Az ünnepélyes párizsi bevonulás politikai üzenete mindenki számára világos volt. A bevonulás középkori rituáléja jó eszközül szolgált ahhoz, hogy emlékeztessen arra a kölcsönös jogok és köteleességek által létrejött szerződésre, amely egyesíti az uralkodót a népével. 1660. augusztus 26-án a városatyák hosszú szónoklatai, a testületek, céhek képviselői hitet tettek a szerelem diadala, az újra megtalált béke mellett, melynek Lajos lett a garanciája és a védelmezője. Továbbá hitet tettek az egység, az összhang, az engedelmesség jegyében egy

⁸² Lajos 1638. szeptember 5-én született, tehát ekkor huszonkét éves volt.

⁸³ Mazarin tevékenyen részt vett XIV. Lajos nevelésében, formálta jellemét, tanította a politikára és az uralkodásra. A kis király magas színvonalú „kiképzése” nagyon hamar megkezdődött, amiről tanúskodik az a tény, hogy a bíboros már 1644-ben megkérte Jean Desmares (1595–1676) drámaíró, hogy Lajos oktatásában használja fel az akkoriban nagy népszerűségnek örvendő tanítókártyákat. Négy sorozat készült a leendő uralkodó képzésében legfontosabb témakörökből: a nagy francia királyokról, a történelem híres asszonyairól, a geográfiáról (a négy szín szerint az akkoriiban ismert négy földrész országairól, melyeket különböző nőalakok jellegzetes öltözeteikben jelenítettek meg) és a kora újkorban oly népszerű Ovidius (Kr. e. 43 – Kr. u. 17. v. 18.) műben, a *Metamorphoses*-ben elbeszél mitológiai történetekről. G. Etényi Nóra: *Pamflet és politika. A hatalmi egyensúly és Magyarország a 17. századi német propagandában*. Budapest, 2009. 321.

⁸⁴ Ennek ékes példája volt, hogy amikor 1652-ben Lajos fogadta a *Fronde* egyik vezető alakját, Retz bíborost, kedélyesen elbeszélgetett vele, úgyhogy a bíboros semmit nem érzett meg abból, hogy le tartóztatása már küszöbön áll. Burke: *Die Inszenierung des Sonnenkönigs*, 61.

⁸⁵ Burke: *Die Inszenierung des Sonnenkönigs*, 60–61.

olyan király mellett, aki véget vetett a háborúknak, és békét hozott a királyságnak.⁸⁶ Az ünnepélyes bevonulás ceremóniája felhívás volt egyfajta mérsékelt monarchikus hatalomgyakorlásra, eltávolodva az abszolutizmus gyakorlatától.⁸⁷

FÜGGELEK

Első forrásszöveg

Theatrum Europaeum VIII. 1245.

„Mivel csak kevés idő maradt a bevonulás méltó előkészítésére, hamarosan döntést hoztak, hogy az új naptár szerinti augusztus 26-án lesz az ünnepélyes királyi bevonulás Párizsba. Mindez olyan pompával, fénnel és ragyogással zajlott le, amelyet emberi szem még nem láthatott, és tollal leírni lehetetlen. Csakis a rézmetszők adhattak ebből vissza valamennyit is. Párizs *Saint-Antoine* elővárosának a végén egy királyi trónt emeltek, amelyet négy korinthoszi módra megformált oszlop tartott, és amelyhez húsz lépcsőfok vezetett. Mindez a legpompásabban volt előkészítve, és a legértékesebb kárpitokkal volt bevonva. A trónnal szemközt állt egy dór stílusú diadalív, amelynek hat oszlopa jáspiskóvakkal volt ékesítve, és az oszlopok fő témája az erény ábrázolása volt. A Szent János templom udvarán állították fel a második diadalívet, amely a Parnasszus hegyéhez volt hasonlatos, rajta kedves múzsa és a király és a királyné képe volt látható. A *Notre Dame*-nál levő hídon állt a harmadik, jön stílusú, diadalív, amelynek a fő témája a szerelem volt. Ennek bemutatására különböző pogány mondákból és költeményekből merített alakokat használtak fel. Mindez nagyon szépen és kecsesen volt megformálva. Az új piacon állt a negyedik diadalív. Ezt Béke diadalívének is nevezték,⁸⁸ különböző arany díszítményekkel volt felékesítve, és fehér márványból készítették. Az előző diadalívekhez hasonlóan mindenféle képmásokkal is feldíszítették. Az utolsó diadalívet jön stílusban alakították ki, és a *Dauphine* téren állt. Fehér márványból készült, amelyen egy arany lombkoronát négy vörösréz oszlop tartott, és olyan pompásan volt díszítve, hogy mindenkit ámulatba ejtett. Ezenfelül a király és a királyné tiszteletére minden utcát és ablakot, ahol a menet elhalad, a legértékesebb kárpitokkal vonták be.”⁸⁹

Második forrásszöveg

Theatrum Europaeum 1245–1247.

„Korán reggel, amikor a nap felkelt, Párizs városának minden negyedében dobpergést lehetett hallani. Ennek hatására a díszöltöztöket viselő polgárság, amely akkoriban 19 századból állt, magához vette fegyvereit. A tisztek lóra ültek, és rendezett sorokba álltak az utcák mindkét oldalán. Ezután a polgárőrség katonái is lóra szálltak, szép egyenruháikban elfoglalták posztjaikat, egészen az elővárosban levő tróntól a Párizs központi részén található Új hídig, és biztosították a szabad áthaladást. Ezután a kancellár, a parlament urai, Párizs kormányzója és más királyi tisztségviselők, mindnyájan pompásan felöltözve, kivonultak

⁸⁶ Ekkor, 1660 augusztusának a végén még senki sem sejtette, hogy Lajos uralkodása háborúkkal lesz tele. Az alattvalók csak azt érzékelték, hogy az ifjú király úrrá lett a polgárháborús zűrzavaron, és sikeresen lezárta a spanyolokkal vívott hosszú háborút.

⁸⁷ Petitfils: *Louis XIV.*, 186–187.

⁸⁸ Ez egyértelmű utalás a pireneusi békére.

⁸⁹ TE VIII. 1245.

Párizsból *Saint-Antoine* elővárosba, hogy fogadják a királyt és a királynét. Hasonlóképpen tettek az egyház képviselői is. Reggel hét órakor érkezett a király és a királyné az udvar nagyjával a *Vincennes*-i kastélyból, és az itt előkészített trónon fogadták a kancellár és mások gratulációit. Nemsokkal ezután megjelent kétszáz barát a négy párizsi koldulórendtől, egy plébános és harminc pap a harminchat párizsi plébániatemplomból ünnepélyes papi öltözékben, keresztekkel és zászlókkal. Amikor elhaladtak Ófelsége előtt, a kellő tiszteletet mutatták iránta, azután azonnal visszatértek *Saint-Antoine* elővárosán és utcáin keresztül Párizsba, körmenetszerűen páronként haladtak, amely mintegy fél órán át tartott. Utánuk érkeztek az Egyetem négy fakultásának képviselői. A rektor ibolyaszínű kabátot viselt, mellette voltak hivatalának jellegzetes kellékei. Előtte vonult egy herold és négy iskolaszolga, akik egy színaranyból készített jogart vittek. A rektor Ófelsége elé járulva szónoklatot intézett hozzá, majd az Egyetem képviselői visszatértek Párizsba. Ezt követően Párizs városának a céhei érkeztek a *Saint-Antoine* elővárosban felállított trónhoz. Üdvözölték a királyt, és kifejezték jókívánságaikat házassága alkalmából, majd a megfelelő rendben elvonultak. Őket 300 testőr követte, akiknek kabátjára a király és Párizs címereit hímezték. Parancsnokuk, Dronart úr ugyancsak ragyogóan volt felöltözve, lovának nyergét pedig káprázatos, tűzvörös színű nyeregtakaró borította. Előtte hat istállószolga még három másik szép lovat vezetett. Őket követte Bournonville herceg istállómestere, majd Párizs kormányzója, vagy másképpen nevezve helytartója, pompásan felszerszámozott lovakon, ezután következett 12 lovasapród, majd néhány kantárszáron vezetett ló. Ezután a testőrszázad kapitánya vonult fel 50 testőrrel, akiket az udvarmester, a tüzérség kapitánya és még néhány más városi tisztségviselő követett. Mindnyájan lovon ültek, mint ahogyan őrmestereik is, akik tízen voltak, és vörös és kék színű kabátokat viseltek, a bal ruhaujjukra pedig Párizs címere volt hímezve, egy ezüst hajó. A városi krónikás egyedül lovagolt egy olyan kabátban, amelynek az egyik fele vörös, a másik pedig barna-bíborszínű bársonyból készült. Ezután lovagolt Bournonville herceg arannyal átszőtt ruhában, egy nagytestű lovon, amely arannyal szegélyezett nyeregtakaróval volt borítva. Körülötte nagyszámú lakáj haladt, akik libériát viseltek. Bournonville herceg bal oldalán lovagolt a kereskedők előljárója, egy nagyon szép lovon ülve, nyeregtakarója fekete bársonyból készült arannyal szegélyezve széles arany rojtokkal. Szorosan mögötte lovagolt a titkár, aki a város kulcsait hozta, és akinek mindkét oldalán tizenöt, libériába öltözött lakáj vonult. Mögöttük következett négy ülnök és a királyi ügyész vörös és barna-bíborszínű bársony kabátokban, az intéző egy olyan kabátban, amelynek barna-bíborszínű bársonyból volt az ujja, arany zsinóros kalapban olyan lovakon ülve, amelyeknek a nyeregtakarója fekete bársonnyal volt borítva, és selyem rojtjaik voltak. A több mint ötven városi tanácsos atlaszselyemből készült kabátokat viselt. A szállásmester kabátja himzett bársonyból volt. Mindnyájan fekete nyeregtakaróval borított lovon ültek. Mögöttük haladt a gyapjuszövő céh hat képviselője fekete bársony, hat fűszerkereskedő barna-bíborszínű, azután hatan a kereskedő céhektől ibolyabarna kabátban, majd hatan a szőrme és bőrkészítőktől kék bársony és ugyancsak hatan az aranyművesektől vöröskarmazsin kabátban és négyen a borkereskedő céhektől kék-bársony öltözékben. Mindnyájuknak arany zsinórjaik voltak a fekete-barna kerek, lapos sapkáikon, lovaikat pedig nyeregtakarók fedték. Ezután következtek a céhmesterek és a céhek főemberei, majd tízen a legelőkelőbb polgárok közül, akik Párizs egy-egy negyedét képviselték. Fekete selyemruhákat viseltek, lovaikat pedig ugyanilyen színű nyeregtakarókkal borították. A szabók 150 fős létszámú küldöttséggel képviseltették magukat pompásan felöltözve válogatottan szép lovakon. Három trombitás és egy százados vezette a szabók századát, akik hasonlóképpen szépen voltak kiöltözve. A kereskedők előljárója térdre ereszkedve tolmácsolta jókívánságait a királynak, majd átadta Ófelségének a kulcsokat. Ezután visszafelé vették útjukat a *Sa-*

int-Antoine kaputól a fővárosba. Ezután következtek a *Châtelet* képviselői, azé a helyé, ahol a bírósági tárgyalások zajlanak,⁹⁰ előttük az őrség egy századosa lovagolt századával együtt, mindegyikük egy fehér botot vitt a kezében, rajta egy liliummal („*Sergans averges*-nek” is nevezték őket, éppen botjaik miatt). A jegyzők bársonnyal díszített fekete szövetkabátot viseltek. A biztosok hasonlóképpen voltak öltözve, azonban süveget viseltek, és lovaikat fekete nyeregtakaró borította. Őket Párizs előljárójának őrmesterei és más tisztviselői követték, azonban az előljáró gyengélkedése miatt személyesen nem lehetett jelen. Ezután jött a bírósági írnok egyedül, fekete szövetkabátban, továbbá a titkárok, akik hasonlóképpen voltak öltözve, majd a polgári ügyekkel foglalkozó hadnagy és a bűnügyekkel foglalkozó hadnagy vörös kabátban, fehér lóösszvéren, fekete bársonyborítású nyeregben. A két királyi ügyvéd szépen feldíszített bársonytakaróval borított lóösszvéren haladt. Kettőjük között lovagolt a királyi ügyész, egy fekete, jól felszerszámozott lóösszvéren, mindhárman vörös kabátot viseltek. Ezután helyetteseik jöttek, majd az ügyészek kabátban és süveggel a fejükön lovon, az altisztek is lovon ültek, előttük pedig az írnok lovagolt, aki fehér öltözetet viselt, és egy pálcát tartott a kezeiben liliumokkal. Miután előadták bókjaikat és gratulációikat a királynak, amit a polgári ügyekkel foglalkozó hadnagy vezetett, ugyanoda megérkezett a „*Cour de Mannoyes*”, a pénzverők képviselői. Előttük lovagoltak szolgálók kabátjaikban és süvegeikben, mindnyájuknak fekete bársonytakaróval voltak a lovaik borítva. Ezután az írnok egyedül lovagolt atlaszselyem kabátban, akinek a lova hasonlóan fekete bársony nyeregtakaróval volt felékesítve. A bírósági elnökök fekete bársonyból készült öltözetben lovagoltak, a tanácsurak pedig fekete atlaszselyem kabátokban és süveggel a fejükön. Nyeregtakaróik hasonlóképpen fekete bársonnyal voltak borítva. Őket követte a „*Cour des Aides*”, vagyis a vámtisztviselők képviselői, akik a király adóit és vámjait beszedik. Elöl lovagoltak a vámvédők kékbársony övszíjaikkal, őket követték testőreik kabátokban és süvegekben. Az elnökök bársony kabátokban és fejükön hermelinnel bélelt süvegekkel jelentek meg. A tanácsosok vörös kabátokban és süvegekkel a fejükön lovagoltak, lovaik bársonytakaróval voltak borítva. Utánuk következtek a sőház tisztviselői selyemkabátokban és fekete nyeregtakaróval borított lovaikon. A Számvevő Kamara (*Chambre des Comptes*) képviselői egylovas fogatokon, kabátban és süvegben haladtak a menetben. Az elnökeiknek bársony kabátjaik és hermelinnel bélelt süvegeik voltak. A magisztrátusok, javítók és titkárok kabátjaikban, a ceremóniák szokásos viseletében következtek a sorban, mindnyájan lovaikon ültek, amelyek nyeregtakarói fekete bársonnyal voltak befedve. Ezután a Parlament képviselői vonultak. Elöl lovagolt Francine úr, a Parlament bűnügyekkel foglalkozó hadnagya ragyogóan kiöltözve. Több mint nyolcvan személyből álló százada előtte lovagolt. A törvényszéki szolgák lovaikon ültek kabátjaikban vagy sapkáikban, a bírósági írnok vörös kabátban, a törvényszéki szolgák legelőkelőbb tagjai ugyancsak vörös kabátokat és sapkákat viseltek. A parla-

⁹⁰ A *Châtelet*-ban Párizs előljárójának (*prevot de Paris* – aki nem azonos a kereskedők előljárójával, aki a *Hôtel de Ville*-ben székelt) igazságszolgáltatási székhelye volt. A *Châtelet* egyben városi börtönként és igazságügyi hivatalként is funkcionált. A 15. század végétől kezdve Párizs előljárójának nevében középosztályból származó helyettesei tárgyalták a pereket. XIV. Lajos uralkodása idején Párizs előljárójának a következő magisztrátusai voltak, akik ténylegesen vezették a *Châtelet*-t: polgári, bűnügyi és két különleges. Bár eredetileg a *Hôtel de Ville* a vízi, a *Châtelet* pedig a szárazföldi kereskedelmi ügyekkel foglalkozott, a két hivatal között gyakoriak voltak az összetűzések és viták, olyannyira, hogy 1700-ban XIV. Lajos törvényben megparancsolta, hogy kerüljék a vitákat, illetve próbálják azokat békésen elrendezni. Egyébként 1700-ban a vita az osztrigakereskedelem felügyelete miatt robbant ki, amit végül a *Châtelet* nyert meg, bár az a folyóval állt kapcsolatban. A két hivatal közötti hatásköri összeütközések megnehezítették a város vezetését. Bernard: *The emerging city*, 33–35.

menti elnökök vörös, hermelinnel bélelt kabátot viseltek, a fejükön pedig *mortirt* [ez egy olyan sapkafajta, amelyet jellegzetesen a parlament elnökei szoktak a fejükön hordani]. A parlamenti tanácsos urak és az általános parlamenti ügyvédek ugyancsak vörös kabátokban és sapkában jelentek meg, szépen feldíszített lovon ülve, amelyek bársony nyeregtekarakókkal voltak borítva. A *Prevost d'Isle* [a Cité elöljárója] ragyogóan felöltözve egy nagyon szép lovon lovagolt számos testőrével együtt. Ezután következett néhány kantárszáron vezetett ló pompás nyeregtekarakókkal borítva. A menetet libériás istállósolgák zárták le, akik a lovakat vezették. Miután a menet tagjai megérkeztek a trón emelvényéhez, vezető képviselőiket Vardes⁹¹ és Saintot urak fogadták, akik betöltötték a nagy ceremóniamester hivatalát, ezután du Plessis de Guénégaud államtitkár Ófelségéhez vezette őket, aki előtt megtartották üdvözlő beszédeiket. Miután ezt befejezték, ugyanolyan rendben, mint ahogyan megérkeztek, *Saint-Antoine* előváros utcáin keresztül visszatértek Párizsba. Ezután a királyi pár egy erre a célra előkészített szomszédos házban, amelybe a tróntól egy átjáró vezetett, megebédelt, majd délután két órakor megkezdődött Ófelsége udvartartásának a bevonulása Párizsba.”⁹²

Harmadik forrásszöveg

Theatrum Europaeum VIII. 1247–1251.

„Elöl lovagolt két trombitás, akiket 72 lőoszvér szép rendben követett. A lőoszvéreket Desmonceaux kapitány kísérte, mint erre a feladatra kijelölt személy. A lőoszvéreket három csoportra osztották fel. Az első csoportba tartozók a bíboros úr selyemből készült libériáival voltak betakarva, a második csoport Őeminenciája címereivel hímezett takarókkal, a harmadik csoport pedig vörös karmazsinszínű, és arannyal, ezüsttel szegélyezett takarókkal volt borítva, amelyekre a békeidőre jellemző bőségszarukat, virágokat, gabonakalászkodat, olajágakat hímeztek.⁹³ A lőoszvérek szemellenzői, fülvédői és csengettyűi ezüsből voltak, fejüket pedig fehér tollak ékesítették. Ezután következett Fontenelle és Moreau úr, Őeminenciája első és második istállómestere, a legszebben felcicomázott lovaikkal. Süvegeiken szép tollbokréta díszelgett. Előttük 24 apród haladt ragyogóan öltözve, válogatottan szép, szalagokkal feldíszített lovakon. A menetben ezután tizenkét spanyol ló következett, amelyeket a legszebbek közül válogatták ki. Mindegyiket két istállószolga vezette kantárszáron, nyeregtekaroik arannyal szegélyezett vörös-karmazsinszínű bársonnyal voltak betakarva. A lovak sörénye pedig szép szalagokkal volt díszítve, zablájuk is aranyozott volt. Ezután jött hét színaranyhintó, melyek az aranyműves munka valóságos csodái voltak. Mindegyik elé hat szép ló volt befogva. Mellettük negyven, pompás libériába öltözött lakáj menetelt. Ezt követte harminc nemes, mindegyik a saját házából. Nagyon pompásan voltak felöltözve, és szép lovaik voltak. Utánuk Besmaux kapitány⁹⁴ következett a testőrszázadával. Őket Anjou herceg istállójának felvonulása követte. Az istállót Gassion és Bordes urak kísérték, előttük pedig tizenkét pompásan kiöltözött apród és tizenkét ragyogóan felékesített, kantárszáron vezetett ló haladt. A királyné istállójának istállómestere előtt négy apród lovagolt pusztá

⁹¹ René François du Bec-Crespin, Vardes márk (1621–1688), altábornagy, d'Aigues-Mortes kormányzója. Petitfils: *Louis XIV.*, 768.

⁹² TE VIII. 1245–1247.

⁹³ Mindezzel Mazarin a pireneusi béke tető alá hozásában szerzett érdemeit ismerték el, mint akinek köszönhető az ország virágzása, jóléte, bősége. A gyümölcs, búza és bőségszaru szimbólumok erre utalhattak.

⁹⁴ François de Montlezun, Besmaux márk (1611–1697), a Bastille kormányzója. Petitfils: *Louis XIV.*, 733.

fővel, karmazsinszínű, arannyal szegélyezett ruhába öltözve. A lovak nyergeit kitűnő nyeregtagarókkal vonták be. A lovak közül kettő a királyné palástját szállította, egy másik egy ládácskát, amelybe a királyné drágaköveit helyezték. Mögöttük ment még két lakáj hajadonfőtt és gyalogosan, akik egy pompásan felszerszámozott lovat vezettek, majd ugyancsak két lakáj egy nagyon szépen felékesített női hátsólovat vezetett. Utánuk következett még hat másik ló is szép tollakkal díszítve. Ezután jött Ófelsége főistállómestere ezüsttel és arannyal szegélyezett ruhában egy pompás lovon ülve felséges nyeregtagaróval. A főistállómestert libériába öltözött gyalogosszolgák vették körül. A király lóösszvéreit két csoportra osztották. Mindkét csoportba 30 állat került. Az első csoportba tartozókat kék bársonytakarókkal borították, amelyek arannyal és ezüsttel voltak díszítve. A takarók közepén a király címere látszott, a sarkain pedig mindenféle fegyverek, bőségszaruk különböző gyümölcsökkel és virágokkal, amelyeket aranyból, ezüsből és selyemből hímeztek.⁹⁵ A kantárok, fej- és fülvédők ezüsből készültek, fejüket pedig tollakkal díszítették. A kísérő szolgák kék atlasz-selyembe voltak öltözve. Ezután következett a király Kis Istállója, elől lovagolt az istállómester, Givry úr két apródjával együtt. Az istállósolgák 24 lovat vezettek kantárszáron. A Kis Istálló előtt lovagolt La Noüe úr, a másik istállómester nagyszámú, kantárszáron vezetett lovakkal, mindegyiken pompás nyeregtagaróval. Őket néhány apród követte. Utánuk vonult M. Champflour és M. Vanteler istállómester és M. Fouquet, mint a Kis Istálló legfőbb istállómestere, ragyogóan kiöltözve, pompás lovon ülve. Majd a menetben a kancelláriai alkalmazottak, a beadványmesterek és különböző parlamenti urak következtek. A fejükön redőzött bársony kalapokat viseltek arany kalapszalagokkal. Közülük tízen nagy aranyláncot viseltek a nyakukban. Ezután következett 24 úr, fekete bársony kabátban, kalapjuk arany kalapzsinórokkal volt díszítve. Utánuk négy parlamenti elnök vonult bíborszínű bársony kabátokban, kívülről válluktól a könyökükig fehér hermelin szőrmével borítva. Pompás lovakon lovagoltak, amelyeknek nyergétől és egyéb szerszámaiktól nem sajnálták az aranyat, a kezeikben pedig négyszögletű aranypalcát vittek. Közvetlenül mögöttük egy szép termetű hófehér női hátsó haladt kék bársonytakaróval borítva, a takarón csupa arany és ezüst hímzett lilium, arany rojtokkal és bojtokkal. A kantár és a zabla aranyból és kék selyemből készült. A fejét fehér tollbokrétával díszítette, és hátán a királyi pecsétet vitte egy ezüst és aranyozott ládában. Mögötte haladt Franciaország kancellárja, ezüsttel átszőtt kabátban, arannyal hímzett fekete bársony kalapban. Arannyal hímzett bársony takaróval borított fehér lovon ült. Mellette két apród haladt, egyikük ibolyabarna színű, arany rojtokkal díszített napernyőt tartott fölé, hogy megvédje a hőségtől és az erős napsütéstől. A kancellár

⁹⁵ Mazarin lóösszvéreirehasonlóan Lajos állatait is feltűnnek a bőség és a jólét szimbólumai, ezzel is kifejezve, hogy az ország virágzása alapvetően két embernek köszönhető: a királynak és fő tanácsadójának, szinte már uralkodótársának, a bíborosnak. Mögöttük pedig anyaként és barátként ott áll az anyakirálynő, Ausztriai Anna. Mivel Mazarin egy év múlva meghal, és halála után Lajos többé nem nevezett ki első minisztert, valószínűsíthető, hogy Lajos az esküvője idején már tehernek érezte a bíboros túlzott gyámkodását. Anna ekkor még nem érezhetett igazi veszélyt, úgy gondolhatta, hogy a fiatal spanyol infánsnőt, Mária Teréziát mindenféle nehézség nélkül befolyása alatt tarthatja – már csak a közeli rokoni kapcsolat miatt is. Anna pozíciói igazán Mazarin halálával rendültek meg. Azonban a szituáció alapvetően eltért XIII. Lajos helyzetétől. XIII. Lajosnak egész uralkodása alatt szembe kellett néznie anyja, Medici Mária (1573–1642) gyűlöletével, aki helyette öccsét, Gastont szerette volna a trónon látni, és egész uralkodása alatt tartania kellett kettőjük hatalmi törekvéseitől. Ezzel szemben XIV. Lajos számára Ausztriai Anna erős támaszt, hátszínigot teremtett, természetesen úgy, hogy ő is tagja volt a hatalomgyakorlók és valódi döntéshozók „triádjának”. Ennek ellenére XIV. Lajosnak erős ellenérzései lehettek anyjával szemben, Mazarinnal fenntartott szoros kapcsolata és a felmerülő pletykák következtében.

lár úr menete nagyon pompás volt. Az udvartartás mögött menetelt egy század muskétás lovon, akiket a bíboros úr Őeminenciája a királynak adott, és a király kék és ezüst díszegyenruháját viselték, az ujját pedig Őfelsége címereivel ékesítették. A muskétások vezetői M. Marsac és Mont Gaillard márki voltak. Marsac úr pompás arannyal és ezüsttel díszített öltözékben elől lovagolt egy szép szürkésfehér lovon, amely nagyon sok szalaggal volt felékesítve. Mögötte lovagolt Mont Gaillard márki, aki atlaszselyemből készült öltözetet viselt ezüst csipkével, és egy gesztenyebarna lovon ült, amelynek a nyeregtakarója szintén arany és ezüst csipkével volt díszítve. Őket a régi muskétások százada követte kék bársony kabátban, amelyek ujjain és alján ezüst keresztek voltak. A régi muskétások századát négy csoportra osztották fel. Az első csoportnak fehér, a másodiknak fehér, fekete és sárga, a harmadiknak fehér és kék, a negyediknek pedig fehér és zöld tollak voltak a kalapjaikon. Mindnyájan pompás lovakon lovagoltak. A század élén M. d'Artagnan lovagolt egy felséges lovon, ragyogó öltözékben. Ezután következtek a könnyűlovasok, vörös kabátot viseltek, arannyal és ezüsttel díszítve. Elöl lovagolt Navailles herceg,⁹⁶ akinek az öltözkének a csillogása egészen lenyűgöző volt, és lovát is a legcsodálatosabb módon ékesítették fel. A könnyűlovas század és a *Prevosté de l'hotel* között haladt egy tucat apród a királyi kamarától. Mindegyik szerfelett pompás ruhában volt, és együtt lovagoltak a tisztekkel, nemesekkel, udvarmesterekkel és szolgálókkal. Elöl lovagoltak a poroslók kék kabátjukban, ezüst szegélyekkel díszítve, és mindegyikük kék pálcát vitt a kezeiben. Mögöttük egyedül jött a bírósági írnok hosszú öltözékben, amely fekete atlaszselyemből készült. Ezután következett a királyi hadnagy és az ügyész atlaszselyemből készült kabátban, süveggel a fejükön, lovaik nyeregtakarója fekete bársonyból készült. A menetben Souches őrgróf következett, a királyság nagy *prevostja* szép fehér lovon ülve,⁹⁷ hat apród és nagyszámú lakáj vette körül. Közvetlenül utána lovagolt a főhadnagy, a testőrség őrzetői mellett, akik díszes kabátot viseltek. Nem sokkal utánuk egy nagy csoport előkelő urat lehetett látni, akiknek az öltözkének a pompája a nézők szemét elkápráztatta, és mindenki csodálkozott, hogyan lehetséges egyszerre látni ekkora pompát, nagyságot és gazdagságot. Ezután a királyi tartományok hadnagyai vagy másképpen helytartói vonultak, majd a királyi palota előkelő tisztjei. Mindnyájan a legpompásabban és a legfelségesebben voltak felöltözve, és csodaszépen felékesített lovaikon lovagoltak. Utánuk haladt a svájci század dobokkal és sípokkal. Mindnyájan új, ezüsttel díszített díszegyenruhában voltak. Elöttük lovagolt Vardes őrgróf, akinek felséges mozdulatait, arckifejezését, értékes ruházatát és szép lovát ugyancsak sokan megcsodálták. Ezután jött a Királyi Kamara négy trombitása, akik a királyság heroldjait követték (szám szerint 19-et). Mindnyájan ibolyabarna karmazsin bársonyba voltak öltözve, kabátjukonliliomokat és címereket lehetett látni, a kabátok ujján pedig a jelmondatukat. Fekete bársony kerek és lapos sapkát viseltek. Sapkájukon fehér és ibolyabarna tollak voltak, amelyhez arany zsinórt erősítettek egy aranymedál mellett, rajta a király és a királyné arcképével. A kezükben tartották ibolyabarna bársonyból készült ésliliomokkal díszített heroldbotjaikat. Kettesével ültek szép lovaikon, a lovak nyeregtakarója ugyancsak ibolyabarna bársonyból készült, és arany rojtokkal és csipkével volt díszítve. A legfelsőbb herold és a tűzérőség nagymestere következett ezután, majd nagyon tekintélyes udvari tisztségviselők. Franciaország marsalljai arannyal és ezüsttel díszített öltözeikben pompáztak, csodálatosan felszerszámozott lovaikon. Hozzájuk méltó pompával voltak kiöltözve udvartar-

⁹⁶ Philippe de Montault-Bénac, Navailles gróf, majd herceg (1619–1684), Franciaország marsallja. Petitfils: *Louis XIV.*, 758.

⁹⁷ Louis Francois de Bouschet, Souches márki (1645–1716), Franciaország főelöljárója, államtanácsos, emlékiratíró. Petitfils: *Louis XIV.*, 766.

tásuk tagjai is. Ezután következett a királyi baldachin, amelyet négy ülnök vitt, majd a „hol-lócsórnek” nevezett nemesemberek vonultak, több mint százan. Őket követte Harcourt gróf, Franciaország nagy istálló mestere, két oldalán pedig a gróf istálló mesterei haladtak. Őmaga vitte a királyi kardot, amelynek tokja liliomokkal volt díszítve. Mögötte futott egy sereg nagyobb és kisebb lakáj. Ezután következett Őfelsége, a király ezüsttel átszőtt öltözékben, amely gyöngyökkel sűrűn volt díszítve, a fején fekete kalapot viselt egy pompás testszínű és fehér tollbokrétával, amely egy értékes gyémántból készült ékszerrel volt odátűzve. Oldalán egy felséges kard függött nagy értékű kardszíjjal. A király már szépen felnőtt, arca kerek volt, fehér parókát viselt, mozdulatai felségesek, ugyanakkor illedelmesek voltak. Egy pompás sárga lovon ült, amelyet ezüsttel és művészi alakábrázolással díszített takaróval fedtek, a többi lószerszámok pedig különböző drágakövekkel voltak kirakva. A lova körül előkelő nemesurak és hatvan apród tartózkodott, akik kezeiket a ló felé nyújtották, hogy megérinthessék. A király öccse, Anjou herceg egyedül haladt. Ő is ezüsttel átszőtt és sok gyönggyel, gyémánttal díszített öltözetet viselt, kardszíjjal, és a kalapján értékes gyémántokkal díszített és odaerősített tollbokrétát hordott. Egész öltözeke magas rangjának megfelelően ragyogó volt. A lovát is pompásan felszerszámozták. Őt legfőbb istálló mestere, Voillac gróf és a testőrségének századosa, Clerc gróf követte. Többi tisztje is kápázatosan volt felöltözve és felszerelve. A menetben együtt haladt Condé, Conti és Enghien herceg. Condé kettejük között vonult. Mind a hárman a legesodálatosabb módon voltak felöltözve. Őket Soissons gróf követte hasonló pompában, utána pedig számos herceg és nagyr. Ezután újra két század nemes jött a királyi palotából, akik ősi származásuk miatt nagyon hírnevesek voltak, és akiket „*Bec de Corbin*”-nak [hollócsőr] neveznek. Előttük haladtak a királyné testőrei, akiket „*Bec de Faucon*”-ként [solyomcsőr] emlegetnek. A „*Bec du Faucon*”-ok szerepe a királyné védelmében 1350-ből, Valois Fülöp uralkodásának idejéből ered. Mindnyájan pompásan voltak öltözve, és szép tollakkal és szalagokkal feldíszítve. Mögöttük következett a királyné baldachinja, pompás libériába öltözött apródaival, nagyon sok báméskodó gyűrűjében. A király körül ezek és ezek nyüzsögtek, fürtökben lógtak az ablakokban, de még a háztetőkön is, és akkora volt az üdvívalgás és ujjongás, hogy egyebet sem lehetett hallani, csak azt, hogy „Éljen a király!” A hatalmas tömegben a királyné szinte alig tudta a királyt követni, és amikor az elől lovagló kísérete erőszakkal utat tört, oldalra szorítva a tömeget, az szinte azonnal visszaáramlott, mint a hullámozó tenger. A királyné egy kívül-belül arannyal borított diadalkocsiban ült, egy nagy arannyal szegélyezett párnán. Minden, aminek a kocsin vasból kellett volna lennie, vörösre volt festve és bearanyozva, a kerekek éppúgy, mint ahogyan a dukátokkal teli edény is színaranyból volt verve. A kocsit nyolc gyöngyszürke dán ló húzta, amelyek olyan művészien himzett takarókkal voltak borítva, hogy festő sem festhetett volna szebbet. A királyné kabátja olyan gazdagon volt arannyal, gyöngyökkel és drágakövekkel hímézve, hogy maga a ruha anyaga egyáltalán nem látszott. A királyné fejét hátul és két oldalt négy felbecsülhetetlen értékű gyémánt ékesítette, a mellkasán is volt egy hatalmas gyémánt, amelynek foglalatát is válogatottan finom gyémántok díszítették, fehér kesztyűs kezében legyezőt tartott, amellyel hűsítette magát. Fejét egy kívül-belül gyönyörűen himzett, körös-körül arany rojtokkal díszített fátyol borította. A háta mögött egy apród állt, aki egy gyönyörű napernyőt tartott a királyné feje fölé, hogy a napsütés ne akadályozza őt a tömeg szemlélésében. Kocsija körül helyezkedett el összes apródja és lakája, akiket francia és spanyol nagyurak követtek. Végül még néhány pompás francia hintó következett előkelő hölgyekkel, azután a testőrezred és az egész polgárőrség. Összességében a bevonuláson részt vevő jelenlevő számát több mint 60 000-re becsülték. Az üdvövéseket azonban megtiltották. Az egyik diadalívnél egy kicsit megálltak, és ott többféle hangszeren játszott kellemes zenét hallgattak.

Azután a király és a királyné hatalmas üdvölgzés és jókívánságok közepette végre megérkezett a királyi palotába. Végezetül ez a csodálatos nap örömtüzek gyújtásával és más szórakozásokkal zárult, és egész évre nyugalom költözött a Francia Királyságba.”⁹⁸

ZSOLT KOVÁCS

The ceremonial entry into Paris of Louis XIV and Maria Theresa (1660) as described in Bureau de la Ville sources and Theatrum Europaeum

Using the Bureau de la Ville records held in the National Archives of Paris and the accounts of the contemporary journal *Theatrum Europaeum*, the paper describes the splendid wedding ceremony of Louis XIV and the elder daughter of Philip IV, Maria Theresa, the magnificent royal entry (Grande Entrée) into Paris in 1660. *Theatrum Europaeum* was a collection of journals, edited between 1633 and 1738 in Frankfurt am Main, that provided a successive recapitulation of Europe's history between 1618 and 1718 in 21 volumes. First, the journal describes the main events of a given year in each country with historical authenticity. After an overview of wars and peace treaties, the reader can get a glimpse of the everyday life of the royal, princely and ducal courts, the diplomatic and protocol events and other curiosities. The archival sources of the Bureau de la Ville are of great importance because they were edited in the Paris „town-hall” of the 17th century, that is at the location and at the time of the great event, consequently they can be considered the most authentic sources, giving first-hand information about the ceremonial events and the preparations preceding them. Besides, we can get a glimpse of the everyday life of the city and the institutional structure of the French capital. They also prove the authenticity of *Theatrum Europaeum*. Both sources provide a detailed description of the royal couple's magnificent entry into Paris, which reflected France's great power ambitions. The marriage of Louis XIV and Maria Theresa was very important as far as later claims to the Spanish throne were concerned, since through this marriage the French king obtained legal rights both for himself and his successors to the Spanish throne.

⁹⁸ TE VIII. 1247–1251.

PÁRIZSI UTCAVÁZLAT A 17. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Forrás: Bernard, Leon: *The emerging city. Paris in the Age of Louis XIV.*
 Durham, Duke University Press, 1970.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

Báthori Zsigmond politikája és harmadik lemondása (1599–1600)¹

A tanulmány Báthori Zsigmond (1572–1613) erdélyi fejedelem politikáját elemzi, különös tekintettel harmadik lemondására (1599) és erdélyi, majd lengyelországi emigrációs időszakának tevékenységére.² Zsigmond eddig feltáratlan levelezésének segítségével próbálom bemutatni Lengyelországba való távozása előtti rövid időszakát, politikáját 1599 késő tavaszán–nyarán. Kitérek 1600. évi politikai tevékenységére, röviden tárgyalom 1601. évi februári visszatérését és végső lemondását. Emigrációja kapcsán egy realisabb Zsigmond-portré felvázolására törekszem, amely politikájának, tetteinek valós indítékait próbálja megvilágítani, és előítéletek nélkül igyekszem felvázolni e bonyolult reneszánsz személyiséget. Zsigmondot kortársai többsége sem értette; meggondolatlanak, állhatatlannak, zsarnoknak tekintették.³ Alig volt kortársai közül kivétel, aki érdemeit (az Oszmán Birodalomtól való elszakadás) hangsúlyozta volna.⁴ A történeti kutatás lelki, magánéleti zavarokkal magyarázta Zsigmond negatívan megítélt politikáját. Elsősorban négy lemondása és három visszatérése, továbbá 1594-es kegyetlen fellépése, az ellenzék likvidálása alapján alakult ki egyfajta „fekete legenda” személye körül.⁵

¹ A jelen tanulmány kibővített, javított változata az Eperjesen 2008. november 13-án megrendezett Szlovák–magyar történész konferencia II. rendezvényen szereplő előadásomnak, Báthory Zsigmond emigrációs politikája (1599–1600).

² Báthori Zsigmond fejedelem életének rövid életrajzi összefoglalására vö.: Oborni Teréz: *Erdély fejedelmei*. Budapest, 2002. 46–60.

³ Istvánffy Miklós például Zsigmond 1599-es lemondása kapcsán ezt írta: „Noha volnának olyak, kik azt ítélnék, hogy ő, amint rövid időn osztán az dolognak következése megmutatá, a természet szokott állhatatlanságától viseltetnék, s nem kellene az ő csalárdságának hinni.” *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája*. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/3. Sajtó alá rendezte Benits Péter. Budapest, 2009. 317–318.

⁴ Baranyai Decsi János úgy látta, hogy „egyesek az egekig magasztalják majd Felsőged tetteit, mások alighanem találnak bennük kivetnivalót”. *Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598)*. Ford. Kulcsár Péter. Budapest, 1982. 32. Valójában a kortársak és az utókor történetírásában szinte csak az utóbbi fordul elő.

⁵ Rövid historiográfiai áttekintésre vö.: Nagy László: *A rossz hírű Báthoryak*. Budapest, 1984. 79–82. Házassági kudarcából, testi bajaiból (eskór) vezeti le lemondásait, képtelen elhatározásait Acsády Ignác. Szerinte a végletek jellemzik, „egyszer a lángész, máskor a hülye félbolond”. In: *A Magyar Nemzet Története V. kötet*. Szerk. Szilágyi Sándor. *Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608*. Budapest, 1897. (írta Acsády Ignác) (a továbbiakban: MNT V.) 499–500., 538., 540. Zsigmond „beteg egyéniségét,” házassága által kiváltott lelki betegségét említette Szekfű Gyula, s ennek tulajdonította, hogy „Erdély nem maradt meg a keresztény, nyugati közösségben”. Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar Történet IV. kötet*. Budapest, 1928. 323. Negatív,

Zsigmond Báthori István lengyel király jóvoltából apját, Báthori Kristófot (1576–1581) követte kilencévesen az erdélyi trónon. István király gondoskodott neveltetéséről, és megbízottai útján a török vazallus Erdélyi Fejedelemség távirányításáról. István király halála után Zsigmond szokatlan helyzetbe csöppent. Nagykorúsításával (1588) egy dinasztia elsőszámú emberévé vált, holott életkora folytán tapasztalatai nem lehettek, így idősebb tanácsadóira kellett hallgatnia, és menetközben megszerezni a politikai és katonai tapasztalatot. A fiatal Zsigmond nagyfokú ambícióval rendelkezett, a rendi korlátozásokat le akarta rázni, abszolút uralomra törekedett, és a Báthori-dinasztia más tagjait háttérbe akarta szorítani.⁶

A tizenöt éves háború (1593–1606) kirobbanása kihívást jelentett Zsigmond számára. A fejedelem 1594-ben tanácsadóira, a háborús párt képviselőire (Alfonso Carrillo, Bocskai István és mások) hallgatva szorgalmazta, hogy forduljanak a török ellen, mert a török Erdélyt fogja megszállni Magyarország elfoglalása után. Az ellenzék (Báthori Boldizsár, Kendi Sándor, Kovácsóczy Farkas és mások) kockázatosnak ítélte Erdély szövetkezését a Habsburg Birodalommal, mert úgy vélték, Erdélyre pusztulást hoz, és török megszállást eredményez.⁷ Báthori Zsigmond július végén bejelentette lemondását unokabátyja, Boldizsár javára, de augusztus közepén visszatért, elfogatta az ellenzék vezetőit, és tárgyalás nélkül kivégeztette őket.⁸ Zsigmond első lemondása és gyors visszatérése mögött belső hatalmi elmentések húzódtak a „háborús párt” és az Erdélyt féltő „törökpárti” ellenzék között. Mivel Győr 1594-es elfoglalásával közel került a török Bécshez, Erdély és a román vajdaságok elszakadása külpolitikailag fontos volt, hiszen a Porta az elpártolt vazallusok ellen fordult. A kockázatot egyelőre ellensúlyozták a diplomáciai-katonai sikerek. Az 1595. januári első prágai egyezményben Rudolf császár, magyar király elismerte Erdély önállóságát, Zsigmond fejedelmi (*princeps*) címét, és lemondás esetén az oppelni hercegséget ígérte Zsigmondnak.⁹ A szövetséget Habsburg Mária Krisztierna és Zsigmond házasságkötése pecsél-

lélektani jellemzésére vö. még: Makkai László: *Erdély története*. Budapest, 1944. 302–303., 314. A sikertelen házasság után Zsigmond „lelkileg és idegileg összeomlott, kapkodó intézkedéseivel szétzilálta országa belső rendjét”. Vö.: Benda Kálmán: *Erdély végzetes asszonya. Báthory Zsigmondné Mária Krisztierna*. Budapest, 1986. 77. „Beteges természetű és állhatatlan” jelzőkkel illeti Zsigmondot Szilas László: *Alfonso Carrillo Erdélyben (1591–1599)*. Budapest, 2001. 7. „Hisztérikus és kiszámíthatatlan cselekedeteivel, ismétlődő lemondásaival és visszatéréseivel összezavarta országa életét és belső rendjét, szétzilálta szövetségeit.” Oborni: *Erdély fejedelmei*, 56.

⁶ Oborni: *Erdély fejedelmei*, 43–44., 46–48.

⁷ Sinkovics István, in: Magyarország története tíz kötetben, III/1. Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1985. (a továbbiakban: Magyarország története III/1.) 662.

⁸ Baranyai Decsi János magyar históriája, 169–174.; Bethlen Farkas: *Erdély története IV*. Báthory Zsigmond uralkodása (1594–1597) VIII–IX. könyv. Fordította Kasza Péter – S. Varga Katalin. Szerkesztette Jankovics József, a jegyzeteket írta Kruppa Tamás. Budapest, 2006. 76–84.; MNT V. 502–504.; Makkai: *Erdély története*, 307–309.; Demény Lajos: *A székelyek és Mihály vajda*. Bukarest, 1977. 19–20.; Lele József: *Erdély a 15 éves háborúban és a Porta*. Aetas, 6. évf. (1981) 3'. sz. 107–109.; Nagy: *A orosz hírű Báthoriak*, 106–112.; Benda: *Erdély végzetes asszonya*, 21–25.; *Erdély története három kötetben. I. kötet, A kezdetektől 1606-ig*. Szerkesztette Makkai László – Mócsy András. Budapest, 1988.³ (a továbbiakban: Erdély története I.) 524–526.; *Magyarország története III/1.*, 663.; Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000. 145–147.; Szilas: *Alfonso Carrillo Erdélyben*, 59–67.; Oborni: *Erdély fejedelmei*, 48–50.

⁹ Az 1595. január 28-i prágai szerződésre lásd: Goos, R. (Hg.): *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen*. Wien, 1911. 226–231.; *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Szerk. Szilágyi

telte meg. A fejedelem havasalföldi hadjárata során várakat vett vissza a töröktől, Gyurgyevónál győzelmet aratott Szinán nagyvezír felett.¹⁰ Zsigmond a kereszténység hőségének érezhette magát.

A keresztény sikerekre válaszul a Porta nagyszabású hadjáratot indított, melynek élére az új szultán, III. Mehmed állt. Erdély visszaszerzése és Bécs ostroma egyaránt felmerült, végül mindkettő elmaradt, és Egert foglalta el a szultáni sereg.¹¹ A vár eleste után egyesült a Miksa főherceg vezette császári-királyi sereg és a Báthori Zsigmond irányította erdélyi had, amely október 26-án Mezőkeresztesnél megmérkőzött a szultáni haddal, de a kezdeti sikeres hadműveletek után végül is vereséget szenvedett a szövetséges sereg.¹² Báthori Zsigmond próbált ezek után ügyesen lavírozni a két hatalom között. Kihasználva a portai háború- és békepárti frakcióharcokat, Erdély és saját számára kedvező, sőt szinte teljesíthetetlen békefeltételeket szabott. Követelte a Szulejmán kori állapotok visszaállítását, Erdély határait a Tiszáig és a Dunáig szerette volna kiterjeszteni, visszakövetelte Gyulát, Jenőt és Temesvárt, továbbá az adó leszállítását kérte tizenötezer aranyról ötezer aranyra.¹³ Hamarosan bekövetkezett azonban Zsigmond második lemondása, amelyet a katonai vereségek (Temesvár sikertelen ostromai, Mezőkeresztes), a diplomáciai erőfeszítések, továbbá házasságának és dinasztia-alapításának lelki és fizikai okokból származó kudarcai váltottak ki. Kortárs források szerint a fejedelem úgy vélte, hogy a törökkel szemben nem tudja megvédeni országát, viszont Rudolf császár képes lesz rá. Saját jövőjét buzgó katolicizmusa és nehezen megélt házassági kudarca miatt egyházi pályán képzelte el.¹⁴ Az 1597 végén megkötött második prágai szerződésben az oppelni hercegségen kívül ötvenezer aranyat kapott kárpótlásul. Zsigmond az 1598. áprilisi országgyűlésen mondott le.¹⁵ Második távolléte sem volt hosszú, hiszen augusztusban már visszatért az oppelni hercegségből, és visszavette a

Sándor. III. 1576–1596. Budapest, 1877. 345–346.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 165–166.; Szilas: *Alfonso Carrillo Erdélyben*, 69.

¹⁰ A havasalföldi hadjáratra lásd: Demény: *A székelyek és Mihály vajda*, 54–63.; *Erdély története I.*, 527.; *Magyarország története III/1.*, 666–667.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 182–185.

¹¹ Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 186–190., 196–199.

¹² Egyértelműen oszmán győzelemként értékeli Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 203–262. Oszmán kudarcként, szerencsés megmenekülésként említi Kelenik József, bár a végső keresztény vereséget szinte kényszerűen elismeri. (Kelenik József: *A mezőkeresztesi csata* [1596. október 26.]. In: Hermann Róbert (szerk.): *Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái*. Budapest, 2003. 111–129.

¹³ Báthori Zsigmond fenti követeléseire: a fejedelem 1596. július 7-i levele Haszán pasa szerdárhoz, Kruppa Tamás: *Erdély és a Porta 1594–1597. évi béke alkudozásainak történetéhez*. Századok, 137. évf. (2003) 3. sz. 646–648.; vö. még: Báthori Zsigmond 1596. júliusi levele Ibrahim nagyvezírhez, in: Kruppa Tamás: *Okmányok és iratok a tizenöt éves háború történetéből (1594–1597)*. Levéltári Közlemények, 76. (2005) 2. sz. 61–62.; vö. még Ismeretlen beszélője az erdélyi követek portai tárgyalásairól, Konstantinápoly, 1597. április 28., in: uo. 71–73.

¹⁴ Alfonso Carrillo 1614-ben Sacchini páter kérdésére, hogy mi vitte rá a néhai Báthori Zsigmondot Erdély átadására a császárnak, azt felelte, hogy a fejedelem „országát azért adta át Rudolf császárnak, mert az nála erősebb lévén, könnyebben megvédehette a törökkel szemben”, bár ő próbálta erről lebeszélni. Vö.: Carrillo Alfonz jezsuita-atyja levelezése és iratai (1591–1618). Közrebocsátja Veress Endre. II. kötet. Budapest, 1943. 401–405. (256. sz. irat); a nagyhatalmú Don Guillén San Clemente, prágai spanyol követ 1598. január 3-i jelentése szerint a fejedelem képtelen a házassáletre, és Erdélyt nem képes megvédelmezni seregével, ezért hajlandó lemondani és átadni országát, vö.: Veress: *Carrillo Alfonz jezsuita-atyja levelezése*, 452–454. (291. sz. irat).

¹⁵ Makkai: *Erdély története*, 315–316.; *Magyarország története III/1.*, 673–674.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 379–383.

hatalmat. Zsigmond elégedetlen volt az oppelni viszonyokkal, a császár nem fizette ki a pénzt, a sürgetett válás és a bíborosi cím ügye sem haladt előre. Zsigmond hívei háttérbe szorultak, ezért a visszahívás kezdeményezői lehettek, de elsősorban Bocskai István állhatott e lépés háttérében. Erdély császári átvétele húzódott, Miksa főherceg nem vonult be Erdélybe, és addig Mária Krisztienna és a három királyi biztos kormányozta a fejedelemséget. A török Erdély átadása miatt az országra támadt, így Zsigmond visszatérése átmeneti megoldást jelentett. A fejedelem tárgyalt a törökkel, késleltette a támadást. Szaturdzsi Mehmed szerdár beérte néhány kisebb vár bevételével és Várad ostromával, amely török kudarcra zárult.¹⁶

Zsigmond visszatérése dacára tisztában volt azzal, hogy mind Erdély, mind saját helyzete meglehetősen reménytelen. Szamosközy szerint „látta, hogy sem az nimettel, sem az törökkel” jól nincsen, „mindenfelől ellenséget szerzett magának, nem hihette, hogy az nimet császárt megengesztelhesse; az törökkel nem akart megbékélleni”.¹⁷ Ekkor szinte mindenkit megtevesztetni akaró sakkjátszmába kezdett. Az erdélyi rendeket összehívta, és megbeszélte velük, hogy – visszatérve 1597 előtti politikájához – Erdélyt szuverén és Habsburg szövetséges uralkodóként fogja irányítani. Ebben a szellemben fogalmazott levelet küldött a császárhoz a Prágába delegált követekkel, Bocskai Istvánnal, Náprágyi Demeter püspökkel és Trausner Lukáccsal. A követeknek azonban titkos követutasítást adott, amely szerint nevében kössenek Rudolf császárral olyan szerződést, amelyben kedvezőbb feltételekkel, az oppeln-ratibori hercegségekhez csatolt cseh grófságok és ötvenezer forint évdíj fejében lemond Erdélyről.¹⁸ Zsigmond azonban olyan jelöltet talált a fejedelmi székbe Báthori András bíboros, warmiai püspök személyében, aki fent akarta tartani a dinasztia uralmát, élvezte Lengyelország támogatását, és számíthatott arra, hogy a Porta is elfogadja.¹⁹ Zsigmond vélhetően már 1598-ban erre a megoldásra jutott, maga András is arra kérte, hogy ne zárja ki a Báthori-családot a hatalomból.²⁰ Felmerült a történeti kutatásban, hogy azért Zsigmond tért vissza 1598 augusztusában és csak később hívta haza Andrást Lengyelországból, mert a bíboros éppen beteg volt, tehát nem tudta volna átvenni Erdély kormányzását.²¹ Valószínűleg Zsigmond sógora, Jan Zamoyski lengyel kancellár keze is benne volt ebben a felkérésben.²² 1599 februárjában Zsigmond behívta Andrást, és március végén a megyesi országgyűlésen átadta neki a hatalmat.²³ Zsigmond lemondása fejében évi huszonegyezer Ft-ot kötött ki, négy birtok tizedjövedelmét, megkapta a kért Beszterce helyett Vécs (Vech, Vethe) és Sajó várát, birtokok (Rusdi, Asszonyfalva, Bogáth, Ekemező mezővárosok) tizedjövedelmeit, továbbá András lengyel fennhatóság alatt levő poroszországi

¹⁶ Erdély császári kormányzására, Zsigmond 1598-as visszatérésére és háttérére lásd: Benda: *Erdély végzetes asszonya*, 60–68.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 383–387.

¹⁷ Szamosközy István *történeti maradványai I–IV. kötet*. 4. kötet, Vegyes följegyzések. 1542–1608. Kiadta Szilágyi Sándor. Budapest, 1880. 89–90.

¹⁸ Szamosközy István: *Erdély története 1598–1599, 1603*. Fordította Borzsák István. Budapest, 1977. 162–164.; Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól írt krónikája*, 317–318.; *Magyarország története III/1.*, 677.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 388–389.

¹⁹ *Erdély története I.*, 529.; Szilas: *Alfonso Carrillo Erdélyben*, 101. A törökkel való kiegyezést ellenző Carrillót nem avatta be Zsigmond terveibe, hanem Kolozsvárra küldte.

²⁰ MNT V: 542.; Makkai: *Erdély története*, 317.

²¹ Horn Ildikó: *Báthory András*. Budapest, 2002. 210.

²² *Magyarország története III/1.*, 677.

²³ Carrillo 1599. április eleji jelentése a spanyol udvarnak Madridba a Zsigmond 1598. augusztusi visszatérésétől 1599. márciusi lemondásáig terjedő erdélyi eseményekről, Veress: *Carrillo Alfonz jezsuita-atyja levelezése*, 271–274. (256. sz. irat)

(warmiai püspöki) birtokait.²⁴ Utóbbi helyre visszavonulni szándékozott mint bíboros, szerepet cserélve unokabátyjával. Jóllehet a korábbi történetírásban felmerült, hogy Zsigmond csupán ki akart békülni András bíborossal, és csak később fogalmazódott meg benne a gondolat, hogy átadja fejedelmi székét neki,²⁵ valójában Zsigmond harmadik lemondása egyértelműen a fejedelem jól átgondolt „sakkhúzása” volt. Mivel csalódott a császársban, úgy vélte, hogy Erdélyt és saját jövőjét is így biztosíthatja. 1599. március 21-re hívta össze a rendeket Medgyesre, és az előző lemondásaihoz hasonlóan jól előkészítette a terepet. Katonaságot vont össze az országgyűlés színhelyén, amivel megfélemlítette a korlátozott számban meghívott rendeket.²⁶ Mielőtt bejelentette volna lemondását András javára, a rendekkel rehabilitáltatta az 1594-ben elítélt Báthory-testvéreket, a megölt Boldizsárt, valamint Istvánt és Andrást.²⁷ Zsigmond ezután jelentette be lemondását András bíboros javára, akinek erőnyeit röviden méltatta, kiemelve azt, hogy érett koránál és bölcsességénél fogva alkalmas lesz arra, hogy „békét és nyugalmat” szerezzen hazájának, Erdélynek. Szamosközy szerint lemondását röviden azzal indokolta, hogy a körülmények, a súlyos helyzet kényszerítette erre, tudván, hogy „ennyi gonddal elhalmozva, gyakori betegséggel küszködve” nem képes a „nehézségek közé sodródott ország terheinek hordozására.”²⁸ Zsigmond rendekhez szóló érvelésében az ország nehéz helyzetére és saját betegségére hivatkozott, de nem tért ki arra, hogy e váltástól külpolitikai fordulatot remél, lengyel és portai elismerést, támogatást. Egy jelentés szerint március 29-én történt a hatalom átadása Andrásnak,²⁹ ekkor iktatták be az új fejedelmet. Zsigmond VIII. Kelemen pápához intézett április 6-i levelében hangsúlyozta, hogy a legnyomósabb köz- és magánokok miatt mondott le a fejedelemségről, amelyet mindenki egyetértésével adott át szeretett testvérének, a bíborosnak. Utalt arra, hogy az országot mindenfelől fenyegető veszélyek közepette az ország lakóinak nyugalmat és érdekeinek védelmét tartotta szem előtt.³⁰

Zsigmond második emigrációs időszakos elején, 1599 áprilisától június-júliusig új, erdélyi birtokain időzött. E körülbelül két-három hónapos időszakról jobbára kortársai sem vagy csak nagyon röviden emlékeztek meg. Bocskai István 1599. június 5-i levelében azt írta Pezzennek és Barvitiushnak, hogy míg az új fejedelem (Báthori András) csapatait Kolozsvár közelében tartja táborban, ő pedig tanácsosaival és néhány más emberével a városban tartózkodik, „Zsigmond [...] a vécsi várban időzik övével”.³¹ Isolano gróf feljegyzéseiben azt

²⁴ Istvánfi Miklós: *Magyarország története 1490–1606*. 1. kötet. Fordította Vidovich György. Debrecen, 1867–1868. 814.; Istvánffy Miklós *magyarok dolgainról írt históriája*, 318.

²⁵ Lásd például: Szilágyi Sándor: *Erdélyország története tekintettel művelődésére. I–II*. Pest, 1866. I. 461.

²⁶ Szamosközy: *Erdély története*, 177.

²⁷ Szamosközy: *Erdély története*, 178.

²⁸ Szamosközy: *Erdély története*, 181–182.

²⁹ Hoffkirchen jelentése szerint „den 29 Marty auf den Landtag ... Sigismund Battory habt seinen Vetten Cardinal Andreas das ganze Landt und Fürstenhumb übergaben”. Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Haus- Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Turcica (Türkei) Karton 82 (1599- Okt–Dez.) fol. 232r (sine dato); vö.: Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 391. 85. jegyzet

³⁰ Báthory Zsigmond 1599. ápr. 16-i levele VIII. Kelemen pápához, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Veress-hagyaték, M 491. 317–318.; vö.: *Erdély és a Szentzsák a Báthory korszakban. Kiadatlan iratok (1574–1599)*. Sajtó alá rendezte Kruppa Tamás. Szeged, 2004. 184–185.

³¹ Bocskai 1599. június 5-i levele Bartholomeus Pezzennek és Johannes Barvitiushnak Szentjóbbról: *Bocskai István: Levelek*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Benda Kálmán. Budapest–Bukarest, 1992. (a továbbiakban: Bocskai, *Levelek*) 13. sz. 31–32.

említette meg, hogy Zsigmond „bejelentette lemondását, majd átment Lengyelországba a bíboros birtokaira, kevéssel utóbb pedig felesége is elhagyta az országot, és visszament Horvátországba [sic!]³² Valójában Mária Krisztierna már április végén elhagyta Erdélyt, jóval Zsigmond távozása előtt, és Stájerországba ment vissza. Illésházy István hasonlóképpen arról emlékezett meg, hogy lemondását követően Zsigmond „ő maga mene Lengyelországban”.³³ Istvánffy Miklós leírása szerint Zsigmond lemondása után „az országot gyorsan elhagyván, Moldván át Lengyelországba, Zamoyskihoz ment, ki előbb nővérét, Grizeldát tartotta nejlül”.³⁴ A kortárs Szamosközy István szerint Zsigmond ráruházván a hatalmat a kardinálisra, megtartván ugyanakkor címeit, elbúcsúzott tőle, „nem sokáig időzve itt és ott Erdélyben, nem sokkal felesége távozása után” Lengyelországba vonult.³⁵ Ennek megfelelően a történeti kutatásban sem nagyon hagyott nyomott Zsigmond erdélyi időzése április és július között. Horváth Mihály azt említette meg, hogy „Zsigmond is nem sokára sógorához, Báthory Grizeldisz férjéhez, Zamoyski kancellárhoz – Lengyelországba menekült a ki-törni készülő vihar elől”.³⁶ Szilágyi Sándor utalt rá, hogy „még egy ideig az országban maradt, s azután Lengyelországba bujdosott”.³⁷ Acsády Ignác azt írta, hogy Zsigmond „még egy ideig Erdélyben maradt s csak a nyáron távozott Lengyelországba”.³⁸ Bánlaky József megemlítette, hogy Zsigmond március 29-i lemondása után „nyáron sógorához, Grizeldisz férjéhez, Zamoyski krakkói kancellárhoz Lengyelországba ment, ahol magát a prágai udvar ármányai elől biztonságban vélte”.³⁹ Hasonlóképpen csak Zsigmond Lengyelországba távozásáról emlékezett meg Sinkovics István.⁴⁰ Legújabban Horn Ildikó kifejtette, hogy Báthori András, az „új fejedelem helyzetét nehezítette, hogy nem maradhatott négy szemközt országával, mert Báthory Zsigmond még júniusban is Erdélyben vendégeskedett, utazgatott, bejárta az unokatestvérétől kapott birtokokat.”⁴¹ Magam is csak utalásszerűen említettem Báthori Zsigmond erdélyi tartózkodását Vécsen.⁴²

Zsigmond lemondása utáni erdélyi tartózkodásának alapvetően két oka volt. Az egyik az lehetett, hogy Lengyelországba való távozása előtt válását is szeretne volna elintézni, egyszerűs mind volt feleségét összeboronálni unokabátyjával, a bíboros-fejedelemmel.⁴³ Bár a prágai udvar ezt ellenezte, és Mária Krisztierna el is hagyta Erdélyt, a bíboros-fejedelem további tárgyalásokat folytatott erről. A házasságot augusztusban érvénytelennek mondta ki a pápa, ami lehetőséget teremtett András számára, jöllehet a későbbi fejlemények a bíboros fejedelem tervezett házasságát megghiúsították. Zsigmond ugyanakkor megkapta a tonzúrát és a kisebb szentségeket, ami tervezett egyházi pályafutása előtt megnyitotta az

³² Benda Kálmán: *Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi háborúról 1594–1602*. Hadtörténelmi Közlemények, 30. évf. (új) (1983) 4. sz. 666.

³³ *Illésházy István nádor följegyzései, 1592–1603*. Közli Kazinczy Gábor. Pest, 1863. 56.

³⁴ Istvánffy: *Magyarország története*, 814.; vö. még más fordításban (Tállyai Pál) *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája*, 319.

³⁵ *Szamosközy István történeti maradványai 1566–1603*. Kiadta Szilágyi Sándor. 2. kötet 1598–1599. Budapest, 1876. 243.

³⁶ Horváth Mihály: *Magyarország történelme. III*. Pest, 1861. 364.

³⁷ Szilágyi: *Erdélyország története, I.*, 462.

³⁸ MNT V. 543.

³⁹ Doberdói Bánlaky (Breit) József: *A magyar nemzet hadtörténelme*. 14. rész. Budapest, 1940. 285–286.

⁴⁰ *Magyarország története III/1.*, 677.

⁴¹ Horn: *Báthory András*, 212–213.

⁴² Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 392.

⁴³ Benda: *Erdély végzetes asszonya*, 68–70.; Horn: *Báthory András*, 213–215.

utat.⁴⁴ A másik ok, amiért Zsigmond nehezen hagyta el Erdélyt, az itteni, Andrásról átvett birtokainak megtekintése, saját jövőjéről való gondoskodás volt.

Új erdélyi birtokai közül az András által neki átengedett vécsi várból írta június eleji leveleit a fejedelemnek. E levelek tükrözik levélírójuk lelkiállapotát: lendületesen fogalmaz, gyakran keveri a latint és a magyart. Zsigmond rendkívül előzékenyen viselkedett unokabátyjával, alattvalói engedelmességét sűrűn emlegetve. Ugyanakkor megtartotta és használta is aláírásában saját fejedelmi címét (*princeps*), tehát unokabátyjával megegyező titlust használt lemondása ellenére. Önmagát emellett testvérnek és szolgának/szolgálonak (*frater et servitor*) is nevezte.⁴⁵ E levelezés kapcsán az a benyomásom, hogy Zsigmond minden hajlékonysága, simulékonysága ellenére tanulni igyekezett új szerepét, ami nem lehetett könnyű, mert hozzászólt, hogy ő irányítja az eseményeket. Az is érezhető, hogy szeretne volna András politikáját befolyásolni, ezért egyfajta tanácsadói szerepkörbe búj. Hangsúlyozni igyekezett azt, hogy ezt éppen fejedelmi parancsra, kérésre teszi, jóllehet, azt írta, hogy „higye Felséged igen vile subiectum (hitvány alany) uagyiok az felségednek ualo tanach adasra”.⁴⁶ Valójában Zsigmond a politizálásról egyáltalán nem mondott le, sőt kifejezetten azt lehet érezni, hogy szinte mindenbe beleszólt, ami vélhetően terhes lehetett a bíboros-fejedelem számára. Hangsúlyozta ugyanakkor, hogy bízik unokabátyja bölcsességében és szorgalmában.⁴⁷ Kifejezte reményét, hogy „az török követnek ide az Fel(seged) orzagaban iöветеle legien meg maradando bekessegnek fundamentoma”.⁴⁸ Zsigmond tehát remélte, hogy András személye meghozza a törökkel való megegyezést, Erdély nyugalma, békességét. Valóban, több török követ is érkezett (Musztafa és Hüszein csausok) András-hoz, aki igyekezett Zsigmondhoz hasonlóan biztosítani Erdély érdekeit; a jelen határok (például Lippa és Jenő) megtartását, az adóhátralék elengedését.⁴⁹ Zsigmond közbenjárt párthívei érdekében is. Így például 1599. június 1-jei levelében kérte, hogy „mivel (az en iteletem zerent) melto dologban talallia meg fel(segedet) Ördög Boldisar, fel(seged) enis könörgök mellette legien fel(seged) kegielmes tekinteti rea, hogy se az ő igassagaban (ha valami uagion) se en ki felsegednek ualo törekedsemben meg ne fogiatkozzam, kit enis telles eiletemben zolgalhassak meg fel(segednek)”.⁵⁰ Zsigmond udvari familiárisát, peleskei Eördög Boldizsárt támogatta személyes kérésével, akit később (1601–1602-ben) birtokokkal is megjutalmazott hűségéért.⁵¹

⁴⁴ Szilas: *Alfonso Carrillo Erdélyben*, 102.

⁴⁵ Lásd például: Zsigmond 1599. június 1-jei levele András fejedelemhez, HHStA Ungarische Akten, (Hungarica) Allgemeine Akten (a továbbiakban: HHStA Hungarica) Fasc. 134. fol. 30 r.

⁴⁶ Zsigmond 1599. június 3-i levele András fejedelemhez, HHStA Hungarica, Fasc. 134. fol. 45v.

⁴⁷ „felseged prudentiaja és industriája”, vö.: Báthori Zsigmond 1599. június 1-i levele András fejedelemhez, vö. HHStA Hungarica, Fasc. 134. fol. 30 r.

⁴⁸ Báthori Zsigmond 1599. június 1-jei levele András fejedelemhez, HHStA Hungarica, Fasc. 134. fol. 30 r.

⁴⁹ Vö.: Tóth: *A mezőkeresztési csata*, 392–394.

⁵⁰ Zsigmond 1599. június 1-jei levele András-hoz, HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 32 r.

⁵¹ Peleskei Eördög Boldizsár udvari familiárisnak Myragh/Mirag nevű birtokot adományozta Zsigmond fejedelem, amely Belényes mezővároshoz tartozott, továbbá Belényesen levő nemesi udvarházat, egy Gyulafehérvár szélén levő sarokházat és egy Keövy nevű (Arad megye) birtok mindenféle tizedét. Vö.: *Erdélyi fejedelmek királyi könyvei I. 1569–1602. Erdélyi történelmi adatok VII. 4. Báthori Zsigmond királyi könyvei 1582–1602.* Mutatókkal és jegyzetekkel ellátva a regesztákat készítette Fejér Tamás – Rács Etelka – Szász Anikó. Kolozsvár, 2005. 1688., 1689., 1729., 1730., 1806., 1975., 1983., 2012., 2013., 2014. sz. regeszták (1601–1602)

Zsigmond két június eleji levelében is említésre kerül nagybátyja, Bocskai István személye, akivel a bíboros-fejedelem szemben állt, elsősorban bátyja, Boldizsár 1594-es halála miatt, amelyet elsősorban neki rótt fel. András fejedelem Bocskait „németpártinak” tekintette és a császár kiszolgálójának.⁵² Az egyik levelet Bocskai felesége (Hagymásy Kata) kérésére írta meg Zsigmond, kérve a fejedelem bocsánatát, és hangsúlyozva azt, hogy „*non tam libenter quam reverenter*” (nem annyira szívesen, mint tiszteletből) vállalkozott erre, de „ennek a levélnek meg írasara is ő maga iüven ide” (ti. Vécsre – T. S. L.). Bocskainé két dologban kérte Zsigmond közvetítését. Az egyik az, hogy „ha valami nehessége vagy az urara vagy o rea volna, Felséged haragiat venne el rollok”. Bocskainé egyrészt abból következett András fejedelem neheztelésére, hogy „Somlyon borat is kit hazai szüksegere küld volt ki meg tartóztattak volna”, azaz az urának küldött bort visszatartották. Másrészt Bocskainé azt hallotta, hogy „mind uraval egyetemben elsőköt nevet költöttek volna”, azaz azt híresztelték róla és férjéről, hogy elpártoltak, elsöktek volna. Ezt Bocskainé cáfolta, azt mondta, hogy ő erre nem is gondolt, férje pedig a fejedelem „engedelméből ment volna fel”, azaz hagyta el Erdélyt. Bocskainé kérte a fejedelmet, hogy „ha ez után ő felöllök afféle hir futamodnek”, ne higgye el, és őket „az uraval alazatos igaz hiuinek tarcha”. Bocskainé tehát próbálta az ekkor Erdélyen kívül, partiumi váraiba húzódo férje felől András haragját elhárítani, jöllehet Bocskai és András ellentétét sem ő, sem pedig Zsigmond nem oldhatta fel. Bocskainé abban is Zsigmond közbenjárását kérte, hogy András fejedelem engedélyével Varkoch Miklóssal kötött első házasságából származó fiának, Varkoch Györgynek Magyarországra pénzt küldhessen, mivel fiának sok fogyatkozása, kára van „Zólyomi Miklós miatt, valamint a sok dúló fosztogató németektől, mind az töröknek s tatarnak és gondviseletlen szolgainak miatta”. Fia kapcsán azt is megemlítette Bocskainé, hogy fiának van egy egyedülálló „asszoni allat” rokona (unokatestvére) Sziléziában, aki rendelkezni akar vagyonáról, kizárva a jogos örökségből fiát, ezért is akar neki pénzt küldeni, hogy ezt felhasználhassa öröksége megszerzésére.⁵³

Egy másik, András fejedelem levelére írt, június 3-ai válaszlevelében is kitért Zsigmond Bocskai személyére. Bocskai Erdélyből való kimeneteléről úgy vélekedett, hogy az részben valóban fejedelmi engedéllyel történt, azzal az indokkal, hogy „nemet csaszart hiti es kötelessége felöl, vagy embere altal vagy maga személye szerent megtalalhatna”. Zsigmond úgy vélte azonban, hogy ez a kimenetel olyan „hirtelen és fonák módon” (*repente et prae-postero modo*) történt, hogy oka nyilvánvalóan a félelem lehetett.⁵⁴ Szerinte Bocskai félhet a németektől,⁵⁵ magától a fejedelemtől⁵⁶ vagy pedig rosszakaróitól.⁵⁷ Szerinte ez utóbbiak, a rosszakarók, a „sok árulkodó emberek” szították a viszályt Bocskai és András fejedelem között, mert „mind Felséged felölle, mind Felséged felöl ő neki ollickat költöttek és montak, kit Felséged sem ő sem hogy cselekette volna vagy monta volna, de soha sem

⁵² Oborni: *Erdély fejedelmei*, 63., 66.

⁵³ Zsigmond 1599. június 1-jei levelére vö. HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 28r-v

⁵⁴ Zsigmond 1599. június 3-ai levelére Andrásához, HHStA Hungarica, Fasc. 45r7r.: „okat egyebet az felelemnel nem latok”. 45r

⁵⁵ Uo. 45r „mert gondolhatta mind az németnek erre az orszagra valo dühösségét, es maganak nemethez ualó kötelességet”

⁵⁶ Uo. 45r „propter meram in animo illius diffidentiam nem látok [annak lelkében levő pusztá bizalmatlanságon kívül]”

⁵⁷ Uo. 45 r. „odia autem malevolorum [a rosszakarók gyűlöletét] kiket mind ő maga magának mind pedig ulla data causa [semmilyen adott okkal] conciliált volt maganak”

gondoltais”.⁵⁸ Ráadásul Bocskai „panaszalkodásit és szavait mind Felségednek ő neki, mind az ő sápolodását Felségednek meghozván”, ez lehetett az oka „ily módnélkül való ki menetelinek”.⁵⁹ Zsigmond tehát vele és politikájával éppen 1599-ben szembekerülő nagybátyját bizonyos fokig mentette, amikor rosszakaróinak tulajdonította a fejedelemséggel való konfliktusát. Az óvatosság jegyében azonban azt is írja, hogy ha „én felséged volnék [...] mindjárt varaiban emberimet bochatanam,” azaz megszállná Bocskai partiumi várait, „megizennem nekik az Bochkai uram cselekedetét és miuvelhogy immar fel(segednek) hitese az zolgai, hitekre es kötelességekre emlekeztetuen őket”.⁶⁰ Sajátságos, hogy Zsigmond itt azt a módszert ajánlja pusztán a gyanú (Habsburg-pártiság?) alapján unokabátyjának nagybátyjával szemben, amelyet majd Giacomo Barbiano, Belgiojoso grófja, a kassai főkapitány 1604. október elején fog alkalmazni a gyanúba került (török-pártiság) Bocskai ellen, partiumi, bihari várainak megszállását. E levelében András fejedelemnek általános tanácsokat is ajánlott Zsigmond. Legfőbb tanácsa az volt, amelyet Bocskai esetében konkretizált, hogy „*nilh credendo atque omnia cauendo*”, azaz „semmit se higgyen, és mindenben óvatos legyen”, s persze alaposan tájékozódjon, mielőtt döntene. Indoklásul hozzátette, hogy ha „az erdély embereket nem esmernem az udvarnak allapathiat nem tudnam, az fejedelmek infelicitassat (szerencsétlenségét) nem ertettem vollna, ezeket nem irnam”.⁶¹ Zsigmond tehát saját tapasztalatai alapján ajánlotta a fokozott elővigyázatosságot András fejedelemnek. Sajátságos, hogy éppen a kortársai által állhatatlannak tartott Zsigmond utalt az erdélyiek megbízhatatlanságára. Erdélyt kiszámíthatatlan „Tündérországnak” tekintették már a 16. század közepén, Fráter György hintapolitikája idején. Ugyanakkor a partiumi váraiban (Sólyomkő, Szentjobb és Kereki) meghúzódó Bocskai alig fél évvel később David Ungnadhhoz írt levelében unokaöccséhez hasonlóan utalt az erdélyiek sajátosnak tekintett erkölcsre és természetére. Bocskai idézte sógora, Báthori Kristóf erdélyi fejedelem (1576–1581), valamint öccse, Báthori István erdélyi fejedelem (1571–1575) és lengyel király (1576–1586) szavait: „Ha erdélyi emberrel beszélsz, mindig gondold rá, hogy erdélyivel van dolgod; ha ugyanis ezt állandóan szem előtt tartod, akkor kitűnően használsz mind a mi ügyeinknek, mind a sajátjaidnak”.⁶² Mindezek azt mutatják, hogy az erdélyiek sajátos mentalitását a Magyar Királyságból származó politikusok, mint Báthori István, Bocskai István vagy éppen Báthori Zsigmond megértették ugyan, de teljesen nem tudták elfogadni, még ha jómaguk is alkalmazták ezt a szeszélyesnek tűnő, a két nagyhatalom közti helyzetet tükröző „hintapolitikát”.

Zsigmond tudatosan szívélyes viszonyt igyekezett ápolni unokabátyjával, András bíboros-fejedelemséggel. Ezt jelzi, hogy olyan apró figyelmességre is telt Zsigmondtól, hogy június 9-i levelében jelezte: „ez elől erő cheresnieben küldök az az minemüt it az vechi iozagban talaltatnak”.⁶³ Zsigmond e rövid levelében utalt arra, hogy András fejedelem „paracholta vala, hogy ha ualami uy giuomolchöt talalnank ide”, küldjenek neki. Eddig azonban nem tudott eleget tenni a kérésnek, mert „it az en foldemen sem termettek, olliak sem uoltak mint ot Colosuarat”. A most küldött ajándék cseresznyével kapcsolatban is megállapítja Zsigmond, hogy tudja, „ot [ti. Kolozsvárott – T. S. L.] immar iobbak uadnak, hanem chak hogy

⁵⁸ Uo. 45r

⁵⁹ Uo. 45r

⁶⁰ Uo. 45v, 47r

⁶¹ Uo. 45v

⁶² Bocskai István 1600. jan. 23-i levele David Ungnadnak, Bocskai, Levelek 30. sz. 70.

⁶³ HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 72r; e levélre utaltam röviden, vö.: Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 392. 90. jegyzet

a fel(seged) parancholattthianak ualo engedelmemet megmutathassam”.⁶⁴ Zsigmond e levele is kiválóan illusztrálja, hogy a volt fejedelem roppant szívélyesnek és alkalmazkodónak mutatta magát, vélhetően azért is, mert a szerződésben megkapott erdélyi birtokait csak most vette át, lengyelországi birtokait pedig csak ezután óhajtotta átvenni. Így mindenképpen rászorult András fejedelem támogatására és jóindulatára, amelyet e kedveskedésekkel is próbált elnyerni.

Zsigmond 1599 nyarán, valamikor júniusban hagyhatta el Erdélyt.⁶⁵ Először a nagyte-kintélyű Jan Zamoyski kancellárhoz, testvére, Grizeldis férjéhez ment, és csak utána vonult Poroszországba, András lengyel birtokaira.⁶⁶ 1599. július 5-én Lavoczkaról írt András fejedelemnek. Megírta, hogy embere, Székely Miklós holnap megy a kancellárhoz, Zamoyskihoz. Bizonytalan volt még ekkor abban, ahogy írta, „megyek-e ki Lengyelországból avagy nem”. Hozzátette azt, hogy „inkább hiszem, hogy vagy Danckában (Gdansk) vagy valamellik várában Felségednek leszen lakásom”, illetve utalt arra, hogy talán „Prussiában” (Poroszországban) megtelepedik.⁶⁷ A nyugtalan Zsigmond vágyott valami állandóságra, ez fejeződik ki óhajtásában, hogy „ha pedig valami helyecskét, hazát találnék,” és „ha eccer le tehetném magam”, nem vándorolnék „imide-amoda”.⁶⁸ Kérte arra is András fejedelmet, hogy rabjait illetően Bodoni Istvánnal, a vécsi várnaggyal sürgősen üzenjen, és „a két rab sarczat komputalvan egy summában ötven ezer magyar tallérta hattam vala”.⁶⁹ A két török rab váltságdíja komoly összeget tett ki, amire Zsigmond bizonytalansággal számított. Szamosközy István úgy tudta, hogy Zsigmondnak jelentős, kétszázezer forintnál is több értékű kincse (ezüst csebrek) volt Vécsen Bodoni István keze alatt.⁷⁰ Gyanítható, hogy új helyzetében sem érezte jól magát a nyugtalan exfejedelem. Szamosközy ugyanis megemlíti egy levelet, amelyben Zsigmond többek között megírta Andrásnak, hogy „én immár eleget bújdosom, és haza is szállhatnék”.⁷¹ Szamosközy szerint András bátyja, István erre megjegyezte, hogy „abban ez és ez legyen, ha semmi kél; mi is eleget bujdosánk, nyugodni is akarnánk utána”. Ezért megparancsolták a huszti várórségnek, hogy ha jönne Zsigmond, fogják el. Sőt állítólag Szilvási Boldizsárt el is küldték „in Prussiam, hogy módot keresne benne, és Zsigmondot azon légyen minden okon, hogy elveszesse valamint lehet”.⁷² Amennyiben e történet egyáltalán helytálló, a címeit megtartó, András porosz birtokain megtelepedő Zsigmond fontolgathatta a visszatérést ezúttal is, 1599 őszén.

Nem lett azonban Zsigmond esetleges visszatéréséből konfliktus, mivel András bíboros-fejedelem csak rövid ideig tudta elhárítani Erdély felől a támadást. Alkudozott a törökkel, de a császári féllel is. Rudolf császár azonban nem akart tárgyalni a bíborossal, Malaspina pápai nuncius is hiába közvetített. A bíboros-fejedelem hatalmának megdöntésére utasítást kapott Giorgio Basta kassai főkapitány-helyettes, és erre készült a birtokaitól megfosztott, sértett Bocskai István is, aki zsoldosokat toborzott. Leggyorsabban azonban Vitéz Mihály

⁶⁴ Uo. 72r

⁶⁵ Szamosközy István történeti maradványai, II., 243. „adulta omnino aestate in Poloniam ...se recepit”

⁶⁶ Szamosközy István történeti maradványai, II., 243–244. „Ac primum ad Ioannem Zamoscium, cancellarium eius regni...se contulit. Inde in Prussiam ac nescio alio qui evagatus.”

⁶⁷ HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 91r-v

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Szamosközy István történeti maradványai, IV., 91.

⁷¹ Szamosközy István történeti maradványai, IV., 91.

⁷² Szamosközy István történeti maradványai, IV., 91.

havasalföldi vajda reagált, aki úgy vélte, hogy Moldva után Havasalföldön is vajdacserét akar a lengyel érdekeket képviselő András fejedelem, és vagy István bátyját, vagy pedig Simion Movilát ültetik be helyébe. Így aztán Bastát be sem várva, preventív akcióra szánta el magát, október végén támadott. Az október 28-i sellenberki csatavesztés után Moldva felé menekülő András bíborost a csíki havasokban a Báthoriakat gyűlölő székelyek október végén megölték.⁷³

Erdélyben új helyzet állt elő, Mihály helytartói címmel átvette az Erdély feletti uralmat, névleg Rudolf császár-király nevében kormányozva – valójában saját hatalmi ambícióját kielégítve – az erdélyi rendek által elismert fejedelemként uralkodott. András haláláról gyorsan értesült Zsigmond. Mivel Poroszországban sem érezte magát jól, és az általa fejedelemmé tett András elbukott, úgy vélte, újfent szükség van arra, hogy visszatérjen, neki kell végrehajtani a portai vazallitáshoz visszatérő, lengyel támogatást élvező fordulatot. Személyes sérelem is érte rokona, András bíboros-fejedelem halálán túl. Mihály vajda ugyanis elkoboztatta Zsigmond birtokait, a vécsi várban talált kincsekre is rátette kezét, és Gyulafehérvárra szállította azokat.⁷⁴ Zsigmond felvette a kapcsolatot az erdélyiekkel, abban a reményben, hogy a maga pártjára tudja őket állítani Mihállyal, illetve Rudolf császárral szemben. Megbízottak és levelek útján kereste meg Erdély prominens személyeit, városait. Már 1599. december 29-én felkereste Bocskai Istvánt partiumi birtokain Zsigmond bizalmas embere, Huszár István. Bocskai azonnal igyekezett magáról elhárítani a gyanút, magának a császárnak és másoknak is hangoztatta, hogy az általa ismert követ nem hozott neki levelet Zsigmondtól, és hamar átadta őt Nyáry Pál váradi főkapitánynak.⁷⁵ Azt állította, hogy unokaöccse mindössze arra kérte, hogy ne nehezteljen rá, fogadja vissza „régfi atyafiságos” szeretetét, illetőleg segítsen abban, hogy újra élvezhesse a császár kegyét.⁷⁶ Elmentmond ennek, hogy maga Huszár 1600. január 9-i levelében arról számolt be, hogy „Bocskai uram jóindulattal viseltetik az én uram iránt, Nyáry uram nemkülönben”.⁷⁷ David Ungnad január 22-i és 23-i császárnak írott jelentéseiben kételkedését fejezte ki, hogy Bocskai ne kapott volna levelet Zsigmondtól, és utalt arra a feltűnő szívéllyességre, amellyel unokaöccse szolgáját fogadta, lakomát rendezett, amelyen együtt vigadtak Nyáry Pállal és Báthori Istvánnal.⁷⁸ Jóllehet Bocskainak lett volna oka neheztelni őt megtévesztő unokaöccsére, az óvatos bihari nagyúr nem zárkózott el Zsigmond közeledésétől, nyitva hagyta az utat visszatérése esetére, ugyanakkor a császár felé is fedezte magát, hangoztatva a császár iránti hűségét. Zsigmond ugyanakkor leveleket küldött Erdélybe, amelyekben hangsúlyozta trónigényét és a török szultán támogatását. 1600 végén felszólította az erdélyi rendeket, hogy „akaratotok felől bizonyossá tegyetek bennünket késedelem nélkül”, és utalt arra, hogy „az hatalmas török császár ereje velünk lévén, Erdélyt senkinek nem akarjuk engedni”.⁷⁹ Zsigmond több erdélyi várost, Besztercét, Kolozsvárt is hasonló tartalmú levéllel ke-

⁷³ Mihály vajda támadására és a sellenberki (sellemberki) csatára, András fejedelem halálára lásd: Demény: *A székelyek és Mihály vajda*, 87–98.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 396–399.

⁷⁴ Szamosközy István *történeti maradványai*, IV., 91–92.

⁷⁵ Oborni: *Erdély fejedelmek*, 68.

⁷⁶ Bocskai István 1599. dec. 30-i levelei Rudolf császárhoz, Johannes Barvitiushoz és Micatius Miklóshoz, 1600. jan. 23-i levele David Ungnadrak: *Bocskai, Levelek*, 55–60. (235. sz. levelek), 67–70. (30. sz.)

⁷⁷ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek IV. kötet*. Szerk. Szilágyi Sándor. 1597–1601. Budapest, 1878. 475.; vö. még: *Bocskai, Levelek*, 255. (Benda Kálmán jegyzete)

⁷⁸ Szádeczky Lajos: *Mihály havasalföldi vajda Erdélyben*. Budapest, 1882. 160–161.

⁷⁹ Szádeczky Lajos: *Erdély és Mihály vajda története, 1595–1601*. Temesvár, 1893. 398–399. (CVIII. sz. irat); Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 410–411.

resett meg. Ezekben hangoztatta, hogy bár „szerelmes atyafiának”, Báthori Andrásnak kezébe adta át hazáját, Erdélyt „az megh maradásra való okoknak kedvéért”, „tulajdon magunk iusta pretensionokról, sem magunkatt pretensioiatul meg nem fosztottuk volt”. Mindez azt jelentette, hogy a magát „természet szerint való fejedelemnek” tekintő Zsigmond lemondása ellenére jogos trónigényét fenntartotta, és most ezt érvényesíteni óhajtotta. Kijelentette, hogy „az Isten kegyelme és az hatalmas Teőreők császár erője velőnk levén Erdélyt senkinek nem akarjuk engedni”.⁸⁰ Zsigmond egyértelművé tette, hogy török támogatással óhajt visszatérni a trónra, mindez burkolt fenyegetést jelentett engedetlenség, ellenállás esetén. Zsigmond a reménybeli török támogatás mellett egyértelműen számíthatott az erdélyi Habsburg-uralmat ellenző sógora, Zamoyski kancellár támogatására.⁸¹ A lengyel kancellár politikájának lényege az volt, hogy Moldvában semmiképpen sem, de Erdélyben és Havasalföldön is veszélyes a Habsburg térnyerés, mert ürügyet szolgáltat a töröknek a fejedelemségek megszállására, és közvetlenül veszélyeztetheti Lengyelországot.⁸² Így Zsigmond lengyel támogatással és csapatokkal vonult Moldvába, és Jeremiás vajdával együtt Mihály ellen készülődött.⁸³ Mihály vajda 1600 májusában legyőzte Zsigmond és Jeremiás csapatait, elfoglalta Moldvát és Lengyelországba is benyomult.⁸⁴ Mihály vajda ellenfelei fellett aratott győzelméről Rudolf császárnak is beszámolt, és kijelentette, hogy „az egész tartományt [ti. Moldvát – T. S. L.] meghódítottam, és már birtokomban van”.⁸⁵ Mindez erőteljes lengyel válaszlépéshez vezetett. Zamoyski és Zsigmond augusztusban nagy sereggel vonult Moldvába, visszaiűtették a trónra Jeremiás vajdát.⁸⁶ A fellázadó erdélyiek és a velük szövetkező Basta kassai főkapitány szeptember 18-án a miriszlói csatában legyőzték és kiűzték Mihály vajdát.⁸⁷ Vitéz Mihály Havasalföldre menekült, ahol a lengyel csapatok több csatában legyőzték, és megszállták Havasalföldet. Nyáry Pál 1600. október eleji levelében megírta, hogy „Cancellarius, Zsigmonddal együtt, Moldvából Zekel Mojzes által, ki 10000 lengyelrel ment Erdélyben, azt izente, hogy az országot adgyuk lengyel királynak, ők mindenek ellen megoltalmazták, az törökkel is megbékéltetik, de ha németnek adják, tőzzel vassal, tatárral rajtok leszen”.⁸⁸ Zamoyski már ekkor fontolgatta, hogy beviszi a vele levő

⁸⁰ Zsigmond 1600. febr. 9-i levelére Besztercéhez, HHStA Hungarica, Fasc. 137. fol. 67r-v

⁸¹ Makkai: *Erdély története*, 327.

⁸² Vö.: *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája*, 339–340. Zamoyski kancellár szerint azt is említette levelében, hogy „Erdély Lengyelországnak legközelebb való kőfala, arraképest ő, s annak az országnak tanácsa neki azt adná tanácsul, hogy az égvén, Lengyelország is lángot ne vessen.”

⁸³ *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája*, 336. „Báthory Zsigmond az ő atyjával, ki egy volt atyafiának, cardinálnak öldöklését és Erdélybe való visszamenését kívánván, Zamoyskival tanácskozáván, tőle segítő népet és parancsolatot moldvai Jeromos vajdára vött vala, melyben hogy haddal annak mellette legyen, az hagyatik vala.”

⁸⁴ *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája*, 336.; Makkai: *Erdély története*, 325.; Demény: *A székelyek és Mihály vajda*, 117–119.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 405.

⁸⁵ Vö.: Mihály vajda 1600. május 23-i latin nyelvű levele Rudolf császárhoz, HHStA Hungarica, Fasc. 138. (Januar–Dezember) fol. 80r

⁸⁶ Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 408.

⁸⁷ A miriszlói csatára lásd: Szádeczky Lajos: *A miriszlói ütközet, az erdélyiek, Basta és Mihály vajda között*. Hadtörténelmi Közlemények, 1893. 425–455.; Demény: *A székelyek és Mihály vajda*, 119–131.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 407–408.

⁸⁸ Nyáry Pál 1600. október 3-i levele Hadadról Várday Katának: Benda Kálmán: *Nyáry Pál és Várday Kata levelezése 1600–1607*. Kisvárd, 1975. 10. sz. 17.

Zsigmondot Erdélybe, és trónra ülteti.⁸⁹ Erről egyelőre letett, Zsigmond Moldvában maradt, Jeremiás vajda őrizetében.⁹⁰ Erdélyi hívei 1601. február elején puccsszerű akcióval megválasztották fejedelemnek a lengyel–török támogatást élvező Zsigmondot. A kalandos életű fejedelmet meg kellett szöktetni moldvai házi őrizetéből, és 1601. március végén beiktatták.⁹¹

Zsigmond harmadik visszatérésével egyértelműen visszakanyarodott a háború előtti erdélyi politikához, a török vazallitás elfogadásához, amelynek következtében III. Mehmed szultán 1601 augusztusában szerződéslevelet, ahdnámét is küldött neki, elismerve fejedelemségét.⁹² A fejedelem kálváriája ezzel nem ért véget, hiszen Rudolf császár csapatokat küldött ellene Basta és Vitéz Mihály vezetésével, akik 1601. augusztus 3-án Goroszlónál legyőzték őt.⁹³ Zsigmond küzdött még egy ideig Bastával Erdély birtoklásáért, de a lengyelek a svéd háború miatt nem tudták támogatni, és a törökök is csak kisebb sereggel segítettek. Így Zsigmond belefáradt az eredménytelen harcba, 1602 tavaszán újabb egyezséget kötött Rudolf császárral, és júniusban végleg elhagyta Erdélyt.⁹⁴ Csehországi birtokain élt negyvenegy éves korában, 1613-ban bekövetkezett haláláig, és bár politikai konspirációkba később is belekeverték (előbb 1605-ben Bocskai ellen próbálták felléptetni ellenfejedelemtént Erdélyben, majd Báthory Gáborral szemben is próbálták kijátszani), e politikai akciókban, tervekben aktív részvételt már nem vállalt. 1611-ben felségárulással vádolták, és a prágai Hradzsínban tartották fogságban tizennégy hónapig.⁹⁵

Zsigmond bonyolult személyiség volt; nyugtalan, vibráló egyéniség, aki ugyanakkor időnként belefáradva a politikai manőverezésbe és kudarcaiba, nyugalomra is vágyott. Az ifjú fejedelmet kezdetben tanácsadói (Bocskai, Carrillo) befolyásolták, sőt irányították, de beletanulván a diplomáciába, egyre kevésbé hallgatott rájuk, és 1598 után egyértelműen függetlenedett tőlük. Fejedelmi tisztségét a közvélekedés ellenére komolyan vette, döntéseiben egyszerre mérlegelte a kereszténység, országa, dinasztíája és saját érdekeit. Döntéseit nézetem szerint fiatal kora ellenére egyáltalán nem kapkodta el, váratlannak tűnő lépései is valószínűleg átgondoltak voltak. Hintapolitikája Erdély helyzetéből fakadt, a két nagy birodalom között Erdély nem lehetett semleges és hosszú ideig önálló sem. Zsigmond először a császárral szövetséget kötött, átadta neki az országot, majd dinasztíája egy tagjára ruházta a hatalmat, hogy a török oldalán biztosítsa Erdélyt, végül újra maga próbálkozott ezzel. Zsigmond kísérletei szükségszerűen sorra kudarcot vallottak, de lényegében az összes lehetőséget kipróbálta. Báthori András és Vitéz Mihály hasonló hintapolitikára kényszerült. A Báthori Zsigmondot kezdetben követő és befolyásoló, szürke eminenciás szerepet betöltő Bocskai István, a Habsburg-szövetség képviselője később maga is a Habsburg-ellenes mozgalom (1604–1606) vezetőjévé és török vazallus uralkodóvá vált. Zsigmond tehetséges politikus volt, aki élvezte fejedelmi szerepét, tudott hatni az emberekre, abszolút uralkodóként való-

⁸⁹ Erdély története I., 531.

⁹⁰ MNT V. 554.

⁹¹ Szádeczky: *Erdély és Mihály vajda története*, 223., 245.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 411.

⁹² Az ahdnáméra vö.: Lele: *Erdély a 15 éves háborúban*, 123.; részletes elemzésére, vizsgálatára Papp, Sándor: *Die Verleihungs-, Befräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung*. Wien, 2003. 112–113., magyar és német szövegére: uo. 252–258.

⁹³ Szádeczky: *Erdély és Mihály vajda története*, 252–257.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 412–415.

⁹⁴ Makkai: *Erdély és Mihály vajda története*, 330–331.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 416–417.

⁹⁵ Nagy László: *Erdély és a tizenöt éves háború*. Századok, 116. évf. (1982) 4. sz. 142.; Horn Ildikó: *Báthory Zsigmond prágai fogsága (1610–1611)*. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Szerk. Tusor Péter. Budapest, 1998. 266–280.; Oborni: *Erdély fejedelmei*, 60.

ban kegyetlenül érvényesítette akarátát, morális megfontolások pedig egyáltalán nem érvényesültek politikájában. Korábban szokatlan módon le is tudott mondani hatalmáról, ha úgy látta, hogy az adott helyzetben ez felel meg országa és saját érdekeinek; visszavette azonban hatalmát, érvényesítette fenntartott trónigényét, ha úgy vélte, hogy mind Erdély, mind pedig saját érdekei ezt kívánják. Valóban machievellista, reneszánsz fejedelem volt, aki buzgó vallásossága ellenére minden eszközt megragadott céljai elérésére: a megtévesztést, a megfélemlítést és a kegyetlen leszámolást. Magánéleti problémái, betegsége, házasságának kudarca csak annyiban befolyásolhatta, hogy a dinasztia-alapításról le kellett mondania, ettől kezdve házassága nem érdekelte, feleségét tehernek érezte, akitől mindenáron el akart válni.

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH

Sigismund Báthory's Policy and His Third Abdication (1599–1600)

The paper discusses the policy and the personality of Sigismund Báthory (1572–1613), Prince of Transylvania. The author analyzes the historical background of his abdications and returns, with special emphasis on his third abdication in favor of his elder nephew, cardinal Andrew Báthory. After his resignation in March 1599, Sigismund stayed for a while on the Transylvanian estates given to him by Andrew, and then in the summer left for Poland to the Prussian estates conceded to him. Analyzing the letters of Sigismund to his nephew Andrew, one can have insight into Sigismund's mentality and policy. While Sigismund emphasized his loyalty to the new prince, he retained his own princely title. He tried to give general advice on ruling to his nephew, and practical advice to his uncle Stephen Bocskai. He admitted that the enmity between Prince Andrew and Bocskai was attributable to some scheming people, but still suggested that Prince Andrew should occupy Bocskai's castles in case the charges turned out to be true. After his nephew Prince Andrew had been defeated by the Wallachian voivode Michael and murdered (October 1599), Sigismund renewed his claim to the principality. After the fall of Michael (September 1600), he returned to the Principality with Polish and Ottoman support and regained the country (February 1601). Soon he was defeated by the Habsburg army, abdicated (1602) and left for Bohemia.

Prince Sigismund Báthory was a complicated personality, an active and restless politician. In the beginning he had been influenced by his elder advisers (Stephen Bocskai, Alfonso Carrillo), but later he made his own decisions. He was regarded perfidious and tyrannical by most of his contemporaries. His policy was considered inconsistent and illogical due to his mental illness and the total failure of his marriage with Maria Christina of Austria. In the author's opinion, Prince Sigismund tried to take into account in all of his decisions the interests of both Christianity and Transylvania/Hungary as well as his own interests and those of the Báthory family. At first he allied (1595) with Emperor Rudolf, the Hungarian king against the Ottoman Empire in the 15 Years War (1593–1606). Then he gave up Transylvania to Emperor Rudolf to defend the country from the Ottomans (1598). Then after his return, he transferred the rule to his nephew Andrew to secure Transylvania with Polish and Ottoman support (1599, and in the end he tried again to govern Transylvania as a Turkish vassal (1601). He could not succeed but tried every way and method.

SZÜCS ZOLTÁN GÁBOR

Természet, jog, teológia

*Egy fejezet a politikai diskurzus történetéből
a 18. századi Magyarországon**

A természetjogi gondolkodás 18. századi hazai szerepe nem tartozik a politikai eszmétörténeti kutatások központi kérdései közé. Ha a népszerű összefoglaló tankönyveket kézbe vesszük, e kérdésről alig találunk majd valamit.¹ S ami van, az is – a szakirodalom megállapításaival összhangban – főként két területre korlátozódik. Szokás beszélni egyfelől egy „igazibbnak” tekintett s mindenekelőtt természetesen Rousseau nevével fémjelzett, demokratikus irányultságú természetjogról, amely különösen az 1790-es évek első felében zajló vitákban játszik komoly szerepet a rendi ellenzék és a majdani jakobinusok érveiben. Másfelől szokás beszélni az úgynevezett Wolff–Martini-féle természetjogról, amelyet a hazai szakirodalom nem csupán a természetjogi gondolkodás kevésbé autentikus változatának,² de egyúttal a teréziánus és jozefinus korszak oktatáspolitikája által terjesztett s a felvilágosult abszolútizmus szolgálatában álló ideológiai eszköznek tekint (s mint ilyet, a *sonnenfelsi* kameralisztikával együtt emlegeti³).

Ezek a beszámolók azonban két szempontból is felülvizsgálatra szorulónak tűnnek. Egyrészt a modern természetjogra vonatkozó kutatások egy korábbi állapotán alapulnak, s már csak ezért is komolyan érdemes fontolóra venni újragondolásukat. Másrészt olyan, inkább felszíni jelenségeként kezelik a természetjog hatását, amely egy ideológiai tekintetben nem különösebben összetett; hagyományos rendi politikai kultúra *statusquo*-jának megváltoztatására irányuló kísérletekkel egyidőben jelent meg a magyar politikusok szellemi horizontján.⁴ A természetjog mélyebb hatását paradox módon inkább hosszabb távon,

* Szeretném megköszönni Demeter Tamásnak, Kontler Lászlónak, Kovács Ákos Andrásnak és Vaderna Gábornak a tanulmány különböző változataihoz fűzött megjegyzéseit.

¹ Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon I.* Budapest, 2009.; Takáts József: *Modern magyar politikai eszmétörténet.* Budapest, 2007.

² Lásd Pruzsinszky Sándor: *Természetjog és történelem a XVIII. századi Magyarországon Batthyány Alajostól Martinovicsig.* Budapest, 2001. Bár annakidején Mályusz Elemér a legkorszerűbb szakirodalom alapján már rámutatott, mindmáig meglehetősen változatos mértékben kap figyelmet, hogy II. József nevelésében Martini professzor és az ő wolffianus doktrínája nem kapott szerepet, annál inkább Pufendorf. Lásd: Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet: II. József és a magyar protestantizmus.* Budapest, 1939. 100–102.; további pozitív példa Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest, 1980. 389.; a legújabb irodalomhoz Beales, Derek: *Enlightenment and Reform in Eighteenth-Century Europe.* London – New York, 2005. 65.

³ Kosáry: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, 277., 391., 399., 511.; Arzt Ilona: *A „Politika tudományok” oktatása a Budapesti Egyetem (ELTE) Jogi Karán és elődintézményeiben.* Budapest, 2004. 14–15.

⁴ H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800.* Budapest, 1987.

a reformkori liberalizmus kialakulásában játszott szerepben szokás felfedezni, vagyis egy olyan korszakban, amelyben a természetjogi érvelésnek már van egy kissé archaikus íze.⁵ Végső soron a természetjog szerepének leértékelése mögött olyan elképzelések húzódnak, amelyek maguk is megérték az újragondolásra. Mindenekelőtt az a kép szorul felülvizsgálatra, hogy e korszak politikai eszmétörténeti szempontból jóformán érdektelen, pusztán a megcsontosodott rendiség és a kívülről jövő, erőtlennek bizonyuló változtatási és megújulási kísérletek ideje lenne.

Az alábbiakban⁶ egy konkrét példa, Szentgyörgyi István sárospataki professzor *Theologia naturalis* című munkája felhasználásával⁷ mellett fogok érvelni, hogy

- 1) a modern protestáns természetjog különféle változatai mélyen beépültek a 18. századi hazai politikai kultúrába – jelen esetben ugyanis a hazai kálvinista szubkultúrára gyakorolt hatását nyílik alkalmunk közelebbről megvizsgálni;
- 2) hogy nem szabad alábecsülnünk a 18. századi magyar politikai gondolkodás komplexitását – olyan természetjogi koncepció jelenik ugyanis meg Szentgyörgyi művében, amely elsősorban nem a jozefinus reformok, nem is a rousseauianus rendi radikalizmus, de nem is egyfajta jakobinus politikai gondolkodás keretként szolgál;
- 3) hogy a modern protestáns természetjog hazai recepciójának legalábbis ez az iránya nem mechanikus átvétele külföldön már jól ismert gondolatoknak, hanem mélyen beágyazódott egy sajátosan hazai intellektuális kontextusba, s hogy az ebből a hazai természetjogi diskurzusból születő gondolatmenetek is elválaszthatatlanok a korabeli magyar politika intézményi, társadalmi feltételeitől – Szentgyörgyi műve például egy regionálisan, felekezetiileg, rendi értelemben széttagolt s szubkulturák külföldi szálaikon összekapcsolódó hálózataként létező politikai kultúrán, illetve a politikailag elszigetelt, de Észak- és Nyugat-Európával saját csatornákon keresztül folyamatos intellektuális kommunikációt fenntartó kálvinista intézményrendszeren belül született meg.

Ennek megfelelően előbb igyekszem a kortárs szakirodalom segítségével felvázolni azt a tágabb eszmétörténeti kontextust, amelyen belül a protestáns természetjog hazai kálvinista iskolai recepcióját elsősorban megérthetőnek látom. Aztán bemutatom azt az intézményi-politikai környezetet, amelyben a hazai természetjogi diskurzus folyt, hogy annak aktuális tétjei világosabbak lehessenek számunkra. S végül bemutatom, miként formálta a modern protestáns természetjog diskurzusa Szentgyörgyi munkáját. Céлом ez utóbbi esetben nem egy átfogó elemzés lesz, hanem néhány olyan motívum közelebbi vizsgálata, amelyek témánk, a modern természetjogi gondolkodás hazai recepciója szempontjából különösen érdekesek lehetnek.

⁵ Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1791–1848*. Budapest, 2008.; Miskolczy Ambrus: *Carlowitzky Zsigmond természetjogi tanítása Eperjesen*. In: Kalmár János (szerk.): *Európai szemmel: Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére*. Budapest, 2007. 171–177.

⁶ Tanulmányomban nem foglalkozom a 18. századi magyar politikai eszmétörténet-írás elméleti és módszertani kérdéseivel. Ezzel kapcsolatos álláspontomat lásd: Kovács Ákos András – Szűcs Zoltán Gábor: *Hogyan olvassuk a 18. századi magyar politikai irodalmat?* Korall, 10. évf. (2009) 4. sz. 147–174. és Szűcs Zoltán Gábor: *Kontinuitás és diszkontinuitás a 18. század fordulójának magyar politikai kultúrájában*. Századvég, 15. évf. (2010) 1. sz. 19–42.

⁷ Szentgyörgyi István: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*. Pozsony–Kassa, 1784.

Természetjog és morálteológia a kora-újkori protestáns gondolkodásban

Az utóbbi évtizedekben bizonyos mértékű megújuláson ment keresztül a modern protestáns természetjog értelmezése az eszmetörténeti szakirodalomban. Még ha komoly viták is folytak arról, mennyiben tekinthető radikálisan különbözőnek és eredetinek ez a Hugo Grotius után kiformálódó s magát a korábbi természetjogi felfogásoktól öntudatosan megkülönböztető, virágkorát a 17. század közepétől a 18. század közepéig élő diskurzus,⁸ Richard Tuck, Knud Haakonssen, Horst Dreitzel, Ian Hunter s a fiatalabb szerzők közül Tim Hochstrasser vagy Thomas Ahnert és mások műveiben kirajzolódni látszik egy olyasféle új konszenzus, amely ilyen vagy olyan értelemben elfogadja a korabeli természetjogi irodalom önértelmezésének, a korábbi nézetekkel való radikális szakítás tézisének érvényességét.

A szakirodalomban végbement szemléletváltozás egyik eleme, hogy újfajta érvekkel húzta alá a modern protestáns természetjog jelentőségét a humanista és poszthumanista (neosztoikus, államrezon, tacitista stb.) diskurzusok mellett,⁹ holott ez utóbbiak már-már a modern európai politikakép legfontosabb előzményének kezdtek látszani az utóbbi évtizedekben.¹⁰ E változás önmagában nem lett volna olyan jelentős, ha nem járt volna együtt a természetjog fogalmának értelmezésében bekövetkezett hangsúlyeltolódással. Mert, amíg korábban a természetjogban elsősorban a liberális és demokratikus elméletek előfutárait volt szokás tisztelni (még Hobbesnál is, de Locke és Rousseau esetében különösképpen), s e perspektívából nézve Grotius, de még inkább Pufendorf művei tökéletlen előzményeknek vagy szerencsétlen torzulásnak látszottak egy alapvetően progresszív hagyományon belül, újabban mind nagyobb figyelmet kap Pufendorfnak és tanítványának, Christian Thomasiusnak a jelentősége egyfelől egy szekuláris, hamisítatlanul modern politikakép kiformálásában,¹¹ másfelől pedig a skót felvilágosodásra tett hatáson keresztül a civilizációs diskurzusok megszületésében.¹² Nem is beszélve a Pufendorf-fordító Jean Barbeyrac szerepéről a modern természetjog elterjesztésében a hugenotta emigráció körében,¹³ míg az újabb kutatások már Rousseau-t sem e tradíció kritikusaként, hanem republikánus szellemű megújítójaként írják le,¹⁴ s gyakran hívják fel e 17. században felvirágzó természetjogi

⁸ Haakonssen, Knud: *German Natural Law*. In: Goldie, Mark – Wokler, Robert (eds.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*. Cambridge, 2006. 251.

⁹ Tuck, Richard: *Natural Rights Theories: Their Origin and Development*. Cambridge, 1981.

¹⁰ Gelderen, Martin van – Skinner, Quentin: *Republicanism: A Shared European Heritage*. Vol. 1'. Cambridge, 2002.

¹¹ Hunter, Ian: *Rival Enlightenments: Civil and Metaphysical Philosophy in Early Modern Germany*. Cambridge, 2001.; Hunter, Ian: *The Secularization of the Confessional State: The Political Thought of Christian Thomasius*. Cambridge, 2007.; Dreitzel, Horst: *The Reception of Hobbes in the Political Philosophy of Early German Enlightenment*. *History of European Ideas*, vol. 29 (2003) no. 3. 255–289.

¹² Hont, István: *The language of sociability and commerce: Samuel Pufendorf and the theoretical foundations of the 'Four-Stages Theory'*. In: Pagden, Anthony (ed.): *The Languages of Political Theory in Early-modern Europe*. Cambridge, 1987. 253–276.

¹³ Hochstrasser, Timothy J.: *Conscience and Reason: The Natural Law Theory of Jean Barbeyrac*. *The Historical Journal*, vol. 36 (1993) no. 2. 289–308.

¹⁴ Silvestrini, Gabriella: *Rousseau, Pufendorf and the Eighteenth Century Natural Law tradition*. *History of European Ideas*, vol. 36 (2010) no. 3. 280–301.

diskurzus későbbi, 18. századi jelentőségére is a figyelmet, például Burlamaqui művei kapcsán.¹⁵

Mindez egyébként jól illeszkedett abba a korábban indult folyamatba, ahogy a modern politikai gondolkodás történetírásának fókusza fokozatosan eltolódott a 18. századról a korábbi korszakok, mindenekelőtt a 17. század felé, s egyúttal a maga eszközeivel hozzájárult ahhoz is, hogy az európai politikai eszmétörténet Itáliára, Franciaországra, Hollandiára és a brit szigetekre korlátozódó érdeklődése és annak rejtett előfeltevése (hogy minden jelentős innováció ezekről a helyekről eredeztethető) módosuljon. A Pufendorf, Thomasius és Heineccius iránt felerősödő érdeklődés révén ugyanis a kora-újkori német politikai kultúra számos művének jelentősége is új megvilágításba került (így bár Thomasius inkább német területeken volt népszerű, Pufendorf és Heineccius kora újkori olvasói között nagy számban találunk francia, angol, skót stb. gondolkodókat). Ilyen módon ennek a – sokszor korai-felvilágosodásként is aposztrofált – időszaknak a vizsgálata egyebek között ahhoz is számottevően hozzájárult, hogy a hagyományosan franciaközpontú felvilágosodás fogalmát egy sokszínű, ideológiailag változatos és több kultúra közötti kommunikációként felfogott felvilágosodás képe váltsa fel, amelyben – Itália, Skócia, Hollandia, Svájc, Anglia mellett – megvan a maga helye az erős német gyökerekkel rendelkező modern protestáns természetjognak is.¹⁶

Ez számunkra azért különösen érdekes, mert a 18. századi magyar politikai kultúrát – különösen annak protestáns részét – gyakorlatilag mindvégig éppen a német, holland és svájci kulturális kapcsolatok befolyásolták igen nagy mértékben. Aligha véletlen, hogy Szentgyörgyi művében szinte oldalanként rábukkanunk Grotius, Pufendorf, Thomasius, Heineccius, Budde, valamint a pufendorfi nézetek olyan elszánt kritikusaiknak, mint Leibniznak, Wolffnak, Thümmignek, Bülfingernek a neveire. Vagyis, bár a szakirodalom rendkívül szkeptikus ezzel kapcsolatban, Szentgyörgyi műve mégis arról látszik tanúskodni, hogy Magyarországon végbement egy olyan felvilágosodás-recepció is, amely nem köthető közvetlenül a francia kultúra terjedéséhez, sem a felvilágosult abszolutizmus indoktrinációs kísérleteihez, s amelynek a természetjogi diskurzus jelentette, a korabeli magyar intellektuális élet szerkezetével összhangban, a – mondhatni: természetes – kereteit. Ennek a szakirodalomban azért nem teljesen ismeretlen, bár nemigen hangsúlyozott ténynek a jelentőségét pedig akkor tudjuk igazán megérteni, ha elszakadunk a modern protestáns természetjoggal kapcsolatos korábbi negatív előítéletektől. Szentgyörgyi műve pedig azért árul el sokat ennek a recepciónak a mélységéről, mert kortársai többségétől eltérően Szentgyörgyi sohasem vett részt hollandiai, svájci vagy németországi peregrináción, s így tekintélyes terjedelmű és figyelemreméltó tartalmú művei, amelyek sok évtizedes tanári tapasztalatait összegzik, kizárólag az itthon hozzáférhetővé vált irodalom ismeretén kellett, hogy alapuljanak.

De hogyan ragadhatjuk meg a kortárs szakirodalom alapján a modern protestáns természetjogi diskurzus jellemzőit? A különféle szerzők eltérő kontextusba ágyazva mutatják be megszületését, és így más és más vonásait szokták kiemelni; abban azonban meglehető-

¹⁵ Haakonssen, Knud: *The Moral Conservatism of Natural Rights*. In: Hunter, Ian – Saunders, David (eds.): *Natural Law and Civil Sovereignty: Moral Right and State Authority in Early Modern Political Thought*. London, 2002. 27–42.

¹⁶ A felvilágosodás fogalma körüli viták historiográfiai áttekintéséhez, más nézőpontból lásd: Robertson, John: *The Case for the Enlightenment: Scotland and Naples 1680–1760*. Cambridge, 2005. 1–51.

sen széleskörű egyetértés mutatkozik, hogy a természetjog problémái elválaszthatatlanok a kora-újkori morálteológia kérdésfelvetéseitől.

Nem véletlenül szokás idézni Hugo Grotius – merésznek ható, bár a 14. században élt Rimini Gergelynél már megtalálható – tézisé, hogy a természetjog akkor is érvényes lenne, ha nem létezne Isten. A legelterjedtebb elképzelés szerint a grotiusi, hobbesi, pufendorfi, thomasiusi tanok egy szekuláris erkölcsfelfogás s ennek hátterében egy autonóm morálfilozófiai diszciplína megalapozói (műfaji értelemben a Pufendorf-tanítványokhoz kötődik az erkölcsök történetéről szóló munkák megjelenése is¹⁷). S valóban, éppen ezért érték őket állandó támadások az ortodox protestáns álláspontok hívei részéről, akik ragaszkodtak az arisztotelianus természetjogi felfogáshoz, amelyben sokkal könnyebben megvédhetőnek látszottak nézeteik.¹⁸ E szekuláris erkölcsfogalmat a grotiusi és pufendorfi tradíciók belül az emberi szociabilitás tézise¹⁹ s egy olyan – különféle szerzőknél más és más, így Pufendorf esetében sztoikus, Hobbes és Thomasius esetében epikureus – antropológia alapozta meg, amely a természetjog mércéjévé nem egy politikán túli morált, hanem az emberi természet deskriptív, pszichologizáló felfogását és a politikai közösség fennmaradásának elősegítését tette,²⁰ s a politikai közösség működésének értelmezésében a szuverenitás fogalmának jutott a döntő szerepet.²¹ E természetjogi felfogás éppen azért tűnik szekulárisnak, mert nem tételez fel kontinuitást az isteni világrend univerzális és a politikai közösség fennmaradásának partikuláris problémái között, s ugyanezért tűnhet a fejedelmi abszolutizmus igazolására különösen alkalmasnak, hiszen a szuverén feladata, hogy garantálja a moralitást egyáltalán lehetővé tevő közösség rendjét. (Egy másik lehetséges megfogalmazása ugyanennek, hogy az emberi „bűnök” immáron nem kiküszöbölendő problémái, hanem integráns részei a társadalmaknak.) A pufendorfi beszédmód szekularitása azonban nem volt összeférhetetlen azzal, hogy például Thomasius a pietizmus lelkes híve lehetett, hiszen az ő természetjogi nézeteivel egy emberi ésszel beláthatatlan isteni akarat és az evilági élet közötti diszkontinuitás gondolata tökéletesen összeférhetőnek látszott,²² nem is beszélve arról, hogy a pietizmus maga is fontos szerepet játszott a – porosz – fejedelmi abszolutizmus legitimálásában.²³

S az sem véletlen, hogy az említett protestáns ortodoxiák mellett éppen a maguk módján szintén erős teológiai érdeklődésű Leibniz és Wolff (valamint az ő számtalan tanítványuk) filozófiája lett a pufendorfi – thomasiusi természetjog legszántabb ellenfele, s legnagyobb egyetemi riválisa egy, a szakirodalomban gyakran neoskolasztikusnak nevezett s szilárd természeti teológiai alapokon nyugvó természetjogi koncepció kidolgozása révén. Leibniz platonizmusa és Wolff vonzalma az arisztotelizmus iránt ugyanis egyaránt harmó-

¹⁷ Hochstrasser, Timothy J.: *Natural Law Theories in the Early Enlightenment*. Cambridge, 2004. 1.

¹⁸ Hochstrasser: *Natural Law Theories in the Early Enlightenment*, 40.

¹⁹ Tuck: *Natural Rights Theories*, 59., 60., 72., 80., 81.; Palladini, Fiametta: *Pufendorf disciple of Hobbes: The Nature of Man and the state of nature: The Doctrine of Socialitas*. History of European Ideas, vol. 34 (2008) no. 1. 26–60.

²⁰ Hunter: *The Secularization of the Confessional State*, 24.

²¹ Hunter, Ian – Saunders, David (eds.): *Natural Law and Civil Sovereignty: Moral Right and State Authority in Early Modern Political Thought*. London, 2002.; Schröder, Peter: *Thomas Hobbes, Christian Thomasius and the Seventeenth-Century Debate on the Church and State*. History of European Ideas, vol. 23 (1997) no. 2. 59–79.

²² Ahnert, Thomas: *The Prince and the Church in the Thought of Christian Thomasius*. In: Hunter, Ian – Saunders, David (eds.): *Natural Law and Civil Sovereignty: Moral Right and State Authority in Early Modern Political Thought*. London, 2002. 91–105.

²³ Gawthrop, Richard L.: *Pietism and the Making of Eighteenth-Century Prussia*. Cambridge, 1993.

niát igényelt az isteni terv és a teremtet világ tényleges berendezkedése között. Ezt az értelem egysége volt képes megteremteni, vagyis azoknak az elveknek a közössége, amelyek egyaránt kell, hogy jellemezzék az isteni intellektust és a világ működésének szabályszerűségeit.²⁴ Innen – s különösen a későbbi, kantianus ihletettséggű filozófiatörténetírás perspektívájából – nézve a pufendorfi természetjog jogfogalma túlságosan voluntarista és szekuláris volt, hogy a wolffi racionalizmussal el lehessen fogadni. Ironikus módon, a wolffi természetjognak mégsem csupán a protestáns egyetemeken volt sikere (s ami igazán fontos témánk szempontjából, a magyarországi kálvinista szubkultúrában is), ahol a 18. században mind erőteljesebb kísérletek születtek a wolffi nézetek és az egyébként inkább a thomasiusi felfogással affinitást mutató pietizmus összeegyeztetésére, hanem a katolikus területeken is, amiben valószínűleg Wolff műveinek arisztotelianus nyelve játszhatott nagy szerepet, megnyugtatóan ismerőssé téve megfogalmazásait.²⁵ A már említett „Wolff–Martini-féle természetjog” a bécsi egyetemen (s általában a Habsburg Birodalomban) ennek a katolikus Wolff-recepciónak a terméke, ami számunkra azért fontos, mert nyilvánvalóan a minket érdeklő kálvinista szubkultúra fejleményeivel párhuzamos jelenségről van szó, mégpedig úgy, hogy a kétféle Wolff-olvasat eltérő filozófiai és politikai eredményekhez vezetett.²⁶

A természetjog egyik legérdekesebb kérdése, hogy milyen értelemben értendő a kifejezésben a „természet” és a „jog” fogalma. Az előzőekből már következtethetünk arra, hogy a természet mindenekelőtt az ember erkölcsi természetét jelenti, vagyis azokat a szabályszerűségeket, amelyek megfigyelhetők az emberek viselkedésében, ideértve a már említett szociabilitást éppúgy, mint azt a kérdést, hogy vajon az ember milyen mértékben képes értelemmel belátni saját – közösségekben megvalósítható – érdekeit, vagy mennyire van alávetve saját gyengeségeinek, szenvedélyeinek. A sokat emlegetett természeti állapotra vonatkozó spekulációk valójában elsősorban ez utóbbi kérdést célozták, s Hobbes vagy Pufendorf már-már horrorisztikus leírása a természeti állapotban élő emberekről valójában egy olyan antropológia átformálása egy fiktív történeti narratívává, amely világgossá teszi, miért jelent az emberek életében új minőséget a politikai közösség, s miért legitim egy olyan politikai berendezkedés, amelyben a közösség normái könnyen konfliktusba kerülhetnek az egyes emberek látszólagos érdekeivel vagy vágyaival. Éppen ez teszi figyelemreméltó paradoxonként a közösséget létrehozó emberek együttműködésének elveit tartalmazó természetjogot „természetivé” – hiszen az arra alapozódó mesterséges, pozitív jogrendszereknek végső soron az emberi természetből fakadó problémákra kell válaszolniuk.

Ez a leírás a modern protestáns természetjogról persze meglehetősen sematikus, s a szakirodalomban valójában sokkal konkrétabb kontextusokhoz szokás kötni létrejöttét. Mint például a természeti törvény fogalmának átformálódásához és a korábbiakhoz képest páratlan népszerűségéhez a természettudományok, a teológia és a természetjog terén a 17. században.²⁷ Vagy a 16. századi konfesszionalizációs folyamat következményeként előálló s felekezeti szempontból patthelyezetbe vezető vallásháború okozta sokkhoz és a vesztfáliai

²⁴ Hunter: *The Secularization of the Confessional State*, 126–147.

²⁵ Hochstrasser: *Natural Law Theories in the Early Enlightenment*, 34–35.

²⁶ Blanning, T. C. W.: *The Enlightenment in Catholic Germany*. In: Porter, Roy – Teich, Mikulas (eds.): *The Enlightenment in National Context*. London – New York, 1981. 118–126.; Wangermann, Ernst: *Reform Catholicism and Political Radicalism in Austria*. In: Porter, Roy – Teich, Mikulas (eds.): *The Enlightenment in National Context*. London – New York, 1981. 127–140.

²⁷ Daston, Lorraine – Stolleis, Michael (eds.): *Natural law and laws of nature in early modern Europe: jurisprudence, theology, moral and natural philosophy*. Farnham–Burlington, 2008.

békével kialakuló új európai *statusquo* problémáihoz.²⁸ Esetleg a szkepticizmus valamilyen formája által jelentett kihíváshoz Hobbesnál vagy Grotiusnál.²⁹ Vagy az arisztoteliánus ortodoxiával való elégedetlenséghez, amire a modern természetjogi szerzők sajátos eklektikus szemlélet segítségével kívántak válaszolni.³⁰ Netán, mint Ian Hunter könyvében, a „metafizikai” és „állampolgári” szemléletű egyetemi szubkultúrák közötti folytonos intellektuális konfliktushoz a 17. századi második felének Németországában.³¹ E sokféle intellektuális befolyás egymásra hatása meglehetősen nehezen áttekinthető, változatos természetjogi diskurzust eredményezett, amelynek ráadásul az újabb szakirodalom – érthető okokból ugyan, de mégis erősen szelektív módon – azokat a részeit emelte ki s állította érdeklődése középpontjába, amelyekkel egy modern, szekuláris politikafelfogás jobban összeegyeztethetőnek tűnt. (Ezt a stratégiát némi rosszmájúsággal a természetjog újkeletű „*whig* interpretációjának” is nevezhetjük, s megemlíthetjük, hogy vannak, akik kifejezetten szembenemenni ezzel a tendenciával, s a látszólag szekuláris diskurzusok és az ortodox protestáns nézetek összeegyeztethetősége mellett érvelnek.) Nekünk azonban ezt az eljárást nem kell feltétlenül követnünk, hiszen a magyarországi recepció szellemi horizontját a kortárs viták a maguk kuszaságában jelentették, nem valamely utólag feltűnő, a többitől elkülönülő diszkurzív tradíció.

Számunkra különösen tanulságos Ian Hunter könyve, amely a német egyetemek fent említett két szubkultúráját a felvilágosodás két egymással rivalizáló beszédmódjának tekintette, s az egész természetjogi problematikát onnan közelítette meg, hogy milyen eltérő ismeretelméleti és antropológiai előfeltevéseken nyugszik az általa „metafizikainak” és „állampolgárinak” tekintett diszkurzív tradíció. Úgy vélte ugyanis, hogy míg a leibnizi és wolffi filozófiák végső soron platonista elkötelezettségű modellben képzelik el a filozófiával való foglalatosskódás értelmét, amelyben az emberi értelem révén az ember képes önmaga tökéletesítésére, addig a nagy egyetemi reformerként is tevékenykedő Pufendorf-tanítvány, Thomasius szekuláris – sztoikus, illetve epikureus emberképen alapuló – filozófiájában az egyetemi képzés értelme a felkészítés az egymással gyakran konfliktusba kerülő emberek-ből álló társadalom békéjének fenntartására képes állam szolgálatára. Hunter úgy véli, a wolffi filozófia népszerűsége ugyan igen nagy a 18. században, de a thomasiusi természetjog hívei sosem szorulnak ki az egyetemekről, s így voltaképpen ez a két kultúra egészen Kant idejéig lényegében tovább él, s maga Kant sem jelent sok szempontból radikális szakítást azzal a tradícióval, amelyben filozófiájának kérdései megfogannak, azaz a korábban a wolffi filozófiát is kitermelő metafizikus kultúrával. E gondolatmenetnek nem is elsősorban az a vonzereje, hogy sokkal kevésbé mutatja diszkontinuitásokkal tarkítottnak a korabeli filozófiát, mint azt a fordulatokra és felismerésekre épülő filozófiatörténeti diskurzus sugallja, hanem hogy nagyon izgalmas módon vonatkoztatja egymásra a filozófiai nézeteket, akadémiai szubkultúrákat és tágabb társadalmi-politikai környezetet, s ennek a hazai viszonyok tekintetében is megvan a maga jelentősége.

²⁸ Hunter: *Rival Enlightenments*, i. m.

²⁹ Popkin, Richard H.: *Political and Practical Answers to Scepticism: Thomas Hobbes*. In: *The History of Scepticism: From Savonarola to Bayle*. Oxford, 2003. 189–207.; Skinner, Quentin: *Hobbes's changing conception of civil science*. In *Visions of Politics. Vol. 3. Hobbes and Civil Science*. Cambridge, 2002. 66–86.

³⁰ Hochstrasser: *Natural Law Theories in the Early Enlightenment*, i. m.

³¹ Hunter: *Rival Enlightenments*, i. m.

Kálvinizmus a 18. századi Magyarországon

Természetesen abban az időszakban, amikor Szentgyörgyi István (1736–1798) a sárospataki kollégium professzoraként tevékenykedett (1770–1796), s évtizedeken keresztül tartotta a később a *Theologia naturalis*ban (1784) és a *Philosophia instrumentalis*ban (1793) összefoglalt előadásait, a magyarországi intellektuális életnek számos olyan vonása volt, amelyet aligha lehet figyelmen kívül hagyni a modern protestáns természetjog hazai recepciójának vizsgálatakor.

A tágabb politikai környezetet a Rákóczi-szabadságharc lezárása után kialakuló alkotmányos egyensúly jelentette a rendiség és a királyi hatalom között, amelyben a viszonylag ritka diéták mellett főként a vármegyék s a sokáig Pozsonyban, majd a század utolsó negyedétől Budán működő országos közigazgatási szervek jelentették a magyar politika intézményi kereteit, s amely ennek megfelelően hálózatszerűen: rendileg, nyelvileg, vallásilag elkülönülő lokális központok körül szerveződött.³²

A protestánsok, esetünkben a kálvinisták helyzete ebben a viszonylagos egyensúlyi állapotban inkább rossznak volt mondható. Bár a század utolsó harmadáig tartó rekatolizációs törekvések végül nem tudták felszámolni a hazai protestantizmust (igény éppenséggel lehetett volna rá, mint az erőszaktól az örökös tartományokban ezekben az évtizedekben sem tartózkodó uralkodó lépései s a hazai katolikus egyházfők megnyilatkozásai is mutatják), de a *Carolina Resolutio* számos hátrányos rendszabályt léptetett életbe a protestánsok szempontjából (például kiszorította őket a közhivatalokból), még ha egyházszerkezeti téren segített is megszilárdítani egy viszonylag erős, az egyházi és a világi elemek közreműködését feltételező *regimen mixtum ecclesiae*t. Emellett a század második feléig számos kedvezőtlen kormányzati döntés és hatósági önkényeskedés sújtotta a reformátusokat. Például 1752 és 1783 között a pápai református kollégium „adászteveli száműzetésben” volt kénytelen tengődni, 1752-ben tiltotta meg Mária Terézia Debrecen városának a híres kollégium finanszírozását, 1749-ben Győrben szüntették meg a protestáns vallásgyakorlatot. S a sort még lehetne folytatni erőszakos áttérítésekkel, templomok elvételével, egész falvak elűzésével, gyermekrablásokkal, a peregrináció akadályozásával, a nagy kollégiumok pénzügyi helyzetének rontásával stb. E tények számottevően hozzájárultak ahhoz, hogy a kálvinista és a lutheránus közösségek fokozatosan kisebbségbe kerüljenek, nemcsak az ország lakosságának egészén, de a magyar *corpus politicum*on belül is. S hogy ráadásul főként az ország északi és keleti régióiba szoruljanak vissza, növelve a korabeli magyar politika lokális-hálózatos jellegét.³³

³² A korszak politikai *statusquo*jának képét a következő munkákra támaszkodva rajzoltam meg: Poór János: *A kompromisszumok kora*. Budapest, 1992.; Szijártó M. István: *A diéta: A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792*. Budapest, 2005.; Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Budapest, 2002.; H. Balázs: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800*. i. m.; Grünwald Béla: *A régi Magyarország. 1711–1825*. Budapest, 2000.; Szekfű Gyula: *A tizenennyolcadik század*. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet VI*. Budapest, 1931.; Kovács – Szűcs: *Hogyan olvassuk a 18. századi magyar politikai irodalmat?* i. m.; Schlett: *A politikai gondolkodás története Magyarországon I.*, i. m..

³³ A kálvinista szubkultúra helyzetét élénk színekkel festi a magyar historiográfia gazdag protestáns tradíciója: például Benda Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Budapest, 1978.; Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945*. Budapest, 1985.; Mályusz: *Magyarország története a felvilágosodás korában*, i. m.; Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*. Budapest, 2004.

Ennek is köszönhetően a kálvinizmus egyfajta szubkultúrává alakult, amelynek intézményi bázisát a nagy református kollégiumok és az azokhoz partikulákként szorosan kapcsolódó helyi iskolák, valamint a presbiteriális elven felépülő református egyház szorosan egymásba fonódó világi és egyházi szervezetei alkották. A korabeli viszonyok között, amikor az oktatás és a szociális gondoskodás, de még az igazságszolgáltatás bizonyos elemei is egyházi kérdések voltak, ezek az intézmények annak ellenére is számottevő társadalmi és politikai szerephez juttatták a reformátusokat, hogy a protestánsok hivatalviselését az említett *Carolina Resolutio* a dekretális eskü révén gyakorlatilag fél évszázadra lehetetlenné tette.

Ebben a társadalmi környezetben az intellektuális élet szükségképpen a kollégiumok körül összpontosult, s már csak ezért is elsősorban a leendő prédikátorok, tanárok képzésére szolgált, bár természetesen minden rendű és rangú ember részt vett az oktatásban.³⁴ Egy-egy kollégiumban korlátozott számú (általában három-négy) s többnyire Svájcot, Hollandiát, Németországot megjárt professzor mellett főként felsőbb éves diákok oktattak. A végzetek közül igen sokan vállalkoztak észak- és nyugat-európai peregrinációra, hogy aztán valamely helyi közösségben tanítsanak vagy prédikátorkodjanak. S későbbi állomáshelyükön is fenntartottak bizonyos fokú kapcsolatot az anyaintézménnyel, amellet, hogy a református egyház működése is egyfajta intézményes nyilvánosságot és állandó kommunikációs csatornát kínált a különféle eszmék cirkulációja számára. Mindez a könyvek sokáig katolikus egyházi kézben lévő cenzúrájával s a korabeli közélet kéziratos és ünnepi alkalmak köré szerveződő jellegével együtt erősen meghatározta a kálvinista szubkultúra működését. Annak célját elkerülhetetlenül az ostromlott várnak tekintett református egyház ortodoxiájának védelme és az egyházi értelmiség újratermelése jelentette. (A kollégiumok – mondhatni: intézményi – konzervativizmusa különben nem magyar sajátosság, a 18. századi francia és német egyetemekre is jellemző.³⁵)

A természetjogi diskurzus elméleti formában kollégiumi előadásokban és azok lejegyzett változataiban jelenhetett meg ebben a közegben. Nagyrészt igaz volt ez a 18. századi európai felsőoktatásra általában is, amely mindvégig megőrizte dominánsan orális kulturális jellegét.³⁶ Ismerjük például a Sárospatakon 1744 és 1767 között természetjogot tanító, korábban Franekerben és Leidenben tanult Bányai István előadásának hallgatók által le-

³⁴ A kálvinista kollégiumokhoz lásd Szombathy János: *A' Sárospataki Reform. Kollégiumnak rövid Históriaji*. Sárospatak, 1809.; Szombathy János: *Historia scholae seu collegii reformatorem Sárospatakiensis*. Sárospatak, 1860.; Kődöböcz József: *Tanítóképzés Sárospatakon: A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada*. Budapest, 1986. 31–84.; Fináczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Thérézia korában. 1773–1780*. Budapest, 1902. 375–401.; Bajkó Mátyás: *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest, 1976.; Benda Kálmán: *A kollégium története 1703-tól 1849-ig*. In: Tiszáninneri Református Egyházkerület Elnöksége (szerk.): *A Sárospataki Református Kollégium: Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Budapest, 1981. 100–101.; Koncz Sándor: *A filozófia és a teológia oktatása 1703–1849 között*. In: Tiszáninneri Református Egyházkerület Elnöksége (szerk.): *A Sárospataki Református Kollégium: Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Budapest, 1981. 116–154.; Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Budapest, 1981. 542–544., 544–545., 556–564.; Ugrai János: *Önállóság és kiszolgáltatottság: A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793–1830*. Budapest, 2007.; Hörcsik Richard: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*. Sárospatak, 1988.

³⁵ Hochstrasser, Timothy J.: *The Institutionalisation of Philosophy in Continental Europe*. In: Haakonssen, Knud (ed.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*. Vol. 1. Cambridge, 2008. 69–96.

³⁶ Hochstrasser: *The Institutionalisation of Philosophy in Continental Europe*, 75.

jegyzett szövegét, ahogy a szintén Franekerben tanult Szentes János 1767 és 1781 között tartott természetjogi előadásainak hasonlóan fennmaradt kéziratát. Mi több, Szentgyörgyi morálfilozófiai jellegű, azaz a *curriculum*ban másutt fellelhető előadásainak is ismert a lejegyzett változata.³⁷ Vagyis a többnyire egykori diákok hagyatékaiban megőrzött szövegek tanúsága szerint az előadásokon elhangzó szavak nem szálltak el nyomtalanul a semmibe, hanem a vizsgák után is közkézen forogtak, diákról diákra szálltak. Így minden okunk megvan feltenni, hogy a modern természetjog különféle változatainak az oktatáson keresztül megjelenő tételei, alapfogalmai szükségképpen formálták a tanult kálvinista személyek egyéb megnyilatkozásait, így az ünnepi prédikációk, hivatalos dokumentumok szövegét és azok mondanivalóját is.³⁸ Mindez pedig azt jelenti, hogy bár a magas absztrakciós szinten írt teoretikus irodalom tömeges termelődésének hiánya nyilván korlátokat szabott a különféle természetjogi eszmék elterjedésének, a kollégiumok centrális szerepe a kálvinista szubkultúra életében mégiscsak elősegítette a természetjog koncepcióinak popularizálódását.

A jelek szerint a hazai kálvinista természetjogi gondolkodást a 17. századtól nagymértékben befolyásolta a holland egyetemek konzervatív, a karteizianizmus és a modern természetjog között kompromisszumot teremtő uralkodó beszédmódja, ahogy ez Bányai és Szentes életrajzából is kikövetkeztethető. A wolffi filozófia recepciója is régóta jól ismert tény a szakirodalomban, ami logikusan összeegyeztethető azzal, hogy a „harmadik irányt” (Alsted és mások műveit) a 18. század elejére a karteizianizmus váltja fel a kálvinista kollégiumokban meghatározó filozófiai beszédmódként. A wolffi terminológia ugyanis nyelvileg sokkal kevésbé idegen a karteizianus filozófiától, mint a modern természetjog más irányai.³⁹ Nem kell tehát meglepődnünk azon, ha Szentgyörgyi művében Descartes, Cicero és Seneca mellett Wolff és tanítványai tűnnek fel a legtöbbször. Mindezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a *Theologia naturalis* referenciái zömmel s a korabeli magyar viszonyok között nem is meglepő módon, a nagyjából 17. század közepétől a 18. század közepéig tartó időszakból valók, s főleg – bár messze nem kizárólag – wolffiánusokból állnak. Olyan intellektuális horizont rekonstruálható tehát Szentgyörgyi művéből, amely vélhetően hosszú időn át döntően meghatározta e magyar kálvinista értelmiség gondolkodását, s amelyet majd csak a 18. század utolsó évtizedében zavart össze alaposan a kanti filozófia feltűnése és az annak vélt szubverzív tendenciáira adott, több irányból érkező, szinte már-már hisztérikus reakció.

³⁷ Bányai István: „*Jus naturae et gentium... quod in minus systema contractum scholae ejusdem S. Patakiensis contra scriba ... Stephano Tsepel ad calamum dictavit suis discipulis auditoribus anno Millesimo septingentesimo 65to diebus horaque solitis.*” 1765. 226 pp. 220×180 mm. Kt. 237.; Bányai István: „*Questiones juris naturalis.*” 18. sz. vége. 70 ff. 210×170 mm. Kt. 404.; Szentesi János: „*Syncope juridica seu compendium juris...*” 1776. 201 pp. 170×110 mm. Kt. 397.; Szentgyörgyi, Stephanus – Connor, Bernard: *Compendium anthropologiae philosophicae, theologiae naturalis et juris Hungaricae.* „*Antropologia philosophica.*” „*Theologia naturalis.*” „*A Magyar országi törvények rövid summája.*” „*Evangelium medici...*” Miskolc, 1793.; Szentgyörgyi István: „*De Philosophiae Moralis Natura et constitutione.*” 1771. die. 5. Julii dictatae a – scriptae a Samuele Nádaskai... S. Patakiensi. 216 pp. 220×180 mm. Kt. 1885. Bár praktikus okokból én Sárospatakra összpontosítom a figyelmet, de megjegyzendő, hogy a híres debreceni professzor, Hatvani István, aki maga finoman szólva nem kifejezetten wolffiánus, a legnagyobb magyarországi református kollégiumban 1752-től Heineccius nyomán tanított természetjogot, lásd: Tóth Béla: *A kollégium története a XVIII. században.* In: Barcza József (szerk.): *A Debreczeni Református Kollégium története.* Debrecen, 1988. 102.

³⁸ Szűcs Zoltán Gábor: „*Hogy Isten fiai légyünk*” Egy református köznemes élete a halottbúcsúztatók tükrében. Egyháztörténeti Szemle, 11. évf. (2010) 3. sz. 48–71.

³⁹ Kosáry: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, 397.

A Kant okozta, témánk határain túlmutató sokk erejére jellemző egyébként, hogy a „kantianizmus” elleni folytatott harc éppúgy szükségesnek tűnt a Szentgyörgyi-utód Rozgonyi József pataki professzor *common sense* filozófián alapuló álláspontjából, mint a debreceni Budai Ézsaiás göttingeni műveltségéből és ortodox vallási nézeteiből kiindulva.

Szentgyörgyi *Theologia naturalis*a azonban arra figyelmeztet, hogy ne egyszerűsítsük le a wolffianizmus recepciójának problémáját. Mindenekelőtt annak „neoszkolasztikus” jellegét, az argumentáció ahistorikus s néhány iskolás panelből építkező voltát ne csak mint a hazai intellektuális élet elmaradottságát vegyük figyelembe. Úgy tűnik ugyanis, hogy a kontinentális Európa felsőoktatásában ez a fajta diszkurzív keret a 18. század végéig mindenütt uralkodó maradt.⁴⁰ Ugyanígy nem érdemes a wolffi filozófia leegyszerűsített értelmezéséből sem kiindulni.

Ily módon, megszabadulva egy pillanatra a hazai eszmetörténeti jelenségek szokásos, az elmaradottságot tematizáló narrativizálásának kényszerétől, inkább arra érdemes fordítanunk figyelmünket, hogy milyen intellektuális kontextusba ágyazódik a természetjog hazai kálvinista recepciója. Számtalan figyelemreméltó név (mint a holland Jacob Ode, Vitringa és a flamand Geulinx, a francia Mornay és Huet, a német Ernesti, a svájci Turretin és Werenfels, az olasz Corsini és Muratori, az angol Bacon, King és Cudworth stb.) és a kétségkívül domináns wolffiánus beszédmód jelenléte mellett ugyanis nem elhanyagolható szerepet játszanak a számtalanszor idézett Pufendorf, a néha feltűnő Thomasius és Heineccius, valamint olyan pietisták, mint Budde munkái is.

Inkább egyfajta – korabeli szóhasználattal – eklekticizmus bontakozik ki tehát Szentgyörgyi hivatkozásrendszerének áttekintéséből, amelynek egyik lehetséges magyarázatát a magyar kontextus sajátosságaival magyarázhatjuk. Azaz erőteljes praxisorientáltságával (ez jól indokolható a hazai kollégiumok képzésének tényleges céljával), a kálvinista szubkultúra sajátos politikai–társadalmi helyzetével és a hazai kálvinista szubkultúrát is átható sztoikus etikai diskurzus erőteljes jelenlétével. E tényezőkből ugyanis nem következett egykönnyen a természetjognak sem a Hunter által emlegetett platonista háttérű wolffiánus „metafizikai”, sem a – sztoikus elemei miatt ugyanakkor mégiscsak ismerős – thomasiusi „állampolgári” irányú felhasználása. Az előbbinek ugyanis egy tagolt és kiterjedt teoretikus diskurzus, az utóbbinak pedig az uralkodói szuverenitáshoz való affirmatív viszony lett volna az előfeltétele. Annál inkább építhető volt rá viszont egy olyan, etikai jellegű gondolatmenet (ne feledjük, Szentgyörgyi maga is morálteológiát írt), amelyben a helyes megismerés értelme és legitimitásának alapja a helyes cselekvés volt, s amely annyiban mindenképpen túl tudott lépni saját szűkebb érvényességi körén, hogy benne a megismerés-probléma fokozott jelentőséget kapott. Nem véletlen az sem, hogy Szentgyörgyinnél sokan „fedeztek fel” kanti hatást, még ha ennek nem is volt filológiai alapja. Innen nézve pedig jóformán elkerülhetetlen lett a számos elemében a magyar kontextusban jól értelmezhető pufendorfi s bizonyos elemeiben a magyar kontextussal szintén kompatibilis wolffi természetjogi beszédmodok ráépülése a hagyományos természetjogi diskurzusra.

Szentgyörgyi *Theologia naturalis*a

Mindezek után már könnyebb dolgunk van, ha Szentgyörgyi művét a protestáns természetjog kontextusában próbáljuk értelmezni. A *Theologia naturalis*nak már címe is elárulja, hogy a szerző aligha tekintette feladatának szekuláris természetjogi koncepció megfogalmazását. A szöveg szűkebb, műfaji értelemben nem is természetjogi munka, ezért nem kell

⁴⁰ Hochstrasser: *The Institutionalisation of Philosophy in Continental Europe*, 73–79.

meglepődnünk, ha a különböző részeiben időről időre azzal találkozunk, hogy a szerző, mint például a „*stricto iure*” kötelességek esetében, a természetjoghoz mint külön diszciplínához utasítja az olvasót.⁴¹ Vagy, mint a szeretet kötelessége esetében, elutasítja munkája szempontjából egy természetjogi megkülönböztetés érvényességét, s azt mondja, a természeti teológiában a szeretetet ugyanúgy „*obligatio perfectá*”-nak kell tekinteni, mint az igazságosságot.⁴² Ezért talán nem árt emlékeztetnünk rá, hogy maga Szentgyörgyi nem is természetjogot tanított Sárospatakon, hanem filozófiát, s e könyvét is ilyen jellegű előadások alapján készítette végül a hallgatók hasznára.

A mű kérdésfelvetései, megfogalmazásai, a felhasznált fogalmi eszközök ugyanakkor mind-mind abban a diszkurzív kontextusban értelmezhetők a leginkább, amelynek éppúgy része volt a részben egy autonóm morálfilozófia, részben a jog felé orientálódó, Pufendorf és Thomasius nevével jelzett természetjogi tradíció is, mint a Leibniz és Wolff nevéhez kötődő tradíció, ahogy egyéb, például pietista szövegek is. S, mint láttuk, e diszkurzusnak a műfaji értelemben felfogott természetjog mellett a morálfilozófia és a morálteológia is meghatározó része maradt a 18. század végéig. A műfaji határok átjárhatóságának köszönhetően Szentgyörgyi teljesen magától értetődően használja Pufendorf munkáit olyan kérdésekben, mint például az iszákosság⁴³ vagy az ateizmus által okozott károk.⁴⁴ De ugyanezt teszi a szociabilitás kapcsán, amikor Pufendorfra hivatkozva azt tárgyalja, hogy miként tudnak az emberek egymás hasznára lenni.⁴⁵ Ugyanígy jár el akkor is, amikor Pufendorfra utalva elemzi, hogy milyen gyakorlati hibáktól („*errores practici*”) kell óvakodnia az embernek.⁴⁶ S a sort még számtalan példával lehetne gyarapítani.

A könyv azonban nyilvánvalóan távol áll a pufendorfi és a thomasiusi intencióktól, s ezt leginkább azokon a kérdéseken lehet lemérni, amelyekben talán a legfeltűnőbben ütköztek ki e diszkurzív tradíció és a leibnizi és wolffi elképzelések közötti különbségek. Szentgyörgyi könyvének az isteni intellektusról⁴⁷ és Isten akaratáról⁴⁸ szóló részei nyílt állásfoglalások Leibniz és Wolff racionalista koncepciója mellett, azt állítva, hogy az isteni akarat nem előzheti meg az isteni ideákat, mert egyfelől Isten elméjében nincs egymásutániség, s így – másfelől – a dolgok ideái örökkévalók és szükségszerűek.⁴⁹ E kérdésnek Szentgyörgyi igen nagy teret szentel, nem csupán általánosságban, de az erkölcsök elméletére való kihatása miatt is, s hosszas érvelését egészen oda vezeti vissza, hogy Isten bizonyosan tudatában van saját mindenhatóságának, az erről szóló tudás nélkül ugyanis nem rendelkezhetne szabadsággal és potenciával sem.⁵⁰ Azt is állítja, akarat sem képzelhető el tudás nélkül,⁵¹ s az ellentmondás elve sem lehetne érvényes, ha a dolgok lényegei önkényes választások utólagos következményei volnának, s nem örökkévalók és szükségszerűek.⁵²

⁴¹ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 565–566.

⁴² Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 568.

⁴³ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 112–113.

⁴⁴ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 129–130.

⁴⁵ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 569.

⁴⁶ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 552.

⁴⁷ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 199–242.

⁴⁸ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 242–260.

⁴⁹ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 209–214.

⁵⁰ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 216–219.

⁵¹ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 219.

⁵² Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 220.

Mindez Szentgyörgyi számára azért (is) érdekes, mert a belőle levont következtetések elvezetnek a moralitás (s így a természetjog) olyan fogalmához, amely szerint az emberi cselekvéseknek is változatlan, objektív és fundamentális normái vannak.⁵³ S e normák olyan világrend részét képezik, amelynek alapját racionalitás és akarat isteni összhangja (hiszen az isteni intellektusban minden egyszerre van jelen) jelenti, s amelynek hozzáférhetőségét az ember számára az Isten és ember közötti viszony garantálja a megismerés különböző útjain keresztül (mindenekelőtt a lelkiismeret segítségével). Így aztán a moralitás megelőzi és mérceként megítélhetővé teszi az emberi cselekvés minden egyéb normáját, s ezért a természetjog sem autonóm, evilági szabályrendszert közvetít az ember számára, hanem olyan moralitást, amelynek Isten a végső garanciája.

Ráadásul, ha mindez nem lenne elég arra, hogy meggyőzzön minket Szentgyörgyi koncepciójának wolffiánus elkötelezettségéről, a *Theologia naturalis* még nyíltan vitába is száll mindazokkal a doktrínákkal, amelyeket ő maga is *expressis verbis* Pufendorfnak tulajdonít, vagy mi a pufendorfi és thomasiusi tradícióhoz kötünk. Így például azzal a nézettel, hogy a moralitás elgondolhatatlan volna a törvényt megelőzően.⁵⁴ Vagy hogy – Pufendorft idézi ez alkalommal – Isten az embert szabadon teremtette.⁵⁵ Vagy, hogy – a jól ismert hobbesi tézisnek megfelelően – a törvény megléte előtti emberi tettek a vadállatokéira emlékeztetnének.⁵⁶ De számunkra még érdekesebb, hogy Szentgyörgyi szerint az az érv sem áll meg, hogy a fejedelmek alattvalóik moralitását maguk teremtik meg a törvényhozás aktusa révén, vagyis azáltal, hogy normákat határoznak meg számukra. Szerinte ugyanis a törvényhozás nem a fejedelmi önkény eredménye, hanem olyan általános elvek következménye, mint hogy *salus reipublicae suprema lex esto*, és hogy a legitim uralkodónak engedelmeskedni kell.⁵⁷ Végezetül elutasítja azt a pufendorfi ellenvetést is, hogy az általa is védelmezett moralitásfogalom egy Istennel egyenrangú és hozzá képest külső, örök princípiumot vezetne be az elméletbe.⁵⁸

Talán már ebből is nyilvánvaló, hogy Szentgyörgyi gondolatmenete ezer szállal kötődik a leibnizi és a wolffi tradícióhoz, amit csak erősít például a wolffiánus beszédmód nagy sikerű *perfectio* fogalmának centrális szerepe is Szentgyörgyi művében.⁵⁹ Mégsem állíthatjuk, hogy a *Theologia naturalis* egyszerű wolffiánus traktátus volna. A legárulkodóbb jel ebből a szempontból az, hogy már a könyv szerkezete sem illeszthető be problémamentesen a wolffi tudománytaxonómiába. Úgy összegezhethetjük az ezzel kapcsolatos megfigyeléseinket, hogy bár a könyv terjedelmileg legnagyobb része megfeleltethető a természeti teológia Wolffinál egyértelműen metafizikai tárgyalásmódjának, kérdésfelvetéseinek, feltűnő anomália, hogy az első rész az emberi megismerésről szólva egy másik wolffi diszciplína, a racionális pszichológia területére merészkedik,⁶⁰ míg a harmadik, isten tiszteletéről szóló rész valójában már a gyakorlati filozófia körébe tartozó dolgokról szól. S ezek a részek láthatóan nem pusztá függelékek a természeti teológiai munkában, hiszen ahhoz strukturálisan (például az emberi és az isteni megismerés elemeit tárgyaló fejezetek párhuzamosságai-
ban) és tematikailag (a harmadik rész az ember és Isten közötti viszony részeként értelmezi

⁵³ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 220–222.

⁵⁴ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 225–226.

⁵⁵ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 226.

⁵⁶ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 227.

⁵⁷ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 228–229.

⁵⁸ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 229–231.

⁵⁹ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 115–128., 475–503.

⁶⁰ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 128.

az emberi élet különféle területeit) is szervesen illeszkednek. Mindebből világosan kiolvasható (Szentgyörgyi személyes érdeklődése mellett) egy olyan koncepció, amelyben a – terjedelmileg ugyan legjelentősebb – metafizikai problematika beágyazódik egyfelől az emberi megismerés természetével, másfelől az emberi cselekvésekkel kapcsolatos kérdések összefüggéseibe, s ez az egész metafizikai problematikának sajátos antropológiai és episztemológiai színezetet ad.

Ezzel kapcsolatban nehéz nem észrevenni, hogy Szentgyörgyi munkája egy ciceroniánusnak, illetve bizonyos téren sztoikusnak mondható értelmezési keretben vizsgálja az eddig említett problémákat.⁶¹ Szentgyörgyi már a bevezetőben hangsúlyozza, hogy minden tudásnak – cicerói formulával élve – a „*beate ac bene vivere*”, vagyis a jó és boldog élet célját kell szolgálnia, nem a disputát.⁶² S ezt még meg is erősíti az iskolának és az életnek tanulás senecai szembeállítására való hivatkozással.⁶³ Az egész gondolatmenet tehát arra a feltevésre épül, hogy a megismerés gyakorlati céloknak, a megfelelő élet lehetővé tételének van alárendelve, ennyiben eleve praktikus természetű, s így a moralitás kérdései centrális jelentőségűek a számára. Emellett hangsúlyozza – a modern protestáns természetjognak és az amögött meghúzódó sztoikus antropológiának megfelelően – az ember szociális természetét.⁶⁴ S e sztoikus antropológiával jól harmonizál Szentgyörgyi megismeréskoncepciója éppúgy, mint a sztoikus etika bizonyos fogalmainak (például *constantia*) jelenléte (még ha hiányzik is a sztoikus szenvedélytan mögüle).

Akárhogy is, Szentgyörgyi gondolatmenetének megkülönböztető jegye a wolffi filozófiához képest a metafizika kérdéseinek antropológiai és episztemológiai irányú áthangolása, amit valószínűleg akkor tudnánk egészen a maga helyén kezelni, ha képesek volnánk felmérni a korabeli hazai politikai kultúra s azon belül a kálvinizmus lekötelezettségét a ciceroniánus és sztoikus filozófiai diskurzusoknak. Jelenleg ezzel kapcsolatban inkább csak általános benyomásaink, mint határozott állításaink lehetnek, az a feltevés mindenesetre igen plauzibilisnek látszik, hogy a viszonylag alacsony szintű, tanító- és prédikátorképzésre fókuszáló, humanista hagyományait sokáig megőrző kálvinista felsőoktatásban egy ilyen beszédmódnak eleve sokkal inkább megvolt a helye, mint egy erősebben metafizikai jellegűnek.

Kérdés persze, hogy Szentgyörgyi imént felidézett koncepciójának volt-e politikai relevanciája, s ha igen, miként. Mivel mind a pufendorfi, mind a wolffi természetjog gyakran szolgált abszolutista célokat, teoretikus értelemben korántsem előre determinált a válasz. A kisebbségben működő, a világi hatalomtól eltérő felekezetű és meglehetősen ortodox nézeteket valló, ugyanakkor a világi és az egyházi elemek kényes egyensúlyán alapuló egyházszervezetben tevékenykedő kálvinista értelmiség számára ez az opció azonban aligha volt kézenfekvő (ahogy valamilyen szigorúan teokratikus elképzelés sem), legalábbis abban a generációban, amelyhez Szentgyörgyi tartozott, s amelynek a jozefinus reformok s így a tolerancia igen kései tapasztalatot jelenthettek csak. Márpedig a *Theologia naturalis* az 1760-as évek második felétől az egyik legjelentősebb hazai kálvinista oktatási intézmény-

⁶¹ A modern protestáns természetjogi diskurzus ciceroniánus elemeihez lásd Hüning, Dieter: *From the Virtue of Justice to the Concept of Legal Order: The Significance of the *sum cuique tribuere* in Hobbes' Political Philosophy*. In: Hunter, Ian – Saunders, David (eds.): *Natural Law and Civil Sovereignty: Moral Right and State Authority in Early Modern Political Thought*. London, 2002. 139–152.

⁶² Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 8.

⁶³ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 7.

⁶⁴ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 563–565.

ben tartott előadásokon alapult. Igaz, a könyv utolsó oldala büszkén hirdette a cenzúráról nyert *imprimaturt*, ez azonban legfeljebb azt sejteti, hogy egy meglehetősen semleges nézeteket valló munka születhetett. De éppen innen nézve különösen feltűnő, hogy Szentgyörgyi teocentrikus világában mennyire nem számottevő a monarcha és általában a világi hatalom szerepe.

Láttuk, még maga Isten sem önkényűr Szentgyörgyinél az eszmék és az akarat isteni összhangjának köszönhetően, s a természetjog mögött is ott van a lelkiismeret és a moralitás. Jellemző, hogy amikor Szentgyörgyi Isten akaratát vizsgálja, olyan politikai metaforákkal él, mint az isteni *auctoritas*, amelynek Isten morális tökéletessége az alapja,⁶⁵ a *iustitia legislatoria*, avagy a törvényhozás (amelynek forrása Isten önmaga iránti szeretete és így végső soron a teremtményei iránti jóindulata), valamint a *iustitia exsecutoria* két formája: a *vindicativa* és a *remunatoria*, azaz az isteni törvények jutalmazó és büntető szankcionálása.⁶⁶ Vagyis, a világ isteni berendezkedése – a politikai metaforákra utalva akár alkotmánynak is mondhatjuk – egy jóindulatú és igazságos uralmi forma, amely racionalista háttérének s ezáltal az isteni önkény kizárásának köszönhetően kifejezetten a koraiújkorai politikai gondolkodás „szabad”, mert a törvényen és nem az uralkodói akaraton alapuló kormányformáira emlékeztet.

S a világi fejedelmek sem járnak jobban. Láttuk, Szentgyörgyi elutasítja azt, hogy a moralitás a fejedelmi törvényhozásra legyen visszavezetve, s nála a világi politikai szféra belesimul az isteni világrend harmóniájába, viszonylag kis helyet engedve a politikai cselekvés saját logikájának. Az állam ügyeivel való foglalatosskódást Szentgyörgyi Isten közvetett tiszteleteként tárgyalja,⁶⁷ a polgári erényeket mint a természetes és a keresztyén erények közötti köztes fokozatot említi,⁶⁸ a helyes és hibás lelkiismeret közötti megkülönböztetést az állam normáival való megfelelés és ütközés esetével állítja párhuzamba,⁶⁹ s egy egész fejezet foglalkozik a más emberek iránti kötelességekkel mint Isten közvetett tiszteletével.⁷⁰ Vagyis a politikának, ha egyáltalán mondhatunk ilyet, csupán relatív autonómiája van, hiszen ugyan megvan a maga helye a társadalomnak az ember és Isten közötti viszonyban, de működésének megítélésére külső mérceként mindig ott marad a végső soron isteni eredetű világrenden alapuló moralitás. Szentgyörgyi könyvének teocentrikus antropológiája szerint ugyan az ember alapvető vágya a boldogság és a szenvedés elkerülése, s természete szerint az ember szociális, de mindkét tény isteni intenciókból következik, s például a szociabilitás alapelvei, az igazságosság (*iustitia*) és a jótékonyosság (*charitas*) jól felismerhető vállalási és morális jelentéseket hordoznak. Egy ilyen világban az államnak és a fejedelemnek természetesen van szerepe, de ez a szerep semmiképpen sem centrális jelentőségű.

Vagyis, bár Szentgyörgyi könyve semmiképp sem nevezhető a világi hatalom kritikájának, de azt sem állíthatjuk, hogy a Habsburg Birodalomra jellemző irányú, a felvilágosult abszolutizmus szolgálatában álló Wolff-recepció tipikus példája volna. Elejtett megjegyzéseiből és gondolatmenetének felépítéséből sokkal inkább egy mérsékelt (a *temperantia* a könyv egyik kulcsfogalma amúgyis), a törvényen alapuló, a világi hatalmat a moralitással és a vallással összeegyeztető felfogásra engedhetünk következtetni. Többet e könyvtől nem is várhatunk, már csak műfajából, a korabeli kálvinizmus hazai helyzetéből és a cenzúra té-

⁶⁵ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 259.

⁶⁶ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 252.

⁶⁷ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 435.

⁶⁸ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 435–436.

⁶⁹ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 455–456.

⁷⁰ Szentgyörgyi: *Theologia naturalis in usum auditorium suum*, 563–567.

nyéből következően sem. Akárhogy is, Szentgyörgyi munkája a felvilágosodás hazai recepciójának egyik jellegzetes, általam másutt protokonzervatívnak nevezett tendenciájához látszik tartozni: egy olyan felvilágosodás-recepcióhoz illeszkedik, amelyben a vallásosság, a társadalmi *statusquo* elfogadása és a felvilágosodás eszméinek elsajátítása nem állnak kibékíthetetlen ellentmondásban egymással.⁷¹

Lezárás

Remélem, sikerült megmutatnom, hogy a modern protestáns természetjog fontos szerepe a hazai politikai gondolkodás formálásában nem korlátozható a rendi ellenzék rousseau-i radikalizmusára, a jakobinizmusra, sem a felvilágosult abszolutizmus ideológiai megalapozására. Szentgyörgyi *Theologia naturalis*a az összetett 18. századi magyar politikai kultúra egyik, a század folyamán végig meglehetősen kényes helyzetben lévő részének, a hazai kálvinista szubkultúrának a jellegzetességeibe engedett bepillantást. Márpedig láthattuk, a magyar kálvinisták számára a század második felében egyáltalán nem volt ismeretlen Pufendorf, Thomasius, Wolff vagy Heineccius neve. Sőt, ezek tekintélyként szolgáltak egy olyan koncepció alátámasztásaként, amelyben vallás, politikai rend és felvilágosult filozófia egymást erősíthették, s nem gyengítették. Szentgyörgyi tanítványai azt tanulhatták meg professzoruktól, hogy a világ alapvetően jól berendezett, hogy az ember természete szerint nem destruktív magára és társaira nézve, s ezért az emberi együttélés sem az emberi természet kordában tartását, hanem az ember morális tökéletesedését szolgálja. Megtudhatták azt is, hogy a moralitás megelőzi és megalapozza a természetjogot, s hogy az emberek egymás közötti viszonyai végső soron ugyanúgy az Isten és ember közötti viszonyból vezethetők le, mint minden más az emberrel kapcsolatban. Szentgyörgyinél ugyan nyoma sincs alanyi jogoknak, sem társadalomkritikának, de a fejedelmi hatalom alátámasztásának sem. Annál többet tanulhattak Szentgyörgyitől tanítványai arról, hogy az uralom nem alapulhat önkényen, hiszen maga Isten sem önkényúrként uralkodik a teremtet világ fölött.

Minden okunk megvan feltételezni, hogy nagyon hasonló dolgokat tanulhattak a többi korabeli hazai kálvinista kollégium diákjai is. S bár azt gondolhatnánk, hogy egy fél évszázadon át a politikai intézményekből kiszorított kisebbség tagjainak politikai gondolkodását majdhogynem főösleges kutatni, ezzel azonban erősen túlbecsülnénk a dekrétális eskü alá eső intézmények jelentőségét a mindennapi életre. Hasonlóképpen kár lenne alábecsülni a hazai kálvinista szubkultúra intellektuális aktivitását. A pataki kollégiumot például a kutatók hajlamosak két nagy kivonulónak, a később katolizáló Bessenyei György és a jozefinista Kazinczy Ferenc visszaemlékezései alapján megítélni, holott talán még esetükben sem elhanyagolható szerepet játszott mindaz, amit Sárospatakon hallottak és olvastak. A század második felének átlagát kitevő prédikátori, tanítói és nemesi csoportokat pedig vélhetően náluk is jobban befolyásolták azok a (konzervatív) felvilágosult eszmék, amelyekhez a Szentgyörgyi-féle *Theologia naturalis*hoz hasonló előadásokon keresztül jutottak hozzá. Mindez pedig arra figyelmeztet, hogy ne menjünk el a jelenség mellett további vizsgálódás nélkül.

⁷¹ Szűcs Zoltán Gábor: *Magyar protokonzervatívok*. Kommentár, 4. évf. (2009) 4. sz. 17–31.

ZOLTÁN GÁBOR SZÜCS

Nature, law, theology – a chapter from the history of political discourse in 18th-century Hungary

In his paper the author focuses on a seldom spotlighted thread from the history of natural law in Hungary, the 18th century reception of modern Protestant natural law theories in Calvinist colleges. Providing an analysis of *Theologia naturalis* written by István Szentgyörgyi, one-time professor of the Sárospatak College, he wants to demonstrate that political culture in the early modern period in Hungary was more complex in terms of language than we usually think, and that within this political culture modern Protestant (Pufendorfian and Wolffian) natural law had some role. Also, he argues that the reception of modern Protestant natural law theory was not necessarily a mechanical acceptance but much rather an adoption determined by the local socio-cultural circumstances.

First, the author reconstructs what the latest English-language literature says about modern Protestant natural law theory, then he provides an overview of Calvinism in 18th-century Hungary and only after that, referring to these contexts, does he discuss Szentgyörgyi's book. The conclusions he arrives at seem important in many respects.

On the one hand, they call attention to the fact that the reception of modern Protestant natural law theory was not necessarily connected to the educational program of enlightened absolutism, either in institutional or in an ideological sense. On the other hand, they remind us that not only reform movements threatening the social-political *status quo* had a role in the dissemination of Enlightenment thought in Hungary but also such institutions that were conservative in character. This way, the moderate or conservative movements of the Enlightenment seem to have been present in Hungary, too, in their peculiar localized versions.

NEDIM ZAHIROVIĆ

A határvidékben rejlő lehetőség

Thúry György halála és Berzencei Mehmed aga felemelkedése

Az oszmán határt illetően régóta uralkodó az a nézet, mely szerint az oszmán fél és szomszédai között húzódó határvonalak elmosódottak, és nem definiálhatók világosan. A határ ezen felfogását rendre az oszmán expanzió kényszerével hozzák összefüggésbe.¹ Éppen ezért az oszmán határt az Oszmán Birodalom kialakulásától a 16. század végéig terjedő időszakban a társadalmi felemelkedésre lehetőséget biztosító térségnek is tekintették. Ez különösen azokra a katonákra vonatkozott, akik a határvidékeken harcoltak vagy az erődítményekben állomásoztak, hiszen az érintett területeken az érvényben lévő béke dacára is kisebbfajta háborúk dúltak. Ezekben a rátermettek igen hamar kitüntethették magukat, akár a határ megrohanása, csekélyebb léptékű hadműveletek, foglyok ejtése és rabszolgaságba hurcolása révén, függetlenül attól, hogy az ellenséges területre vezetett támadásról vagy egy onnan érkező elhárításáról volt-e szó.² Az efféle akciókat nem ritkán zsoldemeléssel vagy javadalombirtokból származó jövedelmek gyarapításával honorálták. A harcban vagy egyéb szolgálatban bátornak és serénynek bizonyuló katonákat a határon szolgálatot teljesítő parancsnokok terjesztették fel a jutalmazásra. A javaslatot a szandzsák lovassági előjárója (*alaybegi*), maga a szandzsákbég, sőt néha a beglerbég is továbbíthatta a Portára.³

A bécsi Osztrák Nemzeti Könyvtárban található az a *rûznâmçe-defter*,⁴ melyben bőséges információ áll rendelkezésünkre a határ menti harcokról és az ahhoz kapcsolódóan tett zsoldemelési javaslatokról. Az Mx. 571 jelzetű defter 384 oldalt tesz ki, bejegyzései a hidzsra szerinti 980–983 közötti időszakból származnak. A defter lényegében az adriai tengernél kezdődő, Horvátországon, Szlavónián, Magyarországon át egészen Erdélyig húzódó földrajzi területre vonatkozik. Bejegyzéseiben azon katonákra vonatkozóan tesznek javaslatokat, akik már Szigetvár 1566-os meghódítása során kitűntek, de találunk benne

¹ Koller, Markus: *Eine Gesellschaft in Wandel. Die osmanische Herrschaft in Ungarn im 17. Jahrhundert (1606–1683)*. Stuttgart, 2010. 22. Az oszmán határ jellege csupán a tizenöt éves háború végét követően változott meg. A defenzívába szoruló oszmánok arra kényszerültek, hogy határvédelmüket a Habsburg katonai határrendszer mintájára szervezzék át.

² A határ másik oldalán is hasonló lehetőségek adódtak a társadalmi felemelkedésre, illetve a szegénységből való megmenekülésre. Ez az esély sokakat vonzott Magyarországra Németországból (Stuttgartból, Regensburgból, Nürnbergből, Münchenből, Ingolstadtból stb.). Lásd: Pálffy, Géza: *Gemeinsam gegen die Osmanen. Ausbau und Funktionen der Grenzfestungen in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert* (az Osztrák Állami Levéltár kiállítási katalógusa, 2001. március 14. – május 31.) Wien, 2001. 12.

³ Dávid, Géza: „Administration in Ottoman Europe”. In: *Studies in Demographic and Administrative History of Ottoman Hungary*. Istanbul, 1997. 197–198.

⁴ Bővebben erről a defter-fajtáról lásd: Fekete, Ludwig: *Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*. Bd. I. Budapest, 1955. 105.

olyan adatokat is, melyek az 1570–1573 közötti oszmán–velencei háborúra hivatkoznak. Természetesen a legtöbb esetben olyan zsoldemelésekről van szó, amelyek a katonák különféle magyarországi összetűzésekben való eredményes részvételének eredményei.⁵

A defter néhány bejegyzése lehetővé teszi, hogy jobban megvilágítsuk azokat a körülményeket, amelyek között a magyar hős, Thúry György életét vesztette. Thúry György tipikus határvidéki ember volt. Nem tudjuk, pontosan mikor és hol kezdődött a pályafutása. Az 1540-es években kapcsolódott be aktívan a török ellenes harcokba, karrierjének főbb állomásai a lévai, palotai, végül pedig kanizsai kapitányi tisztségek voltak. Diadalai révén ismert hőssé vált, még a törökök elismerését is kivívta.⁶ Valamennyi győzelme közül a legdicsebb az volt, amelyet 1566-ban Palota kapitányaként Arszlán pasa budai beglerbég fölött aratott. Thúry György közvetlenül a Szülejmán szultán által Magyarországra vezetett oszmán sereg megérkezése előtt aratott győzelmet Arszlán pasa fölött. A szultán olyannyira felháborodott Arszlán eljárásán, aki személyes becsúgyától vezérelve saját hatásköréből fogott neki Palota ostromának, hogy Szokollu Mehmed pasa nagyvezír sürgetésére ki is végeztette őt.⁷ A hadi szerencse 1571-ben hagyta el Thúry Györgyöt, amikor Kanizsa kapitányaként életét vesztette. A szakirodalom két változatot ismer Thúry György halálára vonatkozóan. A Forgách Ferenc által közvetített első szerint Ali szigetvári szandzsákbég a következő cselhez folyamodott: az állítólagos konvertita azzal a szándékkal lépett kapcsolatba Thúryval, hogy szeretne visszatérni régi keresztény vallásához. A bég végül Thúry hiszékenységét kihasználva tette el őt láb alól.⁸ Az Istvánffy Miklóstól származó másik verzió szerint az egyik, Sziget, Pécs és Segesd vagy Koppány ellen vezetett hadjárata során ölték meg. A törökök a határvidéken szokásos taktikát alkalmazták, mely arra irányult, hogy kicsalogassák a katonákat az erősségből. Ha a várkatonák már a falakon kívül voltak, és üldözőbe vették támadóikat, azok a háttérben várakozó török seregrész elé vezették őket. Ennek megfelelően Thúry, miután látta, hogy oszmán katonák egy kisebb csapata a kanizsai vár környékét prédálja, kijött az erődből, és lovas katonáival üldözőbe vette az előőrsöt. Csak-hogy az üldözés közepette belefutott azokba az oszmán katonákba, akik háttérként Orosztony közelében állomásoztak, s az igazi harc ott bontakozott ki a két fél között. A küzdelemben Thúry életét vesztette, a fejét levágták és Isztambulba küldték.⁹

Dávid Géza, aki egyik munkájában részletesen is foglalkozott a szigeti szandzsák előljáróival, arra hívta fel a figyelmet, különös, hogy ez a jelentősebb határincidens Ali szigeti szandzsákbég szigeti hivatalviselésének idejére esik, mégis „semilyen vagy igen csekély javadalombeli kiegészítést kaphatott csupán érte: 350.000 akcséval kezdte Szigeten, majd két év és két hónap elteltével 355.000 akcséval távozott, ezúttal Szolnokra.”¹⁰ Valóban, a Thúry elleni harcban való részvételéért Ali csupán azután kapott 40 000 ezüst fizetés-

⁵ Flügel, Gustav: *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien*. Bd. II. Wien, 1865. Nr. 1384., 467.

⁶ Vö.: Takáts Sándor: „A nagy Thúry György”. In: *Bajvívó magyarok. Képek a törökvilágból*. Budapest, 1979. 217–254.

⁷ Arszlán pasával kapcsolatban lásd: Köhbach, Markus: *Die Eroberung von Füleken durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa*. Wien–Köln–Weimar, 1994. 220–224.

⁸ Forgách Ferenc: *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa és II. János erdélyi fejedelemisége alatt*. Ford. Borzsák István. Budapest, 1977. 1038–1039.

⁹ Istuanfi, Nicolai: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Coloniae Agrippinae: Hieratus. 1622. 513–514.

¹⁰ Dávid, Géza: „Die Bege von Szigetvár im 16. Jahrhundert”. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Bd. 82. Wien, 1992. 73.

emelést, hogy Szigetről Szolnokra került.¹¹ Egy ilyen veszélyes ellenfél kiiktatása különösen kitüntető volt. A bejegyzések egyikében azonban azt olvashatjuk, hogy egy bizonyos Mehmed a határvidéken történt két akcióban való sikeres közreműködése folytán jelentősen növelte jövedelmeit. Ő volt Berzence erősségében a lovasok agája (*fārisān*), napi zsoldja 29 ezüstöt (akcsét) tett ki. A szóbanforgó akciók után 25 000 ezüst értékű nagyobb ziámetbirtokot (*ze'āmet*) ítéltek oda neki. Az összeg *Pečvār* (Pécsvárad), *Qapōšvār* (Kaposvár) és *Šāz* (Szász) kerületek (*nāhiye*) jövedelmeiből állt össze. A Mehmed jövedelmeinek felsorolását követő megjegyzésben a zsoldemelés fő okát is megadják: Thúry György halála, melynek Mehmed aga „önálló okozója” volt. Ezenkívül 1571-ben Szentgyörgynél részese volt egy összeütközésnek a császári csapatokkal, amelyben Gyulaffy Mihály életét vesztette. A vonatkozó megjegyzés így hangzik:

„*Mezkūr fevt olub ze'āmeti mahlūl olmağın qal'e-i Berezenče fārislerine āğa olub yevmī 29 aqče 'ulūfeye mutaşarrıf iken Turi Görg nām mel'ūnuñ qatline müstaqıll sebeb olub ve Mağar beglerinden Gulāfī Mīhāl nām mel'ūnuñ dil almaq qaşdıne gelüb meğ-rūhan anı dağı tutub getürürken mürd olub bunlardan gayrı yararlığınun nihāyeti olmayub mezīd-i 'ināyet-i pādīşāhīden ibtidādan 25 000 aqčeliq ze'āmet emr olunub sene-i ihdā ve şemānīn ve tis'ami'e Rebī'ü l-āhīrinün evāhiri tārihiyle mü'verreh hūkm-i şerīf-i 'ālīşān irād eden Mehmed āğaya emr-i 'ālī mūğibinge ber-veğh-i tekml 25 000 aqčelik üzre tevğih olundı tahrīren fi 14 Şa'bān sene-i 981.*”¹²

„Mivel a nevezett személy¹³ meghalt, és nagy ziámetbirtoka megüresedett, megparancsoltatott, hogy a szultán kegyéből az eredeti, 25 000 ezüst értékű javadalmat a berzencei erősség lovas katonái agájának, a napi 29 ezüst zsoldban részesülő Mehmednek adják. Mehmed felmutatott egy, a 981. esztendő Rebī' u l-āhīr hónapjának utolsó dekádjában [1573. augusztus 20–29.] keltezett magasztos parancsot, mire teljes névértéken egy 25 000 akcse értékű nagy ziámetbirtokot utaltak ki neki. Mehmed, akinek serénysége különben nem ismer határokat, egyedüli okozója volt az átkozott Thúry György halálának, valamint foglyul ejtette az átkozott Gyulaffy Mihályt,¹⁴ aki az oszmán felségterületre jött, hogy muszlim foglyokat ejtsen. Ő a harcban megsebesült és később belehalt sebeibe. Feljegyezve a hidzsra 983. évében, Şa'bān hónap 17. napján [1573. december 9.]”

Ha igazat adunk Istvánffynak, és az ő verzióját fogadjuk el, úgy Mehmed aga vagy a csaliként Kanizsa alá küldött katonák, vagy pedig az Orosztonynál várakozó hátvédek parancsnoka lehetett. A megjegyzés tartalma nem segít a kérdés végleges megoldásában, ám az írnok által választott *müstaqıll sebeb* (önálló vagy egyedüli ok) kifejezés egyértelműen arra utal, hogy Mehmed agának egészen nagy szerep jutott a veszedelmes ellenfél kiiktatásában. Istvánffy, aki az eseményekkel egy időben élt, szintén megemlíttette azt a férfit, aki kioltotta Thúry György életét. Szerinte Meminek hívták az illetőt,¹⁵ ami arra utal, hogy

¹¹ Österreichische Nationalbibliothek (a továbbiakban: ÖNB) Mxt. 571. fol. 115r.

¹² ÖNB Mxt. 571. fol. 169r.

¹³ Egy bizonyos Qurd bégről van szó, aki az előzetes javadalmi jogosultságok biztosa (*tezkere emini*) volt, és akinek a jogán Mehmed aga megszerezte a nevezett nagy ziámetbirtokot.

¹⁴ Az ismert Gyulaffy László fivéréről van szó, vö.: Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. IV. köt. Pest, 1853. 481.

¹⁵ „... a quodam Memio fauciatu corruit et interiit.” In: Istuanfi: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*, 514.

személye azonos lehet Mehmeddel.¹⁶ Az említett defterben még találunk néhány említést Thúry György halálával kapcsolatban, ám ezek inkább a Forgách-féle változat mellett szólnak. A 16. lap rektóján egy olyan nagy ziámetbirtok jövedelmeit sorolják fel, amelyek egy bizonyos Dervişre, Mehmed bég fiára vonatkoznak. A kísérő megjegyzésben az áll, hogy az illető részt vett a Thúry György elleni harcban, ezért pedig a hidzsra 979. évében, Muharrem hónap utolsó dekádjában (1571. június 15–24.) keltezett parancs értelmében 2000 ezüstnyi javadalombővítést kapott. Nyomban ezután egy további megjegyzés kelti fel a figyelmünket, melyben az áll, hogy ugyanebben az akcióban való részvételéért Musztafa nevű testvére is zsoldemelést kapott.¹⁷ Mindkét megjegyzést a hidzsra 980. évében, Safer hónap 13. napján rögzítették a defterben (1572. július 25.).¹⁸ A hidzsra 980. évében, Ša'bān hónap 29. napján (1573. január 4.) azt vezették fel a defterbe, hogy egy *Pešte* (Pest) kerületébe tartozó nagy ziámetbirtok Mehmed nevű tulajdonosa (*za'im*), egy bizonyos Mahmud bég fia, 2000 ezüst jövedelembővítést kapott, ismét csak a fent vázolt vállalkozásban való részvételéért.¹⁹ Mindezekből világosan kitűnik, hogy ők hárman két különböző bégnek a fiai voltak. Vajon Mehmed bég és Mahmud bég személyesen is ismerték a magyar hőst? Ez nem lehetetlen, hiszen valószínűleg mindketten Magyarországon élték le életük legnagyobb részét. Ennek megfelelően azt gyaníthatjuk, hogy a két bég kapcsolatban állt Thúryval, és talán fiaik révén csalták csapdába őt. Mi sem természetesebb annál, hogy ez mind csupán Ali szigetvári szandzsákbég közreműködésével valósulhatott meg. Mi mégis afelé hajlunk, hogy a szakirodalom által is megbízhatóbbnak tartott Istvánffy-féle változatnak van valós alapja, Mehmed aga karrierjének meredek emelkedése pedig szintén ezt erősíti meg.²⁰

Fordította: CZIRÁKI ZSUZSANNA

¹⁶ Egy 1570-ből származó tímárdefterbe (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, İstanbul, Tapu defteri No. 503.) valószínűleg utólag jegyezték be azt, hogy egy bizonyos Mehmed, aki a berzencei erősségben az 'azeb-katonák agája volt, és korábban napi zsoldot kapott, a továbbiakban egy 10 000 ezüst értékű tímárbirtok élvezője. Talán ez a jövedelememelés is Thúry György halálával állt összefüggésben. Ezzel kapcsolatban lásd: Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. II. kötet. Budapest, 2007. 1324. Jelenleg nem lehet eldönteni, hogy ez a Mehmed, akit ebben a defterben az 'azeb-katonák agájaként említenek, megegyezik-e a mi Mehmedünkkel, aki az Mxt. 571. fol. 16r. szövegében a *fārisān*-katonák agájaként szerepel.

¹⁷ A két testvér jövedelmei a pécsváradi, szási és szentlőrinci kerületekből származtak.

¹⁸ ÖNB Mxt. 571. fol. 16r. a defter következő oldalán (fol. 16v.) található az a jövedelmek, amelyek Ahmed, Mehmed bég harmadik fiának nagy ziámetbirtokát tették ki. A korábbi esetekhez hasonlóan itt is megjegyezték, hogy részt vett a Thúry György elleni harcban. Azonban, valamely ismeretlen okból adódóan, őt nem részesítették hasonló jövedelembővítésben. Az egész bejegyzést áthúzták, és a vörös betűkkel írt *müyesser ne-šüd* (nem valósult meg) kifejezéssel egészítették ki.

¹⁹ ÖNB Mxt. 571. fol. 62v. Nagy javadalombirtoka jövedelmei Pest, Vác, Buda, Nagyfalu (Szolnok) kerületekből származtak.

²⁰ Az sem zárható ki, hogy még további személyek is kaptak zsoldemelést ugyanezen akcióban való részvételükért. E rövid munka alapjául olyan jegyzetek szolgálnak, melyek 2005-ben készültek. Az idei év februárjában ismét szerettem volna átnézni az említett deftert, de erre nem kerülhetett sor, mivel az éppen restaurálás alatt álló kézirat pillanatnyilag nem kutatható.

BORUS GYÖRGY

Az angol–holland háborúk valódi okai

Az angolok és a hollandok 1652 és 1674 között három háborút is megvívtak egymás ellen. A történészek többsége a legutóbbi időkig ezen katonai konfliktusok mögött gazdasági, kereskedelmi okokat sejtett,¹ pedig ha alaposan szemügyre vesszük a két országban a háborúk kirobbanásakor uralkodó politikai, ideológiai és kulturális viszonyokat, más következtetésre kell, hogy jussunk. A legfrissebb kutatásokat végző történészek már egyetértenek abban, hogy az angol–holland háborúk elsősorban nem kereskedelmi háborúk voltak.²

Az alábbiakban arra vállalkozunk, hogy megvilágítsuk az angol–holland háborúk politikai, ideológiai hátterét. Figyelmünket az első két konfliktusra kell összpontosítanunk, hiszen közismert tény, hogy a harmadik összecsapásnak (1672–1674) diplomáciai okai voltak: XIV. Lajos és II. Károly az 1670 májusában megkötött titkos doveri szerződésben egyezett meg arról, hogy Franciaország és Anglia közösen indít háborút az Egyesült Tartományok ellen.

A 17. század során az angolok végig attól tartottak, hogy valamelyik kontinentális hatalom hegemon helyzetbe kerülhet. I. Erzsébet uralkodásának második felétől kezdve a spanyol Habsburgok jelentették a fő veszélyt. A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke (1648) mérsékelte ezeket a félelmeket, ám Oliver Cromwell még mindig a spanyol túlsúlytól tartott. Az Egyesült Tartományok, amely a spanyolok ellen vívott németalföldi szabadságharc (1568–1609) során létrejött utrechti unióból nőtt ki, 1648-ban formálisan is független köztársasággá vált. A hollandok ügyesen használták ki azt a rövid időszakot a század közepén, amikor Ausztria és a német hercegségek a harmincéves háború okozta kimerültségtől szenvedtek, Angliában és Franciaországban pedig polgárháború dúlt. Az Egyesült Tartományok szédítően gyors gazdasági fejlődését elősegítette (a kezdetben legalábbis) előnyös földrajzi elhelyezkedés. A föderáció két legerősebb tartománya – Holland és Zeeland – ellenőrzése alatt tartotta a Rajna, a Maas és a Scheldt folyók torkolatát, és nagy hasznot húzott abból, hogy a Balti- és Északi-tenger, valamint az Atlanti-óceán kereskedelmi útvonalainak találkozásánál feküdt. Holland hajók szállították a Baltikum gabonáját és fáját, a svédországi vasat és rezet a Földközi-tenger kikötőibe, ahol aztán sót vettek fel, hogy azt az északi halászkikötőkbe vigyék a hal feldolgozásához. Közben saját maguk készítette vagy Angliából hozott textíliákkal látták el a Baltikumot. A holland hajósok azonban ennél sokkal távolabbi vizekre is elmerészkedtek. Észak-Amerikában megalapították Új-

¹ Lásd például Wilson, Charles H.: *Profit and Power*. London, 1957. 56–59.; Farnell, J. E.: *The Navigation Act of 1651, the First Dutch War, and the London Merchant Community*. *The Economic History Review*, vol. 16. (1963'4) no. 3. 439–454.; Ferguson, Niall: *Empire*. London, 2003. 21.

² Lásd Pincus, Steven C. A.: *Protestantism and Patriotism. Ideologies and the Making of English Foreign Policy, 1650–1668*. Cambridge, 1996.; Jones, J. R.: *The Anglo–Dutch Wars of the Seventeenth Century*. New York, 1996.

Amszterdam városát. Eljutottak Afrika, Dél-Amerika, India, Kína, Nyugat-India sőt még Ausztrália partjaira is. Japánnal az európai országok közül (a 17. század közepétől egészen 1854-ig) egyedül a hollandoknak volt kereskedelmi kapcsolata.³

Franciaország igazi nagyhatalommá válása 1661-ben kezdődött, amikor a fiatal XIV. Lajos Mazarin bíboros halála után saját maga vette át a kormányzást. Lajos csupán huszonkét éves volt, de a *Fronde* viszontagságos évei során sokat tapasztalt, első miniszterétől pedig jól működő abszolutista rendszert örökölt. A régi „kard-nemesség”-et politikai szempontból a háttérbe szorította, a mindössze öt-hat miniszterből álló Államtanács felett pedig személyesen elnökölt. Jean Baptist Colbert pénzügyi főellenőr merkantilista gazdaságpolitikájával megteremtette Franciaország katonai nagyhatalommá válásának anyagi feltételeit. Colbert egységes normákat vezetett be a hazai ipar szabályozására, manufaktúrákat és kereskedelmi társaságokat alapított, növelte az exportot, és vámokkal korlátozta a külföldi áruk behozatalát. A franciák a katonai fejlesztés és szervezés terén élen jártak. Hadügyminisztériumot és katonai akadémiákat hoztak létre, a hatalmas állandó hadsereg számára pedig kaszárnyákat, gyakorlótereket, katonai raktárakat és kórházakat építettek, miközben a flotta bővítését sem hanyagolták el.⁴

Franciaország katonai felemelkedéséhez korábban Oliver Cromwell is hozzájárult, amikor a harmincéves háború után is folytatódó spanyol–francia háborúban az utóbbi oldalára állt. 1655-ben elfoglalta Jamaicát, több spanyol flottát tönkretett, majd 1658-ban a franciákkal együtt támadta meg a Spanyol-Németalföldet. A franciák az 1659-es békekötést követően tovább gyengítették a hanyatló Spanyolországot azzal, hogy a függetlenségük visszanyeréséért küzdő portugálokat támogatták. A portugál hadsereg élén az a Schomberg herceg állt, aki harminc évvel később a boyne-i csatában vesztette életét a III. Vilmos ellen vívott írországi háborúban.⁵

Az angolok meglehetősen későn ismerték fel a francia veszélyt. Három háborút is megvívtak a hollandok ellen, mire a többség rádöbbsent, hogy – 17. századi terminológiával élve – nem a hollandok, hanem sokkal inkább a franciák „általános egyeduraltól” (*„universal monarchy”*) kell tartani. A hollandokkal szembeni ellenérzésnek számos, a két ország belpolitikai viszonyainak megfelelően változó oka volt.

II. Vilmos herceg, az Orániai-ház feje – aki I. Károly angol király idősebbik lányát, Máriát vette feleségül – 1650 novemberében halt meg, és ezzel elkezdődött az Egyesült Tartományok történetének első „helytartónélküli időszak”-a (*„Stadholderless Period”*), amely az 1672-es forradalomig tartott. II. Vilmos fia – a későbbi III. Vilmos, a „dicsőséges forradalom” kulcsfigurája – apja halála után egy héttel született. Az ország vezetését Johan de Witt főpensionárius vette át, aki az Orániai-házzal szembenálló középosztálybeli republikánus oligarchia érdekeit képviselte. De Witt célja a decentralizált kormányzati rendszer és az oligarchia élén álló holland rendek vezető szerepének a fenntartása volt. Ellenezte a háborút, mivel az a kereskedelemnek ártott, megnövelte az adókat, és növelte az Orániai-ház esélyeit is, amely az alsóbb néprétegek, a radikális kálvinista papság és a földbirtokosok támogatását élvezte.

Angliában ekkor már majdnem két éve az independensekből álló csonka parlament (*Rump*) volt hatalmon (1649–1653). A legfeljebb hatvan főből álló csonka parlament tagjai ideológiai szempontból nem voltak egységesek, de sok volt közöttük az olyan fanatikus pu-

³ Williams, E. N.: *The Ancien Régime in Europe*. Singapore, 1984. 42–43.

⁴ Kennedy, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna. Budapest, 1992. 72.

⁵ Clark, Sir George: *The Later Stuarts, 1660/714*. 2. ed. Oxford, 1987. 60.

ritán, aki az „ötödik monarchisták” (*Fifth Monarchy Men*) nézeteit osztotta. Ez a szélsőséges szekta Jézus Krisztus földi királyságának küszöbönálló eljövételét hirdette, és az arra való felkészülést szorgalmazta. Mindezek ismeretében érthető, hogy a csonka parlament II. Vilmos halálhírét kitörő örömmel fogadta, sőt, abban az isteni gondviselés egyértelmű megnyilvánulását vélte felfedezni. A holland helytartó ugyanis az angol köztársaságot nem volt hajlandó elismerni, és legszívesebben csapatokat küldött volna a szigetországba a royalisták megsegítésére.⁶

A csonka parlament tagjai annyira fellelkesültek az Egyesült Tartományokban bekövetkezett kedvező politikai fordulat hallatán, hogy nyomban tárgyalásokat is kezdeményeztek az új republikánus vezetéssel. Oliver St. John és Walter Strickland személyében rendkívüli követeket küldtek Hágába, akiknek nem kisebb feladat jutott, mint a két ország politikai uniójának az előkészítése. A szépreményű protestáns–republikánus egyesülésből – a csonka parlament nagy csalódására – végül nem lett semmi. A küldötteket tüntető tömegek fogadták, amiből az angolok azt a következtetést vonták le, hogy a holland néptömegek a vezetőváltás ellenére még mindig a Stuartokat támogató és azokkal vérségi kapcsolatban is lévő Orániai-ház mögött állnak. Miután hosszas tárgyalások után a függetlenségét féltő kis Egyesült Tartományok elutasította az unióra vonatkozó képtelen ötletet, a csonka parlament vezetői úgy döntöttek, meg kell leckéztetni a protestáns összefogás ügyét elvető hollandokat.

A két követ hazaérkezését követően az angol sajtó az istentelen, önző és profitéhes hollandusok kemény bírálatával volt tele. A csonka parlament ebben a hangulatban szavazta meg 1651 októberében az első hajózási törvényt (*Navigation Act*), amely egyértelműen a hollandok közvetítő-kereskedelme ellen irányult. A törvény kikötötte: gyarmati árut csak angol hajókban vagy az adott gyarmat hajóiban lehet szállítani, feltéve, hogy a legénység háromnegyede angol. Bár a hajózási törvény hosszú távon vitathatatlanul nagy előnyökhöz juttatta az angol gyarmati kereskedelmet, megalkotóit nem ez motiválta, hanem a hollandok iránt érzett ellenszenv. A törvény mögött nem kereskedők, hanem fanatikus puritán politikusok álltak, akiket a protestáns és republikánus uniót elutasító hollandok megbüntetése vezérelt. A történészek hagyományos érvelése tehát, hogy az első angol–holland háború (1652–1654) a hajózási törvény miatt volt elkerülhetetlen, pontosításra szorul. A háborút az angolok provokálták. A mérsékelt holland vezetés pusztán a hajózási törvény miatt nem is akart háborúzni. Az igazi feszültséget nem a hajózási törvény gerjesztette. Valójában a törvény a már eleve meglévő erős hollandellenes érzés következtében született meg.⁷

A háborút lezáró békét 1654 áprilisában már Oliver Cromwell mint *Lord Protector* kötötte meg. A viszálykodás befejezését az angol katonai sikerek mellett az tette lehetővé, hogy a csonka parlament és az azt követő *Barebones*-parlament felosztatásával a szélsőséges, az ötödik monarchistákkal is szimpatizáló puritánok háttérbe szorultak. Cromwellt sok bírálat érte a béketárgyalások során tanúsított engedékenysége miatt. Tény, hogy a hollandok felett aratott egyértelmű győzelmet az angolok nem használták fel jelentős kereskedelmi előnyök kicsikarására. Cromwell legfőbb követelése az volt, hogy a hollandok ismerjék el a protektorátust, és Johan de Witt érje el az Orániai-ház hatalomból való kizárását

⁶ Pincus: *Protestantism and Patriotism*, 16–19.; Groenveld, Simon: *The English Civil War as the Cause of the First Anglo-Dutch War, 1640–1652*. *The Historical Journal*, vol. 30 (1987) no. 3. 551–552.

⁷ Pincus: *Protestantism and Patriotism*, 23–51.; Groenveld: *The English Civil War*, 555–566.

(*Act of Seclusion*). Ezt végül is az Egyesült Tartományok hét rendi gyűlése közül egyedül a Holland Tartományé (a legbefolyásosabb) fogadta el.⁸

Lássuk ezek után a második angol–holland háború (1665–1667) kirobbanásának okait, körülményeit. Az *interregnum* zűrzavaros állapotait Angliában a restauráció, a királyság helyreállítása szüntette meg. II. Károly 1660 májusában, harmincadik születésnapján tért haza az Egyesült Tartományokból, közel egy évtizednyi száműzetés után. Még ugyanebben a hónapban holland küldöttség érkezett Londonba, és tárgyalások kezdődtek a két ország közötti vitás kérdések rendezése érdekében. Hamar világossá vált, hogy a megegyezés nem lesz egyszerű. A közvetítő kereskedelemben utazó holland fél érthető módon rossz néven vette, hogy az anglikán royalista többségű angol parlament újra törvénybe iktatta az 1651-es hajózási törvényt. 1660 szeptemberében a hollandok eltörölték az Orániai-ház hatalomból való kizárásáról szóló törvényt, 1661 januárjában viszont, amikor meghalt II. Vilmos özvegye (II. Károly húga), feszültségekhez vezetett a tizenegy évesen árván maradt Vilmos herceg neveltetésének kérdése.⁹ Nem javította a két ország viszonyát az sem, hogy 1661 nyarán újra azt a Sir George Downingot küldték hágai nagykövetnek, aki 1658 és 1660 között már megmutatta, nem nagyon kedveli a hollandokat. Az éveken át tartó tárgyalások során még a régi sérelmeket sem sikerült rendezni. Az 1654-es békeszerződés értelmében a hollandoknak át kellett volna engedniük az indonéziai Málukká-szigetek egyikét, de erre nem került sor.¹⁰ Időközben újabb konfliktusok is kialakultak. A hollandok Délnyugat-India partjainál akadályozták az angol kereskedelmet, az angolok pedig Guineában próbálták megtörni a holland kereskedelmi hegemoniát.

„Történelmünkben a második angol–holland háború volt a tisztán kereskedelmi háború legvilágosabb példája” – jelentette ki nagy magabiztossággal Sir George Clark.¹¹ Ebben valószínűleg nincs igaza. 1664 áprilisában a parlament alsóháza bizottságot hozott létre Anglia ipari és kereskedelmi problémáinak a feltárására. A bizottság felkérte a kereskedelmi társaságokat, számoljanak be külkereskedelmük állapotáról, valamint arról, kik és milyen formában akadályozzák tevékenységüket. A begyűjtött panaszoknak csupán az egyharmada utalt hollandok által elkövetett obstrukcióra.¹²

A Levantei Társaság most ugyan megemlített néhány hollandokra vonatkozó sérelmet, 1664-ig viszont egyszer sem panaszkodtak rájuk. Fő ellenfeleiknek az algériai kalózokat tartották, akikkel szemben az angolok és a hollandok időnként közösen léptek fel. A Társaság képviselői ugyanakkor szükségesnek tartották a velencei és francia kereskedők visszaéléseit is megemlíteni. Az első angol–holland háború súlyos károkat okozott a mediterrán térség angol kereskedelmének, így a Levantei Társaság tartott egy újabb összecsapástól.

⁸ Pincus: *Protestantism and Patriotism*, 169–184. Kereskedelmi előnynek számított, hogy az angolok több száz hajót zsákmányolva jelentősen növelni tudták flottájuk nagyságát, s a béke értelmében a hollandoknak ettől kezdve fizetniük kellett az angol vizeken történő halászatért.

⁹ Vilmost kezdetben Heer van Zuylestein, Frigyes Henrik (Vilmos nagyapja, helytartó és fővezér 1625 és 1647 között) törvénytelen fia nevelte szigorú kálvinista szellemben. 1666 áprilisában aztán maga Johan de Witt kezdte el bevezetni Vilmost a közügyekbe. 1666 augusztusában a Holland Tartomány rendi gyűlése kimondta, hogy Vilmos huszonkét éves koráig nem lehet fővezér, valamint hogy egyszerre nem lehet fővezér és helytartó is.

¹⁰ Itt történt az a mészárlás is, amelyet a holland kegyetlenség példájaként sokat emlegettek az angolok. 1623-ban a hollandok tíz angol kereskedőt kínoztak halálra Amboina szigetén. Clark: *The Later Stuarts*, 63.

¹¹ Clark: *The Later Stuarts*, 63.

¹² Seaward, Paul: *The House of Commons Committee of Trade and the Origins of the Second Anglo-Dutch War, 1664*. *The Historical Journal*, vol. 30 (1987) no. 2. 446–448.

A Kelet-indiai Társaság kifejezetten ellenezte a háborút. A holland Egyesített Kelet-indiai Társaság természetesen nagy konkurenciát jelentett, az angolok mégis a tisztességes verseny, a tárgyalás hívei voltak, és a kormányzat figyelmét a háború várhatóan katasztrofális következményeire hívták fel. A Társaság képviselőinek nem csak a hollandokkal gyúlt meg a baja. Megjelent a térségben a frissen alapított francia Kelet-Indiai Társaság is. A portugálok nem voltak hajlandók átengedni Bombayt, mely II. Károly portugál feleségének hozományához tartozott. A spanyolok ugyanakkor megakadályozták, hogy kikötőikben a Kelet-Indiai Társaság is értékesíthesse áruit.

A hollandok elleni háborút leginkább az Afrikai Társaság (hivatalos nevén *Company of Royal Adventurers*) vezetői akarták. Úgy tűnik, a Társaság kifejezetten kereste a hollandokkal való konfliktust. Szemben a franciákkal, akik európaiak által még el nem foglalt nyugat-afrikai területeken vetették meg a lábukat, az angolok a hollandok guineai területeire törtek be (amelyeket aztán a hollandok még 1664-ben vissza is foglaltak). Az Afrikai Társaság vezetőinek lépéseit nem annyira a profit utáni vágy, mint a hollandok iránt érzett gyűlölet vezérelte. Anglikán royalista vezetésről van itt szó, amely – akárcsak a parlamenti alsóház többsége – a hollandokban a köztársasági eszme, valamint a vallási pluralizmus és tolerancia képviselőit látták, akik az angliai nonkonformista és republikánus erők fő támaszai voltak. A hollandokkal szembeni anglikán royalista ellenérzést tovább erősítette az a század közepén megfogant gondolat, hogy az „általános egyeduralmat” nem annyira katonai, mint gazdasági erővel lehet megvalósítani. Az anglikán royalisták szemében a spanyol világuralmi törekvések örökösei a hollandok voltak, akik elődeikhez hasonlóan kereskedelmi monopólium útján akarták céljaikat elérni.¹³

A kereskedelmi bizottság jelentését Thomas Clifford 1664. április 21-én ismertette az alsóházzal. „A számos igazságtalanság, becsstelenség és méltatlanság – szólt a dokumentum –, amelyet az Egyesült Tartományok állampolgárai követtek el Ófelsége ellen azért, hogy Indiában, Afrikában és máshol sértették jogait; és a károk, sérelmek és rongálások, amelyeket kereskedőinknek okoztak, a külkereskedelem legnagyobb obstrukciói.” A ház nagy többséggel elfogadta a jelentést, és határozatban mondta ki: „Hogy a jövőben hasonló ne történhessen meg, és, hogy tegyenek is ennek érdekében, e Ház képviselői úgy döntöttek, életükkel és vagyonukkal segítik Ófelségét mindenféle oppozícióval szemben.”¹⁴

Clarendon gróf lordkancellár, II. Károly első minisztere elhatárolta magát a parlamenti határozattól. Úgy látta, a háborús uszítás egyes kereskedők érdeke volt, akik mögött Jakab, yorki herceg és az őt körülvevő ambiciózus politikusok álltak. Ezek közé tartozott Jakab titkára, William Coventry, Sir Henry Bennet (1663-tól Arlington grófja) államtitkár, valamint Sir George Downing hágai nagykövet is.¹⁵ Clarendonnak igaza lehetett, hiszen a meglehetősen agresszív Afrikai Társaság kormányzója maga Jakab volt. A Társaság tagjai között Coventry és Arlington mellett ott találjuk a haditengerészet kincstárnokát, Sir George Carteretet, a skót ügyekért felelős Lord Lauderdale-t, Buckingham hercegét és Lord Ashley pénzügyminisztert is.¹⁶ A sors ironiája, hogy az utóbbi három politikus és Arlington a má-

¹³ Pincus, Steven C. A.: *Popery, Trade and Universal Monarchy: The Ideological Context of the Outbreak of the Second Anglo-Dutch War*. The English Historical Review, vol. 107 (1992) no. 422. 3–26.

¹⁴ *Journal of the House of Commons*, 1742. vol. VIII. 547–548.

¹⁵ Seaward: *The House of Commons Committee of Trade*, 437–438.

¹⁶ Seaward: *The House of Commons Committee of Trade*, 441. A kereskedelmi bizottság tagjai közül többen is szorosan kötődtek Arlingtonhoz és Jakabhoz. A bizottság elnöke, Thomas Clifford, Arlington embere volt.

sodik angol–holland háború után bekerült a király öttagú tanácsadói testületébe (*Cabal*), míg a háborút ellenző Clarendonnak távoznia kellett.

Az 1663 szeptembere óta folyó angol–holland tárgyalások nem hoztak eredményt. Downing úgy látta, a hollandok belső megosztottságuk és pénzügyi nehézségeik miatt mindeképpen szeretnék elkerülni a háborút. Engedményeket mégsem lehetett kicsikarni tőlük, mivel a hollandok arra számítottak, hogy az angol parlament úgysem fogja megszavazni a király számára a háborús felkészüléshez szükséges pénzüsségeket. Valóban úgy tűnt, hogy nincs meg a kellő harmónia az uralkodó és a parlament között. 1662 decemberében Károly megpróbált enyhíteni a *Clarendon Code* első két törvényének szigorán.¹⁷ Kiadta első „engedékenységi nyilatkozat”-át (*Declaration of Indulgence*), amelyben azt kérte a parlamenttől, hozzon törvényt diszpenzációs joga (*dispensing power*) – amely lehetővé tette számára, hogy egyeseket felmentsen a törvény hatálya alól – szélesebb körű alkalmazásáról. Az alsóház dühösen utasította vissza a kérést. A parlament gyanakvoan figyelte a kormány pénzügyi tevékenységét is. Bristol grófja eljárást kezdeményezett Clarendon ellen a felsőházban. A felségárulás vádját a lordok alaptalannak találták, de az ügyet teljesen nem zárták le.

Ezek a fejlemények bizakodással töltötték el a hollandokat. Downing meg volt győződve arról, hogy addig nem fogják igazán komolyan venni a tárgyalásokat, amíg nem látják az angolok elszántságát. A kereskedelmi bizottságra azért volt tehát szükség, hogy összegyűjtsék a hollandoktól elszenvedett sérelmeket, felkorbácsolják az ellenük irányuló érzelmeket, és egy határozott parlamenti állásfoglalással nyomást gyakoroljanak De Witt kormányára. Downing számítása, hogy a hollandok az angol fegyvercsörtetés hírére majd meghátrálnak, és jelentős engedményeket tesznek, nem vált be. De Witt az egyesült rendi gyűlés (*Staten Generaal*) jóváhagyásával új hajókat építtetett, és utasította De Ruytert a guineai területek és támaszpontok visszafoglalására. Miután október végén bebizonyosodott, hogy De Ruyter sikerrel járt, a háború elkerülhetetlenné vált. A parlament hatalmas összeget, 2,5 millió fontot szavazott meg a háborús felkészülésre.

Az angol kereskedők többsége nem akarta ezt a háborút. Tudták, hogy a fegyveres összecsapás – még ha sikerrel is vívják azt – rövidtávon mindenképpen kárt okoz a kereskedelemnek. A második angol–holland háborút az anglikán royalista kereskedők és politikusok provokálták ki. Az angol parlament áprilisi határozata – sokak számításával ellentétben – egységbe kovácsolta a hollandokat, a háború lefolyása pedig azt mutatta, hogy az angolok súlyosan alábecsülték az Egyesült Tartományok ellenállási erejét.

Az angolok csak 1665 márciusában üzentek hadat az Egyesült Tartományoknak. A yorki herceg által irányított angol flotta már hónapokkal korábban elfoglalta Új-Amszterdamot, a későbbiek során viszont váltakozó sikerrel folyt a küzdelem. Egyre inkább úgy tűnt, a szerencse elpártolt az angoloktól. 1665 nyarán az angolok a dán királlyal történt megállapodást követően Bergen kikötőjéből akartak a Skócia megkerülésével hazatérő holland kereskedelmi flottára lecsapni, ám valami fatális félreértés folytán a dánok tüzet nyitottak a közeledő angol hajókra. A több száz áldozatot követelő baleset végül oda vezetett, hogy Anglia hadat üzent Dániának, amely így a hollandok szövetségese lett. Franciaországot 1662 óta védelmi szövetség kötötte a hollandokhoz,¹⁸ így II. Károly hiába ábrándozott a franciákkal való együttműködésről, nem lehetett őket megnyerni. Anglia egyetlen szövetségese Bern-

¹⁷ A *Corporation Act* a hithú nonkonformistákat kizárta a városi vezető testületekből, az *Act of Uniformity* pedig az „Általános imakönyvet” el nem fogadó papság ellen irányult.

¹⁸ Johan de Witt republikánus pártja számára ez volt a magától értetődő orientáció, hiszen az ellenlábás Orániai-ház II. Károly Angliájával kereste a kapcsolatot.

hard von Galen münsteri püspök volt, ezt azonban a hollandok német szövetségesei bőven ellensúlyozták.¹⁹ 1665 tavaszán pestisjárvány tört ki Angliában, amely egyedül Londonban 68 000 áldozatot követelt.²⁰ 1666 szeptemberében a londoni tűzvész szinte az egész Cityt elpusztította. Októberben az egyre elégedetlenebb parlament megszavazott még a hadi kiadások fedezésére egy nagyobb összeget, de csak az után, hogy Károly engedélyezte a haditengerészet számláiba való betekintést. 1666–1667 telén zavargások törtek ki az ország számos pontján. A tömegek elégedetlenségét a háborús évek rossz terméseredményei is fokozták.²¹ Az utolsó katasztróféért már magát a kormányzatot terhelte a felelősség. A költségek csökkentése érdekében 1667 februárjában úgy döntöttek, a nagy hadihajókat visszatartják, és csak cirkálókat küldenek ki a kereskedelmi hajók védelmére. Júniusban – amikor már javában folytak a békétárgyalások – a hollandok felhajóztak a Medway folyón, Chatham kikötőjében négy hajót felgyújtottak, a királyról elnevezett zászlóshajót (*Royal Charles*) pedig elvontatták.

A gyors békekötést – amellet hogy a háború az angolokat és a hollandokat egyaránt kimerítette, és összességében mindkét fél számára kedvezőtlenül alakult – Franciaország agresszív külpolitikája tette szükségessé. A franciák holland szövetségeseiknek csak minimális katonai segítséget nyújtottak, és titokban Spanyol-Németalföld lerohanására készültek fel, amelyet XIV. Lajos mondvascinált indokkal saját feleségének követelt. Miután Lajos apósa, IV. Fülöp spanyol király meghalt, a franciák megindították a támadást.²²

A hollandok attól rettegetek, hogy Franciaország teljesen bekebelezi a Spanyol-Németalföldet, az Egyesült Tartományok közvetlen, fenyegető szomszédjává válik, és újra felvirágoztatja a korábban nagy rivális Antwerpen városát. Az angolok, akik számára mindig is elsődleges szempont volt, hogy a hozzájuk legközelebb eső kontinentális területek semleges vagy baráti kézben legyenek, szintén megrettentek a francia ambícióktól. I. Lipót magyar és cseh király, német-római császár képtelen volt a spanyolok segítségére sietni. Erőit túlságosan lekötötték a franciákkal szövetséges német hercegek, a Köprülü nagyvezírek restaurációja nyomán újra megerősödő törökök,²³ valamint a magyarok Habsburg-ellenes rendi mozgalma. Lipót így jobb híján szerződést írt alá XIV. Lajossal. Nem csak arról egyeztek meg, hogy Franciaország mekkora részt szakíthat ki magának a Spanyol-Németalföldből. A spanyol birodalom egymás közötti felosztásáról is megállapodtak arra az esetre, ha a beteges II. Károly utód nélkül halna meg. Ilyen körülmények között nagyon is ideje volt, hogy az angolok és a hollandok félretegyék ellentéteiket. A békekötésre 1667 júliusában került

¹⁹ Clark: *The Later Stuarts*, 64–65.

²⁰ Ashley, Maurice: *England in the Seventeenth Century*. 3. ed. London, 1968. 128.; Holmes, Geoffrey: *The Making of a Great Power*. London – New York, 1995. 5.

²¹ Prest, Wilfrid: *Albion Ascendant: English History, 1660–1815*. Oxford, 1998. 40.

²² Brabant tartomány szokásjoga szerint az első házasságból származó leánygyermek az öröklés terén előnyt élveztek a második házasságból való fiúgyermekkel szemben. XIV. Lajos azzal érvet, hogy ezen törvény alapján felesége, Mária Terézia – aki Fülöp első házasságából származott – volt a dél-németalföldi területek jogos örököse, és nem II. Károly, akinek Fülöp második felesége adott életet.

²³ Mehemed és Ahmed Köprülü nagyvezírek húszéves kormányzását (1656–1676) a történetírás restaurációnak nevezi. A két pasa a korábbi rendet állította vissza azáltal, hogy kemény kézzel felszámolta az anarchiát és korrupciót, rendbe tette a pénzügyeket és kivezette a birodalmat a katonai válságból. A török birodalom annyira megerősödött, hogy Kara Mustafa pasa már Bécs elfoglalását is terve vehette.

sor.²⁴ 1668 januárjában aztán megszületett Anglia, az Egyesült Tartományok és Svédország hármass szövetsége is. A felek megállapodtak, hogy közvetítőként lépnek fel Franciaország és Spanyolország között, és erőfeszítéseket tesznek a háború lezárása érdekében. Franciaország megtarthatja 1667-es hódításainak egy részét, de korántsem mindent. Amennyiben Franciaország ezt nem lenne hajlandó elfogadni, Anglia és az Egyesült Tartományok közösen háborút indít ellene, hogy rákényszerítse a korábbi határok helyreállítására. Ez utóbbit már a szerződéshez csatolt titkos záradékokban mondták ki.²⁵

A hollandok ellen vívott háború kudarca Angliában súlyos belpolitikai válsághoz vezetett. A Korona kétségbeeső pénzügyi helyzetbe került. A parlament 1660-as döntése alapján a királynak évi 1 200 000 fontnyi jövedelem járt. Az elsősorban vámokból és fogyasztási adókból eredő bevétel – amelyet talán szándékosan becsültek túl – 250–300 ezer fonttal mindig elmaradt a megszavazott összegtől. A hiány pótlására 1662-ben bevezették a füstpénzt – minden tűzhely (háztartás) után két shillingnyi adót –, ez azonban kezdetben még 100 ezer fontot sem hozott. A háborús évek során a bevétel 700 ezer fontra esett vissza. A másfélmillióra duzzadt háborús adóssággal együtt ez egyet jelentett az államcsőddel.²⁶

Mindezek ismeretében érthető, hogy II. Károly 1670-ben miért ment bele a Napkirállyal kötött titkos doveri szerződésbe, amely a harmadik angol–holland háborúhoz (1672–1674) vezetett.²⁷ Az angol királynak hármass célja lehetett. Egy sikeres háború segítségével szeretne volna stabilizálni uralkodói pozícióját, francia pénzsegélyekhez kívánt hozzájutni, és meg akarta dönteni a holland republikánus rezsimet. Károly abban bízott, hogy a Johan De Witt helyett hatalomra kerülő fiatal unokaöccsét, Orániai Vilmost majd kénye-kedve szerint irányíthatja.²⁸ XIV. Lajos céljai még ennél is nyilvánvalóbbak. A franciákat igen érzékenyen érintette a hármass szövetség létrejötte és különösen Johan de Witt árulása. XIV. Lajos nemcsak arra jött rá, hogy először az Egyesült Tartományok ellenállását kell megtörnie, ha meg akarja szerezni a Spanyol-Németalföldet, de arra is, hogy a hármass szövetséggel egy hatalmas franciaellenes koalíció alapjai teremthetők meg. A két jelentős tengeri hatalom összefogása nagy stratégiai problémát jelentett Franciaország számára. Nem számíthatott sikerre a kontinensen, ha erőit meg kellett osztania az egyszerre vívott szárazföldi és tengeri hadjáratok között.²⁹ Ezen új veszély kialakulásáért XIV. Lajos személyesen Johan de Wittet okolta. Meggyőződése volt, hogy a hármass szövetség az ő műve volt. Az elkövetkező

²⁴ Anglia megtarthatta Új-Amszterdamot, viszont le kellett mondania Suriname-ról, Pulo Runról, a nyugat-afrikai erődökről, Új-Skóciáról és az angol kereskedők által igényelt jóvátételekről.

²⁵ Lásd Holmes: *The Making of a Great Power*, 434.

²⁶ Holmes: *The Making of a Great Power*, 88–89., 100–103.; Hill, Christopher: *Az angol forradalom évszázada, 1603–1714*. Ford.: Litván György. Budapest, 1968. 180.

²⁷ Holmes: *The Making of a Great Power*, 434. A szerződés értelmében a szárazföldi hadműveletek fő terhet Franciaország vállalta magára, a tengeri harcokét pedig Anglia. A hollandoktól elfoglalt területekből Angliának járt a Scheldt folyó torkolatánál lévő három sziget. II. Károly ígéretet tett, hogy „amint az országának ügyei lehetővé teszik”, áttér a katolikus hitre.

²⁸ Orániai Vilmos 1672 nyarán valóban hatalomra került, bár nem egészen úgy, ahogy azt II. Károly elképzelte. Az Egyesült Tartományokban forradalom zajlott le. A francia inváziótól pánikba esett tömegek a de Witt testvéreket felkoncolták, és kiharcolták, hogy a republikánus párt fő támaszai, Holland és Zeeland oligarchái is fogadják el Vilmost helytartóként, valamint a haderő főparancsnokaként. II. Károly felelőtlen külpolitikát folytatott, de senki sem volt, aki ebben megakadályozhatta volna. A parlament a dicsőséges forradalomig (1688–1689) ritkán és rendszertelenül ülésezett, és túl kevés információval rendelkezett ahhoz, hogy ellenőrizni tudta volna a külpolitikai döntéseket. Mi több, az ország alkotmányos hagyományai alapján ehhez nem is volt joga.

²⁹ Kennedy: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*, 85–86.

éveket ezért az Egyesült Tartományok elleni büntetőhadjáratra való felkészüléssel töltötte, és közben mindent elkövetett, hogy aláaknázza a hármasszövetséget.³⁰

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy bár a kereskedelmi rivalizálás tagadhatatlanul hozzájárult Anglia és az Egyesült Tartományok közötti feszültségekhez, a három angol–holland háború kirobbanása mögött sokkal inkább politikai és ideológiai okokat kell keresnünk. A két ország közötti ellenségeskedést végül az angol közvélemény teljes megváltozása zárta le. A kétmillió kis Egyesült Tartományok 1672-ben kis híján összeroppant. A tengeren ugyan a hollandok ellen tudtak állni az angol–francia nyomásnak, a szárazföldön a franciák megállíthatatlanul nyomultak előre. Hollandot és Zeelandot csak határterületeik vízzel való elárasztása mentette meg. Az angolok többsége végre felismerte, hogy nem a katasztrófa szélére sodródott hollandok jelentették országukra a fő veszélyt, hanem a Napkirály vezette franciák. A hollandellenességet felváltotta a francia hegemoniától való rettegés, ami szorosan összekapcsolódott a katolicizmustól és a királyi önkényuralomtól való félelemmel is.³¹

³⁰ Rowen, Herbert H.: *John de Witt and the Triple Alliance*. The Journal of Modern History, vol. 26 (1954) no. 1. 13–14.

³¹ Lásd erről részletesen Pincus, Steven C. A.: *From Butterboxes to Wooden Shoes: The Shift in English Popular Sentiment from Anti-Dutch to Anti-French in the 1670s*. The Historical Journal, vol. 38 (1995) no. 2. 333–358.

FERIDUN M. EMECEN

I. Szelim szultán és a keleti kérdés*

Az oszmánok és a keleti kérdés, Csaldırán 1514

Miután Szelim szultán – még ha erőszakkal is – megoldotta a számára létfontosságú kérdést, vagyis a trónért folyó harc problémáját, elhagyta Burszát. Galippolin át Isztambulba ment, itt tartózkodott néhány napig. Ezidő alatt a káosz uralta anatóliai szandzsákok élére új vezetőket nevezett ki, főleg azokon a területeken, amelyeket Ahmed herceg és a többi testvérének fiai uraltak. Fiát, Szülejmánt Szaruhanba/Maniszába küldte, ahol bátyja, Korkut volt a szandzsákbég. Miután a fiát kinevezte ott szandzsákbégnek, elvonult a legkedvesebb tartományába, Edirnébe.¹ Leginkább a környékbeli vadászterületeken akart vadászni és pihenni. Az egész telet ott töltötte.² A szórakozás és pihenés mellett nem vesztegette az időt, hanem újabb és újabb hadjáratok előkészítésével foglalatoskodott, fogadta a színe elé érkező követek gratulációit, egyben tájékozódott a nyugati fejleményekről is.

Vitathatatlan, hogy ekkor számára a legsürgetőbb kérdés az Iszmail sah által okozott probléma megoldása volt. Az utóbbi tíz év harcai teljesen feldúlták Anatólia világát, a sorozatos zendüléseknek és felkeléseknek köszönhetően az anatóliai közigazgatási rendszer összeomlani látszott. Ráadásul több olyan terület is akadt, amely jelentős mértékű népességcsökkenést szenvedett el, a falvakból és a többi térségből elvándorló lakosság egy része pedig Iszmail sahnál talált menedéket. Ebben a teljesen felforgatott helyzetben vallási szolidaritásra hivatkozva a türkmének még támogatták is a lázadásokat. Iszmail sah pedig az Akkojunlu³ állam örököseként az Anatóliából hozzacsatlakozó erőkre támaszkodva egy valósi alapokon szervezett birodalom létrehozásáról álmodozott.

I. Szelim vetélytársa, Iszmail sah színrelépése és vallási elképzelései

Az Akkojunlu állam által uralt földrajzi területen megjelenő és az államalapítóhoz szorosan kötődő, a sejk családjáról elnevezett szafavidák a török történelem talán egyik legérdekesebb politikai képződményei. Az állam alapítója Iszmail sah volt. A sah a kezdetekkor még a szunnita felfogás híve volt, de a későbbiekben, Dzsünejd sejk és Hajdar idején a tizenkét imám⁴ síizmusát követő Erdebilli sejki családhoz tartozott.⁵ Ennek a családnak a múltja

* A fordítás Feridun M. Emecen isztambuli egyetemi professzor I. Szelim szultán életét feldolgozó könyvének két fejezetéből készült. (*Zamanın İskenderi, şarkın fatihi. Yavuz Sultan Selim.* İstanbul, 2010². 416 old. számozatlan lapokon 32 miniatúra, a fordított két fejezet: 87–94., 349–362.)

¹ Drinápoly török neve Edirne (a ford.).

² İbn Kemal: *Tevârih-i Âl-i Osman*. IX. Defter. S. a. r. Uğur, A. Berlin, 1985.

³ A szó jelentése: fehér juhos (a ford.).

⁴ Vallásalapító (a ford.).

– akárcsak az övé – török gyökereket tudhatott magáénak. Ahogyan már korábban is említettük, Dzsünejd sejk, amikor II. Murád uralkodása idején Anatóliában járt, nézeteit elterjesztette az ottani oszmán ulemák⁶ körében, sőt maga mellé gyűjtötte a Szamszun környéki Csepni közösséget is, amelyet arra buzdított, hogy foglalja el a trapezuni rum (bizánci) utódállamot.⁷ Mindezeknek köszönhetően Dzsünejd sejk e csoportok körében nagy megbecsülésnek örvendhetett. Erre az időszakra tehető a Csepni közösség letelepedése főleg a Fekete-tenger északi területeire; azon belül is Trapezun környékén voltak jelen nagy számban. Később Dzsünejd unokája, Iszmail sah az Akkojunlu fennhatóság alatt a köré gyülekező türkmén népek nagy vallási vezetőjévé nőtte ki magát. A sah a régi vallási hagyományokon alapuló, de az iszlám nézeteivel vegyített meggyőződésével tudta megszólítani a köré gyülekezőket. Iszmail sah egy vallási felekezet sejkjeként ugyanolyan ügyesen tudta kiaknázni a hit adta lehetőségeket, mint ezt annak idején nagyapja, Dzsünejd tette. Iszmail sah és utódai sohasem tekintették magukat a régi szaszanida birodalom örököseinek.

Ekkor még nem sok jel mutatkozott arra, hogy az oszmánok egykor majd a szunnita iszlám képviselőjeként fognak fellépni. Iszmail sah nagy hatást gyakorolt az oszmánok gazdasági és társadalmi nyomása alatt élő nomád közösségekre, aminek következtében az oszmán rendszer ellenében kibontakozó vallási misszió élére tudott állni. A kelet- és dél-anatóliai részeken, a Fekete-tenger északi fennsíkjain és belső területein a szabadsághoz szokott nagy türkmén népcsoportok alig várták, hogy valaki felszabadítsa őket az oszmánok elnyomása alól, ugyanis nagyon nyugtalanította őket az oszmánok adószedő tevékenysége, de azzal sem voltak kibékülve, hogy egy behatárolt közigazgatási rendszer részeseivé kell válniuk, és nem osztották az oszmánok tímár-rendszerről alkotott nézeteit sem. Ez a felszabadító pedig nem lehetett más, mint Iszmail sah, aki a saját nyelvükön szólt hozzájuk, és egy sámánizmussal kevert iszlám vallást követett.

E népek nagy része valóban távol állt az iszlám fennköltségétől, sokkal inkább magukénak érezték azt az egyszerű iszlámot, amely tele volt a sámánizmus idejéből megőrződött motívumokkal és hagyományokkal.⁸ Ugyan az oszmánok is hasonló vallási hagyományokra tekintettek vissza, sokáig mégsem tudtak megbarátkozni az „új” vallással. Gyökeresen megváltoztatta azonban az oszmánok nézeteit az a tény, ahogyan Iszmail sah vallási álarcot öltve politikai célokra használta fel a hitet, és ráadásul céljának tekintette Anatólia megszerzését is. Erre válaszul az oszmán ulemák és az intellektuális vezetők egy sokkal szigorúbb vallási alapokon szerveződött politikai rendszert keltettek életre. Ez a gyakorlat azonban elengedhetetlenül életre hívta a vallási misszió összeomlását is a 16. századi oszmán birodalomban.

Iszmail sah mesterien, a félnomád életmódot folytató türkmének nézeteinek megfelelően, az „Igazhitű” karakterét magára öltve kezdett el siita propagandát folytatni. Ezek a propagandisták, akik kalifának nevezték magukat, Anatóliában felkeresték a hasonló hitet valló türkmének lakóhelyeit, és különféle ajándékokkal lepték meg őket. Egy sokkal szabádabb és boldogabb életet ígértek nekik. Erről a misszióról szóló történeteket Iszmail sah Hataji néven a törökül „nefes”-nek⁹ nevezett verseiben örökítette meg. Divánjában, amiben

⁵ A vallási felekezetről bővebben: Öngören, R.: *Safeviyye. Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 35. İstanbul, 2008. 460–462.

⁶ Az iszlám vallástudósok (a ford.)

⁷ Hinz, W.: *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*. Ford.: Bıyıklıoğlu, T. Ankara, 1992. 62–96.

⁸ Sohrweide, H.: *Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert*. Der Islam, Jg. 41 (1965) 95–223.

⁹ A bektásik és álevik nézeteit megörökítő vers (a ford.)

a verseit gyűjtötte össze, a következőképp mutatta be önmagát: „Olyan, mint aki megváltó képét veszi magára olyan formán, mint Ali Őszentsége, akinek testét Allah töltötte be.”¹⁰ Az iszlám felvétele előtt Közép-Ázsiában egyáltalán nem volt meglepő, hogy az Isten emberbőrbe bújva jelenik meg. A vallási vezetők pedig előszeretettel terjesztették ezt a hitet. A türkmén csoportok számára ez a lehetőség az iszlám felvétele után sem volt kizárt. A türkmének babonás hittel megfűszerezett iszlám vallási nézetei kisebb részben a siita motívumokat hordozó Szent Ali és a tizenkét imám kultuszából, a Kerbela-gyászból és hasonló hiedelmekből alakultak, amiből végül kinőtte magát a kizilbas¹¹ és az alevi¹² felekezet. Holott kétség sem férhet hozzá, hogy ennek a hitnek a tizenkét imám doktrínájához nem sok köze volt. Így látszólag az ősi tengrízmus a Hak–Mohamed–Ali hármásában élt tovább, valójában azonban leegyszerűsödött egy olyan hitre, mely Szent Alin kívül más istenséget nem fogadott el.¹³ Vagyis nem maradt semmi kapcsolata a tizenkét imám síizmusával vagy egyéb más siita irányzattal. Ilyen szemszögből nézve semmiképpen nem lenne helyes az Anatóliában megjelenő kizilbasokat vagy rafiziket siitának minősíteni. Ez a hitrendszer ugyanis a szafavidák szűfizmusán alapul, ezért helyesebb lenne „népi iszlám”-nak nevezni. Annak ellenére, hogy az oszmán központi vezetés a rafiziket vagy szafavidákat „kizilbas”-nak nevezte, – mivel tizenkét gerezdre formázott vörös színű fejfedőt hordtak –, ők saját magukat egy idő után „álevi”-nek kezdték hívni. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a „kizilbas” elnevezésnek nem volt pejoratív értelme. Az oszmánok ugyanis a Sirvansahokat „jesilbas”-nak¹⁴ hívták zöld fejfedőjük miatt. Az oszmánokat pedig gyakran „akbas”-nak¹⁵ nevezték, mivel az ulemáik fehér fejfedőt hordtak.

A fentebb részletezett vallási hitvilággal rendelkező Ismail sah-mozgalom valójában közvetlenül az anatóliai nomád népeket célozta meg. Ismail sah az igazi forradalmat Anatóliában akarta kirobbantani.¹⁶ Főképp a karamánok területein, Antália és Icsil hegységvidékein élő türkmén tömegek támogatták a mozgalmat.¹⁷ A karamánok lakta vidék akkor még úgysem állt teljesen az oszmánok irányítása alatt. Ezenkívül a régi tímárbirtokok tulajdonosait, a karamán szpáhikait igencsak nyugtalanította, hogy az oszmánok kivették a kezükből földjeiket, ezért minden alkalmat megragadtak arra, hogy az oszmánok elleni mozgalmakhoz csatlakozhassanak. Azok a csoportosulások, amelyek nyugtalanok voltak a keménykezü oszmán vezetés, valamint a magas adókövetelések miatt, szintén Ismail sah felé fordultak. 1501 és 1510 között, amikor I. Szelim Trapezunban járt, közelről is észlelhette a fenyegető helyzetet. Sahkulu és Nur Ali kalifa felkelése (1511–1512) következtében a város csaknem teljesen megsemmisült. Ekkor már I. Szelim szükségesnek tartotta egy városfal felépítését, hogy az oszmán állam meg tudja magát védeni a mind vallási, mind politikai szempontból veszélyt jelentő szafavidák ellen.

A korszak oszmán történetírása nagyon keményen és vádló hangon számol be Ismail sah cselekedeteiről és vallási nézeteiről. Ezzel szemben a sah tevékenységét úgy is értékelhetnénk, mint az oszmánokkal szembeni vallási-politikai és világnézeti védekező mecha-

¹⁰ Ocak, A. Y.: *Din. Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. Cilt 2. İstanbul, 1998. 142.

¹¹ Vörösfejűt jelent (a ford.)

¹² Szent Ali követőit nevezik így (a ford.)

¹³ Ocak: *Din*, 142.

¹⁴ Zöld fejűt jelent (a ford.)

¹⁵ Fehér fejűt jelent (a ford.)

¹⁶ Emecen, Feridun M.: *Osmanlı Devletinin Şark Meselesinin Ortaya Çıkışı: İlk Münasebetler ve İç Yansımaları*. Tarihten Günümüz Türk-İran İlişkileri Sempozyumu. Ankara, 2003. 33–48.

¹⁷ Sümer, F.: *Safevi Devletinin Kuruluşunda Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara, 1976.

nizmust. Különösen nagy késztetést érzett – a későbbiekben a sejhülszlám címet megszerző és a szafavidák elleni küzdelem legalizálására igen kemény hangú fetvát kibocsátó – Ibn Kemal történetíró arra, hogy a Szelim nevében írt művében vallási álarcba bújtatva beszámoljon az ellenségeskedés kiindulópontjairól, miközben szükségesnek látta, hogy tájékoztasson az Erdebil gyülekezet megjelenéséről, Dzsünejd sejk színre lépéséről és unokáinak tevékenységéről is. Iszmail sah szerint a „rosszakaró természet, istentelen rossz hit” és hasonló megnyilvánulásaival előkészítette a talajt a vallási ellenségeskedés számára. De ahogy a többi oszmán történetíró, ő sem riadt meg attól, hogy a vallási vitákon túl az események társadalmi és gazdasági oldalait is kiemelve. A sahhoz csatlakozók mind tímárbirtokosok lettek, vagy más rangot kaptak, ezért a türkmének között elterjedt, hogy „aki a sahhoz szegődik, az bég lesz”, aminek következtében Iszmail sahnak sikerült hírnevét megnövelnie.¹⁸ Az I. Szelim mellett fontos szerepet betöltő Idrisz-i Bitliszi rendkívül érdekes információkkal tudott szolgálni Iszmail sah színre lépését, vallási nézeteit illetően, hiszen járatos volt ebben a földrajzi környezetben. Nagy részletességgel elemezte az erdebili gyülekezet, illetve az „Iszmailijje hívők”, azaz Iszmail sah hívőinek anatóliai kapcsolatait. Beszámolt arról is, hogy mennyivel nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az alávaló, galád emberekkel való leszámolásnak, mint a szent háborúnak.¹⁹

Ezek az adatok kétségtől el fognak vezetni minket annak a kérdésnek a megoldásához, hogy mi volt az igazi indoka I. Szelim és Iszmail sah ellenségeskedésének. A politikai ok ugyanis csak egy volt a sok közül.

Csaldírány felé: Okok és ürügyek

Miután I. Szelim lesöpörte testvéreit a történelem színpadáról, már teljes erőbedobással Iszmail sah ellen fordulhatott, aki ráadásul befogadta az uralkodói család egyes tagjait. Fokozta az indulatokat, hogy Iszmail sah, mivel nem tudta, hogyan végződik majd a trónviszály, jobbnak látta nem elsietni a dolgot, és így az új szultán trónra lépésekor nem küldött követet, hogy üdvözölje az uralkodót. Amikor megtudta, hogy Ahmed herceg többet nem jöhet számításba, továbbra sem mutatott barátságot a szultán felé. Épp ellenkezőleg: Ahmed herceg fiát, Murád herceget vette szárnyai alá. 1513 telén fogadta a herceget, és rögtön néhány perzsa vilájet élére helyezte.²⁰ A mameluk malatjai bég, Mamaj levele arról számol be, hogy Iszmail sah megbízta Murád herceget és Dev Ali szultánt, hogy vonuljanak be Anatóliába. Murád herceg úgy gondolta, hogy az ottani nép majd meghódol előtte, amit rögtön közölt is a sahhal. Ezután bevonult Csukurszaadba, de Iszmail sah újabb parancsot küldött neki, melyben azt az utasítást adta, hogy maradjanak ott és várakozzanak.²¹ Ez a körülmény minden bizonnyal I. Szelim diplomáciai tehetségéről tanúskodik. Néhány forrás szerint ugyanis I. Szelim követet küldött Iszmail sahhoz, hogy adja ki neki Murád herceget,

¹⁸ Ibn Kemal: IX. Defter. 43–44.

¹⁹ İdris-i Bitlisi: *Selimsahname*. Ford.: Kurlangıç, H. Ankara, 2001. 121., 127–130.

²⁰ Handmir: *Habibü's-siyer*. Kiad.: Siyaki, S. M. Debir. Vol. 4. Tahran, 1362/1983. 530. Murád akkor halt meg, amikor kinevezésének helyére utazott. A halála minden bizonnyal közvetlenül 1513 tele után következett be.

²¹ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (a továbbiakban: TSMA) E. 8758: A fordítást és azt eredeti szöveget lásd: Bacque-Grammont, J. L.: *Les Ottomans, Les Safavides et Leurs Voisins*. İstanbul, 1987. 40–41.

az oszmán követet azonban a szafavidák kivégezték.²² Iszmail sah teljes mértékben támogatta a szökevényeket védelmébe fogadó Nur Ali kalifa felkelését,²³ ami egyértelműen bizonyítja valódi szándékát az oszmánok országával kapcsolatban, hiszen azon mesterkedett, hogy egymás ellen uszítsa a testvéreket. A sah, miután I. Szelim trónra lépett, a Turgutoğlunak titkos leveleket küldött. Egy 1512. május 23-i keltezésű levélben, amelynek címzettje Turgutoğlu Musza volt, azt kérte tőle, hogy Karamanli Ahmeddel együtt – akit a sah küldött oda – lépjenek akcióba, és maradjanak hűek hozzá.²⁴ Ma ez a levél a Topkapi Szerájban található, ami azt jelenti, hogy az oszmán vezetés megszerezte és elküldte Szelimnek. Ez és a hasonló események csak még jobban megerősítették a Szelim fejében már amúgy is érlelődő háború gondolatát. Amennyire biztosak lehetünk benne, hogy Szelim hadjáratot akart előkészíteni a szafavidák ellen, annyira biztosan tudható az is, hogy Szelim eredetileg nem tervezett háborút, bár Iszmail sah ellenségesen közeledett a szultánhoz. Pontosan erre az időszakra tehető az, amikor Iszmail sah szövetségesének, Bábúrnak segédkezett visszaszerezni Szamarkandot és Buharát. Ez a vállalkozás azonban nem vezetett eredményre. Néhány kisebb siker után 1512 novemberében csapatai a szövetségesekkel együtt Güzdsüvában teljes vereséget szenvedtek az özbegektől.²⁵ Ettől kezdve Iszmail sahot folyamatosan zaklatták az özbegek Horaszán felé vonuló hadai. Ráadásul Iszmail mostoha testvére, Mirza Szülejmán Tebriz felé vonult, hogy megszerezze az ottani hatalmat, azonban még mielőtt sikereket ért volna el, elfogták és megölték.²⁶ Ilyen körülmények között, amikor az őt körülvevő ellenségei csak a megfelelő alkalomra vártak, nem kockáztathatta, hogy nyugati, erős szomszédjával, az oszmánokkal közvetlenül vegye fel a harcot. Így hát azért, hogy az oszmánok erejét meggyengítse, igyekezett fölgyorsítani az eseményeket, és az őt támogatókat akarta aktivizálni. Vagyis az oszmánokat saját belső ellenzéküket felhasználva próbálta megsemmisíteni.

Ahogy a szafavida forrásokból kitűnik, I. Szelim a csaldiráni csata előtt élénk politikai manőverekre fogott. A szafavida palotába küldött egy követet, aki egyrészt azt követelte, hogy adják ki Murád herceget, másrészt öröklés jogán adják vissza neki Diyarbekir tartományát. A követek Iszmail sahkal a győztes horaszani ütközetből visszatérve Iszfahanban találkoztak (1513 tele). Magyarázatra szorul az, hogy a forrás által említett örökösödésnek milyen alapjai voltak. Megvan annak az esélye, hogy I. Szelim az oszmán palotában tartózkodó Akkojunlu Murádhhoz fűződő szálakra hivatkozva követelte az örökséget. Murád ugyanis elkísérte a szultánt a csaldiráni csatába is. A jelek szerint ezzel a lépésével azt akarta bemutatni, hogy Iszmail sah jogát megkérdőjelezi az Akkoyonlu örökség tekintetében. Iszmail sah azonban a követelésekre elutasítóan reagált. Tudatta, hogy Murád herceg az ő vendége, s egy hozzá menekült vendéget nem adhat ki, az örökség kérdését pedig rövidre zárta, hangsúlyozta, hogy a területre azért van joga, mert meghódította azt.²⁷

²² Hammer[-PURGSTALL, Joseph]: *Devlet-i Osmanîye Tarihi*. Vol 4. İstanbul, 1330. 130.; Tansel, S: *Yavuz Sultan Selim*. Ankara, 1969. 32. A követet Murád herceggel végeztette ki, lásd: Felsefi, Nasrullah: *Ceng-i Çaldıran*. Çend Makale-i Tarihi. Tahran, 1331. 62.

²³ Sah Iszmail elküldte Nur Ali kalifát, hogy gyűjtse össze az anatóliai szúfikát, erről lásd: Hasan-i Rumlu: *Ahsenü't-tevarih*. Kiad.: Seddon, C. N. Tahran, 1345/1968. 134–136.; Rumlu, Hasan: *Ahsenü't-tevarih*: Sah İsmail Tarihi. Ford.: Cevan, Cevat. Ankara, 2004. 164–165.

²⁴ TSMA, E. 5460; fakszimilét lásd: Tansel: *Yavuz*, 13. számú melléklet.

²⁵ Handmir: *Habibü's-siyer*, 523–530.; Rumlu: *Ahsenü't-tevarih*, 162–164.

²⁶ Rumlu, *Ahsenü't-tevarih*, 172.

²⁷ *Alemârâ-yı Şah İsmail*. Kiad.: Sahib, A. Muntazar. Tahran, 1967. 511–513. Egyéb megjegyzésekért lásd: Allouche, A.: *Osmanlı-Safevi İlişkileri: Kökenleri ve Gelişim*. Fford.: Dağ, A. Emin. İstanbul, 2001. 120–122.

Amennyiben ezek az oszmán források által meg nem erősített követelések hitelesnek fogadhatók el, I. Szelim igyekezett politikai ürügyeket találni a háború kirobantásához, amelyet ő maga már gyakorlatilag elhatározott. Ezt az 1513 telén történt események is alátámasztják. Amikor a követek visszatértek küldetésükből, az oszmán állam vezető méltóságai a szultán jelenlétében különféle vallási és politikai intézkedéseken kívül már katonai előkészületeket is tettek, amiről az oszmán források részletesen beszámolnak. Különös gonddal hangsúlyozzák, hogy I. Szelim még a hadba szállás előtt, az Iszmail sahkal való összecsapással kapcsolatban kikérte a tudósok véleményét, amit mindenkinek hírül is adott. Anatóliában Iszmail sah embereinek ellenőrzésére is parancsot adott ki, sőt mindegyikük nevét feljegyeztette, és vagy megöletésüket, vagy száműzetésüket követelte.

I. Szelim személyisége és imázsa²⁸

I. Szelim nyolc évig tartó uralkodása az oszmán történelem számára fordulópontot jelentett. Kormányzása ugyan nem volt hosszú életű, mégis e rövid időszak alatt jelentős területeket tudott elfoglalni, hiszen csaknem minden idejét a csatatéren töltötte, aminek köszönhetően az oszmánok történelmében különleges helyet foglalt el, emlékezetükben pedig mély nyomot hagyott. Különösen figyelemreméltó az a mód, ahogyan a keleti kérdést kezelte, illetve ahogyan megoldást igyekezett találni rá. Jelentős politikai és társadalmi fordulatot hozott az az esemény, amikor sikerült a szafavida veszélyt elhárítania, ugyanis ez azt jelentette, hogy a továbbiakban az oszmán vallási világnézetben meghatározóan erős szunnita irányzat érvényesült.

A mameluk szultánátus leverése volt az első lépés azon az úton, amelynek végcéljaként az egész iszlám világot egy zászló alá akarta állítani. Az oszmánok egy fontos vallási misszió képviselőiként ekképp szereztek dicsőséget. Szelim elnyerte az iszlám világot egységbe kovácsoló vezető címét, de kiérdemelte azt is, hogy a korabeli források „a kalifátus szultánja”-ként szóljanak róla, a hivatalos okmányok pedig mint Mekka és Medina védelmezőjét említsek. Léteznek olyan vélemények is, amelyek szerint a szultánnak nem voltak politikai törekvései a Vörös-tenger és az Indiai-óceán térségében,²⁹ azonban ezek a nézetek figyelmen kívül hagyják, hogy uralkodása milyen rövid életű volt. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy céljai között tartotta számon a szent helyek meghódítását is, ami pedig természetesen a Vörös-tengert is magában foglalta.

Ahhoz, hogy az oszmán állam fel tudjon állni a következő lépcsőfokra, elsőként szisztematikus közigazgatási rendszer alapjait kellett lefektetni. Meggyőző bizonyítékok támasztják alá, hogy Szelim szultán a gyakorlatban új gazdasági és közigazgatási eljárásokat vezetett be. Semmi kétségünk nem lehet azonban afelől, hogy a bevezetett kereskedelmi embargó nemcsak az iráni és arab kereskedők, hanem az oszmán kereskedelem számára is nyugtalanító hatású volt. Vitathatatlan, hogy Egyiptom és a hozzá tartozó terület meghódítása jelentős mértékben hozzásegítette az oszmánokat ahhoz, hogy megszerezzék az óvilág nemzetközi kereskedelmi úthálózata feletti ellenőrzést. Viszont ahhoz, hogy kivehessék részüket a haszonból, és kamatoztathassák pozíciójukat, még meg kellett várniuk az elkövetkező korszakot. Egyértelmű, hogy I. Szelim katonai reformokat vezetett be. A hadiflotta arzenáljának (*tersâne*) növelése, egy új hadiflotta kiépítése, a könnyű tűzfegyverek hatékony használata mind e korszakból származó hagyaték volt, ami az oszmán szárazföldi és tengeri haderő számára a későbbiekben is iránymutatást jelentett.

²⁸ Emecen: *Yavuz Sultan Selim*, 349–362.

²⁹ Aubin, J.: *La politique orientale de Selim Ier*. *Res Orientalis*, 4, (1994) 197–215.

A „rettegett” ragadványnév elvesztette eredeti „gazfickó, szívtelen” jelentését, amikor Szelim szultán nevéhez kapcsolódott, és „kemény, törhetetlen” értelemben valamivel pozitívabb jelentést vett magára. Szelim szultán a források tanúsága szerint középmagas, rancolt szemöldökű, szúrós tekintetű, szakáll nélküli, viszont ősz, hosszú bajuszú, kerekarcú, sasorrú uralkodó volt, aki egész életét a népének áldozta, nem volt sem a háremnek, sem pedig az alkoholnak rabja, napjait a vadászatnak és a fegyverforgatásnak szentelte. Ez a fizikumára vonatkozó leírás leginkább a miniatúrák ábrázolásain követhető nyomon. A nyugati források szerint rövid lábú, magas felsőtestű, kerek arcú, nagy és fényes szemű, fekete, sűrű szemöldökű, hosszú, pödört bajuszú ember volt.³⁰ Mindemellett létezett egy, a szultánnak tulajdonított tizenkét szeletes koronával és fülbevalókkal illusztrált képe is, ez azonban Iszmail sah ábrázolásaival való keveredést mutat. A szafavidák miniatúráin ugyanis a sah érdekes módon Rettegett Szelim szultánhoz hasonlatosan szakáll nélkül és hosszú, pödört bajusszal jelenik meg. Ez a téves azonosítás minden bizonnyal csak a nyugati festők képzeletének terméke lehetett, ugyanis anélkül festették meg képüket, hogy valaha is látták volna őket. Az állandó másolgatásnak köszönhetően aztán megszorodtak az ábrázolások, így végül a miniatúrákból egy teljesen más Szelim szultán-portré született meg. Az első fülbevalós kép ugyanis egy nyugati medálionra vésett portrén, az 1530-as években Erhard Schoen által készített metszeten jelenik meg. Később újra felbukkan ez a minta. Szinte az összes képen szakáll nélkül ábrázolták. Giovio (Paolo Giovio vagy latinosan Paulus Jovius), a 16. század első felében működő híres történész azt állította, hogy „sem mire se való sűrű szakállat hagyott, aztán azzal a felkiáltással, hogy »nehogy ezen tartások pórázon«, jelezve, hogy nem kerül a környezete befolyása alá, az egészet levágatta.”³¹ Teljesen világos, hogy az író ezt csak politikai propaganda céllal állíthatta, hiszen azt akarta érzékeltetni, hogy a szultánra senki sem képes hatást gyakorolni. Ibn Ijasz látta a szultánt, amikor lóháton Kairóba tartott, és a következőket jegyezte fel róla: „...a szultánnak nincs szakáll, barnás bőre, hosszú/széles orra, nagy szeme van, alacsony, a háta kissé görbe, és nagyon talpraesett. A fején fejdőt hord, magán pedig selymes kaftánt visel.”³²

Azt is följegyezték róla, hogy nagyon jó fegyverforgató és kitűnő vadász volt. Közismert, hogy néha elvonult hosszabb ideig, akár hónapokig tartó vadászatokra is. Ezt az élvezetet fiára, Szülejmánra is örökölt hagyta. A források arról is számot adnak, hogy a szultán szívtelen nyomon követte az államügyeket, nem nyughatott, amíg eltervezett dolgait véghez nem vitte, rendkívül fegyelmezett és határozott volt, természeténél fogva nem rettent meg a véráldozattól sem, viszont adott szavát megtartotta, udvarias volt, és intelligensen beszélt. Néhány anekdota kering arról, hogy mennyire irtózott a pompától és fényűzéstől. Egy rendkívül népszerű beszámoló szerint például, amikor egy nap meglátta, hogy fia, Szülejmán díszes ruhát öltött, nyomban megdorgálta, és arra intette, hogy jobban figyeljen oda öltözködésére. Másrészt úgy tudjuk, hogy a környezetében lévő állami vezetőkkal szinte mindig vitába keveredett. A 16. századi történétírók ezt a körülményt különös hangsúllyal emelik ki, amivel valójában saját koruknak kívántak üzenni. Miután a Szelimet ismerő nagyvezírt és történétíró, Lütfi pasát Nagy Szülejmán uralkodása idején elbocsátották a nagyvezíri méltóságból, nekilátott az *Âsafnâme* című műve megírásához, melyben egy kissé bosszús hangon emelte ki példaként I. Szelim szultán kapcsolatát vezíreivel. Elmesél egy történetet Szelim idejéből, amely arról szól, hogy egy padisahnak nem szabad túl közel ke-

³⁰ Hammer: *Devlet-i Osmanîye*, 100.

³¹ Ezt az ábrázolást és a különböző képeket lásd: *Padşahın Portresi: Tesaviri-i Âl-i Osman*. İstanbul, 2000. 75–76., 95.

³² Ibn Iyas: *Bedâ'î'ü z-zuhûr*. Kiad.: Mustafa, Muhammed. Cilt 5. Kahire, 1984. 150.

rülnie udvartartásához.³³ Ez a célzás egyébként Nagy Szülejmán meggyilkolt régi nagyvezíre, Ibrahim pasa esetére utal, akinek a sorsát személyesen is nyomon követhette a pasa. A szerző lejegyzi azt is, hogyan reagált a padisah arra, amikor valakit a dívánban egy protokolláris helyre ajánlottak. Szerinte a szultánnak nem volt ereje ahhoz, hogy megváltoztassa a régi rendszert. Az alábbi idézet a régi előírásokról szóló történet egy részlete:

„Egy nap a nagyvezír a megboldogult Szelim szultán kánnak jelentést tett.

– Padisahom, a kádiaszker hívei könyörögtek neki, hogy adja nekik a ruméliai és az anatóliai beglerbégséget, de én azt kérem tőled, hogy adjuk más uraknak.

Erre a szultán megparancsolta, hogy az összes beglerbégség kinevezését bízzák a kádiaszkerre, mert azt mondta, öneki nincs elég ereje ahhoz, hogy a törvényt megváltoztassa.”³⁴

A fenti idézet valójában a szerző személyes véleményét tükrözi. Lütfi pasa a katonai elit tagja volt, ezért állandóan lekicsinylően beszélt az ulemákról, a költőkről és a művészekről is. Egyébként I. Szelim közismerten keménykezűen bánt a vezíreivel; ha valaki nem vagy későn teljesítette kívánságait, azt nem bocsátotta meg egykönnyen, nem volt elnéző a hibákkal szemben. Több dokumentum is alátámasztja azt az állítást, miszerint a szultán nem vonakodott megbüntetni azokat, akik a számukra kiszabott feladatok végrehajtására alkalmatlannak bizonyultak. A fenti kijelentés helytálló voltát több eset is igazolja. Többek között Hemdem pasa, Hüszam pasa, Kodzsa Musztafa pasa, Dukakinzáde Ahmed pasa, Junusz pasa is csak nagy nehezen tudta megmenteni életét a szultán haragjától. Herszekzáde Musztafa pasa és még sokan mások pedig személyesen is ki voltak téve a padisah mérégének. Köztudott, hogy az uralkodók Európában is sokszor kegyetlen stílust engedtek meg maguknak, mint például a szultán kortársa, VIII. Henrik angol király. Ennek ellenére a források kiváltképpen szeretik hangsúlyozni I. Szelim ebbéli természetét, olyannyira, hogy a korszak nyugati forrásaiban az oszmánokról alkotott véleményt tekintve ez talán az egyik legmeghatározóbb elem. Mindemellett az oszmán forrásokban sokszor találkozhatunk a padisah és a vezírei közötti viszonyt elbeszélő beszámolókkal is. A legismertebbet Galippoli Musztafa Ali örökölte meg a 16. század végén keletkezett művében. Ali a nagyvezír, Piri pasa környezetében lévő és a díváni jegyzőkönyvezést végző Dzselaálzáde Musztafa Cselebitől személyesen hallott és munkájában megörökített beszámolót a következőképpen meséli el:

„...A Dzselaálzáde néven híressé vált nisándzsi,³⁵ Piri pasa jegyzője volt, és egész életét a díván szolgálatának szentelte, majd Kodzsa Nisandzsi³⁶ néven hírnevet szerzett magának. Alacsony rangja ellenére közel került a szeraj lakóihoz, és igen gyakran tisztos beszélgetéseket folytatott az ottaniakkal, így megbecsülést szerzett magának. A szerájban folyó eseményekről közvetlenül tőle értesültem. A következőképpen tájékoztam róla: A megboldogult Piri Pasa nagyvezírsége alatt minduntalan egyedül volt és magára maradt, mert akik a vezíri címet viselték, nem értettek a politikához. A megboldogult Szelim szultán idején a szultanátus odáig jutott, hogy amikor az urak átkozták, szidták egymást, azt kívánták, »bár Szelim szultán vezíre lettél volna«. Amikor a legfőbb kormányhivatalba jöttek, előbb végrendelkeztek, és minden alkalommal, amikor a szultán elé járultak, távoztukban úgy érezték, mintha újraszülettek volna. Úgy hírlak, Piri pasa így adta tudtára félelmét az ország kapujának, a szultánnak: »Ha majd egyszer egy indokkal engem is meg akarsz ölni, nagyon örülnék, ha egy nappal előtte tudatnád velem.« Nagyot nevetett erre a szultán öfelsége: »Nekem egyelőre nincsenek ilyen terveim, be-

³³ Kütükoğlu, M. S.: *Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Denemesi)*. İstanbul, 1991. 63–64.

³⁴ Kütükoğlu: *Lütfi Paşa*, 75.

³⁵ A szultáni kézjel rajzolója, a díván tagja, az európai forrásokban a kancellárnak megfelelő tisztség.

³⁶ Nagy nisándzsi (a ford.)

cses helyedet senki nem tudná elfoglalni, nincs senki, aki helyetted a nagyvezíri szerepre érdemes lenne, különben már rég megcselekedtem volna» – mondta iróniával a hangjában.³⁷

Ez a történet – némi túlzással – tulajdonképpen Piri pasa jelentőségét akarja kiemelni, éppen ezért nem lenne helyes minden sorát szó szerint elfogadni. Mindenesetre a legenda hűen ábrázolja a szultán hozzáállását, illetve a vezírek helyzetét is. Ali azzal, hogy a történet lejegyzése során összeveti korának vezíreit, valójában szintén üzenetet fogalmaz meg. A legenda a későbbi oszmán történetírók körében is rendkívül elterjedt volt, főleg az a mondas vált nagyon híressé, amit a vezírek használtak egymás szidására: „Azt kívánom, bár Szelim szultán vezíre lettél volna.” Talán ebben a mondatban rejlik az egyik legfigyelemfelkeltőbb példa arra, hogy a történelem hogyan örökít tovább egy morális tartásról szóló tanítást a jövő nemzedék számára.

Másrészt viszont tudjuk, hogy Szelim szultán néha egyáltalán nem nevezett ki egy vezírt sem, sőt előfordult, hogy hosszú ideig a nagyvezíri méltóságot sem töltötte be senki. Úgy tűnik, a történetírók minden alkalmat megragadtak arra, hogy új történeteket költsenek a szultánról és precízitására, mely az állam embereinek kiválasztása során jellemezte. Szintén a történetíró Ali tesz közzé egy anekdotát arról is, hogy a szultán milyen kritériumokat állított föl a vezírekkel szemben, amivel szintén korának akart üzenni. A történet a következőképpen hangzik:

„...Egy nap Piri pasa azt kérte jegyzőjétől, Dzsélálzádétól, hogy írjon egy hatásos levelet a szultánnak arról, hogy az államügyek intézésében magára maradt, és ezért szüksége van egy vezírré. Majd ezt a levelet elküldette a szultánnak. Másnap hívatta is a szultán: »Úgy tudom, hogy szeretnél magad mellé venni egy vezírt. Ha ismersz olyan embert, aki méltó e szerepre, megadom, amit kívánsz.« Piri pasa megörült, és így válaszolt: »A ruméliai beglerbég, Musztafa pasa készen áll erre.« Amint ezt meghallotta a szultán, hirtelen ideges lett, és így szólt: »Én, Szelim szultán, tán csak nem örültem meg, hogy egy ilyen féleszűt tegyek meg vezírnek.« Így telt el egy-két hónap. Piri pasa ismét írt egy levelet, amelyben újra kérelmezte annak a vezírré való kinevezését. Erre a szultán gúnyosan a következő szavakat intézte Piri pasához: »Ha már annyira akarod, hogy vezír legyen, akkor legyen hát a te vezíred!« Ily módon Musztafa pasa elnyerte a vezíri méltóságot. Eltelt öt-hat hónap, amikor Musztafa pasát a saját emberei közül néhány kérdőre vonta az ügyekben mutatott illetékessége felől. Erre a pasa azt mondta, hogy minden feladatát a nagyvezír, Piri pasa látja el, s a vezíri méltósága is tőle függ. Nincs is senki, aki hozzá fordulna az ügyeiben, ezért nem is tekintenek rá úgy, mint egy vezírré. Ezek a szavak nagyon megérintették [Piri pasát]. Másnap Piri pasa a dívánban mindent tagadott, amit a fenti ügyre vonatkozóan [Musztafa pasa] felterjesztett, amikor azonban a megoldásról kellett volna nyilatkoznia, elhallgatott. A szultán erre nagy haragra gerjedt, és elkezdte [Musztafa pasa] fejét ütögetni a kezében lévő íjjal: »Ó, te átkozott, ez a hű török [Piri pasa] már egy jó ideje szolgál nálunk. Talán nem ismerem a hűségét vagy a tévedéseit? Vagy talán nem értem-e a hozzád hasonló eszetlenek értelmetlen szavait? Ráadásul te nem is vagy az én vezírem, hanem annak vagy a megbízottja, ő akarta, hogy erre a hivatalra jussál.« Piri pasa pedig így válaszolt: »Szultánom, ez egy büntelen ember. Bocsáss meg neki, hogy így beszélt. Ne is hallgasd meg, amit beszélt!« Piri pasa eképp mentette meg a pasát ezeregy bajtól.³⁸

A nyugati források sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnek a szultán kegyetlenségére és vérszomjasságára, de született néhány olyan követi jelentés is, amely kiemeli jól ismert igazságosságát is. Még 1512-ben egy velencei követ írja, hogy a szultán csak akkor boldog igazán, ha hódításokkal és háborúkkal töltheti idejét.³⁹ A szultán kemény természetű és hir-

³⁷ Âlî: *Künhü'l-ahbâr*. Kiad.: Uğur. A. – Çuhadar, M. et alii. Cilt. I/2. Kayseri, 1997. 1205–1206.

³⁸ Âlî: *Künhü'l-ahbâr*, 1206–1207.

³⁹ Hammer: *Devlet-i Osmaniye*, 96–97.

telenharagú ember volt. Jellemének köszönhetően, ha észrevette, hogy valaki hibázott, képes volt azonnal kivégeztetni, amire szintén ismerünk példát. Azonban ennek ellenkezője is megtörtént, ugyanis a források egy részében legendákhoz illő stílusban leírt történetekre bukkanhatunk arra vonatkozóan, hogy Szelim mennyire nagyra becsülte azokat, akik a szultán kemény szavai ellenére kitartottak igazságuk mellett. Figyelemfelkeltő történetek szólnak például Zembilli Ali efendiről. Az egyik beszámoló szerint a szultán kincstára szolgálái közül 150-re annyira megharagudott, hogy nyomban ki akarta őket végeztetni. Amikor ezt Zembilli Ali mufti megtudta, rögtön a szultán színe elé sietett, és kérte a szultánt, hogy könyörüljön meg rajtuk. A padisah erre azt válaszolta, hogy ez állami ügy, és semmi köze nincs hozzá. Erre a mufti úgy érvelt, hogy az ő lelkiismerete nem engedi meg, hogy ilyen bűnnel menjen a másvilágba, muftiként pedig az ő feladata az ügy rendezése („szavaim nem a szultánság parancsa ellen szólnak, hanem a te gyilkos parancsod ellen, mert ezt nekem kell majd végrehajtanom, és az én lelkemen szárad majd”). Eképp sikerült a muftinak a szultán haragját lecsillapítania.⁴⁰ Azt is elérte, hogy ezeket a személyeket ismét kinevezzék a hivatalukba.⁴¹ Idetartozó történet az is, amikor a szultán négyszáz kereskedőt akart kivégeztetni azért, mert nem tartották be a selyemkereskedelmi tilalmat, de végül a szultán egy hasonló érvelést meghallgatva megkegyelmezett nekik. Az igazmondó Zembilli Ali efendi életét, aki a szultántól sem riadt meg, túlzásokkal ugyan, de számos író feljegyezte.⁴²

Egy másik esetet, amelynek forrása Dzselaázade volt, Ali jegyezte le. A történet főhőse Gümüşlüoğlu Mehmed sejk efendi, aki az Amasyaban felbukkanó ál-Murád hercegnek nyújtott segítséget. A sejkhez, aki a halveti rend fontos személyiségei közé tartozott, a szultán elküldte egy emberét. S mivel az azt a hírt terjesztette, hogy Korkut herceg (feltehetően inkább Murád herceg) jól van, a szultán elrendelte a lefogását, Amasyából Isztambulba szállítását és börtönbe vetését. Piri pasa kérésére azonban a szultán hívatta Dzselaázadét, hogy meghallgassa, mivel ő ismerte az igazságot az üggyel kapcsolatban. Ali lejegyezi a Dzselaázade és a szultán között folytatott beszélgetést, és bemutatja, hogy a szultán hogyan méltányolta azokat, akik igazat mondtak. A diván ülése után a szultán lakosztályába hívatta Dzselaázadét. Amikor belépett a szobába, a szultán szemüveggel az orrán éppen könyvet olvasott. Amikor a szultán megpillantotta, megkérdezte tőle, hogy ő-e Dzselaázade Musztafa. Ezután az iránt érdeklődött, hogyan ismerte meg Gümüşlüoğlút, és hogy valóban olyan ember-e, mint amilyennek mondják. Dzselaázade erre elmesélte, hogy milyen nagy ember, és mennyi jót cselekedett. A szultán akarata ellenére sem mondott róla semmi rosszat. Végül a szultán megnyugodott, majd újra hívatta azzal, hogy egy alacsony rangú embertől nem várta volna, hogy eképp cselekszik, és a fizetése felől érdeklődött. Amikor megtudta, hogy naponta tíz akcsét kap, nagyon csodálkozott, és még azt is hozzátette: „Megteszlek vezíremnek.” Ezek után elküldte abba a fogdába, ahol a sejket tartották: „Add át neki üdvözlétemet, hogy jó kedvre derüljön!” Dzselaázade, amikor beért a börtönbe, nagy szenvedés közepette találta a sejket. Először hogyléte felől érdeklődött, hiszen régi barátja volt, majd nyugtatgatta, és átadta a padisah üdvözlését, majd azt is hozzátette, hogy az ellenségek rosszakaratának köszönhetően fajult idáig az ügy. A sejk pedig elmondta, hogy nem tudja elfelejteni azt a sok igazságtalanságot, amit ellene elkövettek, hogy megbilincseltek a kezét, hogy kínozták, és a bilincseket még ima idejére sem vették le, ezért nem tudta elmondani a napi imát. Keserű érzéseivel megátkozta a szultánt, és közölte, hogy azt kívánja, bár halna

⁴⁰ Taşköprüzâde: *Şakaik-i Numaniye ve Zeylerri. Hadâikü's Şakaik*. I. kötet. Kiad.: Özcan, A. İstanbul, 1989. 305–306.

⁴¹ Hoca Sadeddin: *Tâcü't-tevârih*. Cilt. 2. İstanbul, 1280. 551.

⁴² Taşköprüzâde: *Şakaik-i Numaniye*, 306–307.

a szultán meglátogatta az Athosz hegyi kolostort, járt Jeruzsálem, Sina és Egyiptom kolostoraiban, sőt a Trapezun melletti Sumela kolostornak még segítséget is nyújtott. Egy okirat szerint, amelyet az Athosz hegyi Xeropotamu kolostorban őriznek, a szultán saját szemével látta a Negyven Szentet, ezért a nevezett kolostort a védelme alá vette, s amikor az egyiptomi hadjárat idején egy tűzvésznek esett áldozatul, elrendelte, hogy állítsák helyre. Ezenkívül sok kedvezményben részesítette a kolostort, ennek köszönhetően úgy emlékeztek meg róla, mint a kolostor „alapítójáról”. Egyszer egy Margarid nevű szerzetes a szultántól segítséget kért, s a nevét azért dicsőítette, mert jóindulatú és kegyes volt vele szemben. Később a Szerezben lévő Hagiosz Ioannész Prodromosz kolostor ennek a szerzetesnek a nevére Margarid kolostornak nevezték.⁴⁷ Mindez azonban nem bizonyítja, hogy Szelim szultán különösebb érdeklődést mutatott volna a keresztények iránt. Valójában a többi szultánhoz hasonlóan ő sem viszonyult másképp a keresztény közösséghez, mint ahogy az a törvényekben le volt fektetve.

Miután a szultán elfoglalta Egyiptomot, ott egy addig teljesen ismeretlen társadalmi és igazgatási rendszert kezdett kiépíteni, ami személyével kapcsolatban változatos legendák születéséhez járult hozzá. Mindenekelőtt megemlítendő, hogy Egyiptomban úgy tekintettek rá, mint egy „Messiasra”. Lerombolta a Mameluk dinasztia uralmát, amely kétszázötven éve uralta Egyiptomot. Gyökeresen megváltoztatta az uralmi rendszert. Az egyiptomi krónikák Szelim szultánról mint a történelmet megváltoztató nagy hősök egyikéről emlékeznek meg. Egyébként ez nem sokban különbözik az oszmán forrásokban megjelenő Szelimképtől. Sohasem volt ugyanis egyetlen vesztes háborúja sem, olyan uralkodóként ismerték, mint aki Allah jóindulatát élvezte. Ahogyan Isztambul meghódításáról emlékeztek, úgy öröződött meg az emlékezetben az is, ahogyan I. Szelim elfoglalta Kairót, védnöksége alá helyezte Mekát és Medinát. Sikereinek köszönhetően Szelim személye igazi legendává vált.

Szelim, különösen az egyiptomi hadjárat során, gyakran látogatta meg az út melletti vagy a városokban lévő jelentős muszlimok türbéit, sírjait, kifejezte irántuk érzett tiszteletét, ami egyiptomi imázsának kialakítása szempontjából rendkívül jelentős befolyással bírt. Figyelemreméltó, hogy őt mintegy a messiás földről jött, Egyiptomban igazságos rendszert teremtő modern „Bajbarsz”-nak (egy híres mameluk szultán) tartották. Úgy hitték, az ő személyében feltámadt a régi mameluk erő. Része lett az egyiptomi pártok kialakulását tárgyaló mítoszok születésének is. Több történetet is ismerünk arról, hogy Egyiptom két nagy pártja, a Zülfikárije és a Kászimije akkor szökött szárba, amikor Szelim Kairóban járt. A Szelim szultán színe előtt egymásnak eső Zülfikár és Kászim bég alapítója lett az elkövetkező időszakban megszülető két ellenséges frakciónak. Ebben a mítoszban Szelim különleges helyet foglal el. Egyrészt, amikor betette a lábát Egyiptomba, gyökeresen megváltoztatta az addigi rendszert, másrészt pedig mert úgy állították be személyét, mint aki egyiséget teremtő szerepet játszott. Ennek jele megnyilvánult abban is, hogy úgy vonult be a nagy fejedelmek sorába, mint egy történelmet teremtő, legendás nagy uralkodó. Nemcsak Nagy Sándorhoz, hanem az igazságszeretetéről híres szaszanida uralkodóhoz, Anusirnánhoz is hasonlították. Ezen tulajdonságainak köszönhetően Szelim az egyiptomi két párt, a Fikáriak és a Kászimiak kialakulásáról szóló történetekben „alapító atyaként” szerepel.⁴⁸

Másrészről az is érdekes, hogy Ibn Ijász I. Szelim uralkodását az egyiptomi mameluk dinasztia uralmának folytatásaként értékelte. Alapjában véve a mameluk uralom idején nagyon könnyen válhatott szultánná egy rabszolga származású, de jelentős háttérrel bíró bég

⁴⁷ Balivet: *Bizans ve Osmanlı*, 99–100.

⁴⁸ A mítoszok születéséről lásd: Hathaway, J.: *İki Hizbin Hikâyesi: Osmanlı Mısır'ı ve Yemeninde Mit, Bellek ve Kimlik*. Ford.: Boyraz, C. İstanbul, 2009. 154–167.

meg a szultán. Elmesélte, hogy álmában azt látta, hogy Szent Ali egy handzsárral mellbe vágta a szultánt, és amikor belehasított, fekete kelés jött ki belőle. Szerinte az álom azt jelentí, hogy hamarosan út a szultán utolsó órája. Rövidesen vége szakad a szultán életének.⁴³

Nem fér kétség ahhoz, hogy ez a történet jórészt a fantázia szüleménye, azonban jól érzékelteti Szelim szultán valódi természetét. Emellett ismerünk olyan adatokat is, amelyek arról tudósítanak, hogy Szelim szultán milyen keményen bánt a keresztényekkel, sőt parancsot adott arra, hogy teljesen irtsák ki őket, amit nagy erőfeszítések árán tudtak csak megakadályozni. Az egyik történet szerint a szultán egy nap megkérdezi Zembilli Ali mufti efendit, hogy szerinte mi lenne a jobb: ha elfoglalná az egész világot, vagy ha az összes nemzetet az iszlám hitre térítené. A mufti nem tudta, mi sülnhet ki a dologból, ezért inkább azt válaszolta, hogy a második lehetőség a jobb választás. Erre a szultán megparancsolta, hogy az országban minden keresztény vegye föl az iszlám vallást, aki pedig nem tér meg, az haljon meg. Zembilli Ali efendi nem tudta, mitévő legyen, végül szövetkezett Piri Mehmed pasával, és a ruméliai pátriárka vezetésével Edirnébe mentek a szultán színe elé. A pátriárka emlékeztette a szultánt arra, hogy amikor Fatih (II.) Mehmed szultán meghódította Isztambul, a keresztények számára biztosítva volt a vallásszabadság, és senkit sem köteleztek arra, hogy áttérjen az iszlám hitre. Csakhogy a szabad vallásgyakorlást biztosító szultáni parancs elégett a tűzvészben, ezért hívták azt a három öreg janicsárt tanúskodni, akik részt vettek a hódító háborúban. Az ő tanúságuknak köszönhetően a szultán végül lemondott tervéről.⁴⁴

Valójában a fenti történet alapját egy másik esemény adja: 1490 környékén a Pamakiasztoz templomnak (Fethije Dzsámi) nem maradt már keresztény hívője, ezért dzsámi-vá akarták átalakítani, ami azonban Isztambulban hatalmas vitákat szült. Az ügy még Szelim szultán idején sem zárult le. Ez időtájt a szafavidákkal folytatott küzdelmek nyomán nagy volt a vallási érzékenység, és még a keresztény egyház létét is megkérdőjelezték. I. Theoleptusz pátriárka a Fátih szultántól kapott jogok alapján a templomokat védelmező szultáni parancsra hivatkozott. Amikor kiderült, hogy a szultáni parancs elégett a tűzben, csak a hódításban részt vett janicsárok tanúvallomásának segítségével sikerült lezárniuk az ügyet.⁴⁵ I. Szelim egy adománylevéllel megerősítette jogaikat, amelyet átadott a pátriárkának. Amikor aztán Nagy Szülejmán alatt az ügy újra napirendre került, I. Jeremiás pátriárka ismét emlékeztette az uralkodót erre a parancsra. Létezik azonban olyan ruméliai forrás is, amelyik pozitívan emlékezik vissza I. Szelim szultán keresztényekhez való viszonyáról. A következő feljegyzések különösen figyelemreméltóak:

„...rettenthetetlen és bátor volt, okos döntéseket hozott, sohasem vitatta el a jogokat, nagyon szerette a templomokat és a keresztényeket, az ő idejében nagyon sok templom épült. Megparancsolta, hogy minden szentélyt szépítsenek és újítsanak fel, ami istennek van szentelve, a régi templomok mellé pedig újakat építsenek...”⁴⁶

Úgy tűnik, Szelim szultán nemcsak a muzulmán közösségre volt nagy hatással, hanem a keresztényekre is. Komoly történészek is elfogadják azokat a legendákat, amelyek szerint

⁴³ Âli: *Künhü'l-ahbâr*, 1194–1197.

⁴⁴ Hammer közli az esetet, viszont egyetlenegy forrást sem jelöl meg: Hammer: *Devlet-i Osmanîye*, 255–256.

⁴⁵ A témával kapcsolatban lásd: Emecen, F. M.: *İstanbul'un Fethi Olayı ve Meseleleri*. İstanbul, 2003. 48–49.

⁴⁶ Említi: Balivet, M.: *Bizans ve Osmanlı*. Ford.: Demirtaş, N. İstanbul, 2009. 99.

is, ugyanis a mameluk rendszer nem egyetlen uralkodóházra épült. Ezt szem előtt tartva egyáltalán nem volt meglepő, hogy Szelim saját erejéből lett uralkodóvá Egyiptomban. Így azon sincs mit csodálkozni, hogy Szelimről általában elutasító nézeteket valló kortárs történetírók, így például Ibn Ijász szerint is az uralkodását az egyiptomi szultánok közül a negyvennyolcadiknak könyvelték el, s a Hoskádém és Temürboga után trónra lépő anatóliai szultánok közül a harmadikként tartották számon, bár Ibn Ijász hangsúlyozta, hogy ő maga ezzel nem ért egyet.⁴⁹

A szultán módfelett szeretett tudósokkal társalogni, alapelvének tekintette, hogy a politikai ügyekben kikérje az ő és más állami méltóságok véleményét, ugyanakkor nagyon sokat olvasott, könyvtárának minden könyvét a-tól z-ig egyszer elolvasta, sokszor késő éjszakáig gondolataiba merült.⁵⁰ Figyelemreméltó, hogy amikor Kairóban járt, a medresze⁵¹ könyvtárakban lévő összes könyvet elhozatta, hogy elolvashassa őket. Különösen a történelem iránt tanúsított nagy érdeklődést (amikor Egyiptomban volt, Kemálpasazádéval lefordíttatta Ibn Tagribirdi *Nücumü'z-zahire* című művét, és többször is kiolvasta a *Vassaf Tarihit*), nagyon jól tudott perzsául, de jól ismerte az arab és a tatár nyelvet is. A perzsa nyelven írt verseit tartalmazó verses gyűjteményét (*divân*) kétszer is kiadták (Isztambul 1306 AH / 1888–1889 és Berlin 1904). Néhány tezkirében⁵² fellelhetők törökül írt versei is. Még ha a források úgy állítják is be, hogy sohasem írt törökül verseket, néhány alkotást mégis az ő műveként tartanak számon. Ugyan Latifi tezkiréjében (versgyűjteményében) a hősiességét, igazságosságát és nemességét dicsérő versek közül nagyon kevés a török nyelvű, ennek ellenére úgy tűnik, jó néhány török verse forgott közkézen, melyek közül az egyik így szól:

„Fekszem, s méltó-e, hogy ő állva várjon/
Kiüresedtem, mondjátok meg neki, ha meghalok, ne mondjon értem imát.”⁵³

A következő híres versről szintén úgy vélik, hogy a szultán írta:

„Emberi valómat nem tudom, miképpen bűvölte el, ó, egek,
Könnyem hullattam, s a varázstól vérré vált a könny, ó, egek,
Az oroszlánok a karmom erejétől rettegnek,
Engem pedig egy gazella szemei rabjaivá tettek, ó, egek.”

A történész Solakzade szintén a szultánnak tulajdonít egy törökül írt versszakot, amit nagy gondok közepette a janicsár felkelés alkalmával írhatott. Í. H. Uzunçarşılı fellelt több perzsául költött verset és gázelt⁵⁴ a Topkapi Szeráj archívumában, melyek közül az alábbi török nyelven papírra vetett gázelt idézi példaként:⁵⁵

„Jaj, Szelim, ha a sírás forrásából vér folyik/
a néma kedvesnek nyelvet adók néma kincsen haladnak át.”

A szultán perzsául írt *divánját* törökre átültető Ali Nihat Tarlan eszmei értéket vélt felfedezni a költeményekben. Szerinte kimutatható bennük az iráni költők, Háfiz, Szádi,

⁴⁹ İbn İyas: *Bedâyi'*, 151.

⁵⁰ Hoca Sadeddi: *Tâcü't-tevârih*, 398–399.

⁵¹ Iszlám iskola (a ford.)

⁵² A *Divân* költőinek életét és verseit szubjektív nézőpontból értékelő mű (a ford.)

⁵³ *Tezkiretü's-su'ara ve Tabsiratü'n-nuzemâ*. Canım, R. Ankara, 2000. 147–151.

⁵⁴ Versforma, szerelmesvers (a ford.)

⁵⁵ Uzunçarşılı, İ. H.: *Osmanlı Tarihi*. Vol. 2. Ankara, 1995. 306.

Szelmán és Dzsámi erős hatása. A szóban forgó versek tele vannak szenvedéllyel, néhol igazán szépek, és érzékeny személyiségről árulkodnak.⁵⁶

A könyvek iránt érzett nagy vonzalmáról árulkodik az is, hogy testvére, Korkut herceg maniszei könyvtárát Isztambulba vitette, valamint az iráni és az egyiptomi hadjáratok alkalmával számba vette a szerájokban, várakban, illetve néhány magánosnál található könyvtárat. Figyelemreméltó, milyen nagy gonddal kutatta föl a hadjáratok alatt eltűnt könyveket, és az aleppói vár könyvtárának könyveiről listát is készítettett.⁵⁷

Szívesen tartott megbeszéléseket az általa nagyra becsült tudósokkal, mint például Zembilli Ali mufti efendivel, Kemálpasazádével, Idriszi Bitliszivel, a tanítójával, Halimi efendivel, de mellettük nem utolsósorban nagyra értékelte Tadzsizáde Dzsáfer Cselebi, Ahi és Reváni költőket is. Különösen Revánival kapcsolatos történetei ismertek. Még herceg korában Revánit megtette főszakácsnak, majd ezt követően a Mekkába és Medinába küldendő pénzekért felelős tiszttel jutalmazta, bár az utóbbi tisztsége alatt visszaélt hatalmával, végül megmenekült az ellenőrzéstől, amikor a herceg padisah lett. Később az ajaszófia alapítványának felelőssévé tették. Ekkor Kirkcesme környékén mecsetet és tanulószobákat építtetett. Egy nap a szultán éppen arra járt, s amikor megtudta, hogy ezeket mind Reváni alapította, így szólt: „Kedves Ajaszófia, te minden hónapban egy mecsetet fiadzol.”⁵⁸ Ezzel a szultán megbocsátotta Reváninak régi visszaéléseit. A források nem szólnak arról, hogy a költőkön és a tudósokon kívül még kik voltak a szultán környezetében. Piri pasát és Ferád pasát mint a környezetében lévő államférfiakat említik. Az ő korából a mellette szolgáló vezírek közül a következőket ismerjük: Kodzsa Muszatafa pasa, Szinán pasa, Junusz pasa, Hüszam pasa, Dukákin Ahmed pasa, Herszekzáde Ahmed pasa, Iszkender pasa, Zejnel pasa, Hodzsazáde Mehmed pasa, Piri pasa, Muszatafa pasa, Ferhád pasa és Bijikli Mehmed pasa, akik közül néhányat kivégeztetett, néhánynak pedig a büszkeségét törte meg.

Szinte semmit sem tudunk Szelim szultán maránéletéről. Ezen a ponton a források hallgatnak. Halálakor az egyetlen fia, aki életben maradt, Szülejmán volt. A történetíró Ali lejegyzett egy legendát, mely szerint még herceg korában a szultánnak született egy fia egy szolgától, akit eltitkoltak. Ez a fiú volt Üveysz pasa, akiről állítólag még maga Szülejmán is tudott. Az egyetlen felesége, akinek neve fennmaradt, Hafsza szultána, de szó esik még egy Ajse szultána nevezetű hölgyről is vele kapcsolatban. Lányai Bejhán szultána, aki Ferhád pasához ment férjhez, Fatma szultána, aki Kara Ahmed pasa, majd később Hádím Ibrahim pasa felesége lett, Hafsza szultána, akit Iszkender pasa, Hatidzse szultána, akit Makbul Ibrahim pasa, Sah szultána, akit Lütfi pasa és Hanim Hatun, akit Csobán Muszatafa pasa vett nőül.

Fordította: SZIGETI BOGLÁRKA

⁵⁶ *Yavuz Sultan Selim Divanı*. İstanbul, 1946.

⁵⁷ Az aleppói vár könyveinek listája: TSMA, D. 9101; a könyvek iránti érdeklődéséről lásd: Erünsal İ.: *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*. Ankara, 2008. 129–131. A tebrizi palota leltárkönyvében harminc darab, gyönyörűen bekötött könyvre található. Ezek közül a legtöbb irodalmi alkotás, dívánok: Divan-ı Lami, Kitâb-ı Hüseyini, Divan-ı Emir, Kitâb-ı Hüsrev, Divan-ı Muhammednâme, Kitâb-ı Şeyh Sadi, Divan-ı Hasan, Kitâb-ı Muhammediye, Rûznâme, Kitâb-ı Nizâmî, Divan-ı Ahmed Paşa, Divan-ı Nevayî, Zafarnâme, Şehnâme, Kitâb-ı Bostan, Kitâb-ı Tarihname stb. (TSMA, D. 9608)

⁵⁸ Âli: *Künhü'l-ahbâr*, 1255.

Húszéves a Bizantinológiai Intézeti Alapítvány

Interjú Baán Istvánval, az Alapítvány „atyjával”

Baán István görög katolikus pap. Teológiai doktorátusát 1974-ben, doktori fokozatát 1997-ben szerezte „Krisztológia és theoszisz Palamasz Szent Gergely teológiájában” című dolgozatával a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. A görög nyelv ismerete hivatásával járt, ez irányította figyelmét először a görög nyelvű források felé, melynek kapcsán részt vett a Vanyó László szerkesztette Ókeresztény írók-sorozat köteteinek kiadásában fordítóként.

Utóbb a bizánci történelem és források felé fordult figyelme. Ennek révén hozta létre a Bizantinológiai Intézeti Alapítványt 1990-ben, melynek gondozásában jelennek meg magyar nyelven bizantinológiai témájú művek, a *Varia Byzantina – Bizánc Világa* sorozat kötetei. Ezen munkáját nagyban segíti számos nyelv ismerete (angol, német, francia, orosz, olasz, latin nyelveken ír, olvas, beszél). Elnöke a 2001-ben alapított Magyar Patrisztikai Társaságnak. Számos egyetemen oktatott vagy oktat még ma is: a Szent Athanáz Görög katolikus Hittudományi Főiskolán (1986–1994), a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán (1992–2008), a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karán (1992 óta), a Zeneművészeti Akadémia Egyházzenei Tanszékén (1993 óta) és a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskolán (2005 óta). A tavaly életre hívott Magyar Bizantinológiai Társaság elnökségi tagja. Legfőbb tevékenysége azonban mindvégig papi hivatása, 2008 óta a magyar görög katolikus egyházban a Makótól Győrig terjedő szörvány püspöki helynökeként tevékenykedik, budapesti székhellyel.

A papi pálya mennyiben irányított a teológia, az egyháztörténet, avagy akár a görög és bizánci források felé?

„Felnőtt” életemet görög katolikus papként kezdtem, ami természetesen nem jelentette azt, hogy kizárólag a teológia érdekelt volna. Már gyerekkoromtól kezdve, főleg gimnáziumban kiemelt érdeklődést mutattam a történelem iránt. Érdekes problémaként vetődött fel, honnan ered a magyar görög katolikusság, és Ivánka Endrének az 1940-es években megjelent cikkei adták a lökést, hogy a bizánci források felé forduljak, bár ez nem sok reménnyel biztatott.

Nálam az első volt a papság, és emellett amire lehetőségem adódott, azzal foglalkoztam még mellette.

Első kutatásaid a patrisztika, a görög egyházatyák tanulmányozása körében folytattad. Ebből fejlődött ki a disszertációd témája is?

Lelkipásztorként vidékre kerültem, ahol a csöndben lehetőségem nyílt rá, hogy sok-sok dologgal foglalkozzak. Elsősorban patrisztikával, később bizánci dogmatörténettel. Már az

egyetemen is Palamasz Gergely teológiáját tanulmányoztam, ebből írtam a disszertációm. Persze a korábbi források is érdekeltek.

Patrisztikai kutatásaidnak köszönhető, hogy Vanyó László bevont az Ókeresztény Írók sorozat munkálataiba is. Honnan az ismeretség?

Amikor Vanyó László, akivel egy időben folytattunk tanulmányokat a teológián, elhatározta, hogy útjára bocsátja az *Ókeresztény Írók* sorozatot, említette, hogy számít a részvételre a sorozat munkálataiban. Le akarta fordíttatni az első egyháztörténet-írókat. Először csak Eusebiosra gondoltunk, mivel a kiadás nehézségekbe ütközött, és kétséges volt, hogy ez a munka elkészíthető. Igyekeztem a feladatot lelkiismeretesen elvégezni, a munkára kényelmesen volt idő. Nagyon szívesen elbogarásztam vele. Ez is és az utóbb készített Szókratész-kiadás is a mai napig vállalható, főleg, hogy Szókratésznek mai napig sincs megfelelő jegyzetapparátussal ellátott kritikai kiadása.

A forrásközlés során milyen nehézségekkel, problémákkal szembesültek? Milyen tapasztalatokra építhettek?

Munkám során igyekeztem a kollégák eredményeit, tapasztalatait is felhasználni, beépíteni. Palamasz Gergelyről készített disszertációmhoz például szerettem volna felhasználni Meyendorff kétnyelvű, görög–francia kiadását, amelyet Palamasz főművéről akkoriban készített. Fel is vettem vele a kapcsolatot, de csak jóval disszertációm elkészülte után jutottam hozzá munkájához, így bár akkor még nem tudtam hasznosítani, a munka mai napig nagyon jól használható mű számomra.

A magyar nyelvezetet szerencsére nem nekünk kellett kialakítani, hiszen ez már mindegyre adva volt a század elejétől fogva. Így például mérvadó a *Keresztény remekírók* sorozat, mely a mai napig helytálló.

Az volt a célunk, hogy teljes műveket jelentessünk meg, ne csupán részleteket. Emellett az is fontos volt, milyen arányban szerepeljenek a sorozaton belül a latin és görög szerzők. A '60-as, '70-es évekig ugyanis szinte kizárólag a latin szerzők voltak olvashatók magyarul, azok közül is elsősorban Szent Ágoston. A sorozattal kapcsolatban is felmerült a kérdés: miért szerepel a sorozatban olyan sok görög szerző. A vádat azzal tudtuk kivédeni, hogy ki-egyensúlyozottabb ismereteket szeretnénk biztosítani az olvasók számára.

A görög atyák, főként a IV–V. századi atyák a világirodalom részét képezik, így értelemszerűen nemcsak a teológia oktatásában kell hogy helyet kapjanak, hanem szélesebb körben is használhatóak – akár a történelem, a klasszika-filológia vagy a világirodalom oktatásában is.

Oktatói tevékenységed több felsőoktatási intézményhez is kötődik. Végigtekintve rajtuk, gyümölcsöző kölcsönhatásnak látszik-e munkásságod: korábbi kutatásaid, tapasztalataid jelentek meg kurzusaidban, és egyben további új kutatásokra ösztönzött?

Tanítottam Nyíregyházán görögöt meg latint. 1992-től Miskolcon megindult a bölcsész képzés, én pedig épp akkor kerültem oda lelkésznek. Ott vallástörténetet oktattam, aminek keretében sokat lehetett beszélni Bizáncról is. Később a Magyar Középkori és Koraújkori Tanszéken voltam, itt behatóbban foglalkozhattunk a magyar–bizánci kapcsolatokkal. A felsőoktatásban igyekeztem nagyobb súlyt adni a bizánci irányú ismeretek átadásának, de ennek lehetősége egyre jobban szűkült. Természetesen ennek a nyelvi korlátok is határt szabtak.

Érdekelt a magyarországi bizánci szertartású liturgikus zene, ennek a szláv közvetítésű egyházi zenének hazai történetével is foglalkoztam egy kissé, feleségemmel együtt. A zenei gyűjtést más végezte el, és ennek a kéziratos vagy nyomtatott formájában is kutatható zenének a feltérképezése és ismertetése volt a Zeneművészeti Egyetemen tartott néhány kurzus célja. Az a közösségi éneklés, ami 30–40 éve még létezett, mára megkopott, és ezt az egyházzenei elszegényedést szeretné megállítani a Nyíregyházán beindított egyházzenei képzés – ebben azonban már nincs aktív szerepem.

Mi motiválta kutatói munkásságod?

Görög katolikus papi pályám önmagában is ösztönzést jelent kutatásaimhoz. A bizánci egyházra jellemző a gazdag liturgia, melynek mélyebb megértéséhez, megéléséhez elengedhetetlenül szükséges a görög atyák ismerete. Emellett magyar vonatkozásban ahhoz is hozzásegít, hogy feltárhassuk liturgiánk bizánci, szláv közvetítéssel átvett, valamint sajátosan helyi jellegzetességeit, azok eredetét.

A munkálatok közben lassan kialakult a saját érdeklődésem, ami egyértelműen Bizánc volt. Azt szerettem volna, hogy ezek az ismeretek ne csupán a teológiai oktatásban, hanem általában véve a felsőoktatásban, illetve a nagyközönség számára is hozzáférhetők legyenek.

Moravcsik Gyula munkásságát folytatod a bizánci források kutatásában. Ismerted őt személyesen is, vagy csupán a munkásságát?

Én magam teológiát végeztem, nem bölcsész képzésben részesültem. És bár ebben az időben Moravcsik professzor még oktatott az egyetemen, én a teológiára jártam, ami térben egészen közel volt ugyan, de a Hittudományi Akadémia elszigetelt intézmény volt.

Moravcsik Gyulával nem találkoztam soha személyesen, de nevét elég hamar megismertem a szakirodalomból. Tanultam Nyíregyházán, majd Budapesten, 1970–1973 között a Teológiai Akadémián, így vele elvileg találkozhattam volna, de ez nem történt meg.

Először *Bizánc és magyarság* című műve érdekelt, aztán később kerültek kezembe további művei, mint a *Byzantinoturcica* vagy a *Studia Byzantina* tanulmánykötete, sokkal később pedig maga az Árpád-kori történeti források kötete. Azt kell mondjam, hogy műkedvelőként érdekelt a téma, de aztán hosszabb ideig nem volt alkalmam azzal foglalkozni.

Moravcsik munkássága, műve adta az ösztönzést jelen művedhez, mely egyben nagydoktori disszertációd is.

Az ifjúkori ábrándokhoz, érdeklődéshez visszatérve kezdtem el a bizánci forrásokkal foglalkozni. Az Árpád-kor utáni bizánci forrásokat szerettem volna részletesebben feltárni, aminek Moravcsik már az 1920-as években felvázolta a keretét, és a kutatások jelentős részét el is végezte, de ennek eredményei a háborúban megsemmisültek. Természetesen azóta is kerültek elő újdonságok. A munka mostanára nagyjából készen van, remélem, sokan tudnak majd belőle profitálni.

A kutatások sokszor előre nem tervezett akadályokba ütközhetnek, mint például amikor kéziratos anyagot próbáltam gyűjteni Konstantinápolyban, azaz Isztambulban, ahol várakozásaim fiascoiban végződtek. Az áthosz-hegyi monostorok kéziratait viszont akadálytalanul lehet tanulmányozni, magyar vonatkozású anyagaik zömükben hozzáférhetők mára. Miként az athéni Nemzeti Könyvtárban, Rómában is volt módom részismereteket adó anyagokat gyűjteni. A Vatikáni Könyvtárban 2800 görög kézirat van, a 18. században kezdtek el katalogizálásukat, és még napjainkban is tart. Van tehát anyag bőven megmunkálni.

Az imént említetted, hogy fontosnak tartod ezen eredményeket széles körben közzétenni, népszerűsíteni.

Ez volt az oka, hogy barátaimmal kitaláltuk: szükség lenne egy Bizantinológiai Intézetre. Ennek érdekében alakult meg az Alapítvány 1992-ben. Pénz ugyan nem volt, így az Intézet a mai napig sem jött létre. Egy amerikai professzortól viszont azt az ötletet kaptam, hogy próbáljunk fordítani és olyan könyveket kiadni, melyek az alapvető ismereteket teszik hozzáférhetővé a nagyközönség számára: így a következő generáció már jobban fog érdeklődni a bizánci történelem iránt. A *Varia Byzantina – Bizánc világa* sorozatban láttak e művek napvilágot, eddig tizenhárom kötet,¹ és idén további három kötet jelenik meg. Ezek alapján már lehetőség nyílik Bizánc jobb megismerésére, stabil ismeretek szerzésére: ezzel valamelyest kitölthető az az űr, amely Moravcsik után bizánci témák megítélésében jelentkezett.

A bizantinológiával szemben előítéletek éltek, melyek nagyban nehezítették a tudomány művelését. Ennek napjainkig is érezhető a hatása, részben azért, mert a műveléséhez szükséges nyelvi oktatást visszaszorították. Görög tanszék csupán egyetlen magyar egyetemen van, miközben a bizantinológia Nyugaton nagy megbecsülésnek örvend.

A bizantinológia népszerűsítését, az előítéletek leküzdését és a kutatók, kutatások összehangolását is célozza a tavaly életre hívott Magyar Bizantinológiai Társaság.

Sokakban felmerült a kérdés, vajon hogyan lehetne a bizantinológiát művelni, intézményesen képviselni Magyarországon, hogyan lehetne javítani helyzetén, megítélésén. A kutatók elmélyítésére és népszerűsítésére lenne szükség. E sokakban felmerülő igény hozta létre tavaly a Magyar Bizantinológiai Társaságot. Jövője a bizantinológusok kezében van, mert ahol eredményeket tudnak felmutatni, ahol együttműködésre képesek, ott a siker nem marad el.

A Társaság tervezi konferenciák, felolvasó ülések tartását, melyek egy-egy jelentősebb bizantinológusunk munkásságát öleli majd fel.

Mi az, amit fontosnak tartasz a bizantinológia helyzetének javítása szempontjából még?

Az Intézet mindig külön história a bírósági bejegyzéstől a jogi személlyé válásig: ez az adminisztratív rész, ami elhagyhatatlan. De ami fontosabb, és ez összefügg például a görög nyelv művelésének helyzetével is, hogy lesz-e elég utánpótlás, elég háttérismeret, hogy e kutatásokat komolyabban lehessen venni. Jelenleg a Szegedi Tudományegyetemen indul egy bizantinológiai tárgyú OTKA, de korábbi forráskutatásom is egy OTKA keretében valósult meg.

¹ A sorozat eddig megjelent kötetei: Bréhier, Louis: *Bizánc tündöklése és hanyatlása, A bizánci birodalom intézményei*, valamint *A bizánci civilizáció*, Baán István: *Justinianus császár teológiája*, Obolensky, Dimitri: *A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500–1453*, Meyendorff, John: *Birodalmi egység és keresztény szakadások. Az egyház 450 és 680 között*, illetve *A bizánci teológia. Történelmi irányzatok és tantételek*, Papadakis, Aristeidész – Meyendorff, John: *A keresztény Kelt és a pápaság felemelkedése. Az egyház 1071 és 1453 között*, Schreiner, Peter: *Bizánc. Bevezetés a bizantinológiába*, Regnault, Lucien: *Így éltek a 4. századi egyiptomi szerzetesek*, Classen, Peter – Liutprand, Cremonai: *A Nyugat és Bizánc a 8–10. században*, Taft, Robert – Schultz, Hans-Joachim: *A bizánci liturgia*, Sephard, Jonathan – Franklin, Simon: *A bizánci diplomácia segítik a magyar olvasókat is a bizantinológia területén szélesebb körű, elmélyültebb ismeretek megszerzésében.*

Ki a bizantinológus?

Sok olyan ága van a bizantinológiának, ahol nem tűnik szükségesnek, hogy valaki tudjon görögül, bár alapszinten ez mégiscsak nélkülözhetetlen. Azt mondanám: bizantinológus az, aki jórészt Bizánccal foglalkozik. Igen fontos, hogy ne elszigetelten, hanem koordináltan folyjanak a kutatások, nehogy olyanra pazaroljuk energiánkat, amit esetleg már másutt elvégeztek. Ezen a helyzeten javít majd a Társaság. Emellett a négyévente megrendezésre kerülő Bizantinológiai Világkongresszus, melyet jövőre Szófiában rendeznek, tudományos se-regszemléjével a kutatások aktuális állapotába és tematikájába ad betekintést.

Köszönöm az interjút!

2010. június

Interjút készítette: RÉVÉSZ ÉVA

KOVÁCS ADRIENN

Fejér megye legkorábbi nemzetiségi és vallásfelekezeti adatai Bél Mátyás országleírásának kéziratváltozataiban¹

A 18. századi népesedéstörténet kutatásában, főként a volt hódoltsági területek esetében, a század első felére igen gyér forrásadottságokkal rendelkezünk. A korai betelepülések és betelepítések népességhezadéka a Rákóczi szabadságharc hadmozgásai során elenyésztek, a folyamat a szatmári békekötés után indulhatott újra. Az 1715–1720-as összeírások névanyagának Acsády Ignác és munkatársai által elvégzett,² a nevek hangzása alapján történt etnikai besorolásról Dávid Zoltán bebizonyította, hogy az teljesen hibás eredményekhez és arányokhoz vezetett.³ Így ez a két forrásunk a megye nemzetiségi viszonyaira vonatkozó kutatáshoz csak korlátozottan használható fel, illetve más jellegű forrásokkal való összevetésük nélkülözhetetlen további kiaknázásukhoz. Jelen tanulmányunkban a 18. század első harmadában Fejér megye nemzetiségi és vallásfelekezeti viszonyait vizsgáltuk, az eddig általunk ismert legkorábbi, az egész megye területét lefedő forrás alapján. A forrás két szövegváltozatában előforduló adatok kiértékelése során fontos szempont volt, a lehetőségekhez mérten, az etnikai és felekezeti csoportok egymással való megfeleltetése. A vizsgálat további témaköreit, az etnikai-felekezeti csoportok beazonosíthatóságán túl azok földrajzi elhelyezkedése, illetve egy-egy településen belül megjelenő nemzetiségi és/vagy vallási homogenitás, illetve heterogenitás adták.

Az egész megyére kiterjedő adatokkal elsősorban Bél Mátyás „*Notitia Hungariae novae...*” című munkája szolgálhat a kutató számára.⁴ Bél és munkatársai a század első harmadában megyénként gyűjtötték össze az adatokat. Ez egyfelől személyes adatgyűjtést jelentett, illetve a vármegyei hatóságok útján való adatkérést is. Az adatgyűjtést, mint Tóth Gergely kimutatta, nem maga Bél, hanem Fejér megye esetében Matolai János végezte el,

¹ A tanulmány a Fejér megye 18. századi újranevesítésével foglalkozó PhD kutatás előtanulmányaként készült. A témában bővebben lásd: Kovács Adrienn: *Fejér megye etnikai és vallási viszonyai a XVIII. századi országos források tükrében*. Honismeret, 38. (2010) 46–55. http://www.hnm.hu/honismeret/folyoirat/2010_honism.pdf

² *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720'1*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Folyam XII., Budapest, 1896. (a továbbiakban: *Magyarország népessége*) Acsády munkáját Dávid Zoltán vizsgálta felül, és elemezte a forrást. Dávid Zoltán: *Az 1715'0-as összeírás*. In: Kovács József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Budapest, 1957. 145–199.

³ Dávid: *Az 1715'0-as összeírás*, 156–157.

⁴ A mű keletkezésének történetét és a fennmaradt kéziratokat Tóth Gergely elemezte és tárta a nyilvánosság elé doktori disszertációjában. Tóth Gergely: *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című művének keletkezés története és kéziratának ismertetése*. Doktori disszertáció, I–II. Budapest, 2007., <http://doktori.btk.elte.hu/hist/tothgergely/diss.pdf>, 2010. január 20.

feltehetően 1731-ben. Matolai munkája során térképet is készített, amelyen néhány Fejér megyei települést is feltüntetett.⁵ Az első szövegváltozatot az 1720-as évek végére fejezte be a szerző, majd ezt követte Matolai jegyzeteinek beemelése.⁶ Annak ellenére, hogy Bél kutatása a központi hatóságok és az udvar támogatását is élvezte, – ami abban is megnyilvánult, hogy a megyei hatóságokat utasították a segítségnyújtásra, – a nemesség részéről mégis heves ellenérzés kísérte ezt a tevékenységet.⁷ E mögött főként Bélnek az evangélikus felekezethez tartozása állt, másrészt a megye jogsértőnek érezte a birtokosok utáni tudakozódást.⁸ A vármegyék a Helytartótanácson keresztül kapták meg a kéziratokat, és gyakran évekig tartott, amíg javításait visszaküldték a szerzőnek. Fejér megye esetében 1736. augusztus és 1737. február között zajlott ez az ellenőrzés.⁹ A keletkezéstörténetből megtudtuk, hogy a szövegben az 1720-as évek és 1749 (Bél Mátyás halála) között több módosítás, javítás, illetve az idő előrehaladtával aktualizálás is történt, valamint másolatok is készültek az anyagról.¹⁰

Fejér vármegye leírásának megjelent fordítása

Az alábbiakban az 1977-ben Prokopp Gyula bevezetőjével és fordításában megjelent Fejér vármegye leírást,¹¹ valamint a Tóth által a legkorábbinak ítélt fellelhető kéziratban található nemzetiségi és vallásfelekezeti adatok összevetését szeretném ismertetni. A magyar nyelvű fordítás alapját az 1746 után Bél által javított szöveg 1772-es, Szarka Ferenc által készített másolata¹² képezte, így ez természetesen már nem tartalmazhatta az 1732-ben Bél által kihúzott, a vallásfelekezeteket számba vevő részeket.

Az első fejezetben általánosságban a természetföldrajzi adottságokról, a népességről és a megyei hatóságokról szóló ismereteket összegezte, a másodikban pedig járónként a településekről beszerzett információkat tárta az olvasó elé rendszerezett formában.¹³ Nem maradt ki a korszakban szokásos nemzetkarakterológiai ismertetés sem, amely a lakosság jellemzését adta. A magyarokról javarészt külső tulajdonságaik alapján adott leírást, illetve a folyamatos harcok miatt komornak és keménynek jellemezte őket. A betelepült lakosságot illetően a németekről feljegyezte, hogy nem azonos eredetűek, a német csapatokból ma-

⁵ Tóth: *Bél Mátyás*, I. 84.

⁶ Tóth: *Bél Mátyás*, I. 75.

⁷ A Magyar Udvari Kancelláriával, a Helytartótanáccsal és a vármegyékkel való kapcsolatáról lásd bővebben: Tóth: *Bél Mátyás*, I. 134–149.

⁸ A falvakkal kapcsolatos kérdőívet Fejér vármegye anyagából szintén közzé teszi Tóth: *Bél Mátyás*, I. 70.

Describendorum pagorum methodus.

Sectio, de vicis huius Processus.

ubi observanda

§. 1. *Vici situs, et distantia a principaliore Processus loco.*

§. 2. *Vici dominus, sive sit haereditarius, sive hypothecarius.*

§. 3. *Vici ager, fructus, vineae, etc.*

§. 4. *Incolae, et horum peculiare mores.*

§. 5. *Quales circa unumquemque pagum sint traditiones, fata, etc.*

⁹ Tóth: *Bél Mátyás*, I. 143.

¹⁰ Lásd: Tóth: *Bél Mátyás*, II. 152–159.

¹¹ Bél Mátyás: *Fejér vármegye leírása*. Ford., bev.: Prokopp Gyula. In: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér megyei történeti évkönyv 11*, Székesfehérvár, 1977. 83–117. (a továbbiakban: FMTÉ)

¹² Tóth: *Bél Mátyás*, II. 158.

¹³ Bél: *Fejér vármegye leírása*, 86–87.

radtak itt, vagy nemrég költöztek az országba a sváb, illetve a frank tartományból, s megtartották hazai szokásaikat.

A megyében tisztán német lakosságú település nem volt.¹⁴ A 'szláv'¹⁵ lakosságot szorgalmasnak mutatta be, akik könnyebben alkalmazkodnak a németeknél, és sok földesúr emiatt szívesen látta őket. Ez utóbbi azért érdekes, mert Bél a megemlített 56 településnél csupán 39 esetben jegyezte fel az ott élő nemzetiségeket. Ezek közül csak hét településen írt szlovák¹⁶ etnikumról, míg hét helységben szerb vagy rác¹⁷ lakosságról.¹⁸ A korabeli forrásokban jobb alkalmazkodó készséggel inkább a szlovák jobbág্যokat szokták jellemezni. Ezzel szemben más forrásokból a délszláv etnikummal kapcsolatban inkább azt olvashattuk, hogy nem szeretnek földet művelni, megmaradásuk bizonytalan.¹⁹

A nemzetiségek feljegyzésénél gyakran csak visszautalt az előző településre: a lakosság megegyezik vagy majdnem megegyezik az előtte leírtakkal. Ez jellemzően a magyarlakta falvaknál fordult elő, ahol három-négy település esetében is ezt olvashattuk egymás után: Káloz, Soponya lakossága megegyezik Tácéval, de az utóbbi településnél nem volt feltüntetve a nemzetiség megjelölése. A Tác előtt álló Polgárdinál ugyanez a meghatározás szerepelt, tehát arra következtethettünk, hogy az egymás után következő négy falu népessége magyar volt, mint Füle községé, amely a felsorolásban megelőzte azokat.²⁰ Ez ismétlődik meg Csurgó és Keresztes falvaknál is, ahol szintén az előttük álló Inota magyar lakosságát valószínűsítettük a felsorolás alapján. De több esetben előfordult, mint Csákberénynél, hogy egyáltalán nincs utalás a lakosság etnikai összetételére, csupán annyi, hogy az a járás²¹ legnépesebb községe.²² Ugyanez a helyzet Pátka, Sukoró, Nadap, Virt, Mány, Százhalom vagy a sárréti járásban lévő Sárkeresztúr, Aba, Almás vagy Csór esetében is.

A megye északi, népesebb harmadában, a vértessaljai járás területén található számos vegyes etnikumú település közül kiemelkedett Ercsi, ahol mind a négy nemzetiség megtalálható volt: szerbek, németek és kisebb számban magyarok és szlovákok is. Tárnokon magyarok, szlovákok és rácok éltek együtt. Hat településen pedig két-két nemzetiség lakott, így magyar–német települések voltak: Mór, Lovasberény és Acsa, magyar–szlovák: Gyúró és Etyek, valamint szerb–magyar: Érd. A sárréti járás területén, amely a megye jóval ritkábban benépesült területét jelentette, csak a megye nyugati felén találunk két magyar–

¹⁴ Lásd mellékletek: 1. sz. táblázat

¹⁵ Bél: *Fejér vármegye leírása*, 88. Prokopp szóhasználat.

¹⁶ Pázmánd, Ercsi, Etyek, Gyúró, Ráckeresztúr (korábban szerbek), Tárnok, Tordas. (A fordításban a tót megjelölés szerepel.)

¹⁷ Ercsi, Érd, Sósút, Tárnok, Pentele, Perkáta – ide kell még számítanunk Adonyt is, ahol vegyes lakosságról beszél, de ismereteink szerint ortodox vallású délszláv népesség is lakott ott.

¹⁸ Összesen 56 települést tartalmaz a leírás, illetve Székesfehérvárt.

¹⁹ 1720-ban a megye egyik felterjesztésében Ercsi, Érd, Adony, Perkáta, Batta, Rácalmás, Pentele, Ráckeresztúr lakosságát rácnak vagy vándorló idegennek, nem állandó lakosnak jellemzi, akik adóemelés esetén tovább költöznek. *Magyarország népessége*, 326.

²⁰ Bél: *Fejér vármegye leírása*, 114.

²¹ Vértessaljai járás, 1693-ban a megyeszervezet visszaállításakor két járást hoztak létre: a megye északi részét Alsójárásnak, déli részét Felsőjárásnak nevezték, ez a két járás rövidesen a vértessaljai és sármelléki nevet kapta. Az 1767. decemberi közgyűlés megváltoztatta a felosztást kelet–nyugati irányban, a bicskei, csákvári és sármelléki járást hozták létre, s ez a felosztás marad a 18. század folyamán. *Pesty Frigyes helységnévtára, Fejér megye*. Bevezetőt írta Párniczky Józsefné. In: FMTÉ 11., 164.

²² Bél: *Fejér vármegye leírása*, 109.

német vegyes lakosságú falut: Ladányt és Csíkvárt, másik nevén Szabadbatthyányt. A Duna mentén, Pentelén a szerbek mellett magyar népességet is feltüntetett.

Ország-leírásaink fogalomhasználatának vizsgálatánál egy-egy szövegen belül is bizonytalan vagy ténszerűen értelmezhetetlen kategóriákba ütköztünk (kevés, kevert, elegyes), illetve a számszerű adatok hiánya miatt nem tudtunk egyértelmű következtetést levonni egy-egy település nemzetiségi, illetve felekezeti összetételének arányaira vonatkozóan. Bél Mátyásnál ez ritka, csupán két esetben fordult elő ilyen jelző használata az etnikummal kapcsolatban: Ercsi esetében a szerb és német lakosság mellett 'kevés' magyarról és 'kevés' tótról ír, de ennél jóval homályosabb az Adonynál használt 'vegyes' megjelölés, amivel a lakosság kevert etnikai összetételére utalt. További bizonytalanságot rejtenek az egyes népcsoportok elnevezésének különböző formái, illetve azok használatának következtelen gyakorlata. A fordításban az egyes nemzetiségi csoportok feltüntetések az eredeti latin formákra nincs utalás, így a szlovák lakosság megjelölésére következtelen a tót elnevezést használta a fordító, a németek esetében a német népnév szerepelt, csupán egy esetben, Lovasberénynél volt olvasható a sváb megjelölés. Több kérdést vetett fel a délszláv népcsoportok megnevezésére szolgáló 'szerb' kifejezés. Érd esetében valóban biztosak lehetünk abban, hogy szerb lakosságról van szó, ugyanis ennél a településnél az ortodox felekezeti besorolás is szerepelt, amely valószínűleg véletlenül maradt a kéziratban. Az ugyancsak délszlávok esetében használatos 'rác' gyűjtőnév csak Tárnoknál volt megtalálható. Ráckeresztúron Bél Mátyás a korábbi szerb lakosság helyére költöző szlovákokat említett.

A vallásfelekezetek feljegyzései segíthetnék a nemzetiségi csoportok pontosabb meghatározását, de a fordításban ezeknek az adatoknak a teljes hiányába ütköztünk.²³ Ennek oka a kancellária 1728-ban hozott döntése volt, mely a protestánsokra vonatkozó mindennemű adat közlésének tilalmát rendelte el.²⁴ Ezek után Bél kihúzta Fejér megye kéziratából szinte valamennyi felekezetre vonatkozó feljegyzését, amire feltehetően 1732-ben került sor.²⁵

Mint feljebb utaltunk rá, ebben a szövegben véletlenül maradhatott meg az Érden lakó szerb ortodoxok említése és Cecénél a magyar nemzetiségű katolikusokra vonatkozó bejegyzés. Ez utóbbi településnél a megfogalmazás sokat sejtető: „Lakossága magyar. Közülük a katolikusoknak templomuk is van...”,²⁶ joggal feltételezhetjük tehát, hogy vagy reformátusok, vagy evangélikusok, vagy mindkét felekezethez tartozók szintén éltek a faluban.

Összevetve a két kézirat tartalmát, sem a számba vett települések, sem a nemzetiségek tekintetében nem mutatható ki különbség. Az eltelt majd húsz év során vagy nem történt jelentős betelepülés, és nem jöttek létre új falvak, vagy a megyei felülvizsgálat ellenére sem kerültek be az újabb adatok a népességről és a településhálózat változásairól. Valószínűbb inkább, hogy az adatgyűjtés nehézségébe, illetve a megyei hatóságok ellenállásába és érdektelenségébe ütközött Bél.²⁷ Bár Fejér megye esetében Tóth azt állapította meg, hogy az ellenőrzés során egy vármegyei tisztviselő nemcsak a települések névalakjait javította, hanem olyan helyesbítéseket is tett, mint Csíkvár esetében, ahol a magyar és német lakosságról

²³ Csupán Érdnél olvashatunk ortodox vallásról, és Cecénél található meg a katolikus vallású lakosság megnevezése.

²⁴ Tóth: *Bél Mátyás*, I. 137.

²⁵ Tóth: *Bél Mátyás*, II. 154.

²⁶ Bél: *Fejér vármegye leírása*, 114.

²⁷ A vármegyéknek a kéziratok javításával kapcsolatos magatartásáról lásd: Tóth: *Bél Mátyás*, I. 146–148.

szóló feljegyzést tisztán magyar lakosságra javította,²⁸ de ez a javítás nem került bele az 1772-es másolatba.²⁹

Nemzetiségek és vallásfelekezetek az 1730-as évek elején

A fordításban megjelent, fentiekben tárgyalt szövegnél korábban, feltehetően az 1720-as évek vége és 1731 között³⁰ keletkezett az a kézirat,³¹ amelyben az átsatírozott vallásra vonatkozó jegyzetek szerepeltek. Ez számunkra azért bírt nagy jelentőséggel, mivel a megye népességének felekezeti viszonyairól a század első harmadából a katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek nem maradtak fenn.³² Ezért döntöttünk úgy, hogy a mindenki számára hozzáférhető fordítás után tárgyaljuk a korábban keletkezett verziót.

Azoknál a településeknél, ahol a kihúzott részeket el tudtuk olvasni, szintén szerepeltek olyanok, amelyek lakosságának nemzetiségi összetételére a korábbi településekre visszautalva hivatkozott a szerző.³³ Ilyen volt a vértessaljai járásban Mátyás esetében a bicskei lakossággal egyező, lakosságról és vallásról szóló bejegyzés,³⁴ amely a későbbi szövegből teljesen kimaradt.³⁵ Valamint megtalálható ez a fordulat a sárréti járás falvai közül korábban már említett településeknél, Polgárdi, Tác,³⁶ Soponya,³⁷ Káloz,³⁸ Csurgó és Keresztes esetében. Ezek kivétel nélkül magyar községek voltak, a kihúzott szövegrészekből az is kiderült, hogy egytől egyig a református felekezethez tartoztak.

A nemzetiségek előfordulásánál egy esetben tapasztalható eltérés a két kézirat között: Érdnél a kihúzott részben katolikus svábokról írt a szerző.³⁹ A megnevezésekre következetesen használt latin alakok miatt az etnikumok azonosítása első pillantásra könnyebbnek tűnt, ennek ellenére további kétségek merültek fel. A németek feljegyzésekor a *Germani*

²⁸ Tóth: *Bél Mátyás*, II. 157.

²⁹ Tóth: *Bél Mátyás*, II. 158.

³⁰ Tóth: *Bél Mátyás*, II. 154.

³¹ Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Tóth Gergelynek a kézirat olvasása során nyújtott baráti segítségéért. A kézirat jelzete: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Hist. I. e.

³² Az első, az egész megye valamennyi plébániájára kiterjedő összeírás Padányi Bíró Márton püspök nevéhez fűződik. Az 1745. december 8-án kelt királyi rendelet a lutheránus és református imaházak látogatását is magába foglalta. A vizitációra a megye területén 1747 januárjától került sor. Bővebben lásd: Dóka Klára (szerk.): *Segédanyag az egyházlátogatási jegyzőkönyvek feldolgozásához*. Budapest, Új Magyar Központi Levéltár, 1991.; MOL mikrofilmtár. 10492 d. (Füle, Ladány), 10493 d., 10494 d. A dunántúli református szuperintendens, Torkos Jakab vizitációjára 1747 májusától került sor, de ez a Fejér megyei falvakat nem érintette. Hudi József – Jakab Réka (bev., jegyzetek): *Dunántúli egyházlátogatások a XVIII. századból. A Dunántúli Református Egyházkerület 1774-ben*. Pápa 2002. 10. A Dunamelléki Református egyházkerületben nem került sor egyházlátogatásra.

³³ A továbbiakhoz lásd az 1. sz. táblázatot.

³⁴ Lásd: Hist. I. e. 81. r.

³⁵ „25. Mátyás Bicske alatt fekszik, ugyanazon út mentén. Jelentéktelenebb az előbbinél, de ugyanolyan termékeny.” Bél: *Fejér vármegye leírása*, 111.

³⁶ „...colonia et religio heic etiam eadem...” Hist. I. e. 85. r.

³⁷ „Táczó haud multum dissimilis” Hist. I. e. 85. r.

³⁸ „...pari incolarum, religione, et agricolationis solique conditione.” Hist. I. e. 85. r.

³⁹ Hist. I. e. 82. v. Az Illésházy kastély közelében néhány évvel korábban épült templomról szóló rész után kisatírozva. „...inferius est templum annis Superioribus... pro Suevis Catholicis...”

szerepelt,⁴⁰ kivéve Lovasberényt és Érdet, ahol a *Suevi* szó jelölte a svábokat. A szlovákok lakta településeknél⁴¹ a *Slavi* volt olvasható. A délszláv népcsoportok esetében pedig az ortodox vallású szerbekre a *Thracicust* használta,⁴² illetve Tárnoknál a *Rascianus*, vagyis rác megjelölés állt. Adonynál az ugyanúgy kibogozhatatlan vegyes meghatározásba ütközünk.⁴³ Illetve Etyeknél⁴⁴ és Pentelénél⁴⁵ is hangsúlyozta a szerző, hogy a nemzetiségek keverve, vegyesen éltek.

A nemzetiségi megnevezésekkel és a mögöttük álló etnikai csoportokkal kapcsolatos, fent említett kétségek kifejtésére a vallásfelekezeti adatokkal együtt az alábbiakban szeretnénk kitérni.⁴⁶ A kézirat 56 településénél 31 esetben sikerült a különböző egyházközösségekre vonatkozó adatokat elolvasni vagy a visszaütések miatt valószínűsíteni. A legszembetűnőbb az, hogy a 39 magyarlakta települések közül 25-ről árulta el ez a forrás, hogy református magyarság élt ott, és ezek közül is 21 volt az, ahol elmondható, hogy a magyar nyelvű lakosság kizárólagosan ehhez a felekezethez tartozott. Csak 4 olyan magyar település volt, ahol több felekezet élt egymás mellett: a megye északi területén Zámoly a maga református és evangélikus lakosságával, és igen érdekes módon a megye legdélebbi csücskén lévő három település: Egres, Cece és Vajta. Az utóbbi településekről tudni kell, hogy a század első évtizedének végén kezdték meg betelepítésüket,⁴⁷ valószínűleg ez állhatott a vallási sokféleség háttérében is. Főként igaz ez Vajtára, ahol reformátusok, katolikusok és evangélikusok éltek együtt. A kéziratban Lovasberénynél szintén előfordult a vegyes vallású meghatározás, ami egy magyar–német vegyes lakosságú falu esetében nem volt kivételes jelenség.

Természetesen elhamarkodott lenne egyetlen korai forrásból a megye 16–17. századi református hitre tért lakosságának és a forrásban szereplő magyar református falvak népességének kontinuitására következnünk. De azoknál a településeknél, amelyek a török idők és az azt követő háborús időszakok alatt is fennálltak – s ez főként a megye északi felére érteendő –, előfeltételezéseként megengedhetők tűnhetnek.⁴⁸

⁴⁰ Bodajk Hist I. e. 78. v., Acsa Hist I. e. 80. r., Érd Hist I. e. 82. v., Ercsi Hist I. e. 84. r., Ladány Hist I. e. 84. v., Csikvár (Szabadbattyán) Hist I. e. 85. r.

⁴¹ Pázmánd Hist I. e. 79. v., Ráckeresztúr Hist I. e. 80. v., Tordas Hist I. e. 80. v., Gyuró Hist I. e. 81. r., Etyek Hist I. e. 81. r., Tárnok Hist I. e. 81. r., Ercsi Hist I. e. 84. r.

⁴² Sósút Hist I. e. 81. r., Érd „*Thracas ritu Graeci*” Hist I. e. 82. r., Ercsi Hist I. e. 84. r., Pentele Hist I. e. 86. v., Perkáta Hist I. e. 87. v.

⁴³ „*incolis mixtis*” Hist I. e. 87. v.

⁴⁴ „*Etyek Colonia Hungarica Slavis mixta*” Hist I. e. 81. r.

⁴⁵ „*Colonia Thracica, non tamen sine Hungaris inter mixtis*” Hist I. e. 86. v.

⁴⁶ Lásd a 2. térképet!

⁴⁷ Cece 1719-ben és 1720-ban, Vajta 1720-ban települt. *Magyarország népessége*, 326.

⁴⁸ A megyében az 1696–1720 közötti adóösszeírások névanyagának összehasonlításával végzett vizsgálatából Nagy Lajos azt állapította meg, hogy 36 összehasonlított helység közül 15-ben az összeírtak 70–80%-a, 7-ben 60–70%-a, 9-ben 50–60%-a és 5 településen 30–50%-a élt tovább. Nagy Lajos: *Adatok a Fejér megyei jobbágyság történetéhez (1543–1768)*. In: Fitz Jenő (szerk.): *Alba Regia I. Székesfehérvár, 1960*. 87. Nagy Lajos tanulmányában nem tér ki módszerének ismertetésére, ezért a fenti adatokat egyelőre, az összehasonlító vizsgálatok elvégzéséig fenntartással kell kezelni. Ahogy Dávid Zoltán is kiemelte az 1715'-os adóösszeírás Acsády által közölt forráskiadásának kritikája kapcsán, a forrásokban szereplő névazonosság korántsem takarhatja ugyanazt a személyt vagy családot, és egyéb községtörténeti forrásokkal is össze kell vetni az eredményeket. Dávid: *Az 1715'-os összeírás*, 145–199.

A katolikus vallás leginkább a német⁴⁹ és a szlovák⁵⁰ betelepülőkhez köthető a forrás alapján. Ez alól kivételt jelent Tordas, bár a forrásban a kihúzott rész nem olvasható, de ennek a szlovák településnek a lakossága az evangélikus egyházhoz tartozott az 1773-ban készült *Lexicon Locorum* adatai alapján.⁵¹ A legszembeötlőbb, hogy sehol nem jelent meg a katolikus délszlávok, horvátok és bosnyákok elkülönítése. A 18. században és a 19. század elején a *Slavi* kifejezés az északi szlávokra vonatkozott, és kizárólagosan a szlovákokat jelölte⁵²

Kétségeink merültek fel a megyében élő negyedik vallásfelekezetet, az ortodox és a hozzá kapcsolható népnév viszonylatában. A szövegben egy településnél sikerült azonosítani az ortodox vallást, és ez Érd volt. A szerző a *Thracicus* szóval lejegyzett nemzetiséghez kötötte népességét. A többi helységben azonban, ahol szintén délszláv népcsoport élt, Sósút, Ercsi, Pentele és Perkáta, valamin Tárnok rác lakóinál nincs egyértelmű bizonyíték arra, hogy csak a görögkeleti egyházhoz tartozókat rejtette ez a megjelölés.

Összegzés

A két kézirat keletkezési idejéhez képest a fordított sorrendű tárgyalást tették indokolttá a korábbra datálható változat vallásfelekezetekkel foglalkozó részletei. Ezek az adattöredékek megvilágították Fejér megye vallásfelekezeti összetételét a 18. század első felében. De töredékessége miatt továbbra is nyitva maradtak olyan kérdések, mint a betelepülő szlovákok egyes csoportjainak vallási hovatartozása vagy a délszláv népesség etnikai és felekezeti elhatárolhatósága.

A felmerült problémák mellett is ki kell emelnünk Bél Mátyás és munkatársai tevékenységének fontosságát és annak jelentőségét, hogy a kéziratok fennmaradtak a kutatók számára. Számunkra is kiindulópontot jelentettek a tárgyalt korszakban keletkezett egyháztörténeti forrásokkal való összevetéshez és az időben előrehaladó folyamatok elemzéséhez.

⁴⁹ Mór Hist I. e. 87. r., Acsa Hist I. e. 80. r., Érd lásd fent. Csíkvár esetében a magyar lakosság református volt, a külön kiemelés miatt valószínűnek tűnik, hogy a németek itt is a katolikus egyházhoz tartoztak. Hist I. e. 85. r.

⁵⁰ Pázmánd Hist I. e. 79. r. Ide 1715-től telepítenek szlovákokat. Acsády Hist I. e., Ráckeresztúr Hist I. e. 80. v., Gyúró Hist I. e. 81. r.

⁵¹ *Lexicon Locorum Regni Hungariae Populosorum anno 1773 officiose confectum*. Budapest, 1920.

⁵² Ez magyarázná a bevezető részben a nemzetkarakterológia keretében a szlávokról megfogalmazott véleményt, amennyiben a *Slavi* kifejezést a szlovákokra vonatkoztatjuk. Lásd: Bél által a szláv lakosokra vonatkozó általános jellemzést, 147. oldal.

MELLÉKLETEK

1. táblázat

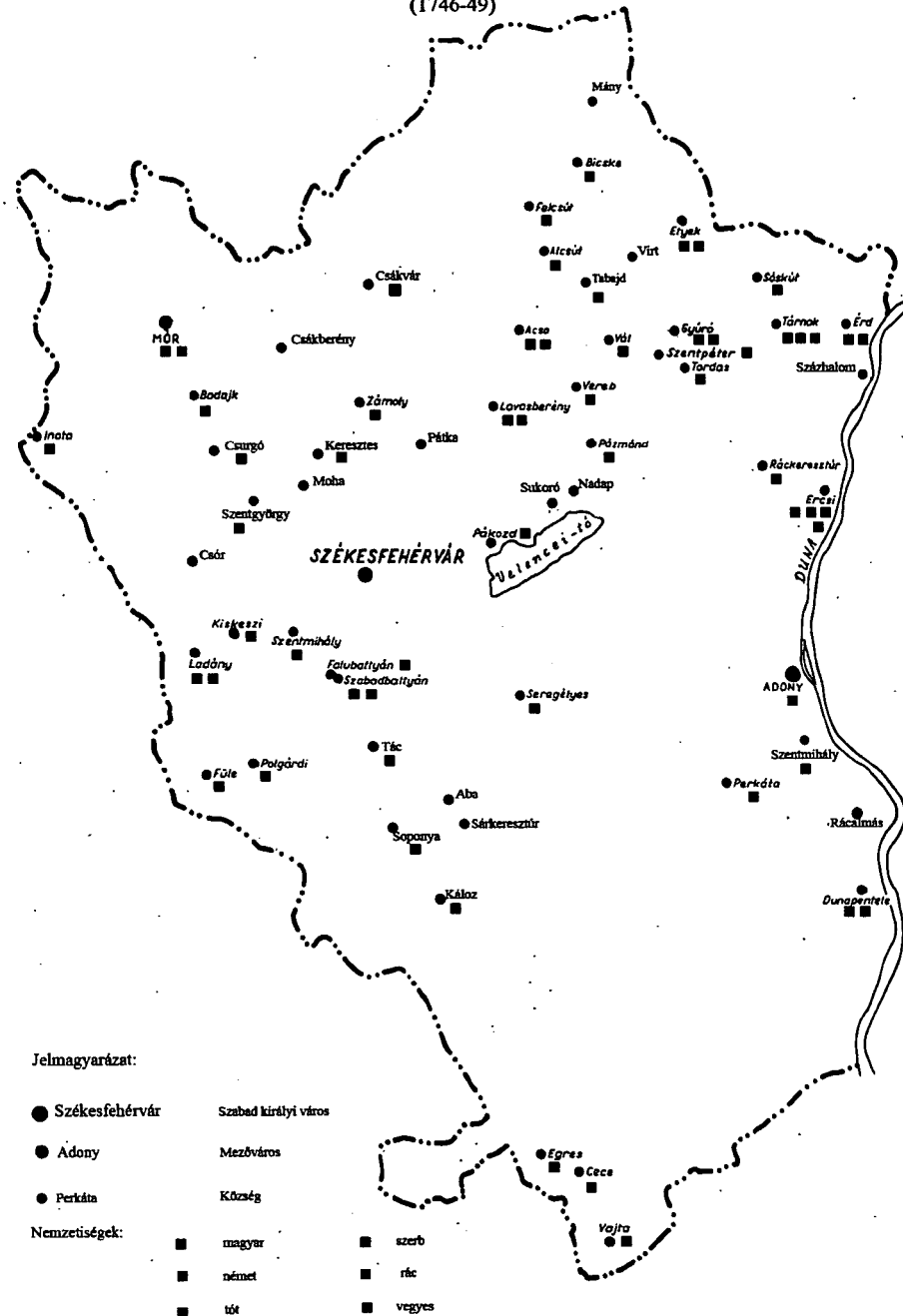
Nemzetiségek és vallásfelekezetek Bél Mátyás *Notitia Hungariae novae...* c. művének Fejér megyére vonatkozó szövegváltozataiban

	Nemzetiségek és vallásfelekezetek 1746–49	Nemzetiségek 1729–31	Vallásfelekezetek 1729–31
Vértesaljai járás települései			
Mór	magyar, német	magyar, német	ref. (magyar), kat. (német)
Bodajk	magyar	magyar	ref.
Berény (Csák-)			
Zámoly	magyar	magyar	ref., ev.
Csákvár	magyar	magyar	ref.
Berény (Lovas-)	magyar, sváb	magyar, sváb	vegyes vallású
Pátka			
Pákozd	magyar	magyar	ref.
Sukoró			ref.
Nadap			
Pázmánd	tót	szlovák	kat.
Vereb	magyar	magyar	ref.,
Acsa	magyar, német	német., magyar	kat. (német), ref. (magyar)
Csut (Al-)	magyar	magyar	ref.
Csut (Fel-)	magyar	magyar	ref.
Tabajd	magyar	magyar	ref.
Vál	magyar	magyar	ref.
Szent Péter (Kajászó-)	magyar	magyar	
Keresztúr (Rác-)	(korábban szerb) tót	szlovák	kat.
Tordas	tót	szlovák	
Gyuró	magyar, tót	magyar, szlovák	kat.
Virt			
Etyek	tót, magyar	magyar, szlovák keverve	
Bicske	magyar	magyar	ref.
Mány		magyar	ref.
Sóskút	szerb	szerb	
Tárnok	magyar, tót, rác	magyar, szlovák rác	
Érd	szerb-ortodox, magyar	magyar, német, szerb	kat. (sváb), ortodox (szerb)
Százhalom (-Batta)			
Ercsi	szerb, német, kevés magyar, kevés tót	szerb, német, magyar, szlovák	
Sárréti járás települései			
Ladány (Nádasd-)	magyar, német	magyar, német	
Szent Mihály	magyar	magyar	ref.
Kiskeszi	magyar	magyar	
Battyán	magyar	magyar	ref.

Batthyány (Szabad-) /Csíkvár	magyar, német	magyar, német	ref. (magyar)
Füle	magyar	magyar	ref.
Polgárdi	magyar	magyar	ref.
Tác	magyar	magyar	ref.
Soponya	magyar	magyar	ref.
Káloz	magyar	magyar	ref.
Egres	magyar	magyar	kat, ref.
Vajta	magyar	magyar	kat., ev., ref.
Cece	magyar- kat. (és más vallású?)	magyar	ref., kat.
Keresztúr (Sár-)			
Aba			
Seregélyes	magyar	magyar	ref.
Pentele (Duna-)	szerb, magyar	szerb, magyar	
Almás (Rác-)			
Adony	vegyes	vegyes	
Perkátá	szerb	szerb	
Moha		magyar	
Szent György	magyar	magyar	
Csór			
Inota	magyar	magyar	
Keresztes	magyar		
Csurgó	magyar	magyar	

1. térkép

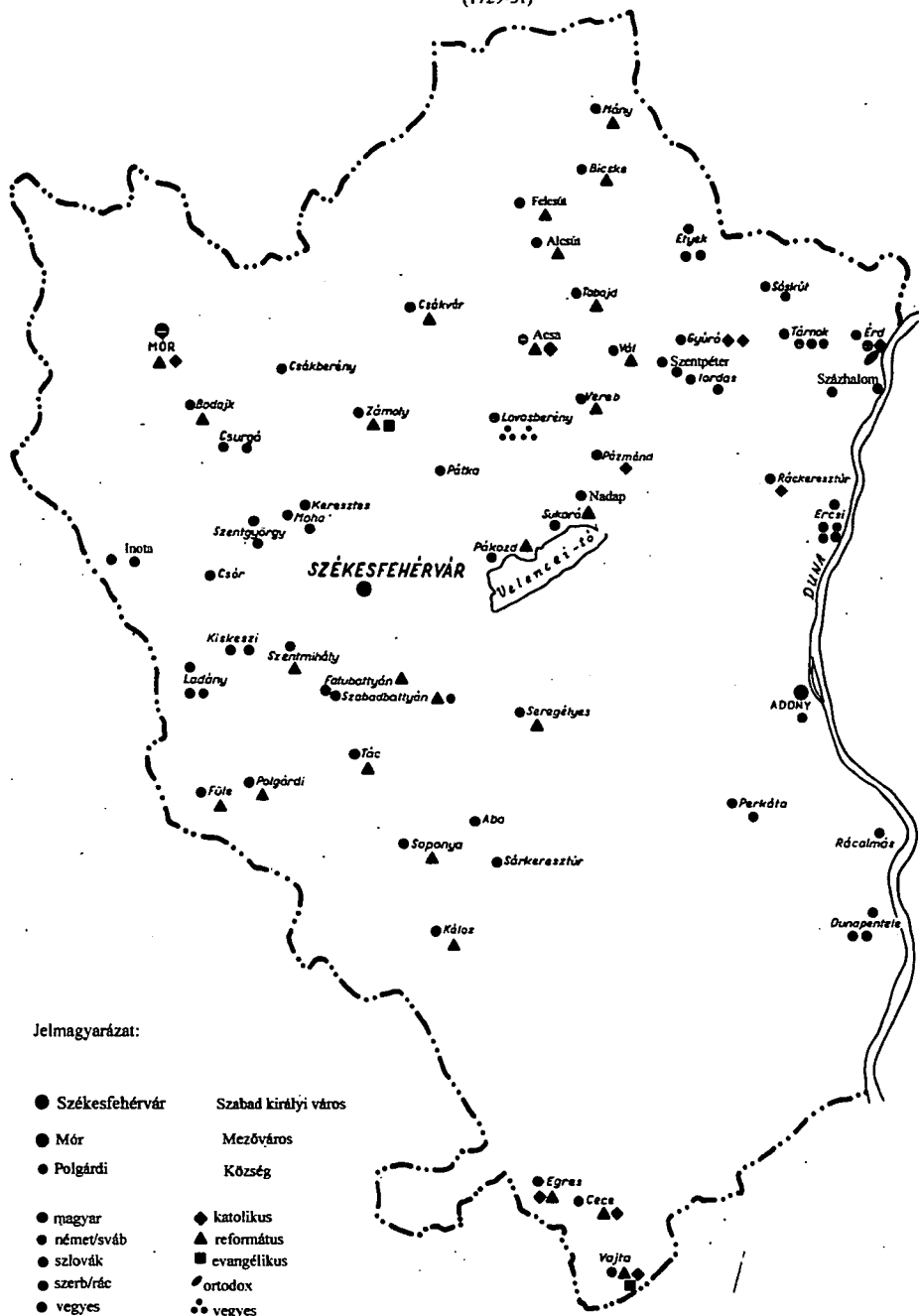
Fejér megye nemzetiségei Bél Mátyás Notitia Hungariae novae című művében
(1746-49)

Szerk. Kovács Adrienn. Alaptérkép: Felhő Ibolya: Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon
Mária Terézia korában. 1. köt., Dunántúl. Budapest, 1970.

2. térkép

Fejér megye nemzetiségei és vallásfelekezetei Bél Mátyás Notitia Hungariae Novae c. művében
(1729-31)

Szerk. Kovács Adrienn. Alaptérkép: Felhő Ibolya: Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon
Mária Terézia korában. 1. köt., Dunántúl. Budapest, 1970.

„...úgy beszélsz, mint a középkorban”

Interjú Gernot Nussbächer brassói levéltáros-történésszel

Gernot Nussbächer 1939. augusztus 22-én született Brassóban, régi barcasági szász család gyermekeként. Alsóbb iskoláit szülővárosában végezte, majd a kolozsvári egyetemre került, ahol bekapcsolódott az erdélyi történettudomány vérkeringésébe. 1962-től nyugdíjba vonulásáig egy rövid megszakítástól eltekintve a Brassói Állami Levéltár levéltárosaaként, majd főlevéltárosaaként működött, így – bátran állíthatjuk – a napjainkban is rendkívüli gazdagságú brassói levéltári anyag legavatottabb ismerőjét tisztelhetjük benne. Mint tudományos munkatárs és levéltári szakértő a mai napig aktívan részt vesz a két nagy brassói gyűjteményben, az állami levéltárban és a brassói evangélikus egyház Honterus-Arhívumában zajló tudományos életben, számos fiatal kutató munkájához nyújtva nélkülözhetetlen segítséget. Gyermekkorától elkötelezte magát a szász, azon belül is a barcasági és brassói közösség múltja iránt, s egész munkásságát e témáknak szentelte. Különösen kedves terület azonban számára a nagy brassói reformátor, Johannes Honterus tevékenysége, illetve a város középkori céheinek története, de kisebb barcasági és szászföldi helységekre vonatkozó kutatásai révén is pótolhatatlan írásokkal öregbítette az erdélyi szász történetírás hírnevét. Tudományos tevékenységét számos nemzetközi szakmai díjjal is elismerték. Interjúnkban gazdag munkássága mellett tanulmányairól, az erdélyi történészvilágban szerzett tapasztalatairól, valamint a magyar nyelvhez és tudományossághoz fűződő élményeiről kérdeztük.

Elsőként arra kérem, meséljen a nevééről! Honnan ez a szép és különleges név, Gernot Nussbächer?

Még sosem jellemezték „szépnek és különlegesnek” a nevem, magam sem gondoltam így rá. De Isten kegyelméből és segítségével mindig arra törekedtem, hogy ne valljak szégyent vele. A Nussbächer vezetéknev arra utal, hogy a család valamikor *Nußbach* (Szászmagyaros) faluból származott el. A szász Barcaság legészakibb településéről van szó, 31 kilométerre északi irányban Brassótól, az Olt folyó bal oldali mellékereként ismert *Nußbach* patak partján. Az első fennmaradt, 1377-ből származó okleveles adat „*villa nucum*”, vagyis „Mogyorófalvaként” említi a helységet. A magyar elnevezés – „Monyaros” – legrégebbi említése 1427-ből való, ugyanis ekkor időzött a településen Luxemburgi Zsigmond magyar király, és oklevelet is bocsátott itt ki. A magyar elnevezés alapján nyilvánvaló, hogy eredetileg „Mogyorópatakról” lehetett szó, a román *Maierus* (*Majerusch*) helynév pedig a magyar megfelelőből származik. A német elnevezést elsőként egy 1476-ban kelt oklevélben említik „*Nozbach*” formában. A Nussbächer család jelenléte Brassóban a 18. század elejéig vezethető vissza (bár a név már sokkal régebben feltűnik), az első ismert személy e név alatt egy mészáros volt.

A Gernot keresztnévet a szüleim a *Nibelungenlied* alapján választották, *Kriemhild* három fivére közül a középső viselte ezt a nevet. Az ófelnémet nyelvben a Gernot lándzsával

vívott harcot vagy azzal felfegyverzett harcost jelentett, ami különös módon az angol shakespeare szó jelentéséhez hasonló. Azonban van egy második keresztnévem is, Kurt, az édesapám után.

Hol nőtt fel, és milyen kapcsolat fűzte a családját Brassóhoz?

1939. augusztus 22-én születtem Brassóban, a belvárosi Vár utca 120. szám alatt álló ház első emeletén. A gyermekkoromat Brassóban töltöttem, a Nussbächerek ága már legalább kétszáz éve él itt. Még nem vállalkoztam arra, hogy családom régebbi történetével is részletesebben foglalkozzam, azt azonban biztonsággal állíthatom, hogy rokonságom másik szála egészen a 17. századig vezethető vissza.

Hogyan emlékszik vissza gyermekora Brassójára, illetve Barcaságára?

Gyermekkoromban nem sokat ismertem a Barcaságból. 1944 nyarán, a *Bombesommer* idején a szövetségesek Brassó elleni légítámadása miatt egy időre Barcarozsnyóra menekültünk, 1951 után pedig a nyári szüneteket Szászvolkányban töltöttük. Más helységeket csak 1955 után ismertem meg, ekkor kaptam első kerékpáromat, amivel bebarangoltam a környéket, leginkább a templomerdőket keresve fel. Akkoriban kevés aszfaltozott út volt még a Barcaságban, csak az 1. számú országút Feketealom felé, illetve a keresztényfalvi út egy szakasza.

1944 őszétől a nagyanyám brassói házában laktunk, a Vár utca alsó részén. A házhoz tartozott egy kétezer négyzetmétert is meghaladó kert gyümölcsössel, ahol a háborút követő sanyarú években mezőgazdasági terményeket is termesztettünk. Jól emlékszem még a Brassóba érkező német csapatokra, akiket a régi honvéd kaszárnyában szállásoltak el Bolonyában, hiszen akkoriban még a közelben, a „Jancsiréten” laktunk. Később, az 1944-es összeomlást követően a nagyanyám házához orosz katonákat kvártélyoztak be, a Fekete utcai „Fekete kaszárnyába” pedig orosz csapatokat helyeztek, akik emlékeim szerint 1947-ig voltak itt.

Óvodába az Árvaház utcai régi árvaházba jártam 1945–1946 folyamán, általános iskolába pedig a belvárosi evangélikus iskolába, a Fekete templom terén.

Milyen körülmények között éltek a szászok ezen a vidéken akkortájt? Mennyiben volt lehetőségük részt vállalni Brassó kulturális és tudományos életében?

A háború után a szászokat általában a hitleristák cinkosainak tekintették, jóllehet éppen Brassóban heves ellenállás bontakozott ki ellenük. Másodrangú állampolgároknak tekintették őket, nem voltak politikai jogaik, sokakat a Szovjetunióba deportáltak az „újjaépítési munkákra”, a parasztok földjeit az agrárreform keretén belül elidegenítették, később az üzemeket, kórházakat, iskolákat is „nacionalizálták” vagy államosították. A helyzet 1950 után javult némileg. A német kulturális élet színtere abban az időben a német líceum volt, egyéb szervezésekre nem emlékszem.

Hol szerezte iskolai végzettségét?

Az általános iskolát 1946–1953 között jártam ki a templomtéren, a mai Honterus Líceum „A” épületében. Remek tanáraink voltak, akik kellőképpen megalapozták a tudásunkat. Különösen Carl Langot szeretném kiemelni, hiszen ő ültette belém a történelem iránti érdeklődést, illetve első szaktanáromat, dr. Maja Philippit, akitől további ösztönzéseket nyertem e téren.

Egyetemre viszont Kolozsvárra járt. Miért éppen ezt az intézményt választotta? Milyen emlékeket őriz a kolozsvári egyetemi évekről?

Erdélyi emberként természetes volt számomra, hogy történelmet Kolozsvárott fogok tanulni, s azt is tudtam, sok brassói és erdélyi szász lesz még ott rajtam kívül. A tanulmányaim tulajdonképpen teljesen hétköznapi mederben zajlottak. Az volt benne különleges, hogy az ismert heraldikai szakember, Köpeczi Sebestyén József révén korán bebocsátást nyertem az Akadémiai Levéltár Farkas utca 8. szám alatt álló épületébe, amely lényegében az Erdélyi Múzeum utódintézetének számított. Ott ismerkedtem meg a szabadpolcos könyvtárral, amelyet dr. Jakó Zsigmond professzor példamutató alaposággal rendezett be. Így már viszonylag korán megfelelő áttekintést nyertem a legfontosabb történelmi témájú publikációkra vonatkozóan. Ott kerültem kapcsolatba az akkori idők számos vezető magyar kutatójával, Kelemen Lajossal, Jakó Zsigmonddal, Szabó T. Attilával, Pataki Józseffel, Benkő Samuval, Benkő Nagy Margittal, Csetri Elekkel, Magyarai Andrással és másokkal. Nagy tanítómesterem Dani János levéltári megbízott volt, külön hálával tartozom neki azért, hogy bevezetett az oklevélolvasás és a datálás rejtelmeibe.

Hamarosan az Állami Levéltárba is bejuthattam, az Egyetemi Könyvtárban pedig a brassói születésű igazgatóhelyettes, Tóth Kálmán támogatott. Akkoriban, a hidegháború idején sok olyan régi könyv volt, amely egyáltalán nem vagy csak különleges engedéllyel volt hozzáférhető a hallgatók számára, de Tóth úr baráti szívésséggel mindig elhárította utamból az efféle akadályokat. Mivel az előadásokon túl fennmaradó időmet levéltárakban és könyvtárakban töltöttem, a kolozsvári diákéletről nem sokat mondhatok. Részt vállaltam azonban az akkor alapított *Deutscher Studentenkulturkreis* (német hallgatók kulturális köre mintegy kétszáz taggal) munkájában, egy évig én voltam a szervezési ügyekért felelős megbízott. Ezenkívül énekeltem a Kurt Mild professzor vezetése alatt álló nagy Bach-kórusban, amely 1957 húsvétján a Farkas utcai református templomban Bach János-passióját adta volna elő. Sajnos az előadást betiltották. Ezt követően egy kisebb Bach-kórusba kerültem, amelyet Klaus Knall hallgató vezetett, s 1957 augusztusában egy mese-szép turnéra is sikerült eljutnom velük.

Úgy ismerjük Önt, mint aki remekül boldogul a magyar nyelvvel, s magyar kollégákkal is jó kapcsolatokat ápol. Hol tanulta meg a nyelvet?

A magyar nyelv életem egyik legszebb kalandjának bizonyult. Szüleim még az első világháború előtt születtek, a régi Magyarországon, így jól beszéltek magyarul. A második világháború követően egyfajta titkos nyelvként használták a magyart a gyerekek előtt, hogy ne érthessük, miről is beszélnek, és ne tudjunk érdemi válaszokat adni, ha az állami hatóságok esetleg faggatnának. Később laktak nálunk magyarok is, ám ők jól tudtak románul, így a magyarra mint közvetítő nyelvre már nem volt szükség. Épp ellenkező volt a helyzet Kolozsváron, ahol akkor még a magyar lakosság volt többségben. Egyfelől történészként feltétlenül bírnom kellett a nyelvet, másfelől a gyakorlati életben is hasznosnak bizonyult a magyar nyelvtudás. Akkoriban még jegyre adták a kenyeret, kizárólag ennek ellenében áru-síthatták volna, ám ha magyarul mondtuk „Kérek szépen egy fél kenyeret!”, akkor nem volt szükség a jegyre, ami egyébként nekünk, egyetemistáknak nem is volt.

Kolozsvárra történelmet tanulni voltaképpen első nagy szerelmem, a brassói Fekete Templom miatt jöttem. Az akadémiai levéltárban, illetve annak kézikönyvtárában ismerkedtem meg az erre a műemlékre vonatkozó gazdag magyar irodalommal, s szó szerint lemásoltam mindent. Így elsőként a magyar írásképet tanultam meg. A nyelvtanulás következő lépcsőfoka az volt, amikor némi zsebpénz reményében bejegyzéseket másoltam Ko-

lozsvár 16. századi magyar nyelvű számadáskönyveiből. A több szempontból is nehéz munkáért több pénzt kértem, és meg is kaptam. Így betűről betűre sajátítottam el a magyar nyelv középkori helyesírását, miközben erre vonatkozóan igen alapos ismeretekre tettem szert. Így később Jakó professzort követően én lettem a magyar hallgatók számára a második legfontosabb „illetékességi fórum”. Magyar nyelvi ismereteim végső ösztönzője az volt, hogy 1959-ben egyesítették a román Victor Babeş Egyetemet a magyar Bolyai Egyetemmel. Ekkor a kollégiumokat is összevonták, az én szobámból három társam a magyar kollégiumba költözött, onnan pedig szintén jött hozzánk három magyar hallgató. Már a kezdet kezdetén megmondtam nekik, hogy tőlem aligha tanulhatnak meg románul, én viszont szívesen tanulnék tőlük magyarul. És ezzel nyílt meg számomra az eleven magyar nyelv. Persze gyakran tévesztettem, és kacagásra is bőven volt ok, ám határozottan fejlődtem. Egyszer például a méz helyett medvét mondtam, amit hiába kentünk a kenyérre, csak nem akart rajta maradni. Még 1964-ben is azt mondta nekem egy akkor felvett magyar kolléganő, Korodi Anna, hogy „úgy beszélsz, mint a középkorban”.

1965-ben tettem első felfedezéseimet a magyar művelődéstörténet terén, ekkor foglalkoztam magyar kalendáriumokkal és a „Török császárok krónikája” című magyar költeménnyel, ami a segesvári városi számadások kötetéből került elő. Bakó Géza brassói történész volt segítségemre abban, hogy megjelentethesek róla egy cikket a brassói magyar hetilapban, az „Új idő”-ben, majd további kisebb cikkeket is írtam egy-egy „flek”, vagyis körülbelül kétezer leütés terjedelemben a folyóirat számára. Én pedig cserében neki segítettem történelmi tárgyú cikke német változatának elkészítésében a brassói német hetilap, a *Karpatenrundschau* számára. Bakó Gézától rengeteget tanultam, és másoktól is, akik közül Miklós István kollégámat emelném ki, hiszen évekig tökéletesíthettem vele magyar nyelvtudásomat. A magyar nyelvhasználat csúcspontját jelentette számomra a Montreali Nemzetközi Levéltári Kongresszus 1992-ben. A Nemzetközi Levéltári Tanács ügyvezetője egy Franciaországban élő magyar, Kecskeméti Károly volt. Mivel sem akkori felettesem, sem pedig én nem rendelkezünk a szükséges francia nyelvi ismeretekkel, így elfogadták a javaslatomat, hogy a magyar szöveget románra, a román pedig magyarra fordítsam.

Magyar nyelvi ismereteim megkoronázásának mondható az a hét budapesti tartózkodás, amelyet a *Domus Hungarica Scientiarum et Artium* alapítvány ösztöndíjasaként nagylelkű támogatóm, dr. Borsa Gedeon, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa jóvoltából kaptam. Röviden megjegyezném, hogy rendkívül hálás vagyok ezekért a lehetőségekért, amelyekről rengeteget mesélhetnék, ám ez most nem tartozik szigorúan véve a tárgyhöz. Szegedi látogatásaimról sem szeretnék megfeledkezni, ahol Keserű Bálint professzorral, Font Zsuzsa docens asszonnyal és másokkal kerültem kapcsolatba. A 2005 októberében Cziráki Zsuzsanna által szervezett szegedi tartózkodásom úgyszólván „*Finale con brio*” magyarországi utazásaim tekintetében.

Mikor és hogyan alakult ki tudományos érdeklődése?

Mint már említettem, tanárom, Carl Lang már második osztályban felkeltette érdeklődésemet a történelem iránt. Úgy vélem, vonzalmamban szerepet játszik két dédapám, Franz Obert (1828–1908) és Friedrich Wilhelm Seraphin (1861–1909) öröksége is, hiszen mindketten történészek voltak.

A döntő pillanat azonban 1954. október 10-én jött el, amikor a Fekete Templom Arany Kapuj melletti pillérbe karcolva 16–17. századi évszámokat és feliratokat fedeztem fel és másoltam le. A feliratok ismeretlenek voltak a Fekete Templom történetének akkori legjobb ismerője, Hermann Tontsch professzor számára, s további kutatásokra buzdított, például arra, hogy másoljam le a Fekete Templom nyugati helyiségébe befalazott régi sírkövek

feliratait. Hozzáálltam az „Adalékok a Fekete Templom monográfiájához” kézírásos lejegyzéséhez, majd 1955-ben legépeltem a „Tájékoztató a Fekete Templomról” című munkám első változatát. Négy évtizednél is több telt el, míg a templomról szóló idegenvezető füzetem javított és bővített kiadása nyomtatásban is megjelent. 1997-ben magyar nyelven is napvilágot látott, Gyenge Gabriella fordította magyarra, bár én is átnéztem.

A Fekete Templom témájában folytatott tevékenységem olyannyira meghatározta történeti érdeklődésemet, hogy nagybátyám, dr. Richard Reichart meggyőzte szüleimet, küldjenek történelmet tanulni. A kolozsvári egyetemi évek alatt történettudományi látóköröm kiszélesedett, s a csupán egyetlen műemlékkel foglalkozó helytörténészből lényegében az egész Erdély történetére koncentráló történésszé váltam.

Tudományos pályája szorosan kötődik a brassói levéltárhoz. Mikor állt az intézmény alkalmazásában? Milyen feladatokat látott el ott?

1955-ben léptem be először a brassói levéltár kapuján, ugyanis történelemtanárom, Franz Killyen megkért, vigyek vissza egy általa kikölcsönzött könyvet. Az akkori levéltár-igazgató, dr. Constantin Stoide és a rangidős levéltáros, Melania Runceanu egyaránt kíváncsiak voltak a tudományos érdeklődésemre, majd felajánlották, kitölthetek egy kutatási kérelmet, hogy hozzáférhessek a levéltárhoz és kincseihez. 1960. nyári szünetében a brassói levéltárban végeztem el a levéltári gyakorlatomat is. 1961 nyarán, amikor megszereztem történelem szakos diplomámat, éppen nem volt szabad hely az intézményben, így először a kolozsvári levéltárban helyezkedtem el, ahonnan 1962. április 1-jén helyeztek át a brassói levéltárba. 1967-ig levéltárosként alkalmaztak, majd letettem a főlevéltárosi vizsgát. 1986-ban külföldi rokonságomra hivatkozva önkényesen áthelyeztek a brassói kerületi könyvtárba, de az 1989 decemberében bekövetkező rendszerváltás után, 1990 márciusában ismét főlevéltárosként dolgozhattam a brassói levéltárban, 1996-ban pedig levéltáros szakértőnek neveztek ki. A levéltárban lényegében mindenféle munkát végeztem, a takarítástól a dokumentumok ide-oda szállításán keresztül az igazgatóhelyettesi feladatokig. A legszebb megbízatások között tartom számon a segesvári városi levéltár iratanyagának rendezését és összeírását, valamint a brassói városi levéltár okleveleinek rendezését, majd a legrégebb brassói céhes oklevelek kiadását, ami a *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* kilencedik köteteként 1999-ben nyomtatásban is megjelenhetett. Munkám fontos elemét képezte a levéltárat felkereső kutatók támogatása, jó tanácsokkal való ellátása.

A brassói levéltár mindig is az egyik legjelentősebb erdélyi százsz gyűjteménynek számított. Hogyan alakult ki, és milyen intézményi változások következtek be az elmúlt időszakban?

A brassói levéltár igen érdekes múltra tekint vissza, erre vonatkozóan több cikket is írtam. A levéltár kiváltságseleveleinek első összeírását Christian Pomarius végezte el 1552–1553 folyamán, a 17. század végén Martin Seewald városi jegyző vette lajstromba a legfontosabb okleveleket. A 18. század elején dr. Johann Albrich vezetésével újra rendszereztek a városi levéltárat, melynek legfontosabb okleveleit a „*Palladium Coronense*” („Brassó pajzsa”) címet viselő nagy *regal folio* kötetbe másolták, hogy megóvják az eredeti példányokat. Georg Michael Gottlieb von Hermann 1765-ben újból rendszerezte az okleveleket, de a régebbi magisztrátusi jegyzőkönyveket és mutatókat is rendezte. A 19. század első felében Eduard Fronius és Friedrich Schnell levéltárosok régi okleveleket gyűjtöttek, és kötetekbe kötötték őket. Új korszak vette kezdetét Friedrich Stenner városi levéltáros idején, aki 1879–1903 között töltötte be ezt a tisztséget. A régi tanácsház épületében most már önálló szervezeti

egységként működő városi levéltárat az akkori idők haladó elvei alapján rendezte, s munkájának nagy része a mai napig irányadó. 1923-ban a régi városi levéltárat a tanácsház épületéből áthelyezték a néhai Kovács-bástyába, itt található mindmáig. 1930-tól a „Brassó Municipium Történeti Levéltára” nevet viselte. Azután 1939-ben Brassóban szervezték meg a Román Állami Levéltárak regionális igazgatóságát, amely 1951-től az Állami Levéltárak sztálinvárosi – brassói – regionális szolgálati egységévé alakult át. Az 1968-as közigazgatási rendezést követően a Brassói Állami Levéltár körzeti fiókintézet lett, s ennek köszönhetően 1969–1970 folyamán új raktári szárnnyal toldották meg a régi Kovács-bástya keleti oldalát. Az 1996-os új levéltári törvény értelmében az intézmény az „Állami Levéltárak Brassói Körzeti Igazgatósága” nevet kapta. A nyugdíjba vonulásom után bekövetkező változásokról már inkább a fiatalabb kollégák tudnának felvilágosítást adni.

Mennyiben befolyásolták az állami szervek az Ön és általában véve a szász kutatók munkáját az 1989-es változásokat megelőzően? Korlátozta a központi hatalom a tudományos kutatások látószögét?

Az 1989 előtti időkben a kutatás teljes mértékben alá volt rendelve a Román Kommunista Párt által megszabott irányelveknek, 1977-ig pedig a „Sajtóigazgatóság” is létezett, minden megjelentetésre váró anyagot e szervezettel kellett ellenőriztetni és engedélyeztetni. Alapelveinek egyike az volt, hogy semmi sem láthat napvilágot, ami nincs benne a Románia történetéről szóló hivatalos traktátusban. Ilyen körülmények között nem volt könnyű új tudományos eredményeket felmutatni, emellett kifejezett „felvilágosító tevékenységre” volt szükség a Sajtóigazgatóság embereinek meggyőzése érdekében. Mégis, általában képzett és eszes emberek ültek ott, akikkel sikerült zöld ágra vergődni. 1977 után felszámolták ezt az intézményt, ettől fogva a kiadók saját magukat kellett hogy cenzúrázzák. Később bizonyos témákra vonatkozóan létezett még egyfajta pártcenzúra, amely érezhetően inkább a nemzeti kisebbségek sajtóját vette célba. Voltaképpen az egész sajtó a Román Kommunista Párt propaganda osztályának volt alárendelve. Az előírások az állami levéltárakhoz kötődő kutatási lehetőségeket is erősen beszűkítették. A kutatóknak intézményi ajánlásokat kellett felmutatniuk, ezzel igazolva, hogy munkáltatójuk felelősséget vállal publikációjukért. Az egyházi levéltárakban csupán a bukaresti kultuszminisztériumi részleg megfelelő engedélyével lehetett kutatni. Ám ahol a szándék megvolt, ott rendre mód is kínálkozott arra, hogy a látogatás megőrzése mellett legalább részben sikerüljön megkerülni ezeket a korlátozó szabályozásokat.

Milyen kutatási lehetőségekkel szolgál ma a brassói levéltár? Mit gondol, melyek ma a legnépszerűbb kutatási témák?

A brassói levéltár állománya szinte kimeríthetetlen lehetőségeket rejt magában. Disszertációk százaira elegendő anyag alussza csipkerózsika-álmát benne, arra várva, hogy valaki életet leheljen az egyes témákba. Egyetlen emberélet még ahhoz is kevés, hogy teljes mélységében megismerjük a levéltár anyagát. A brassói levéltárban több mint 10 000 folyómentnyi forrásanyag található, jöllehet ezek meglehetősen eltérő értéket képviselnek. A ma népszerű témákról igazán nem tudok nyilatkozni, hiszen nyugdíjasként és egyszerű levéltári kutatóként nem tájékozódtam efelől.

A brassói levéltári szakemberek és történészek jelentős, a témában nélkülözhetetlennek számító tudományos teljesítményeként ismerjük a „Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt” forrásközlő sorozatot. Ha jól tudom, folytatása is van a 19. században elindult kezdeményezésnek...

Igen, 1999-ben jelent meg a sorozat kilencedik kötete, 2002-ben a nyolcadik kötet második füzet, az *Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde* támogatásával. A további kötetek is készülőkben vannak.

Őn európai szinten is elismert szaktekintély, aki számtalan kapcsolatot ápol különböző tudományos körökkel. Milyen viszonyban van például a magyarországi és németországi kollégákkal?

Köszönöm a bókot és a rólam alkotott kedvező véleményt. Mindazonáltal meg kell mondanom, nagyon visszahúzódo ember vagyok, az is voltam mindig. A kapcsolataimat főként e-mailek útján ápolom, időnként pedig elküldök egy-egy publikációt is.

Hogyan ítéli meg a szász történetírás jövőjét? Mit gondol, beszélhetünk interregionális együttműködésről az erdélyi szász témák kutatása kapcsán?

Óvakodnék attól, hogy ítéletet mondjak a szász történetírás jövőjéről, hiszen az ifjabb generációt és lehetőségeiket csak kevéssé ismerem. A magam részéről annyit teszek, hogy a legjobb tudásom szerint segítséget nyújtok minden hozzám forduló fiatal történésznek, bár tisztában vagyok vele, hogy mindenkinek nem állhatok szolgálatára. Ami a régiókon átívelő együttműködést illeti, az folyamatban van a *Studium Transylvanicum* intézményén keresztül. Ez fiatal kutatók és egyetemisták szervezete, amely huszonöt éve foglalkozik az erdélyi országismeret iránt elkötelezett tudományos utánpótlás támogatásával. A *Studium Transylvanicum* az *Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde* holdudvarába tartozik, amely jó kapcsolatokat ápol egyéb hasonló tudományos intézményekkel Németországban, Ausztriában, Magyarországon és Romániában – a felsorolás csupán a Duna folyásirányát követi.

Remélem, valamennyi kérdésre kielégítő választ adtam és nem vettem igénybe túlságosan a türelmüket olvasás közben. Ha valakinek további kérdései támadnának, bátran forduljon hozzám e-mailben az alábbi címen: gernotnussbacher@yahoo.de, időm és lehetőségeim szerint szívesen válaszolok.

Brassó, 2010. szeptember 5.

Az interjút készítette: CZIRÁKI ZSUZSANNA

Gernot Nussbächer műveinek válogatott bibliográfiája

Gernot Nussbächer összesen 1462 munkát, közöttük 35 önálló könyvet és füzetet tudhat magáénak. Ezenfelül 71 kötet és füzet társ szerzője, 140, szakfolyóiratokban publikált tanulmány és több mint 1200 kisebb újságcikk szerzője német, román és magyar nyelven, melyek közül mintegy 200 foglalkozik elsősorban dél-erdélyi helységekkel, különösen Brassóval és a Barcasággal, 100-nál is több pedig híres erdélyi kötődésű személyekkel, mindenekelőtt Johannes Honterusszal. Az 1944–2007 közötti időszakra vonatkozó Román Nemzeti Bibliográfiában (Bibliografia istorică a României) ezek közül 148 cím szerepel. Alább monográfiáiból és nagyobb lélegzetű tanulmányaiból válogattunk, elsősorban újabb munkáira helyezve a hangsúlyt.

Önálló kötetek

1. Johannes Honterus. Sein Leben und Werk im Bild, Bukarest 1973, 1974, 1978, Hermannstadt, 1999.
2. Johannes Honterus. Viața și opera în imagini, București, 1977, Sibiu, 1999.
3. Aus Urkunden und Chroniken, I. Bukarest, 1981; 2. Bukarest, 1985; 3. Bukarest, 1990, 4. Aldus Kronstadt, 1994; 5. Aldus Kronstadt, 2000; 6. Heidelberg, 2006; 7. Aldus Kronstadt, 2008; 8. Aldus Kronstadt, 2009. 9. Aldus Kronstadt, 2010.
4. Din cronică și hrsoave. Contribuții la istoria Transilvaniei, București, 1987.
5. Johannes Benkner. Sein Leben und Wirken in Wort und Bild, Bukarest, 1988.
6. Das Kronstädter Rathaus, Aldus Kronstadt, 1996.
7. Kleiner Führer durch die Schwarze Kirche in Kronstadt, Aldus Kronstadt, 1997 (román és magyar nyelven is).
8. Johannes Honterus (1498–1549), Aldus Kronstadt, 1997 (román nyelven is).
9. Documente privind meșteșugurile din Sighișoara. Catalog de documente (1376–1598), Aldus Brașov, 1998.
10. Bástyák, árkok, várfalak. Séta a középkori Brassóban (Basteien, Gräben, Stadtmauern. Spaziergag im mittelalterlichen Kronstadt), Aldus Kronstadt, 1998, bővített kiadása 2001-ben és 2005-ben.
11. Caietele Corona. Contribuții la istoria Brașovului. Aldus Kronstadt, 1. – 2002; 2. – 2003; 3. – 2004; 4. – 2005; 5. – 2006.
12. Liceul teoretic – Theoretisches Lyzeum Johannes Honterus. Aldus Kronstadt, 2002.
13. Beiträge zur Honterus-Forschung 1966–1989. Aldus Kronstadt, 2003.
14. Führer durch die Schwarze Kirche in Kronstadt. Aldus Kronstadt, 2004 (román nyelven is), bővített kiadása 2007-ben.
15. Beiträge zur Honterus-Forschung 1989–2004. Aldus Kronstadt, 2005.
16. Wer war Honterus? Cine a fost Honterus? Aldus Kronstadt, 2009.

Társ szerzőként jegyzett kötetek

17. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. VI. és VII. kötet. Bukarest, 1981–1991.
18. Odae cum harmoniis 1548 (Honterus). Bukarest, 1983.
19. Brașov 1900. Brașov, 1996.
20. Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. VIII.2. és IX. kötet. Aldus Kronstadt, 1999–2002.

21. Braşov. Scurtă istorie a evoluţiei urbane. Braşov, 2003.
22. Braşov. Monografie comercială. Braşov, 2004.
23. Alt-Kronstadt. Bilder einer Stadt. Heilbronn-Hermannstadt, 2006.
24. Plastiken an der Schwarzen Kirche. Kronstadt, 2007.
25. Führer durch die Schwarze Kirche in Kronstadt. Kronstadt, 2007. Második kiadás 2008-ban (román és angol nyelven is).
26. Hălchiu – Heldsdorf – Höltdövény. O istorie în imagini. Braşov, 2007.
27. Judeţul Sibiu. Istorie şi imagini. Braşov, 2007.
28. Kreis Hermannstadt. Geschichte und Bilder. Kronstadt, 2007.
29. Bronzegegenstände in der Schwarzen Kirche in Kronstadt. Kronstadt, 2008 (román nyelven is).
30. Zehn Tugenden. Bilder aus der Schwarzen Kirche. Kronstadt, 2009 (román nyelven is).

Tanulmányok

31. Die Schulreform des Honterus und die Ausstrahlung der Honterusschule im 16. Jahrhundert. In: Walter König (szerk.): Beiträge zur Schulgeschichte Siebenbürgens. Siebenbürgisches Archiv. 32. Köln–Weimar–Wien, 1996. 141–169.
32. Neue Ergebnisse in der Honterusforschung aus den letzten Jahren. In: Siebenbürgisch-sächsischer Hauskalender, Jahrbuch 1998. 43 évf. München, 1997. 61–63.
33. Honterus (Honter) Johannes, Siebenbürgisch – sächsischer Humanist und Reformator In: Ost-deutsche Gedenktage, 1998. Persönlichkeiten und historische Ereignisse. Bonn, 1997. 15–20.
34. Contribuţii la istoria administraţiei oraşului Braşov în perioada medievală (secolele XVII–XVIII). In: Historia Urbana. tom. 4. 1996. nr. 1–2. 49–61.
35. Arhiva Magistratului oraşului Braşov în al doilea sfert al secolului al XIX-lea. In: Revista Arhivelor. anul 74. vol. 59. nr. 2/1997/. 37–46.
36. Contribuţii la istoria culturală a târgului Reghin în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. In: Dr. Grigore Ploşteanu – Marin Şara (szerk.): Reghinul cultural. Studii şi articole IV. Reghin, 1999. 40–45.
37. Încercare pentru o bibliografie a ediţiilor din străinătate a operelor umanistului braşovean Johannes Honterus. In: Iacob Mărza – Ana Dumitran (szerk.): Spiritualitate transilvană şi istorie europeană. (Bibliotheca Musei Apvlensis X.) Alba Iulia, 1999. 363–391.
38. Johannes Honterus, tipograful [sic!] şi geograful. In: Astra. Revista Asociaţiunii transilvane pentru literatura română şi cultura poporului român. anul 2. nr. 5. (9.) Braşov, 1999. 73–77.
39. Aus der urkundlich überlieferten Ortsgeschichte bis zum Ende des 16. Jahrhunderts In: Uwe Konst (szerk.): Weidenbach. Eine siebenbürgisch-sächsische Gemeinde im Burzenland. Mainz, 1999. 15–29.
40. Cercetări arhivistice la Budapesta. In: Revista de arhivistică. tom. 4. nr. 1–2/1998. Cluj-Napoca, 1998. 149–156.
41. Dimensiuni europene: Johannes Honterus. In: Astra. Revista Asociaţiunii Transilvane. anul 3. nr. 9. (25.) Braşov, 2000. 34–37.
42. Hărţi şi planuri preluate de la Biserica Neagră din Braşov – Karten und Pläne aus dem Archivbestand der Schwarzen Kirche. In: Cumidava. Anuarul Muzeului de Istorie Braşov, XXII–XXIV. Braşov, 1998–2000. 237–251.
43. Diplomatarium Regnense 1228–1585. Contribuţii pentru un corpus de documente privind istoria oraşului Reghin. In: Dr. Grigore Ploşteanu – Marin Şara (szerk.): Reghinul cultural. Studii şi articole V. Reghin, 2001. 15–85.
44. Johannes Honterus – tipograful şi geograful. In: Academia Română. Memoriile Secţiei de ştiinţe istorice şi arheologie. Seria 4. tom. 24. (1999) Editura Academiei Române. Bucureşti, 2001. 67–75.
45. Versuch einer Bibliographie der ausländischen Ausgaben der Werke des Kronstädter Humanisten Johannes Honterus (Stand 25. April 2000), In: W. Salgó Ágnes – Stemler Ágnes (szerk.): Honterus emlékkönyv – Honterus-Festschrift. Budapest, 2001. 150–190.
46. Din istoria liceului „Johannes Honterus” (II) – Aus der Geschichte der Honterusschule (II). In: Liceul Honterus Lyzeum. Anuar 2001/2003 Jahrbuch. Braşov-Kronstadt, 2002. 2–3.
47. Diplomatarium Regnense 1228–1585 (Completări). In: Dr. Grigore Ploşteanu – Marin Şara (szerk.) Reghinul cultural. Studii şi articole VI. Reghin, 2002. 27–39.
48. Stenner, Friedrich Wilhelm. Stadtarchivar, Lokalhistoriker. In: Ostdeutsche Gedenktage 2001/2002. Persönlichkeiten und Historische Ereignisse. Bonn, 2003. 102–106.

49. Der große Stadtbrand von Schäßburg 1676. In: Ostdeutsche Gedenktage 2001/2002. Persönlichkeiten und Historische Ereignisse. Bonn, 2003. 324–328.
50. 1377 Der Bau der Törzburg. In: Ostdeutsche Gedenktage 2001/2002. Persönlichkeiten und Historische Ereignisse. Bonn, 2003. 354–360.
51. 1427 König Sigismund von Luxemburg weilt in Kronstadt. In: Ostdeutsche Gedenktage 2001/2002. Persönlichkeiten und Historische Ereignisse. Bonn, 2003. 360–367.
52. Der Beitrag von Gedeon Borsa zur Honterus-Forschung. In: P. Vásárhelyi Judit (szerk.): Fata libelli. A nyolcvan éves Borsa Gedeonról írták barátai és tanítványai. Budapest, 2003. 77–82.
53. Încercare de cronologie a oraşului Braşov. In: Dana Jenei-Anca Maria Zamfir-Gruia Hilohi-Gernot Nussbächer: Braşov, Scurtă istorie ilustrată a evoluţiei urbane. Braşov, 2003. 33–35.
54. Din istoria liceului „Johannes Honterus” – Aus der Geschichte der Honterusschule (III); Date din istoria Liceului „Johannes Honterus” din Braşov – Daten zur Geschichte des Honterus-Lyzeums in Kronstadt; Direktoren an der Schule des Honterus von den Anfängen bis 1948; Direktoren der Honterusschule nach 1948. In: Liceul Honterus Lyzeum. Anuar 2002/2003 Jahrbuch. 2–8.
55. Das Verzeichnis der Privilegien des Burzenländer Kapitels aus dem Jahre 1493. In: Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 2003. 411–416.
56. Documente privind istoria oraşului Reghin în Arhiva Bisericii Negre Braşov. In: Dr. Grigore Ploesteanu – Marin Şara (szerk.): Reghinul cultural. Studii şi articole, VII. Reghin, 2004. 20–27.
57. Din istoria liceului „Johannes Honterus” – Aus der Geschichte der Honterusschule (IV); Date din istoria Liceului „Johannes Honterus” din Braşov – Daten zur Geschichte des Honterus-Lyzeums in Kronstadt. In: Liceul Honterus Lyzeum. Anuar 2003/2004 Jahrbuch. 4–5., 8–9.
58. Dr. Paul Binder 9. März 1935 – 9. Juni 1995. In: In memoriam dr. Binder Pál – Emlékkönyv – Festschrift – Volum omagial. Brassó-Kronstadt-Braşov, 2005. 31–34.
59. Die Dokumentarbibliothek der Honterusgemeinde. In: Lebensräume in der Honterusgemeinde. Nr. 3. Juni 2005. 10–12.
60. Din istoria liceului „Johannes Honterus” – Aus der Geschichte der Honterusschule (V); Date din istoria Liceului „Johannes Honterus” din Braşov – Daten zur Geschichte des Honterus-Lyzeums in Kronstadt. Direktoren der Schule des Honterus von den Anfängen bis 1948. Direktoren der Honterusschule nach 1948. In: Liceul Honterus Lyzeum. Anuar 2004/2005 Jahrbuch. 4–12.
61. Tipograful braşovean Johann Gött (1810–1888). In: Ţara Bârsei. Anul IV (XV), serie nouă, Nr. 4. 9–13.
62. Zur Geschichte der Honterusschule. In: Gudrun Tellmann – Ursula Kocs (szerk.): Erinnerungen an Vergangenes – Blick in die Zukunft. Festschrift zum 50. Jubiläum unseres Abiturs am Honterusgymnasium in Kronstadt 1956–2006. München, 2006. 20–34.
63. Din istoria liceului „Johannes Honterus” – Aus der Geschichte der Honterusschule (VI); Date din istoria Liceului „Johannes Honterus” din Braşov – Daten zur Geschichte des Honterus-Lyzeums in Kronstadt. In: Liceul Honterus Lyzeum. Anuar 2005/2006 Jahrbuch. 4–9.
64. Notarius Publicus Reipublicae Schaesburgensis. Vierhundert Jahre seit der Geburt von Georg Kraus. In: Deutsches Jahrbuch für Rumänien 2007. Bucureşti-Sibiu, 2006. 80–83.
65. Schuller, Günther. Architekt, Denkmalpfleger. 10. Todestag. In: Ostdeutsche Gedenktage 2005/2006. Persönlichkeiten und historische Ereignisse. Bonn, 2006. 128–130.
66. Croner David [sic! recte Daniel]. Organist, 350. Geburtstag. In: Ostdeutsche Gedenktage 2005/2006. Persönlichkeiten und historische Ereignisse. Bonn, 2006. 289–291.
67. „Saxones” in Siebenbürgen 1206–800. Gedenkjahr. In: Ostdeutsche Gedenktage 2005/2006. Persönlichkeiten und historische Ereignisse. Bonn, 2006. 461–464.
68. Nagyszebeni diákok a brassói Honterus Gimnáziumban a 16. században. In: Korunk. 3. sor. 18/1. évf. 2007. január. Kolozsvár. 74–76.
69. Zur Biographie von Thomas Bomelius. In: Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde. 29. (100), Heft 2/2006. 137–141.
70. Entomologul Friedrich Deubel (1845–1933). In: Ţara Bârsei. Anul VI (XVII). Serie nouă. Nr. 6. Braşov, 2007. 88–91.
71. Eine Heltauer Steuerträgerliste von 1594. In: Siebenbürgische Familienforschung, 24. 2007. 63–68.
72. Contribuţii privind clădirea Muzeului Memorial „Casa Mureşenilor”. In: Anuarul de Muzeul Judeţean de Istorie Braşov. Cumidava, XXX. Braşov, 2007. 82–89.
73. Aus der Geschichte der Honterusschule 1591–1600 (VIII) – Din istoria Liceului „Johannes Honterus” 1591–1600 (VIII). In: Liceul Honterus Lyzeum. Anuar 2007/2008 Jahrbuch. 4–7.

74. Ein Grabstein auf dem Martinsberg In: Lebensräume der Honterusgemeinde. Nr. 9 – Advent 2008. 14–17.
75. Urkunden zur Szekler Geschichte im Archiv der Honterusgemeinde Kronstadt. In: Harald Roth (szerk.): Die Szekler in Siebenbürgen. Siebenbürgisches Archiv. 40. Böhlau Verlag, Köln–Wien–Wien, 2009. 85–89.
76. Ein Nachtrag zu Band VII des Urkundenbuches zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. In: Ioan Marian Țiplic – Konrad Gündisch (Hrsg.): Studia in honorem Dr. Thomas Nägler. Editura Altip, Alba Iulia, 2009. 91–93.; illetve in: Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde. 32. (103) nr. 2/2009. 191–194.
77. Adalékok Brassó város és környéke közigazgatási történetéhez a XVI. század végeig. In: Radics Kálmán (szerk.): Vármegyék és szabad kerületek. I–II. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei. 27. Debrecen 200. 293–302.
78. Aus der Geschichte der Honterusschule 1601–1610 (IX) – Din istoria Liceului „Johannes Honterus” 1601–1610 (IX). In: Liceul Honterus Lyzeum. Anuar 2008/2009 Jahrbuch. 4–7.
79. Michael Teutsch (1855–1940), autorul primului manual brașovean de limbă română pentru germani. In: Țara Bârsei, revista de cultură. Anul VIII (XIX). Serie nouă. Nr. 8. Brașov, 2009. 165–169.
80. Corona 775. Eine Stadtgeschichte Kronstadts in Halbjahrhundertschritten. In: Deutsches Jahrbuch für Rumänien 2010. ADZ Bukarest, 2010. 108–112.
81. Aus der Geschichte der Honterusschule 1611–1629 (X) – Din istoria Liceului „Johannes Honterus” 1611–1620 (X). In: Liceul Honterus Lyzeum. Anuar 2009/2010 Jahrbuch. 4–9.
82. Melitta Seidner – Gernot Nussbächer: Johannes Honterus publicat la Mallorca 1625. In: Țara Bârsei. Anul IX (XX). Serie nouă. Nr. 9. 2010. 222–224.
83. Gernot Nussbächer – Melitta Seidner: Johannes Honterus auf Mallorca. Das vierte Buch der Kosmographie wurde 1625 nachgedruckt. In: Stemler Ágnes – Varga Bernadett (szerk.) „mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszóc...” Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére. Országos Széchényi Könyvtár – Balassa Kiadó, Budapest, 2010. 112–115.
84. 1559–450. Gedenkjahr: Das Katharinentor in Kronstadt. In: Ostdeutsche Gedenktage 2009. Persönlichkeiten und historische Ereignisse. Bonn, 2010. 345–351.
85. 10. Dezember – 200. Geburtstag: Gött Johann – Buchdrucker, Verleger, Bürgermeister. In: Ostdeutsche Gedenktage 2010. Persönlichkeiten und historische Ereignisse. Bonn, 2010. 263–267.
86. 1235–775. Gedenkjahr – Erste schriftliche Erwähnung von Kronstadt. In: Ostdeutsche Gedenktage 2010. Persönlichkeiten und historische. Bonn, 2010. 283–287.

GERNOT NUSSBÄCHER

Brassó és a Barcaság közigazgatása a koraiújkor küszöbén¹

A Havasalföld és Moldva felé futó kereskedelmi utak csomópontjában elhelyezkedő Brassó Erdély egyik legfontosabb városaként ismerjük. Ez az elsősorban gazdasági szempontból előnyös fekvés határozta meg a város jelentőségét a történelem folyamán. Brassóról szólva feltétlenül ki kell emelni, hogy három ország számára is fontos ipari és kereskedelmi központot jelentett, komoly szerepet játszott a határokon átvéelő politikai kapcsolatokban, továbbá messzire kisugárzó kulturális centrumként is működött a térségben.² A régi brassói történeti irodalom inkább a város politikai, gazdasági és művelődéstörténeti fejlődésével foglalkozott, ám a közigazgatásra vonatkozóan is találhatunk néhány értékes adalékot.³ Az intézménytörténet iránt érdeklődő levéltárosként azonban még sok eredeti forrás került a kezem közé, melyek segítségével nagyobb vonalakban ábrázolható a helyi közigazgatás.

A második évezred kezdetén a mai Brassó területén eredetileg több kisebb román település volt: a mai Bolgárszeg negyedben, a Spreng hegyének nyugati oldalán – a mai városi sportpálya közelében –, a Fellegvár északi oldalán és a Rakadó völgyében. E településekről csupán régészeti leletek árulkodnak, írásos emlékek nincsenek róluk. A 13. század elején az akkor még nem Brassó, hanem Földvár központú Barcaságot II. András magyar király a Német Lovagrendnek adományozta, akik német telepeseket hoztak a vidékre. Ők a város mai területén három települést alapítottak: az egyiket Corona néven a mai Fekete templom körül, egy másikat, Brassót a Fellegvár nyugati oldalán és egy harmadikat, Bertalant a Spreng keleti oldalán. Ezek a telepek feltehetően a korábbi helységek szomszédságában jöttek

¹ A szöveg az alábbi, román nyelvű tanulmány átdolgozása: Nussbächer, Gernot: *Contribuții la istoria administrației orașului Brașov în perioada medievală (secolele XII–XVI)*. In: *Historia Urbana. Tomul II*. 1994. Nr. 1. A magyar szöveg egy korábbi változata megjelent a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár gondozásában is, melyet most javított kiadásban adunk közre, dr. Radics Kálmán szíves hozzájárulásával. Vö.: Radics Kálmán (szerk.): *Vármegyék és szabad kerületek. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei*. Debrecen, 2001. 293–302. A jelen változat Cziráki Zsuzsanna közreműködésével készült, a szerző kiegészítései alapján.

² Brassó város történetére vonatkozó rövid áttekintés: Nussbächer, Gernot: *Johannes Honterus. Sein Leben und Werk im Bild*. 4. Szeben, 1999. 7–13.; Idem. *Caietele Corona. Contribuții la istoria Brașovului*. Caietul 5. Editura Aldus. Brașov, 2006.

³ Herrmann, Georg Michael Gottlieb von: *Das alte und neue Kronstadt*. I–II. Hermannstadt, 1883–1887.; újabban: von Herrmann, G. M. G.: *Das alte Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadt- und Landesgeschichte bis 1800*. Herausgegeben von Bernhard Heigl und Thomas Șindilariu. Köln–Weimar–Wien, 2010.; Trausch, Joseph: *Übersichtliche Darstellung der älteren Gemeinde-Verfassung der Stadt Kronstadt*. Kronstadt, 1865.; Stenner, Friedrich: *Die Beamten der Stadt Brassó (Kronstadt) von Anfang der städtischen Verwaltung bis auf die Gegenwart*. Brassó, 1916.; Philippi, Maja: *Die Bürger von Kronstadt im 14. und 15. Jahrhundert*. Bukarest, 1986.

létre.⁴ Brassó első írásos említése 1235-ből való, Corona premontrei kolostorára vonatkozik. A kolostor léte arra utal, hogy Corona inkább városias jellegű település volt, jobbára iparos lakossággal, hiszen a Cenk szűk völgyében a földművelés számára nem volt elegendő hely.⁵ A „*civitas quae vocatur Burza*” települést az 1241-es tatárjárás elpusztította.⁶ Az első, Brassó vidéki közigazgatásra vonatkozó híradás 1288-ból származik, ekkor említik a barcasági megyét – *comitatus de Burcia* – magyar nemesi, székely, szász és román lakossággal.⁷ A korai oklevelekben a névhasználat tekintetében sajátos jelenségre figyelhetünk fel. Jellemző, hogy a 13–14. századi iratokban a Brassó elnevezést inkább használják az egész Barcaságra vonatkoztatva, mint magára a városra.⁸

Corona, a központi település fejlődését helyrajzi elemzés alapján követhetjük nyomon. Valószínűsíthető, hogy Corona 1235 körül harminc gazdaságból állt, azaz három tizedből (*decuria*), vagyis háromszor tíz szomszédos gazdaságból. A 14. század elejére a település két századra (*centuria*), azaz kétszáz gazdaságra nőtt.⁹ A város oly mértékben gyarapodott, hogy a domonkos rend 1323-ban új kolostor alapítását határozta el.¹⁰ Feltételezhetően a város ekkorra már kapott egy városi kiváltságlevelet Károly Róbert királytól, amelynek egy későbbi tatárjárás idején nyoma veszett. Ugyanezen király hasonló kiváltságleveleket bocsátott ki Medgyes, Selyk, Berethalom (1315, 1318, 1331) szász székek, Kolozsvár város (1316, 1331), a Szebeni szász provincia (1317) és a Besztercei Vidék (1331) számára – láthatjuk, a felsorolásból egyedül Brassó hiányzik.¹¹

Az első kifejezetten közigazgatási vonatkozású okirat Coronára vonatkozóan 1342-ből származik, ekkor a városvezetés feladatát négy polgár (*cives*) látta el.¹² Ez az adat lehet az első utalás arra, hogy a város már akkor négy városnegyedre volt osztva.¹³ Ebből az időszakból – a 14. század derekáról – származik Brassó város első ismert pecsétje „*S[igillum] CIVITVM DE CORONA CIVI[tate]*” körirattal, mely két oklevélről is ismert, 1396-ból és 1408-ból.¹⁴ A város 1353-ból származó nagy kiváltságlevelében hallunk először a városi

⁴ Vö.: Nussbächer, Gernot: *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heimatkunde*. Bukarest, 1981. (a továbbiakban: *Aus Urkunden*) 19–22.

⁵ Nussbächer Gernot: *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heimatkunde*. Bd. III. Bukarest, 1990. 121–123.

⁶ Kisch, G.: *Aus der Echternacher Klosterbibliothek*. In: *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Bd. XXVII. (1904) 18.; Wattenbach, W.: *Zum Mongoleneinfall*. In: *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, I. (1878) 93.

⁷ Jakó Zsigmond: *Erdélyi Okmánytár. I. 1023–1300*. Budapest, 1997. 273.

⁸ Nussbächer, Gernot: *Das Burzenland und Kronstadt in den Urkunden des 13. und 14. Jahrhunderts*. *Karpatenrundschaue*, 43. (54.), Nr. 10. (3060). 2010. március 11. III.

⁹ Nussbächer, G. – Bakó, G.: *Block-Struktur Anno 1300. Zur Siedlungsgeschichte des Burzenlandes*. *Karpatenrundschaue*, IV. (XV.) Nr. 51. (1027.) 1971. december 24. 11.

¹⁰ Iványi, Béla: *Geschichte des Dominikanerordens in Siebenbürgen und in der Moldau*. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift*, Bd. LXII. (1939) 42.

¹¹ Nussbächer: *Aus Urkunden*, 15.

¹² Zimmermann, Franz – Werner, Carl: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (a továbbiakban: *Urkundenbuch*) I. Hermannstadt, 1892. Nr. 571., 521–522.

¹³ Bakó, G. – Nussbächer, G.: „*Quartale*” und „*Geschworene*” im mittelalterlichen Kronstadt. *Karpatenrundschaue*, XII. (XXIII.) Nr. 31. (1424.) 1979. augusztus 3. 6.

¹⁴ Zimmermann, Franz: *Die mittelalterlichen Siegel der Stadt Kronstadt und des Burzenländer Distriktes*. In: *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*. I. 1878. (a továbbiakban: Zimmermann: *Die mittelalterlichen Siegel*) 109–110.; Nussbächer: *Aus Urkunden*, 124–126.

„folnagyról” vagy „falunagyról” (*villicus*), aki a város gazdasági ügyeit irányította.¹⁵ Néhány évvel később, 1358-ban említik először a bírót és az esküdt polgárokat (*iudex et iurati*), ami a városi tanácsnak – a későbbi magisztrátusnak – első okleveles feltűnése.¹⁶ A városbíró elnevezéssel elsőként 1360-ban találkozunk,¹⁷ míg a városi tanácstagok első teljes névjegyzéke 1397-ből származik.¹⁸ Más városokban tizenkét esküdt polgár volt jellemző, ezzel szemben Brassóban minden negyedre négy képviselő, tehát összesen tizenhat fő jutott a városi tanácsban. A városbíró hatáskörébe tartoztak még Botfalu, Vidombák, Szászhermány és Szentpéter barcasági helységek, melyek valamennyien Brassó törvényhatósági jogköre alatt álltak. Brassó városa a tizenhárom barcasági szabad szász faluval együtt alkotta Brassó Vidékét (*districtus*), más néven provinciát, melyet 1355-ben említenek először.¹⁹ A Brassói Vidék első ismert pecsétje „*S[igillum] civium et provincialium de Brascho*” körirattal 1368-ból való.²⁰ A Brassó város és a tizenhárom barcasági falu között fennálló közigazgatási kapcsolatot 1377-ben erősítették meg a „*seniores, iudices, iurati totaque communitas Saxonum sedis Brassouiensis*” számára.²¹

A 14. század harmadik negyedében Brassó városa számos fontos kereskedelmi kiváltságlevelet nyert, melyek tovább erősítették szerepét a Vidékben és a vármegyékben. Brassóval kapcsolatban feltétlenül említést érdemel az a tény, hogy a vármegye illetékessége ebben az időszakban igencsak korlátozott volt a területén. Nagy Lajos magyar király uralkodása idején tovább bővült a város jogköre, a vármegyei hatóságok rovására. A király törvényhatósági és közigazgatási reformja eredményeként Brassó – a Szeben központú Hét Szász Székhez hasonlóan – felsőfokú törvényhatósági központ rangjára emelkedett.²² Az első, e törvényhatósági kapcsolatra utaló adat 1371–1372-ből származik,²³ amelyet Zsigmond király 1428-ban erősített meg újabb kiváltságlevéllel.²⁴

A 15. század kezdetétől a városon belül is jelentős változások kezdődtek. 1419-ben új közigazgatási tényezőként jelenik meg az oklevelekben a városi jegyző (*notarius*).²⁵ A gyarapodó közös ügyek, a rendszeres és jól szervezett összejövetelek igénye arra indította a várost, hogy alkalmas teret biztosítsanak a legfelsőbb városi ügyintézés számára. A brassói városi tanács és a barcasági vidék gyűlése a következő esztendőben, 1420-ban határozták el, hogy külön hivatali helyiséget építenek. Kezdetben ezt a „*stuba pro reddendi iustitia cuilibet quaerulanti*” néven emlegették, és a szűcs céh boltja felett helyezkedett el.²⁶ Ez volt a későbbi tanácsház magja. A város negyedeire vonatkozóan 1475-ből szerezhetünk pontosabb értesüléseket: a négy városrészt egy városi kapu és három kápolna után *Portica, Cor-*

¹⁵ *Urkundenbuch* II. Nr. 677., 93–96.

¹⁶ *Urkundenbuch* II. Nr. 736., 152–153.

¹⁷ *Urkundenbuch* II. Nr. 522., 755–756.

¹⁸ *Urkundenbuch* II. Nr. 1391., 175–176.

¹⁹ *Documenta Romaniae Historica. Seria C. Transilvania. Volumul X (1351–1355)*. Bukarest, 1977. Nr. 326. 340–341.

²⁰ Zimmermann: *Die mittelalterlichen Siegel*, 108.

²¹ *Urkundenbuch* II. Nr. 1085., 479–481.

²² Nussbächer: *Aus Urkunden*, 16.

²³ *Urkundenbuch* II. Nr. 963. 970. 979., 364–365. 368–369. 375–376.

²⁴ *Urkundenbuch* IV. Nr. 2051., 356.

²⁵ *Urkundenbuch* IV. Nr. 1858. 1859–61. 1863. 1864., 93–95. 97. 101–102.

²⁶ *Urkundenbuch* IV. Nr. 1886.; 130–131.

pus Christi, Catharina és Petri néven említették.²⁷ A városi levéltárról először 1476-ban esik szó a városi jegyző egyik levelében, melyben megemlíti, hogy a kiváltságleveleket egy ládában őrizték, jóllehet ekkor még nyilvántartási rendszer nélkül.²⁸ A 15. század vége egyéb érdekességgel is szolgál: ebből az időből származik az az adat, mely román jegyző (*logofăt*) jelenlétéről tanúskodik a városi hivatalnokok között. Közreműködését a város élénk levelezése indokolta a Kárpátokon túli román fejedelemségekkel.²⁹

1450 után kibővült a brassói városi tanács és a barcasági vidéki gyűlés törvényhatósági illetékessége. Egy 1455-ös kiváltságlevél alapján a brassói és barcasági lakosok kizárólag a brassói tanács joghatósága alá tartoztak, függetlenül attól, hogy éppen az ország mely területén tartózkodtak.³⁰ Hunyadi János ugyanezen évben parancsolta meg a brassóiaknak, hogy tiszteljék a városi bírót, a tanácsosokat és a városi tanácsot.³¹ A brassói királyi vármegye és a Brassóban, illetve a Barcaságban vármegyei ispánként illetékes székely ispán hatáskörének korlátozása ezzel párhuzamosan zajlott.³² Teljesen új helyzet alakult ki Mátyás király uralkodása idején, ekkor ugyanis megszüntették a brassói és a besztercei vármegyéket. Ez előfeltétele volt annak, hogy Brassó – hozzá hasonlóan Beszterce – más erdélyi szász területekkel egységbe tömörülhessen. A folyamat jelentős lépéseként Hunyadi Mátyás 1471-ben kiterjesztette a kiváltságolt szászok által fizetett közös adót ezen területekre is,³³ majd ezt az adóprivilegiumot 1473-ban tovább bővítette a Hét, illetve a Két Szék³⁴ és a többi szász terület tekintetében.³⁵ Mindezek eredményeként a Hét Szék, a Két Szék, a Brassói Vidék és a Besztercei Vidék képviselői 1473. március 26-án első ízben gyűjthették össze az egyetemes szászság adóját.³⁶ A következő években újabb lendületet kapott a kiváltságolt szászok lakta – a régi szebeni, medgyesi, brassói és besztercei provinciák örökebe lépő – területek közötti kapcsolat kiépülése, melynek egyik legfontosabb mozzanata egy olyan közös gyűlés létrehozása volt, ahol a közösség egészére érvényes szabályokat alkothattak. Az *Universitas Saxorum*, azaz Szász Egyetem néven ismert új közigazgatási egység valójában az egy közösségbe tartozó szászság egészét testesítette meg. Mindazonáltal ez a fogalom csak a kiváltságolt szászokat foglalta magában, azokat, akik az úgynevezett „Királyföldén”

²⁷ Az adatok az 1475–1500 közötti adójegyzékekből származnak. Vö.: *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* (a továbbiakban: *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*) III. Kronstadt, 1896. 614–17.

²⁸ Nussbächer, Gernot: *Contribuții la istoria arhivei Braşovului în secolele XV–XVIII*. In: Muzeul Judeţean Braşov, Cumidava IV. Braşov, 1970. 559–660.

²⁹ Bogdan, I.: *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Braşovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI*. I. București, 1905. Nr. 243. 298–299.; Tocilescu, Gr.: *534 documente slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul*. București, 1931. Nr. 463., 461.

³⁰ *Urkundenbuch* V. Nr. 2965., 490–492.

³¹ *Urkundenbuch* V. Nr. 2980., 500–501.

³² Müller, G. E.: *Die Grafen des Kronstädter Ditriktes, bzw. des Kronstädter Provinzialverbandes*. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge. XLII. Hermannstadt, 1925. 307–311., 352–353.

³³ *Urkundenbuch* VI. Nr. 3869., 498–499.

³⁴ Szász közigazgatási egységek. A „Hét Szék” („Sieben Stühle”) néven ismert egység Szászvárost (Bross), Szászsebest (Mühlbach), Szerdahelyet (Reußmarkt), Szebent (Hermannstadt), Újgyházat (Leschkirch), Nagysinket (Großschenk), Segesvárt (Schäßburg) és Kőhalmot (Reps) foglalja magában, melyek valamennyien Szeben közvetlen fennhatósága alatt álltak. A „Két Szék” („Zwei Stühle”) elnevezés Medgyest (Mediasch) és Selyket (Schelk) takarja.

³⁵ *Urkundenbuch* VI. Nr. 3945., 543.

³⁶ *Urkundenbuch* VI. Nr. 3949., 545–546.

laktak. Társadalmi helyzetüktől függetlenül nem számítottak ide azok a szászok, akik a nemesi irányítású vármegyei területen éltek. A Szász Egyetem területén román lakosok is éltek, ők azonban semmiféle politikai jogokkal nem rendelkeztek. A Szász Egyetem kialakulását Hunyadi Mátyás 1486-os kiváltságlevele pecsételte meg. A király kiterjesztette az 1224-ben II. András király által a szebeni szászoknak adott, *Andreanum* néven ismert kiváltságlevél hatáskörét a korábbi privilégiumokban részesülő valamennyi erdélyi szász területre.³⁷ Brassó város és vidéke küldöttei révén aktív részt vállalt a Szász Egyetem működésében, viszont gazdasági erejére alapozott autonómiáját sok tekintetben megőrizte. Ez a kettős helyzet az idők folyamán sok ellentmondáshoz vezetett, ám a Szász Egyetem mindig megfelelő keretet biztosított az ellentétek elsimításához. A középkori Erdélyben a brassói autonóm vidék élén álló Brassó az erdélyi országgyűlésre is küldött képviselőket, már a Szász Egyetem megalakulása előtt is. Ők az úgynevezett „Szász Nemzet” részeként vettek részt az országgyűlés munkájában. Ám az első egyezményben, mely az erdélyi rendi nemzettek között kötöttetett 1437-ben („*unio trium nationum*”), Brassó nem szerepel.³⁸ Csupán a második uniónál, 1459-ben találkozunk Brassó vidékiekkel a jelenlévők között.³⁹

A 15. század második fele ismét fordulópontot jelentett a brassói közigazgatás fejlődésében. A város ugyanis földesúri jogon bírt javak birtokába jutott, így számos új feladat elvégzését kellett megoldani. 1462-ben a korábbi városi bírót, Petrus Gref Újfalú és Komlós birtokokat adományozta a városnak.⁴⁰ 1471-ben újabb birtokokkal, ezúttal a forgalmas, Fogarast és a Barcaságot összekötő kereskedelmi út mentén fekvő Parróval és Sárkánnyal lett gazdagabb a város.⁴¹ A legfontosabb szerzemény azonban kétségkívül a töröcsvári uradalom volt, mely 1498-ban zálogbirtokként jutott Brassó kezére. Ezzel az Erdélyből Havasalföld felé vezető legjelentősebb kereskedelmi út került a város közvetlen ellenőrzése alá.⁴²

Brassó irányításában a 15. századtól találkozunk a százatyák (*communitas centum virorum*) intézményével. Nevéből is kitűnik, a testületet száz férfiből állt, minden városnegyedből 25 fő. Kinevezésük jogát a városi tanács megtartotta magának. A százatyák választották a városi főtiszteteket, a bírót és a folnagyt, megegyezve a tanácsosokkal, akiknek szintén beleszólási joguk volt e két fő tisztség betöltésébe. A százatyák tagjai halálukig megtartották posztjukat, üresedés esetén a városi tanács nevezett ki újabb tagot. A választás során azt tartották szem előtt, hogy a városi polgárok között kik azok, akik képzettségüket és tapasztalatukat tekintve a leginkább hozzájárulhatnak a közös ügyek megfelelő menetéhez. A százatyák városi statútumok megalkotásában is részt vettek, s feladataik közé tartozott a városi számadások ellenőrzése is. A százatyák első írásos említése 1495-ből származik,⁴³ valószínűleg „községként”, ahogyan egy 1491-es városi védszabályzat rögzítette.⁴⁴

A 16. századtól kezdve már jóval többet tudunk a brassói közigazgatásról, hiszen több levéltári anyag áll rendelkezésünkre. Az adósok könyvének (*Regestrum debitorum*

³⁷ *Urkundenbuch* VII. Nr. 4623., 412–423.

³⁸ *Urkundenbuch* IV. Nr. 2293., 638–640.

³⁹ *Urkundenbuch* VI. Nr. 3198., 64–68.

⁴⁰ *Urkundenbuch* VI. Nr. 3296., 127–128.

⁴¹ Nussbächer, Gernot: *Posesiunile oraşului Braşov în Ţară Făgăraşului în secolele XV–XVII*. In: *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie din Cluj-Napoca*. XXIV. Cluj-Napoca, 1981. 325.

⁴² Philippi: *Die Bürger von Kronstadt*, i. m.

⁴³ Müller, G. E.: *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch Deutschen Nationsuniversität*. Hermannstadt, 1941. 76.

⁴⁴ Philippi: *Die Bürger von Kronstadt*, 26.

civitatís) első bejegyzése 1504-ből származik, a város jövedelmeit rendszerező könyvet (*Liber proventuum*) 1506-ban nyitották meg. 1504-től állnak rendelkezésünkre a töröcsvári uradalom számadáskönyvei, melyeket a brassói tanácsból kijelölt két várnagy (*castellani*) kezelt.⁴⁵ A közös építkezésekre két sáfár (*procurator*) ügyelt, róluk először egy 1476-os adat árulkodik.⁴⁶ Brassóban több városi alkalmazott is volt, akik negyedévente fizetést kaptak szolgálataikért. A legrégibb fennmaradt brassói sáfárszámadás 1520-ból a fizetett alkalmazottak összetételéről tanúskodik: három kapuőr, egy muskétás mester (*balistarius*), egy ágyúmester (*bombardarius*), egy fegyvermester (*politor armorum*), az egyház organistája és harangozója, a városi és a bertalani iskola rektorai, illetve egy káplán szerepel a listán.⁴⁷

Fentebb már szó volt arról, hogy a város és a vidék gazdasági ügyeiért a folnagy (*villicus*) felelt. Az adók is az ő felügyelete alatt kerültek begyűjtésre. Brassó vidékére a százszokra kirótt központi adóból száz adóegységet osztottak, ebből a város harminchetet vállalt, a vidék helységeire jutó adóegységek száma kettő és kilenc között mozgott.⁴⁸ Brassó városában az adót egy sajátos kulccsal osztották el a lakosok között kisebb egységekre (*lotones*).⁴⁹ A folnagy keze alatt egyesültek a város birtokaiból – Töröcsvárról, Parróról, Sárkányról, Barcaújfaluból, valamint az egyházi tulajdonban lévő, ám városi igazgatás alatt álló Zernyestről és Tohányból – befolyó jövedelmek is. A város és a vidék közös alkalmazottainak, a jegyző, az orvos és a román jegyző illetményének kifizetése szintén a folnagy hatáskörébe tartozott.⁵⁰

Nagy közigazgatási reformra Brassóban Johannes Benkner városbírósa idején (1547, 1548, 1550–1552, 1555–1560, 1565) került sor.⁵¹ Először a számadási rendszert alakították át 1551-ben, majd 1552-ben a városi jegyző, Christian Pomarius vezetése alatt zajlott le a városi irattárban őrzött kiváltságlevelek rendezése.⁵² A városi statútumok összegyűjtése 1555-ben kezdődött meg a *Decretale Coronensium* címen ismert kötetben.⁵³ Ugyanebben az évben újjászervezték, módosították a városnegyedek rendszerét,⁵⁴ továbbá bevezettek egy jegyzőkönyvet is az örökfelosztásokról (*registrum divisorale*).⁵⁵ Ugyanezen évből származik a Parró, Barcaújfalu és Sárkány jövedelmeire és kiadásaira vonatkozó első számadáskönyv.⁵⁶ A város ügyeinek írásos rögzítése az igazságszolgáltatásban is megjelent, hiszen 1558-tól már a bírói jegyzőkönyvet (*Liber actuarius*) is ismerjük, amelybe a városi tanácshoz fellebbezett ügyekben hozott ítéleteket jegyezték le.⁵⁷ A fellendülő nyilvántartási rendszert egészíti ki az 1573-ból fennmaradt, városi házak értékének felbecslését megőrző

⁴⁵ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* I. 82., 174., 177.

⁴⁶ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* III. 793. 794. (1478) 795. (1479)

⁴⁷ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* I. 229., 300., 500.

⁴⁸ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* I. 255.

⁴⁹ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* III. 636–637.

⁵⁰ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* I. 274. (notario in salario – 1520) 280. (physico in salario – 1520) 369. (popae in salario – 1521)

⁵¹ Nussbächer, Gernot: *Johannes Benkner. Sein Leben und Wirken in Wort und Bild*. București, 1988. 60–61.

⁵² Nussbächer, Gernot: *Din activitatea arhivistică a lui Christian Pomarius*. In: *Revista Arhivelor*. III. Nr. 2/1965. 171.

⁵³ Arhivele Naționale Brașov. Colecția de manuscrise II/8. folio 37–66.

⁵⁴ Arhivele Naționale Brașov. Fond Primăria Brașov. Registre de impozite III.D.7a (1555–1558, 1562–1566)

⁵⁵ Arhivele Naționale Brașov. Fond Primăria Brașov. Socoteli alodiale Brașov. V/9. folio 135.

⁵⁶ Arhivele Naționale Brașov. Fond Primăria Brașov. Socoteli alodiale Brașov. VIII/1.

⁵⁷ Arhivele Naționale Brașov. Fond Primăria Brașov. Registre IV.D.1. folio 1.

jegyzőkönyv is.⁵⁸ A funkciók bővülésére, illetve újabbak megjelenésére utal az az 1577-es adat a város statútumaiból, mely először említi a folnagnak alárendelt vásárbíró (*Markt-Richter*).⁵⁹ A 16. század második felében változások következtek be a városi tanács szervezetében is: 1560-tól kelti fel figyelmünket az a jelenség, hogy a városi tanács névjegyzékeiben „öreg tanácsosokat” is feltüntetnek, közvetlenül a bíró neve után és a folnagye előtt.⁶⁰

Az 1600-as esztendő városi tanácsi tisztviselőinek névsorát önmagában is érdemes szemügyre venni. A felsorolásból ugyanis remekül kitűnik az, hogy a közigazgatási funkciók többségét egyszerre mindig két tanácsosra osztották:

1. Valentin Hirscher városbíró és törösvári várnagy (*castellanus*)
2. Cyrillus Greissing, öreg tanácsos (*senior*) és törösvári várnagy (*castellanus*)
3. Sebastian Zompolius, öreg tanácsos (*senior*) és vámszedő (*vigesimator*)
4. Johann Draudt, öreg tanácsos (*senior*), vizsgálóbíró
5. Johannes Hirscher, folnag (*villicus*)
6. Petrus Draudt, vámszedő (*vigesimator*)
7. + 9. Andreas Schwartz és Jacón Vielp, zernyesti és tohányi felügyelők (*procurator*)
8. Lassel Blösch, vizsgálóbíró
10. + 11. Stephan Kimmel és Johannes Schoppel, sárkányi és parrói felügyelők
12. + 13. Rosen Gerg és Michael Gräff, barcaújfalvi felügyelők
14. + 15. Lucas Entz és Mathias Fronius, vladényi és szúnyogszegi felügyelők
16. Marcus Schunckanunck, a kutak felügyelője
17. + 18. Michael Weiss és Georg Schranen, sáfárok (*procuratores*)⁶¹

Utolsó szempontként néhány gondolat erejéig a régi Brassó földrajzi helyzetére és elrendezésére is érdemes kitérni. A város magja a Belváros volt, melyet tornyokkal, bástyákkal sűrűn szabdalta várfal vett körül. Itt laktak a háztulajdonnal és polgárjoggal rendelkező városi polgárok, iparosok és kereskedők. A városfalakon kívül – *extra muros* – három külváros helyezkedett el: nyugatra az úgynevezett Bolgárszeg terült el,⁶² melyet zömében kereskedésből élő románok laktak. Észak felé Óbrassót találjuk,⁶³ ahol szász parasztszaládok éltek. Kelet felé terült el a Bolonya néven ismert külváros,⁶⁴ ahol magyar lakossággal találkozzunk. Az adó beszédese szempontjából a Belváros volt irányadó, amelyet a már említett négy negyedre osztottak fel, az adó begyűjtése is ezek szerint zajlott. Érdekesség, hogy minden adónegyvednek volt egy része a Belvárosban és egy másik része valamelyik külvárosban is: *Catharina* és *Corpus Christi* a Bolgárszegben, *Petri* Óbrassóban, *Portica* pedig Bolonyában.

A Barcaság egyértelműen Brassó irányítása alatt állt, e város volt a Vidék székhelye. Még négy jelentősebb, mezővárosi rangú település feküdt a térségben, Rozsnyó,⁶⁵ Fekete-

⁵⁸ Arhivele Naționale Brașov. Fond Primăria Brașov. Registre IV.G. 1. folio 3.

⁵⁹ Dr. Kolozsvári Sándor – Óvári Kelemen: *Corpus statutorum Hungariae municipalium*. I. Budapest, 1885. 539–540.; *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. Neunter Band. Zunfturkunden 1420–1580*. Hrsg. von Gernot Nussbächer és Elisabeta Marin. Kronstadt–Heidelberg, 1999. 348–352.

⁶⁰ Arhivele Naționale Brașov. Colecția Biserica Neagră Brașov. IV.E.18. (1560); IV.E.29. (1590); IV.Hd.16/1. (1595)

⁶¹ *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*. VI. Brassó, 1915. 6.

⁶² ném. Obere Vorstadt, rom. Șcheii Brașovului

⁶³ ném. Altstadt, rom. Brașov Vechi

⁶⁴ ném. Blumenau, rom. Blumăna

⁶⁵ ném. Rosenau, rom. Râsnov

halom,⁶⁶ Földvár⁶⁷ és Prázsmár⁶⁸. További kilenc szabad szász falu helyezkedett el szét-szórva a Barcaság területén: Keresztényfalu⁶⁹ és Volkány⁷⁰ Rozsnyó tövényhatósági körzetében, Vidombák,⁷¹ Szentpéter,⁷² Botfalu⁷³ és Szászhermány⁷⁴ Brassó igazságszolgáltatása alá rendelve, Höltövény,⁷⁵ Veresmart⁷⁶ és Szászmagyarós⁷⁷ pedig Földvárhoz tartozott. Mindezt kiegészítették Brassó földesúri jogon bírt birtokai, melyekről a 16. századtól fogva van tudomásunk. A legfontosabb ezek közül kétségtől a töröcsvári uradalom volt, melyhez Töröcsvár mint *caput bonorum* mellett hozzátartozott Apáca,⁷⁸ Krizba⁷⁹ és a Hétfalu néven ismert településeggyüttes: Bácsfalu,⁸⁰ Türkös,⁸¹ Csernátfalu⁸² és Hosszúfalu⁸³ – e négy falu alkotja a mai Szecselevárost⁸⁴ –, továbbá Tatrang,⁸⁵ Pürkerec⁸⁶ és Zajzon⁸⁷ helységek.⁸⁸ Ezenfelül a koraiújkorban még városi birtok volt Barcaújfalu,⁸⁹ Vledény⁹⁰ és Szúnyogszeg⁹¹ a Barcaságban,⁹² illetve Sárkány⁹³ és Parró⁹⁴ a Fogaras vidékén.⁹⁵ Szintén Brassó gazdagságát gyarapította a néhai egyházi birtokok, Zernyest⁹⁶ és Tohány⁹⁷ jövedelme.

⁶⁶ ném. Zeiden, rom. Codlea

⁶⁷ ném. Marienburg, rom. Feldioara

⁶⁸ ném. Tartlau, rom. Prejmer

⁶⁹ ném. Neustadt, rom. Cristian

⁷⁰ ném. Wolkendorf, rom. Vulcan

⁷¹ ném. Weidenbach, rom. Ghimbav

⁷² ném. Petersberg, rom. Sânpetru

⁷³ ném. Brenndorf, rom. Bod

⁷⁴ ném. Honigberg, rom. Hărman

⁷⁵ ném. Heldsdorf, rom. Hălchiu

⁷⁶ ném. Rothbach, rom. Rotbav

⁷⁷ ném. Nußbach, rom. Măieruş

⁷⁸ ném. Geist, rom. Apaşa

⁷⁹ ném. Krebsbach, rom. Crizbav

⁸⁰ rom. Baci

⁸¹ rom. Turcheş

⁸² rom. Cernatu

⁸³ rom. Satulung

⁸⁴ rom. Săcele

⁸⁵ rom. Tărlungeni

⁸⁶ rom. Purcăreni

⁸⁷ rom. Zizin

⁸⁸ Nussbächer, Gernot: *Contribuţii la istoricul cetăţii Bran şi a domeniului ei în secolele XIV–XVI*. In: Muzeul Judeţean Braşov. Cumidava IX/1. Braşov, 1976. 25–33.

⁸⁹ ném. Neudorf, rom. Satu Nou

⁹⁰ ném. Wladein, rom. Vlădeni

⁹¹ ném. Schnakendorf, rom. Țânțari, ma Dumbrăvița

⁹² Nussbächer, Gernot: *Date din trecutul comunei Dumbrăvița (satele Țânțari și Vlădeni) în secolele XV–XVI*. In: Muzeul Judeţean Braşov. Cumidava XIV. Braşov, 1990. 105–111.

⁹³ ném. Schirkanyen, rom. Sercaia

⁹⁴ rom. Părau

⁹⁵ Nussbächer, Gernot: *Poseziunile oraşului Braşov în Țara Făgăraşului în secolele XV–XVI*. In: Anuarul Institutului de istorie şi arheologie din Cluj-Napoca. XXIV. Cluj-Napoca, 1981. 325–336.

⁹⁶ ném. Zernen, rom. Zărneşti

⁹⁷ ném. Tauchen, rom. Tohan; Nussbächer, Gernot: *Date din trecutul localităţilor Zărneşti şi Tohan*. Cumidava XIII. Tom. 2. Braşov, 1982. 57–63.

Ízek és illatok kultúrtörténete

Csoma Zsigmond: *Késő reneszánsz, kora újkori kertek és borok Erdélyben.*

Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Agroinform Kiadó, 2009. 256 oldal, Szakmai lektor: Oborni Terézia

Az 1990-es években az ökológiai szemlélet gyökeres átalakulása következtében Magyarországon is elfogadottá vált a történeti ökológia kutatása, mely nem a korábban megszokott mederben, hanem korábbi korokra vonatkoztatva is a maga komplexitásában elemezte a természeti környezet adottságait és az abban élő ember lehetőségeit és korlátait. A táj és környezet kölcsönhatásának vizsgálata a kora újkori kutatásoknak is új lendületet adott, hiszen a kis jégkorszak időszaka önmagában is nagy kihívást jelentett az akkori társadalomnak, amit a politikai krízis még inkább felerősített: az ország három részre szakadása, a hadszíntér és a hátsó ország kettőssége, a háborús állapotok fenyegető közelsége, a hadsereg és a végháború rendszer ellátásának kiépítése, miközben mindhárom országrészben a gazdasági lehetőségekkel is összefüggő látványosan gyors társadalmi átalakulások zajlottak le.¹ Különösen fontos az Erdélyi Fejedelemség vizsgálata agrártörténeti, történeti ökológiai megközelítésben: a hegyvidéki területeken még inkább hűvössé váló éghajlaton miként lehet alkalmazkodni az új viszonyokhoz, s a török politikai fennhatóság ellenére mennyire tudnak együttmozogni az európai vál-

tozásokkal, megújulásokkal, vagy éppen új növényfajták meghonosításával. A magas színvonalú török kertkultúra hatását is érdemes vizsgálni, még akkor is, ha a török szokások terjedését a keresztényi normák megsértésének tekintették. Csoma Zsigmond könyve is felhívja a figyelmet, hogy kimutatható a keleti hatások jelenléte, különösen a rózsalugasok; a fűszernövények közül a paprika elterjedése vagy éppen a borfajták tekintetében a kadarka megjelenésével kapcsolatosan.

A fennmaradt nagyszámú és sokféle levéltári forrás: végrendeletek, peres ügyek, illetve egy-két évtizedeken keresztül több birtokon is rendszeresen vezetett összeírások remek lehetőséget teremtenek nemcsak egyedi jellemzők, hanem egy általános érvényű körkép megrajzolásához is.

Izgalmas kérdés, hogy mennyire beszélhetünk Barlay Ö. Szabolcs 16. századi erdélyi udvari kultúrát vizsgáló könyvéhez hasonlóan egyfajta „Romon virág” helyzetről a kert- és borkultúra területén is. Csoma Zsigmond kötetének mintegy kétharmada az erdélyi kertkultúra kérdéseit vizsgálja, szisztematikusan egymásra építve az elemzendő problémákat.

A szerző már a nyitó fejezetekben, a gazdasági és társadalmi környezet megrajzolásakor jelzi a Magyar Királyság, illetve az Erdélyi Fejedelemség nemesi társadalmának eltérő politikai és gazdasági lehetőségeit, illetve eltérő hierarchizáltságát, ami a birtokgazdálkodásra is jelentősen kihatott. A kertkultúra területén is látványosan kimutatható, hogy Erdélyben nincsenek olyan jelentős főúri udvarok, melyek egymással is versengve, reprezentációs, de gazdasági kényszerből is a korabeli „modernizálás” meghatározó központjai lennének, ami szintén fontos oka annak, hogy – bár például Bornemissza Anna reneszánsz kertje szép és hí-

¹ R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról.* Budapest, 1993.; Petercsák Tivadar – Pető Ernő (szerk.): *Végháború és környezet.* Studia Agriensia. Eger, 1995.; R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából.* Budapest, 2000.

res – nincs olyan fajta csúcsteljesítmény az Erdélyi Fejedelemség területén, mint a pozsonyi érseki kert Lippay György esztergomi érseksége idején, illetve nincs is olyan típusú leírás, mint Lippay Jánosé, ki három kötetben foglalta össze a pozsonyi érseki kert virágos, veteményes és gyümölcsös kertjeink szépségét, technikai és tudományos színvonalát, szimbolikus jelentőségét.² Lippay János művének szerepét Csoma Zsigmond kötete is behatóan elemzi, gondosan vizsgálva a mű kertészeti szakirodalmi forrásait és hivatkozásait, azt is mérlegelve, hogy Lippay ténylegesen ismerte-e a korban elvárt ókori, középkori és kortárs szerzőket, illetve, hogy kimutatható-e a jezsuita Lippay János esetében egyfajta felekezeti elfogultság. Csoma Zsigmond arra a következtetésre jut, hogy még a kertészeti kifejezésekben is észlelhető eltérés a protestáns és a katolikus szerzők között, ezért is korholja indokolatlanul Lippay János Szenczi Molnár Albert (1574–1633) szótárát. Lippay János nyitottságát és új iránti fogékonyságát érzékelteti azonban, – amint a *Calendarium Oeconomicum* című műve is mutatja – hogy a paraszti ismeretanyagot is nagyra becsülte, de az 1662-es pozsonyi országgyűlésen egy matematikus által szerkesztett és I. Lipót császárnak bemutatott vetőgép szenzációjáról is beszámolt. A Magyar Királyság területén született Lippay-mű szerepe még akkor is fontos az erdélyi kertkultúra vonatkozásában, ha könyvtárlisták alapján inkább csak a 17. század végén, még inkább a 18. század elején lehet közvetlen erdélyi hatásáról beszélni. Hasonlóan tudatos szerepvállalást azonban az erdélyi fejedelmi udvar vonatkozásában is láthatunk, jelezve, hogy a kortársak is érzik: a kert kialakításának képessége sokfajta, nemcsak anyagi, hanem szellemi tudást, képességet is tükröz. Csoma Zsigmond is több aspektusból,

részletesen elemzi Bornemissza Anna sokoldalú mecénási tevékenységét, aki az erdélyi kertkultúra színvonalának növelése érdekében egy francia kertészeti munkát fordított le Nadányi Jánossal, mely Kerti dolgok leírása címmel meg is jelent 1669-ben. E lépésben érzékelhető a Lippay János által adott minta követése, s XIV. Lajos 1660-tól nagy lépésekkel meginduló Versailles-i kertépítésére való viszonylag gyors reagálás. Sőt, Bornemissza Anna érzi az idők szavát azzal is, hogy tükrözi az Erdélyi Fejedelemség politikai irányváltását, amelynek során a francia kapcsolatok felerősödnek, hiszen XIV. Lajos nagyhatalmi politikája számára is egyre fontosabbá válik az Erdélyi Fejedelemség. A tudományos, technikai újdonság iránt azonban – úgy tűnik – nem volt fogékony Bornemissza Anna, hiszen egy 16. századi munkát fordított le a 17. század közepén, ami érdemben nem hatott a korabeli Erdélyben. Pedig, amint Csoma Zsigmond könyvének színvonalas és beszédes képanyaga is bizonyítja, már nagyon jól használható kertészeti szakkönyvek álltak volna rendelkezésre, akár a közvetlenebb kulturális hatást mutató német kertészeti munkákból, melyekben ék- és hasítékoltások, szemzések rajzai (131. old.), uradalmi kertészek házában őrzött speciális kertészszerszámok gyűjteménye (126. old.), fagyvédő üvegharangok, talajművelő kertészesszközök (133. old.) szintén megjelentek. (A könnyebb áttekinthetőség érdekében érdemes lett volna egy részletes képjegyzéket is közölni.)

Az erdélyi fejedelmek, különösen a jelentős magyarországi birtokokkal is rendelkező Rákóczi-család, I. Rákóczi György és felesége, Lorántffy Zsuzsanna szerepét kell kiemelnünk az erdélyi kertkultúra csúcsteljesítményei tekintetében. A magyarországi birtokközpontok – mint például a napjainkban is elemzések középpontjában és feltárás alatt álló sárospataki vár és kertjei – mellett az erdélyi birtok- és fejedelmi központokban is nagy gondot fordítottak reprezentatív kertek kialakítására. De nemcsak a fejedelmi kertek jelentősek, hanem a feje-

² Surányi Dezső és Stirling János új kiadványai mellett lásd legújabbban: Fatsar Kristóf: *Magyarországi barokk kertművészet*. Budapest, 2008.

delmi udvar meghatározó politikai elitje részéről is láthatunk törekvést a kertkultúra korszerűsítésére. Legplasztikusabban széki Teleki Mihály számadáskönyvei alapján lehet megrajzolni az erdélyi főúri kertek színvonalát. Teleki Mihály birtokain gondosan vezetett számadások sokoldalúan kiaknázható levéltári forrásoknak bizonyultak Csoma Zsigmond könyvében, nemcsak az bontakozik ki előttünk, hogy milyen sokféle zöldség és gyümölcs termesztésével foglalkoztak birtokain, hanem az is, hogy milyen hatékonyan működő udvart irányított. A 2007-ben Kolozsváron Fehér János által kiadott Teleki Mihály udvartartási naplója (1673–1681) is azt bizonyítja, hogy nemcsak családi kapcsolatrendszere, hanem tudatosan szervezett gazdasága, udvara is segítette politikai felemelkedését. A fejedelmi, főúri udvarok mintaadását, hatását B. Nagy Margit erdélyi udvarházak leltárait feltáró kutatásai és köznemesei birtokok kertkultúrájára vonatkozó szórványosabb adatok is bizonyítják. Köznemesei végrendeletek is azt tükrözik, hogy a veteményes-, gyümölcsös-, virágoskerteknek nagy értékük van, az inventárak precizitása a kertek leírásakor, körte-, meggy-, mogyoró-, almafák, a ribizli, egres, borsó, eper, valamint a fűszernövények (zsálya, bazsalikom) részletezése, mint a nagysajói udvarház 1681-es összegzése esetében (31. old.) e növények jelentős korabeli értékét bizonyítják. A vegyes jellegű kertek azonban azt is mutatják, hogy alapvetően a középkori hagyományt viszik tovább, ezt bizonyítja a kertek formája, a kerítések típusai, a lugasok elrendezése is. A kötet VI. fejezetében (Kertek–parkok, különös tekintettel Székelyföldre címmel) a székelyföldi kertkultúrát Tüdös S. Kinga mutatja be. Vizsgálatai azt bizonyítják, hogy a növekvő jólét eredményeként a 17. század harmincas éveitől, elsősorban I. Rákóczi György uralkodásai idején a kertek reprezentációs szerepe is nő, különösen a gyulafehérvári függőkert szerepét kell kiemelni. A magyarországi példákhoz hasonlóan a kertek reprezentációs térként való kialakítása a főúri

asszonyok feladata, nemcsak Lorántffy Zsuzsanna, hanem Lónyai Anna, Széchy Mária, Bornemissza Anna és Veér Judit kertteremtő tevékenysége is nyomon követhető. A magyarországi minta hatása, sőt Lippay János Pozsonyi érseki kert című művének ismerete Kálnoky Sámuel kertjénél kimutatható. Az Erdélyi Fejedelemségbe érkező követek, illetve az erdélyi fejedelmek európai udvarokba küldött követi nemcsak érzékletes beszámolókat készítenek a kertekről, hanem diplomáciai ajándékként oltványokat, facsemetéket s olykor kertészeket is hoznak. A kertek reprezentációs eszköztárához és a kertnek mint térnek a használatához a filagóriák, sétányok elterjedtsége ad támpontokat. A marosillyei vár 1685-os leírása bizonyítja a kerti sétányok, filagóriák megjelenését, míg Székelyföldön összességében nem jellemzőek a díszkertek ebben az időszakban. A haszonnövények mellett a virágoskertek, virágágyások jelenléte mutatja a reprezentációs elvárásokat. Elsősorban azonban a szegélydíszítő virágok elterjedtsége mutatható ki. Teleki Mihály gernyeszei kastélyának 1685-ös leírása pedig azt bizonyítja, hogy még a szegő, díszítő virágok között is sok a „praktikus funkcióval” is rendelkező gyógynövény: viola, bársonyvirág, levendula, bazsalikom. (63. old.) Nem véletlen, hogy e fejezetben Csoma Zsigmond a virágok szerepét elsősorban nem dísznövényszerűen elemzi, hanem sokkal inkább a gyógyászatban játszott szerepüket emeli ki. A korban „bábafüvekként” ismert virágoknak a modern orvostudomány által is elfogadott hatását a különböző női bajokra meggyőző táblázat szemlélteti, sajátos párbeszédként a természetes gyógyászat korai újkori szükségességével és mai népszerűségével. A középkori és kora újkori bábák által használt növények részletes feltárása a bábák tevékenységének kutatását is új aspektusból világítja meg.

A főúri udvarok mintaadó szerepe sok szempontból kerül vizsgálat alá Csoma Zsigmond könyvében. Első pillanatban meglepő, hogy miért is kerül részletes elemzésre

az erdélyi kerteket bemutató kötetben a napjainkban ismét a tudományos érdeklődés középpontjában álló Batthyány Boldizsár, akiről Bobory Dóra könyve nemrégiben jelent meg.³ Batthyány Boldizsár németújvári birtokainak a 16. századi nemzetközi viszonyokat tekintve is nagyon magas színvonalú a kertkultúrája technikai és tudományos szempontból is. Nemcsak a nemzetközi hírű Carolus Clusius hívja meg udvarába; hanem a református szuperintendens, Beythe István (1532–1612) és fia, Beythe András (1564–?) is ott tevékenykedett. Carolus Clusius Pannónia flórájáról Amsterdamban 1583-ban megjelent kötete, illetve a magyarországi gombafajokat bemutató műve nagy nemzetközi hírnevet hozott nemcsak a botanikusnak, hanem a számára háttérteret biztosító főúrnak is. Csoma Zsigmond hét logikus pontban foglalja össze, hogy éppen Batthyány Boldizsár vallási toleranciájával szorosan összefüggő mecénási tevékenysége jelenthetett volna mintát az erdélyi politikai elitnek, hiszen az erdélyi fejedelemiség vallási toleranciája és a külföldi vallásüldözöttek vonatkozásában mindvégig meghatározó fellépése logikus párhuzamokat jelent. Ezzel szemben az érzékelhető, hogy bár különösen az újkeresztény habáknak befogadása, elsősorban 1632–1648 között, jelentős hatással volt az erdélyi kertművelésre, amikor viszonylag nagy számban kertészek (huszonhatra van adat) is érkeznek (124. old.), még sincs olyanfajta tudományos teljesítmény, mint ami Clusius esetében kimutatható. De Beythe András 1595-ben Németújváron megjelent füveskönyve, mely 275 növényleírást tartalmaz, kéziratot orvoslőkönyvekben is élénken él Erdélyben, sőt Kájoni János csíksomlyói ferences szerzetes Hasznos könyv című 1656-os könyvébe is beépült. Csoma Zsigmond

azt is hangsúlyozza, hogy Clusius munkáiban Beythe István és András hatása is jelen van. Ebben az összefüggésben Méliusz Juhász Péter 1578-ban Kolozsváron megjelent füveskönyve is irányt mutató, akinek a műve szintén országos, nemcsak Erdélyre kiterjedő ismertséget mutat. (136. old.) Hátterként azonban fontos látni, hogy például a Heltai Gáspár által kiadott kalendáriumokban, csíziókban sok praktikus gazdasági ismeret megtalálható, így nem meglepő, hogy éppen Heltai özvegye veszi meg Meliusz Juhász Péter özvegyétől a Herbarium kéziratát és adja is ki. (136. old.)

Az erdélyi és királyságbeli műveltségbeli kölcsönhatások elemzése éppen a protestáns erkölcsbotanikai művek korabeli elfogadottsága miatt is indokolt. A könyv forrásként is jelentős metszetanyaga jórészt éppen Pécsi Lukács 1591-ben megjelent művéből származik, aki olvasójának részletesen elemzi, hogy a virágoskert szimbolikus jelentései között milyen fontos a kertet anyaszentegyházként és a virágokat egyháztagokként értelmezni.

A kertkultúra színvonalát az egyes fajok fajtagazdagsága is érzékelteti a kötet imponáló részében, mikor egy nagy átfogó vizsgálatra építve azt mutatja be a szerző, hogy milyen ma is jelenlévő fajtákra találhatók történeti adatok akár az alma, szilva vagy a korban igen népszerű körte esetében, milyen tipikusan erdélyi fajtákat lehet kimutatni (például almák esetében: tányéralma, erdélyi fűszeres alma, daru alma, pónyik alma, fekete tányéralma, orbai alma), illetve a széki, bálványosváraljai, magyardécsei, ozsdolai cseresznye (116–117. old.), s az aszalványok, liktáriumok, savanyítások révén milyen speciális eljárások jellemzőek.

A széleskörű forrásbázison nemcsak az egyes növényfajták termesztésének elterjedtsége vizsgálható, hanem a jellegzetes felhasználási módok is, kalendáriumai bejegyzések, szakácskönyvek vagy számadáskönyvek alapján, mint például nemrégiben tette Rüszt-Fogarasi Enikő, aki a kolozsvári étkezési szokásokat, élelmészeti szinteket

³ Bobory Dóra: *The Sword and the Crucible. Count Boldizsár Batthyany and Natural Philosophy in Sixteenth-century*. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars, Publishing, 2009.

összegezte egy tanulmányában. Csoma Zsigmond több összefüggésben is hangsúlyozza, hogy a felhasználási eljárások is feltárhatók az inventárak részletes leírásai alapján, a sokféle gyalu szintén a káposztafélék elterjedtségét, az aszalószerkezetek a gyümölcs, különösen a szilva aszalási módjait érzékeltetik, de az összeírók által is megcsodált hatalmas, ajtónagyságú sötömb sem csak a Telekiek gazdasági lehetőségeit, hanem a sóval való tartósítás méreteit, jelentőségét is jelzi. Nem véletlenül olvasható e kötetben Szentmártoni Bodó János: A sónak dicséretiről való magyar rigmusok című 1645-ben született verse. Napjainkban a történeti táplálkozástudomány is sok új eredményt mutat fel, s e folyamatba is bekapcsolódott Csoma Zsigmond kutatása. Kötete azért fontos, mert nemcsak a főúri világba enged bepillantást, hanem a szélesebb körben elterjedt szokások és eljárások is rekonstruálhatók az egyes növények népszerűsége (különösen a káposzta), jellegzetes felhasználási módjaik (sózás, savanyítás mikéntje), de még a kedvelt fűszerek és tartósítási eljárások, például borsozás vizsgálata kapcsán.

Külön elemzés mutatja be a szakácskönyvek alapján, hogy az erdélyi táplálkozási kultúra a 17. század végéig csak lassú változást tükröz, s a 17. század végén gyorsulnak fel a változások, amit Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* című művében is sokat emlegetett, a „Naj módi” gyors térhódítását elutasítva. A szakácskönyvek nemcsak az ünnepi étkezések sokszínűségét és pompáját mutatják be, hanem a tartósítási technikáknak is nagy teret szentelnek. A kedvező forrásadottságok miatt több időmetszetben is vizsgálható a változás, bár az 1600 körül keletkezett, az erdélyi fejedelmi udvar étkezési szokásait tükröző szakácskönyv kéziratban maradt. Az első nyomtatott német szakácskönyv, az 1581-ben Max Rumpolt Frankfurt am Mainban kiadott művét fordíttatta le Bornemissza Anna 1680-ban, ismét jelentős időbeli késéssel. Tóthfalusi Kis Miklós pedig 1695-ben jelentette meg a Szakácmesterségnek könyvecs-

kéjét, ami szintén a káposzta s a végrendeletekben is sokszor felbukkanó hagyma jelentőségét, a gyümölcsök közül pedig a körte kiemelt szerepét mutatja. S roppant beszédes, hogy az 1690-es évektől lehet látványosan érzékelni a kukorica, burgonya, amerikai bab és a paprika hatását, ami már inkább a 18. századra jellemző a paradicsommal, padlizsánnal, napraforgóval együtt. (145. old.)

A kötet utolsó nagy fejezete a „Szőlők és borok – szőlőhegyek” címmel sokféle aspektusból elemzi a szőlőművelés és borkészítés, borkereskedelem kérdését. Az első nagy kérdéskör a szőlőbirtoklás társadalmi és gazdasági szerepének érthetően meghatározó vizsgálata. A szőlőbirtok és a bor különlegesen jó eladhatósága miatt nagy szerepet kapott. A székely társadalom minden rétege igyekezett szőlőterülettel rendelkezni, de a magyarországi viszonyokhoz képest ezek kevésbé jó minőségűek, és maga a terület is kevés, ezért havasalföldi és moldvai kereskedelmével is foglalkoztak, Bethlen Gábor pedig Tokaj szőlőhegyén is vett szőlőt. A sajátos forrásadottságok miatt a borivás szokásának elterjedtségét éppen a tiltások tükrözik, végrendeletekben a részeges fiúk kizárása, a részegség miatt kitört verekedések vizsgálati jegyzőkönyve vagy éppen a kárfelmérések. A díszes, finoman kidolgozott ivókészletek, nemesfém-ből készült kupák, kókusz-ból készült boroskehely és a pohárszékeken felsorakoztatott ivóedények sokfélesége, elterjedtsége is azt tükrözi, hogy egyfajta társadalmi státust is jelzett a borivás gyakorisága, mikéntje, és (155. old.) persze a módja is. A filagóriákra is gyakran futtatnak szőlőt, ahol mulatságokat is tartottak, amint egy 1694-es kővári adat bizonyítja. A borok jelentős mennyiségű fogyasztása, akár 3–5 liter naponta Erdélyben is bizonyítható. E kötetben is szerepel Apafi Mihály fejedelem borivási szokásairól, ami a borivás nagy mértékét és nem mindig kifinomult módját tükrözi, bár a kora újkori borok szeszartalma kisebb volt, mint manapság. Nemcsak

a fejedelmi udvart jellemezte nagy mennyiségű borfogyasztás, hanem a főúri udvarokat is. Beszédesebb adatsor maradt fent: Teleki Mihály 1689. szeptember 29-én kelt rendelkezése szerint az udvartartásában 29 veder bort (329 liter) mértek ki, a földesúr családjának, árváknak, inasoknak, öreg kertészeknek, úrfi inasainak, hajdúknak, mesterembereknek, szakácsoknak, kuktáknak, varróknak, puskásoknak jórészt járandóságként. (158. old.) Teleki udvarának 36 településen voltak majorsági szőlői, csak a görényi majorsági szőlő termése a Horgas ház alatti pincében 1688-ban 10 hordót, 359 vedret tett ki. A gondos inventárak alapján készíthető összegzés szerint 1688-ban csak a karkói majorságban 96 hordóban 3045 vedernyi bora volt, ami 34 416 liternek felelt meg. (Az erdélyi veder körülbelül 10,9 és 11,3 liternek felelt meg, s ezzel mérték a hordókat is, melyek általában 40 vedresek voltak.) Csoma Zsigmond gondosan elemzi – jórészt ismét Teleki Mihály példásan kezben tartott inventárai alapján –, hogy a szőlő nemcsak a tulajdonosának jelentett megélhetést, hanem a megművelőknek is, különösen azért, mert igényelt némi szak tudást is. Nemcsak a majorsági szőlőkben, hanem az uradalmi pincékben is szakemberekre volt szükség, sőt nagy szakértelmet igényelt a kádároké is. Sokoldalú vizsgálatra ad lehetőséget, hogy a bérezésre fordított adatsorok is elemezhetők, sőt a munkaeszközökre és technológiára: karózásra, szüretelésre, taposásra, préselésre, kénezésre vonatkozóan is vannak adatok. Érdemes lenne a vizsgálatokat Berlász Jenő erdélyi gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásaival is összekapcsolni. Az adatsorok azt mutatják, hogy sokféle szőlőfajta volt jelen Erdélyben is, melyeknek ismerték a speciális metszési módjait. A kőépületek alatt kőből épített pincék jelzik, hogy a kevésbé időtálló, fából, illetve földbe épített pincék helyett tartós és az értékeket jól védő pincék kialakítására törekedtek, ahol a munkaeszközök mellett bort, sört, ecetet is tároltak. Teleki Mihály birtokainak borkészletéről ismerünk teljes-

nek mondható adatsorokat több év vonatkozásában is, mert évente többször is felmérték a készleteket az új edényszükséglet megállapításához.

A kötet nagy erénye az interdiszciplináritásra való törekvés, nemcsak történeti ökológiai, gazdaságtörténeti, hanem néprajzi, művelődéstörténeti és társadalomtörténeti olvasata is jelentős. Talán ebből is adódik a felvetés, hogy a könyv imponálóan gazdag ismeretanyaga, meggyőzően sokféle adatbázisa talán másfajta struktúrában is megjelenhetett volna, bár ez a felvetés valószínűleg a másfajta, inkább történeti összefüggésben gondolkodó olvasó szemléletétől is függ.

Összegzésként érdemes még egyszer kiemelni a kötet gondosan válogatott, 16–17. századi kiadványokra támaszkodó metszetanyagát, mely nem egyszerűen illusztráció, hanem a kora újkori kertkultúra látványos bizonyítéka. A kötet függelékeként megjelenő színes képmelléklet is beszédesebb, informatív képek gyűjteménye, Tátrai Zsolt munkáját dicsérik, akinek sikerült napjainkban, 2008-ban is elkapnia az erdélyi reneszánsz élő emlékeit, jelezve, hogy milyen fontos szerepe van a kontinuitásnak, miért is fontos a kert- és borkultúra történeti kutatása s a modern mindennapi életben is kitapintható történeti előzmény feltárása. Éppen ez a továbbbélő hagyomány tette volna érthetővé a rövidebb és talán frappánsabb címet, mely csak a késő reneszánsz kertek jelenlétét hangsúlyozza, nem utal külön is a megidézett kora újkorra, azzal az eljárással élve, melynek szellemében a Mátyás örökségét a kora újkorban tárgyaló kiváló katalógus és tanulmánygyűjtemény is készült.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum és az Agroinform Kiadó és Nyomda által megjelentetett, angol összefoglalóval kiegészített, sok képpel illusztrált, gondosan jegyzetelt 256 oldalas kötet megérdemelten kapta a 2009-es Év Legszebb Borászati Szakkönyvet illető kitüntetést.

G. ETÉNYI NÓRA

„Kényelmes érdektelenség”

A világ új nagyhatalmának véleménye Magyarországról, 1914–1918

Glant Tibor: Kettős tükörben: Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2008. 307 oldal

Kilencven évvel Trianon után az általa okozott trauma tovább él, és úgy tűnik, továbbra is a közép-európai térségben élő országok egymással szembeni ellenérzéseinek forrása. Minél többet tudunk meg az első világháborúról és abban Magyarország szerepéről, annál közelebb kerülünk Trianon megértéséhez is. Glant Tibor könyve, ahogy megfogalmazza az előszóban, „nem mítoszokat gyárt, hanem mítoszokat rombol”. (23. old.) Munkája közel húsz éves kutatómunkán alapszik, Magyarország és az új nagyhatalom, az Egyesült Államok kapcsolatait vizsgálja az első világháború idején. A kibővített magyar kiadással a szerző célja a hiánypótlás.¹

A kétoldalú kapcsolatok központi elemei az 1918. őszi fegyverszünetet követő társadalmi mozgalmak és az 1920-as Trianoni Békeszerződés voltak. Az előzmények azonban természetesen éppen ennyire fontosak. A könyv számos prominens alakot vonultat fel. De a magától értetődő arcképcsarnokon kívül (Woodrow Wilson, House ezredes, George Creel, Apponyi Albert, aki láthatóan

Glant kedvenc politikusa e korszakban, vagy Károlyi Mihály) számos kevésbé ismert, de fontos szereplő is megjelenik ([Alexander] Konta Sándor, Bedy-Schwimmer Róza, Bagger-Szekeres Jenő vagy Mór Cukor.) Ezek a személyeken keresztül a szerző megfelelően illusztrálja a személyiség fontosságát a diplomáciában.

A könyv rövid ismertetővel indul, amely összefoglalja a két ország közvéleményének egymásról alkotott képét: az amerikaiak úgy gondoltak Magyarországra, mint a huszárok, a romantikára hajlamos nemesek hazájára, és természetesen mint Kossuth országára, míg a magyarokban az a képzet élt leginkább, hogy Amerika a (gazdasági) lehetőségek országa. Ahogy a szerző összegzi, négy lényeges elem befolyásolta a magyarokról alkotott nézeteket: „a Kossuth-mítosz, a kortárs magyar politika, a bevándorlók amerikai megítélése, valamint a Magyarországon megfordult amerikaiak véleménye”. (55. old.) Az összképet mindkét irányban a „romantikus sztereotípiák” határozták meg, ami Glant szerint a két ország közti „kényelmes érdektelenség”-re vezethető vissza. (58–59. old.)

Korábban már megjelent könyvekhez hasonlóan Glant is ismerteti, miként jutott a nagypolitika arra az elhatározásra, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát fel kell darabolni és az addig elnyomott nemzeti kisebbségeknek új hazát kell biztosítani. Habár az Egyesült Államok nem kívánta Magyarországot megfosztani magyar lakta területeitől, mivel megértette ennek hosszú távú hatásait, az országot körülvevő új utódállamok egyértelmű előnyben voltak magyar ellenségükkel szemben. 1918-ban a magyar-ellenes hangok egyre jobban felerősödtek, részben az Amerikában kifejtett sikeres szláv propagandának köszönhetően. A „Pro-

¹ A könyv eredetije angol nyelven megelőzte a magyar változatot. Glant, Tibor: *Through the Prism of the Habsburg Monarchy: Hungary in American Diplomacy and Public Opinion During the First World War*. Social Science Monographs: War and Society in East Central Europe vol. XXXVI. Highland Lakes, NJ: Atlantic Studies on Society in Change, Atlantic Research and Publications Inc., 1998. 372.

paganda” című fejezet külön érdekessége, hogy kiderül belőle, a legjelentősebb ilyen irányú tevékenységet a britek végezték az Egyesült Államokban, sokszor a szláv kisebbségek javára (!), de Magyarország valójában csak a háború utolsó évében lett szláv „területszerzési” célpont.

Egy másik izgalmas fejezet bemutatja azt a képet, amit az amerikai sajtó a Monarchiáról és kifejezetten Magyarországról festett. Azonnal figyelmeztet is azonban a szerző arra, hogy a források igen szűkösek. Ezek hatása a közvéleményre és ennek következtében a külpolitikai döntéshozatalra csekély volt, és a Magyarországról kialakított nézetek sokszor óhatatlanul összeolvadtak a Monarchiáról megrajzolt képpel. Mindezek ellenére a végkövetkeztetés helytálló: „...a háború előtti, romantikus, idealizált magyarságkép 1918 során teljesen átalakult, nyíltan magyarellenessé vált”. (104. old.) Magyar szempontból a legpozitívabb hatást Apponyinak a *New York Times*-ban megjelent öt cikke jelentette. A szerző megfogalmazásában, „1915-ben Apponyi egymaga többet tett az amerikai közvélemény megnyeréséért, mint a központi hatalmak összes politikusa és propagandistája együttvéve”. (107. old.) A két első cikk ráadásul vasárnapi különkiadásban jelent meg, márpedig az amerikai lapkiadási gyakorlatban a vasárnapi szám megkülönböztetett helyet foglalt el, sokszor akár milliós példányszámot is eladtak belőle. Noha lehet, hogy Apponyi heves oroszellenes nézetei megértő olvasókra találtak, az amerikai ál-semlegesség elleni kirohanása azonban azt jelentette, hogy megszűnt számára a publikálási lehetőség, és elvesztette korábbi barátja, az ex-elnök Theodore Roosevelttől támogatását is. Összességében Apponyi cikkei is csak nagyon csekély baráti érzést váltottak ki Amerikában, és propagandaértéke elhanyagolható.

Az amerikai lapok néha „józan gondolkodásúnak” írták le a magyarokat, az egyik lap szerint „a tipikus magyar úgy gondol a balkáni népekre, mint az európaiak Afrikára”. (114., 112. old.) Lényeges és fontos

szempont a kortárs amerikai közvélemény elemzése kapcsán, hogy a három amerikai újságíró (közülük a leghíresebb William Bullitt volt, aki egyaránt találkozott Tiszával, Andrássyval és Apponyival), aki Magyarországon és Budapesten járt 1916-ban, semmit sem tett annak érdekében, hogy a magyarokról elterjedt kliséket eloszlassa. Sőt írásaikból azt a következtetést vonja le a szerző, hogy munkájukkal éppen megerősítették a fennálló sztereotípiákat. (115–118. old.)

Glant vizsgálata a háború alatti propagandáról kiterjed a kormányzati szintre is. Középpontba kerül a George Creel vezette propagandaminisztérium (*Committee on Public Information*), mely csakúgy, mint a sajtó, szinte kizárólag Németországra koncentrált. Habár rendelkezett egy magyar szekcióval, amelyet Konta Sándor vezetett, aki az Amerikai Magyar Hűségliga (*American Hungarian Loyalty League*, amit 1918-ban hívtak létre, de csak rövid ideig állt fenn) vezetője volt, a szekció gyakorlatilag semmilyen szerepet sem játszott a két ország közötti kapcsolatokban. A kinti magyarok számára a legkritikusabb probléma új hazájukhoz fűződő hűségük demonstrálása volt. 1915 vége felé számos magyart értek atrocitások a Dumba-incidens nyomán. Miután a németek megtorpedózták az angol *Lusitania* óceánjárót, és 128 amerikai életét vesztette, a Monarchia nagykövete azt jelentette, hogy Bryant külügyminiszter szerint a Németországnak küldött *Lusitania*-jegyzékek erős hangvétele csakis az amerikai közvélemény lecsillapítására szolgált. A jelentés tartalma kitudódott, és ez hozzájárult mind Bryant lemondásához, mind Dumba kiutasításához.² Az eset után az Amerikában élő magyaroknak valamilyen formában bizonyítaniuk kellett hűségüket. A Creel-féle propagandaminisztérium is próbálta befolyásolni az etnikai csoportokat azok lapjain keresztül, és sikeresen elérte, hogy minél több

² A legjobb könyv a *Lusitania*ról: Simpson, Colin: *Lusitania*. London, 1972.

háborús kötvényt vegyenek, ami a hűség egyik legegységelműbb megnyilvánulási formájának számított. A Wilson és propagandaminisztériuma közötti viszonyról Glant megállapítja, „hogy nem a szeparatista kampány győzte meg az elnököt, hanem az elnök döntötte el, hogy mikor és milyen feltételekkel szabad Amerikában szeparatista nézeteket hangoztatni”. (177. old.) (Itt az Egyesült Államokban kifejtett szláv, első sorban cseh szeparatizmusról van szó.) Tehát az elnök volt az, aki irányítása alatt tartotta a helyzetet.

Glant egy további mítoszt is megkísérel ledönteni, mégpedig az *Inquiry* politikai fontosságának mítoszáét. Ez a Wilson által életre hívott szakértői csoport volt hivatott megtervezni a háború utáni Európa térképét. Mint kiderül, a testület Wilson ötleteit követte, és noha számos javaslattal állt elő, nem rendelkezett politikai döntéshozó mandátummal. Ennek ellenére a bizottság tevékenységének hatása és jelentősége megkérdőjelezhetetlen. Magyar szempontból a legfontosabb az *Inquiry* utolsó jelentése volt, melyből kiderül, hogy Magyarország új határai gyakorlatilag már 1918 májusában kirajzolódtak. Így egy másik jellemző tévhit is megkérdőjeleződik, nevezetesen, hogy a párizsi amerikai békeküldöttség Magyarország védelmezője lett volna a békekonferencián. Az előbb említett májusi jelentés ugyanis két millió magyarnak az utódállamokba való elcsatolásával számolt, és Magyarország majdani területét körülbelül 112 ezer négyzetkilométerre becsülte, csak némileg nagyobbra a Trianoni Békeszerződésben megfogalmazottnál. A teljes képhez hozzátartozik, hogy a jelentés készítői tisztában voltak azzal, hogy nagyszámú magyar lakosság „idegen fennhatóság alá helyezése minden bizonnyal elégedetlenséget és – valószínűleg – irredentizmust fog szülni, ami a jövőben komoly problémák forrása lehet”. (193. old.) Mivel az *Inquiry* és az azon belül működő osztrák–magyar szekció nem tekintette szükségesnek, hogy akár egy szakértővel is rendelkezék, aki pontosan ismerheti a

magyar nézőpontot, Glant arra a megállapításra jut, hogy „a bizottság munkája eleve pártos volt, hiszen a magyar állásponttal nem foglalkoztak érdemben”. (196. old.) A Monarchiára vonatkozó megfelelően gyakorlatias és átfogó tervek hiányában viszont a „»tudományos béke« amerikai terve már a háború idején megbukott”. (197. old.) A mélyen gyökerező nemzeti feszültségekre nem lehetett megoldást találni egy tollvonással, ami viszont nem az Egyesült Államok kormányzatának a hibája.

Glant kitér arra is, hogy az amerikai külügyminisztérium, a hadügyminisztérium és a hadsereg, illetve a haditengerészet hírszerzése nem gyakorolt különösebb hatást Wilson külpolitikai döntéseire a Monarchiát és Magyarországot illetően. Még legfőbb bizalmasa, House ezredes sem rendelkezett komoly befolyással az elnökre, ráadásul Wilson alteregóját a közép-európai terület egyáltalán nem érdekelte. Leszámítva azt a nem elhanyagolható tényt, hogy a Monarchiát fel kell darabolni Magyarországgal együtt, a térség mindvégig a háttérben maradt, és szinte csak a német kérdés volt napirenden. Sem a Bécsben tevékenykedő amerikai követ, Frederick C. Penfield, sem a Budapesten konzulként működő William Coffin nem mutatott érdekelődést Magyarország irányába, és ennek következtében nem is küldtek használható jelentéseket a külügyminisztériumnak.

Mindezek után elérkeztünk a könyv minden szempontból legizgalmasabb fejezeteihez, amelyek Woodrow Wilson amerikai elnök Magyarországhoz és a magyarokhoz fűződő viszonyát tárgyalják. Glant igyekszik eloszlatni azt a régi mítoszt, hogy Wilson nem szerette a magyarokat. Habár tett negatív állításokat a magyar bevándorlókról (is), mielőtt még elnökké választották volna, és a magyarságban valóban a szláv kisebbségek elnyomóját látta, túlzás lenne állítani, hogy ellenséges volt Magyarországgal szemben az első világháború előtt vagy alatt. Némileg leegyszerűsítve a kérdést, Magyarország és a magyarok nem igazán érdek-

ték az amerikai elnököt. Az ország nem vívott ki érdemleges helyet Wilson politikai térképén. A politikai tudós, félig-meddig teológus és az angol-szász intézményi és egyéb felsőbbrendűségben hívő elnök számára más országok voltak igazán fontosak. Még ha Wilson számos amerikai szakértőnél tájékozottabb is volt az Osztrák–Magyar Monarchia jellegéről és problémáiról, ettől még nem vált Magyarország valódi, szakavatott ismerőjévé – egy másik közkeletű vélemény, amit Glant cáfolni igyekszik. Lényeges tényező, hogy Wilson külpolitikai döntéseit gyakorlatilag egymaga hozta. A szerző, miután nagyon alaposan jellemzi Wilson politikai világképét, rámutat, hogy az elnök Habsburg Birodalom iránti politikája 1918 tavaszáig állandó változásokon ment keresztül. Egészen azon év áprilisáig, habár nem egyértelmű formában, de mégis a Monarchia feldarabolása ellen foglalt állást. Ám az Oroszországban lezajlott bolsevik forradalom akár még a háború kimenetére is gyakorolt hatásával, de Wilson nézőpontjából mindenképpen fenyegető ideológiájával új helyzetet teremtett. Glant véleménye szerint a csehszlovák légio és a független Csehszlovákia kérdése adta Wilson számára a lökést, akinek ettől kezdve meggyőződésévé vált, hogy etikai nézetei az önrendelkezésről és a regionális együttműködés a közép-kelet-európai térségben csak Csehszlovákia megteremtésével jöhet létre – a magyarok kárára. Június végére Wilson végérvényesen az Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolása és a kis nemzetállamok „világra segítése” mellett döntött, ez-

zel gyakorlatilag felsorakozott brit és francia kollégái mellé. Magyarország számára sajnálatos módon az amerikai sajtóban festett kép ettől kezdve még negatívabbá vált, ami jól előrevetítette a háború utáni békekonferencia Magyarországot érintő történéseit. A magyarság sokat veszített azzal, hogy „Wilson közép-európai diplomáciája mindvégig kiegyensúlyozatlan maradt”, és „a magyar kérdést fekete-fehéren kezelte”. (248. old.)

Glant Tibor következtetései meggyőzőek, gazdag forrásbázis támasztja alá kijelentéseit. A Függelékben az olvasó tételesen megtekintheti az időszakra vonatkozó összes Magyarországgal, illetve az Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos amerikai vonatkozású anyagot: az Egyesült Államokban terjesztett pamfletek és könyvek jegyzékét, az *Inquiry* magyar vonatkozású jelentéseit, valamint az *Inquiry* és a Külügyminisztérium végső rendezési terveit, amelyek egyértelműen az alapos hozzáértés hiányáról tanúskodnak, ellenben bőségesen tükrözik a magyarellenes propagandát.

Ahogy Glant is említi az utószóban, a két ország közti kapcsolatok új szakaszba léptek a világháború lezártával, mely a Tanácsköztársaságtól a Versailles-i és trianoni békeszerződéseken át egészen 1921 nyaráig tartott, amikor is Washington és Budapest aláírta a külön békeszerződést. Ígéri, hogy erről az időszakról is könyvet ír, érdeklődéssel várjuk a folytatást.

PETERECZ ZOLTÁN

Aranyhullám

Guido Thiemeyer: Internationalismus und Diplomatie. Währungspolitische Kooperation im europäischen Staatensystem 1865–1900. R. Oldenbourg Verlag, München, 2009. 255 oldal

Európában a 19. század második felében az úgynevezett szabad kereskedelem általánossá vált, ami szoros összefüggésben állt a világgazdaságot nemzetközivé formáló rendszerrel, az aranystandard bevezetésével. Az első nemzetközi pénzrendszer virágkorát az első világháborút megelőző harminc-nyolcvan évvel élte, amikor az aranyvaluta rendszer nemzetgazdaságokat átfogó világgazdasági rendszerként funkcionált. Mindemellett általános volt az ezüst–arany közös használata, amelyet kettős vagy bimetalizmusnak hívnak. A 19. század második felében egész Európában megjelenő, szinte minden államot érintő monometalista és bimetalista irányzatok küzdelméről született Guido Thiemeyer, a Kasseli Egyetem docensének műve, mely 2004-ben megvédett habilitációs dolgozatának bővített és átdolgozott változata.

Thiemeyer a téma nemzetközileg is számon tartott kutatója, munkássága igen szerteágazó. A szerző 1997-ben szerezte meg a doktori fokozatot, disszertációja a „Vom »Pool Ver« zur europäischen Wirtschaftsgemeinschaft. Europäische Integration, Kalter Krieg und die Anfänge der gemeinsamen Europäischen Agrarpolitik” címet viselte, s szintén az Oldenbourg Verlag adta közre 1999-ben. Valutapolitika témában számos tanulmánya jelent meg rangos német szakfolyóiratokban.¹

¹ *Die Währungsfrage und die Anfänge US-amerikanischer Europapolitik im Jahre 1878.* In: Thomas Clark (Hrsg.): *Die Vereinigten Staaten und Europa. Festschrift für Horst*

Thiemeyer műve széleskörű forrásfeldolgozáson alapul, a szerző a hazai levéltárakon kívül Párizsban, Londonban, Rómában és nem utolsósorban az Amerikai Egyesült Államokban, Washingtonban is kutatott. Monográfiáját kilenc fejezetre osztotta fel, a bevezetés és az utolsó egység mellett hét önálló részben fejt ki kutatásainak eredményeit.

Először az 1850-es években jelent meg a nemzetközi pénz gondolata. Az 1860-as években Franciaország alternatív megoldással próbálkozott az aranyvaluta helyett. 1865. december 23-án belga kezdeményezésre Franciaország, Belgium, Olaszország és Svájc létrehozta az úgynevezett Latin Érmeuniót. A tárgyalások kezdeti szakaszában némi nézeteltérés adódott, mivel Franciaország kivételével valamennyi alapító tagállam az aranyértéket kívánta alapul venni. A francia szakemberek azonban ragaszkodtak a kettős értékhez, vagyis a bimetalizmushoz. A megállapodás szerint a pénzrendszer ezüst alapú maradt, viszont

Dippel. Kassel 2009. 159–183.; *Die internationalen Währungsbeziehungen und der Wandel des europäischen Staatensystems in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts.* In: Francia Bd. 33/3 (2006) 29–46.; *Italien und die Lateinische Münzunion.* In: Jünemann, Annette – Richter, Emanuel – Thiemeyer, Guido (Hrsg.): *Italien in Europa. Festschrift für Hartmut Ullrich.* Frankfurt, 2008. 55–74.; *„Une Révolution Monétaire Générale en Europe“.* *Die deutschen Nationalliberalen und die Entscheidung für den Goldstandard im Deutschen Reich 1871/73.* In: Conze, Eckart – Lappenküper, Ulrich – Müller, Guido (Hrsg.): *Geschichte der internationalen Beziehungen. Erneuerung und Erweiterung einer historischen Disziplin.* Köln–Weimar–Wien, 2004. 139–168.; *Otto von Bismarck, Napoleon III. und die Lateinische Münzunion 1865–1869.* *Bankhistorisches Archiv,* Bd. 28 (2002) 1–20.

a pénzverés a frankrendszer mintájára történt. Ezekben az országokban névlegesen bimetalikus pénzrendszer volt ugyan, de a kaliforniai és ausztráliai aranyláz megemelte az általános árszínvonalat, ami az ezüsthöz viszonyítva olcsóbbá tette az aranyat. A Latin Érmeunió egyfajta megoldási programként funkcionált az arany áringadozására, a tagállamok *de facto* áttértek az ezüst valutára. Az Érmeunió államai stabilizálták az ezüst valutát, ami látens módon Franciaország nagyhatalmi törekvéseit biztosította az európai kontinensen. Franciaország a szerződés megkötése után felszólította az európai országokat és az Amerikai Egyesült Államokat a csatlakozásra, később valóban csatlakoztak más államok is névlegesen, mint például Spanyolország, Görögország, Szerbia, Románia.

A harmadik fejezetben a Német Birodalom valutareformjáról tájékozódhat az olvasó. A Latin Érmeunió megalakulását követő negyedik esztendőben fordulat állt be a nagypolitika színterén. Kitört a német-francia háború. 1871 januárjában egy új európai nagyhatalom született, s megszűnt Franciaország hegemoniája. Németország győzelmével új pénzpolitikai irányvonal bontakozott ki, amely nem pártolta a nemzetközi érme gondolatát. A birodalom egységesítése előtt a partikularizmus a pénzügyekben is megmutatkozott, a Német Szövetségben belül 17 különböző arany- és 66féle ezüstpénz volt forgalomban. Az egység megszületésével a pénzügyekben is a centralizációra törekedtek: az ezüstnek mint csereeszköznek a kiszorítására, az úgynevezett demonetizálására, és helyébe az arany pénzt korlátlan uralomhoz juttatni. A Német Birodalom Franciaországot Elzász és Lotaringia megszerzésén túl 5 milliárdos hadisarc megfizetésére kötelezte, melynek egy részét aranyban, másik részét londoni bankokba szóló, aranyra bármikor átváltható váltóban kérte megtéríteni. A befolyó összeget Berlin arra használta fel, hogy áttérjen az aranyalapra. 1871 márciusában Bismarck kancellár a birodalmi gyűlés elé

terjesztette a valutareformra vonatkozó második törvényjavaslatot. A német kormány az ezüstvásárlást már 1871 júliusában beszüntette, és még ugyanazon év december 4-én a császár szentesítette az aranyalapra való áttérésről szóló törvényt. Elindították az arany 10 és 20 márkások veretését. Az 1873. július 9-i törvény véglegesítette a birodalmi arany márka forgalomba hozatalát. Thiemeyer kiemeli annak diplomáciatörténeti jelentőségét is, hogy a Német Birodalom a monometalizmus választásával Európa pénzügyi centrumába került, így valutapolitikai tekintetben felsorakozott Anglia mellé. A következő években Németország monetáris politikája az európai államok számára mintaként szolgált.

Az Amerikai Egyesült Államok valutapolitikájával és az 1878. évi párizsi nemzetközi érmeügyi konferenciával foglalkozik a szerző a negyedik fejezetben. A bimetalizmus az Egyesült Államokban maradt fenn a legtovább. Az amerikai törvényhozás 1873-ban fogadta el az aranystandardot, 1878-ban azonban visszatértek a bimetalizmusra, és az ezüstre vonatkozóan bizonyos korlátozásokat vezettek be. A Kongresszus 1878-ban elfogadta a *Bland-Allison Actet*, az elnök, Rutherford B. Hayes vétója ellenére, mely a pénzügyminisztérium számára előírta a havonta 2 millió dollár értékben az ezüstvásárlást az Államokban. Az amerikai kormányzat ettől az intézkedéstől várta az ezüst árának a nemzetközi piacon történő mesterséges emelkedését.

A Latin Érmeunió tagállamai nem tudták kezelni az ezüst beáramlásával járó inflációt, először korlátozták, majd beszüntették az ezüstvásárlást. 1878-ban felfüggesztették az 5 frankos érme veretését. A csökkenés mértéke 1873 után felgyorsult, és a folyamat magára vonta Anglia és az Amerikai Egyesült Államok figyelmét. Mindkét állam bizottságot állított össze, amelynek feladata az ezüst árcsökkenésének vizsgálata volt. Az Egyesült Államok elnöke felhatalmazást kapott arra, hogy a két fém közötti értékarány megállapítása céljából lépjen

érintkezésbe a Latin Érmeunió államainak kormányával. Ennek nyomán konferencia ült össze Párizsban 1878. augusztus 5-én. Az Egyesült Államok megbízott követe azt a javaslatot terjesztette elő, hogy az ezüst szabad veretését az országok ismét engedjék meg, újból alkalmazzák korlátlan fizetési eszközként, és a két fém közötti arányt nemzetközi megegyezés keretében állapítsák meg. Anglia Németországgal egyetemben a konferenciától való távolmaradásával tüntetett, az előbbi a kettős pénzrendszert nem fogadta el, de nem támogatta a tiszta aranyvaluta bevezetését sem. Párizs ismét a monometallista és a bimetallista irányzat összecsapásának helyszínéül szolgált.

Az ötödik fejezetben az 1870-es évek világgazdasági válságáról és az 1881. évi nemzetközi érmeügyi konferenciáról szól Thiemeyer. Az 1878. évi konferencia után a pénzügyi helyzetben továbbra is válságos jelek mutatkoztak. Az ezüst ára ismét csökkent, Németország 1879-ben beszüntette az ezüsteladást. Az Egyesült Államokban a készfizetés megkezdése után folyamatosan áramlott be az arany Európából, aminek Franciaország látta a legnagyobb kárát. A *Bland-Allison Act* eredménytelen maradt. A francia és amerikai kormányok mindent megtettek annak érdekében, hogy nemzetközi pénzként lehessen használni az aranyat és az ezüstöt. Francia és amerikai kezdeményezésre 1881. április 19-én Párizsban ismét pénzügyi értekezletet rendeztek. Az 1878. évi konferenciához képest jóval több ország, összesen tizenöt képviseltette magát. A fő kérdés újból a két fém közötti viszonylagos értékarány megállapításának témája maradt. A konferencia kezdetén arról tanácskoztak, hogy a német márkát vissza kell vonni. Beolvasztani, majd érmévé veretni úgy, hogy az arany-ezüst érték arányát 1:15,5-ben állapítsák meg az akkori 1:14 helyett. Azoknak az államoknak, amelyek nem rendelkeztek sánta aranyvalutával,² a mes-

terséges arányszám változtatás nem állt érdekében. 1881-ben még három jelentős európai ország bírt papírvalutával, nevezetesen Oroszország, Olaszország és az Osztrák-Magyar Monarchia. Az említett államok érdemben nem is befolyásolták a konferencia alakulását. Végül a tanácskozás résztvevői akceptálták az értekezlet eredményeit, és kérték a kormányok beavatkozását. Thiemeyer kiemeli, hogy 1870 és 1900 között az amerikai pénzügyi szakemberek rendkívül produktívak voltak, és az európai szakírókhoz képest jóval többet publikáltak a témában. Samuel Dana Horton (1844–1895) nevét említi a legtöbbet, aki hosszabb időre Európába költözött a bimetallizmus népszerűsítése érdekében.

A hatodik fejezet a Latin Érmeunió tagállamaiban 1878 és 1885 között lejátszódó krízisről tájékoztatja az olvasót. A tagállamok közötti érmeügyi szerződés eredetileg 1879 végén járt volna le, de a felek 1878. november 5-én hat évvel meghosszabbították. Az Unió alkalmazkodva az ezüst világpiacon árának csökkenéséhez, az 5 frankos érmék veretését felfüggesztette. 1885. november 6-án a szerződést ismét megújították, végül 1891. január 1-jéig maradt érvényben. Mindegyik ország meghatározott súlyú ezüstben rögzítette a valutáját, Belgiumban és Svájcban addig is frankot használtak, Olaszország pedig az új lírát a frank ekvivalensként határozta meg. Az aranyvalutára való áttérés hulláma folytatódott. Az olasz királyság Agostino Magliani (1824–1891) javaslatára 1881-ben az aranyvaluta mellett döntött. Az áttérés fedezeteként 644 millió kölcsönt vett fel külföldön, ebből 444 milliót aranyban. 1883. április 12-én megkezdték a készfizetést. A kísérlet azonban kudarcba fulladt az ázsió 1887-es újbóli megjelenése és növekedése következtében.

nyes fizetési eszköz csak egy fémből készül, de valamely régebbi pénzrendszerből megmaradt, másik fémből készült érme is korlátlan mennyiségben van forgalomban. *Révai Nagy Lexikona*, 16. köt. Budapest, 1924. 547.

² *Sánta aranyvaluta*: (németül – *hinkende Goldwährung*) az a valuta, melynél a törvé-

Így 1894-ben visszaállították a líra kényyszerforgalmát.

A monográfia hetedik fejezetében a nemzetközi valutapolitika 1890 és 1900 közötti eseményeit vázolja fel a szerző, különös tekintettel az Amerikai Egyesült Államokra. Amerika a *Bland-Allison Act*t nem tartotta elégségesnek ezüstkészlete gyarapításának szavatolására. A Kongresszus nem engedélyezte a szabad és korlátlan veretést. John Sherman (1823–1900), aki Hayes elnök alatt pénzügyminiszterként (1877–1880) vitte keresztül a készfizetés folyósításának megkezdését, védte a mezőgazdasági termelők és a bányászok érdekeit. A gazdálkodók ugyanis hatalmas adósságot halmoztak fel, amit nem tudtak visszafizetni a túltermelés okozta infláció következtében. Így a kormány sürgette az ezüst felvásárlási törvény megalkotását, amittől a gazdaság fel lendülését várták, mivel a dollár olcsóbb lett. 1890-ben a Kongresszus Sherman előterjesztésére megszavazta a *Sherman-billt*, amely havi 2 millióról 4,5 millióra emelte az ezüstvásárlásra fordítható összeget. Az ezüstvásárlási törvény sokszorosára növelte a pénzverésre fordított ezüst mennyiségét, ezzel megnyugtatta a farmereket, akik ettől a mezőgazdasági árak emelkedését várták. A kincstár a *Sherman-bill* hatására havi 127 800 kilogramm ezüstöt vásárolt fel, és ezüstre vagy aranyra átváltható bankjegyekkel fizetett érte.

A nemzetközi pénzügyekben a rendezetlenség továbbra is fennállt, ami az Egyesült Államok akkori elnökét, Benjamin Harrist (1889–1893) arra sarkallta, hogy újabb pénzügyi konferenciát hívjon össze. Az értekezlet 1892. november 22-én Brüsszelben ült össze, melynek fő témája annak megvitatása volt, hogy az ezüst újra szerephez juttat-e a pénzrendszerekben. Az amerikai követ azt a javaslatot terjesztette a konferencia elé, hogy az arany és ezüst között állapítsanak meg állandó értékarányt, és a konferencia ismerje el mindkét érc értékmérő funkcióját. A kérdésről ismételten heves vita alakult ki, ami azonban meddő maradt. Az

egyes államok küldöttei kijelentették, hogy olyan konferencián nem vesznek részt többet, amelynek feladata nemzetközi bimetalikus egyezmény mérlegelése. Viszont az ezüst kiterjedtebb monetáris alkalmazására vonatkozó kérdés megvizsgálását célszerűnek ítélték. A konferencia ismét komoly eredmények nélkül ért véget, azzal az elhatározással, hogy egy év múlva újra folytatják a tárgyalásokat. Erre azonban már nem került sor. Amerika belátta, hogy a monometallikus irányzatnak nincs kellő támogatottsága, és a Kongresszus 1893. november 1-jén felfüggesztette a *Sherman-billt*. Az intézkedést az 1893-ban kirobbant gazdasági válság közepette a felháborodott közvélemény erőszakolta ki. Az ezüsttel fedezett *treasury note*-ok *legal tender* (törvényes fizetési eszköz) jelleggel bírtak, azokat a vámfizetésnél is elfogadták. Ennek következtében, William McKinley (1843–1901) védvámtarifájának ellenére mind kevesebb arany került az országba. Az Egyesült Államokban az 1900-as éveket megelőzően még folytak a monometallikus és bimetalikus irányzatok közötti harcok. 1897-ben McKinley lett az elnök, és sikerült elejét venni a gazdasági válságnak, majd a gazdasági prosperitás, az új amerikai aranybányák felfedezése következtében 1900-ban az Egyesült Államok is áttért az aranyalapra. A Kongresszus 1900. március 13-án fogadta el a valutareformmal kapcsolatos törvényjavaslatot.

A nyolcadik fejezetben Thiemeyer szisztematikus összegzést ad közre a „nemzetközi monetáris közösségről” a 19. század második felében.

Guido Thiemeyer kontinenseken átvélő kutatást és eredményes munkát végzett, ízig-vérig diplomáciatörténeti munkát alkotott, melynek forrásait eredeti környezetükben tanulmányozta. Az olvasó számára külön izgalom böngészni a „Források és irodalom” című utolsó fejezetet. A források regisztere pontos betekintést enged a szerző külföldi levéltári kutatásaiba. A felhasznált irodalom tagolt és jól elkülöníthető részek-

ből áll, az olvasó tájékozódását jelentősen megkönnyíti a három oldalas névmutató.

Az ismertetett monográfia felöleli a 19. század második felének európai és az Amerikai Egyesült Államok valutapolitikájának történetét. A korábbi német nyelvű szakirodalomhoz képest szélesebb spektrumon keresztül láttatja a pénzügyi és diplomáciai folyamatokat. A könyv bővebb forrásbázist

használ fel a témában már megjelent munkákhoz képest. Ennek köszönhetően új megvilágításba helyezi a nemzetközi arany-pénzrendszer történetét. Nemcsak történészek, hanem közgazdászok és politológusok is haszonnal forgathatják a könyvet.

KÁRBIN ÁKOS

A reformkori városok és a polgárság kollektív reprezentációi

Czoch Gábor: „A városok szíverei.”
Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról. Kalligram, Pozsony, 2009.
210 oldal

Czoch Gábor tanulmánykötetete a magyarországi reformkori városiasodás problémáit a korábbiaktól eltérő, újszerű és egyben új eredményeket is hozó megközelítésben vizsgálja. A szerző ugyanis nagyrészt újraértékeli a korábbi reformkori eredetű történetírói diskurzusnak azon, többnyire kritikus megállapításait, amelyek a 19. század első felének magyarországi városait s vele a polgárságot érintik. A korábbi szakirodalom tudniillik leggyakrabban csak azt hangsúlyozta, hogy a gyakran egyébként is idealizált nyugat-európai városfejlődéssel szemben a magyarországi városoknak a polgári átalakulásban játszott szerepe elmarad attól, amit a történész szakma sokszor normaként fogalmaz meg. A kérdés kapcsán bevett történetírói fordulatnak, közhelynek tűnik a magyarországi egyenetlen modernizációt, illetve az ország gazdasági-társadalmi alulfejlettségét a városiasodás és a polgárság gyengeségével magyarázni. A fenti, sokszor sommás elmarasztaló vélemények alaposabb mérlegelése, historiográfiai előzményeik és politikatörténeti kontextusuk érdemi feltárása azonban nagyrészt elmaradt. Ezért is fontos Czoch Gábor kötetete, amely a fenti mulasztást problémacentrikusan, alapos elméleti felkészültséggel és a fogalmak precíz elemzésével pótolja.

Czoch Gábor, aki kandidátusi értekezését a „Városalakók és polgárok. Kassa társadalma a XIX. század első felében.” (1997) címmel írta, jelen kötetében a magyarországi reformkori urbanizáció problémáinak szakértőjeként a témához kapcsolódó, 1998

és 2008 között született tanulmányait gyűjtötte össze. A szerzőt egyébként a szélesebb szakmai nyilvánosság az utóbbi időben megjelent város- és társadalomtörténeti tanulmánykötetek szerkesztőjeként, illetve társszerkesztőjeként is ismerheti.¹

Czoch kötetének fő témája a magyarországi városfogalomnak a 19. század első felében tapasztalható átalakulása. A több évszázados tradícióval bíró jogi városfogalom ugyanis a politikai és a tudományos közbeszédben az 1840-es évekre a demográfia, a terület és az etnicitás kérdéseivel egészült ki. A szerző kötetének központi, a tanulmányokat összefűző problematikája az, hogy milyen módon ment végbe ez az átalakulás, s a városokat érintő diskurzusok milyen térben és milyen szereplők által artikulálódtak. A kötetben közölt írások két, egymással szorosan érintkező kérdés köré csoportosulnak. A tanulmányok egy része a politikai vitákat és a kérdés historiográfiai előzményeit elemezve a város és a polgárság reformkori országos reprezentációit teszi vizsgálat tárgyává. A kötet másik része pedig az elemzési szint megváltoztatásával, elsősorban Kassára koncentrálva a reformkori városok belső viszonyait és polgárságuk összetételét (etnikai-felekezeti háttér, rendi jogállás, a városi térszerkezet stb.) elemzi.

¹ Például: Czoch Gábor – Klement Judit – Sonkoly Gábor (szerk.): *Az Atelier-iskola: tanulmányok Granasztói György tiszteletére.* Budapest, 2008.; Atelier; Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Budapest, 2008.; Czoch Gábor – Kocsis Aranka – Tóth Árpád (szerk.): *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel.* Pozsony, 2005.

A reformkori urbanizáció és a polgárság megítélésének kérdése című írás az első nagyobb terjedelmű, a kötet témájába bevezetést nyújtó értekezés. A tanulmány a reformkori „városi kérdés” kapcsán – mely magában foglalja a szabad királyi városok belső igazgatása, felsőbb állami ellenőrzése és az országgyűlési jogállásuk kérdéskörét – a magyarországi városok és a polgárság reprezentációinak a 19. század első felében történő átalakulására koncentrál: a korabeli urbanizáció főbb jellemzőit ismerteti, felvázolja a reformkori városokról szóló vita hátterét és a polgárság nemzetiségi összetételének problematikáját. A szerző szerint a polgárság nemzetiségi hovatartozásának kérdése markánsabban az 1830-as évek vitáiban jelentkezett először, és az 1840-es évekre kapott nagyobb hangsúlyt, nagyrészt a liberális reformértelmiség és a vármegyei magyar nemesség törekvéseinek köszönhetően.

A kötet második fontos és témaválasztásában is újszerű tanulmánya *Hogyan határozható meg a város területe? Az 1843/1844-es városi törvény vitái* címet viseli. Czoch az 1790/91-es országgyűlés által küldött közjogi bizottság 1793-as városmeghatározása és az 1843-as városi törvénytervezet első paragrafusa kapcsán a magyarországi városfogalomnak a fél évszázad során történt jelentős módosulását állapítja meg, s azt a következtetést vonja le, hogy az 1840-es évekre a jogi státuszon és privilégiumokon alapuló városfogalom térbeli és demográfiai dimenziókkal is bővült. A városi tér, terület fogalmi megragadásának a korszakban tapasztalható problémái pedig részben abból is származhattak, hogy a városok térbeli, földrajzi kiterjedése és a városi hatóság hatásköre a reformkorban még eltért egymástól. Vagyis a városi tér jogi szempontból erősen töredezett volt, egyéni és kollektív privilégiumok szabták át.

A kötet harmadik tanulmánya a városokról szóló reformkori diskurzus új – etnikai és demográfiai – tartalmaira hívja fel a figyelmet. *A Pozsony és a „városi kérdés a*

reformkorban” című dolgozat egyben a városok országgyűlési szavazati jogával kapcsolatos vitákba is betekintést enged, mintegy esettanulmányként mutatja meg a korabeli országgyűlési alkumechanizmusokat, a döntéshozatali folyamatot s legfőképpen azt, hogy milyen volt az országgyűlésnek is helyet adó Pozsony kollektív reprezentációja a magyar diétán. Az 1843/44-es országgyűlésen a városokról szóló törvényjavaslat kapcsán Nógrád megye követe vetette fel azt a javaslatot, mely szerint vonjanak el fél szavazatot Pozsonytól, mert a város népessége a fél szavazat birtoklásához szükséges 30 ezres lélekszámot csak a közigazgatásilag nem hozzá tartozó Váralja településsel együtt éri el, továbbá Pozsony elleni érvként felmerült a város nem magyar etnikai jellege is. Czoch álláspontja szerint a szavazatokról kialakult ezen vita is már egy új, a korábbi rendi városfelfogáson túlmutató városfogalom megjelenését jelzi. Vagyis azt, hogy a magyarországi városok reformkori reprezentációja a 19. század közepére két új elvvel, a demográfiai, illetve a városok etnikai összetételének az eszméjével is gyarapodott.

A kötet negyedik, a *Területi és térszerkezeti változások Kassán* című tanulmánya mindenekelőtt a 19. századi Kassa külső képének, területi sajátosságainak és térszerkezeti jellemzőinek átalakulásáról szól. Ehhez a tematikához legfőképp a városról fennmaradt képi ábrázolásokat, térképeket, illetve városleírásokat és statisztikai forrásokat használ a szerző. Véleménye szerint a 19. század első felében Kassa térszerkezetében a legfontosabb változás a városfalak, kapuk és bástyák lerombolása, továbbá a külvárosok jelentős mértékű kiépülése volt. A belváros és a külvárosok mind szorosabb illeszkedését pedig a szóhasználatnak a korszakban megfigyelhető változásai is képesek érzékeltetni. Vagyis a 19. században a legfontosabb, a városi tér szemantikai tagoltságát érintő átalakulás az, hogy a „város – külváros” felosztás helyét átveszi a szoro-

sabb jogi és térbeli kapcsolatot megjelenítő „belváros – külváros” kifejezések használata.

A kötet legnagyobb terjedelmű tanulmánya *A polgárság és a polgárjog Kassán a 19. század első felében* című írás, mely a 19. század első felének a városi polgárjog kérdésével kapcsolatos korábbi szakirodalmi megállapításait módosítja. A korszakra vonatkozólag a polgárjoggal rendelkező hagyományos rendi városi réteg háttérbe szorulását, pozícióvesztését szokták megállapítani, s mindenekelőtt e réteg elzárkózását említik az úgymond feltörekvő újabb polgári vállalkozói rétegekkel szemben. Azonban a fenti, nagyrészt a pesti reformkori társadalom vizsgálatán alapuló megállapítások a szerző szerint Kassára nem érvényesek. Czoch a kassai polgárjegyzékben újonnan felvettek adatait elemezve megállapítja, hogy a kassai polgárjogúak társadalmi összetétele a korszakban meglehetősen heterogén képet mutat. Egyaránt találkozhatunk a polgárkönyvbe felvett arisztokrata, manufaktúratulajdonos, értelmiségi és kézműves új kassai polgárral. Egyben megfigyelhető a kézműves elem visszaszorulása is, és helyüket az egyre nagyobb számban polgárjogot nyerő kereskedők, városi értelmiségiek és tisztviselők veszik át. Mindezek nyomán Czoch inkább a polgárjog szerepének átalakulásáról s nem annak eljelentéktelenedéséről ír, s azt hangsúlyozva, hogy a polgárjog „a közösség általi megbecsülés kifejezője maradt”. (144. old.) Ugyanakkor ő is elismeri, hogy nincs szó a rendi normák változatlan továbbéléséről, inkább csak arról, hogy a polgári átalakulás a hagyományos rendi keretek „átértelmezésével” történik.

Czoch Gábornak *A nemzetiségi megoszlás kérdései és társadalmi dimenziói Kassán az 1850/51-es összeírás alapján* címet viselő írása az etnikai identitások lokális (Kassán megjelenő) alakzatait elemzi. A szerző abból a tényből kiindulva, hogy a reformországyűléseken a liberális ellenzék és a sajtó magyarországi városokkal szembeni kritikájában meghatározó érvként szerepelt a polgárság idegen, többnyire német eredete,

te, a kutatási lépték megváltoztatásával a mindennapi társadalmi gyakorlatok szintjén vizsgálta a városokban megjelenő nemzeti identitások kérdését. Mivel az 1850/51-es országos összeírás a nemzeti identitásra is rákérdezett, így ezen kérdésben a kassai adatsorok lokális kutatásokra is alkalmat adnak. Kassán a szerző megállapítása szerint a korszakban a szlovákok relatív többségben (41%) voltak, őket követték számarányukat tekintve a magyarok (33%), majd harmadikként a németek (12%). A városban azonban a nemzetiségi besorolás bizonyos fokú képlékenységet is meg lehet állapítani. Egyrészt több esetben származási helyet adtak meg nemzetiségként, így például lembergi, stájer vagy tirolai származású kassai polgárt is összeírtak. Másrészt a vegyes nemzetiségű családok (ami egyáltalán nem ritka jelenség) esetében a gyermekeknek nem egy esetben eltérő nemzetiséget adtak meg, valószínűleg tudatos családi stratégiával összhangban. Ezen jelenségeket Czoch a nemzeti identitás kiforratlanságaként értelmezi, s leginkább azt igyekszik kiemelni, hogy „a felekezeti nyitottság mellett a nemzeti hovatartozás szerinti választóvonalak közötti átjárás is gyakorinak tűnik”. (161. old.)

A kötet utolsó előtti tanulmánya: *A reformkori közigazgatás az éhínséggel szemben (1845–1847) Kassa példája*. Az 1845-ben pusztító burgonyavész és az 1847-es rossz gabonatermés nyomán keletkezett éhínség miatt a szabad királyi városokra és így Kassára is óriási terhek hárultak. A város többek között élelmet osztott, közmunkát szervezett, ellenőrzés alá vonta a helyi piacot. A szerző szerint több oka is volt annak, hogy nem a központi kormányzervek, hanem a helyi hatóságok vállalták magukra a munka oroszlánrészét az éhínség következményeinek az enyhítésében. Egyrészt nyilvánvalóan nem állt rendelkezésre kellő forrás, másrészt hiányoztak a megfelelő szervezeti–intézményi keretek (a közigazgatás gyengesége), harmadrészt az a tényező is szerepet játszott, hogy a központi kor-

mányzat a válság kezelését elsősorban helyhatósági ügynek tekintette.

A kötet záró tanulmánya *A reformkori polgárság történeti emlékezete a 19. század második felében* című írás, amely elsősorban arra keresi a választ, hogyan alakult a reformkori városok és polgárság történeti emlékezete a 19. század második felében. Az elemzés a kollektív történeti emlékezet két területét érinti: Czoch vizsgálta a középfokú történelemtankönyveket, majd elemezte a századfordulón megjelent nagyobb történeti összefoglalókat. Eredményei szerint a tankönyvek a 19. század első felének magyar történelmét tárgyalva nem foglalkoznak érdemben a városokkal és a polgársággal. Mivel a magyar történelem korábbi időszakára kiterjesztett vizsgálata sem hozott a városokat alapvetően pozitív színben feltüntető eredményeket, Czoch joggal jegyzi meg tanulmányának ezt a részét lezárva: „*A tankönyvek alapján tehát a városok és a polgárság története [...] tulajdonképpen nem vagy csak alig tartozik a nemzet történetéhez.*” (189. old.) Ezek után természetesen felvetődik az a kérdés, hogy a századforduló nagy történeti összefoglalásaiban milyen kép tárul elénk a magyarországi városokról és a polgárságról. Czoch három történész reprezentatív alkotását vizsgálata meg a fentebb ismertetett szempontok szerint. Horváth Mihály munkái, Grünwald Béla: *A régi Magyarország (1711–1825)* című monográfiája és a Szilágyi Sándor főszerkesztése alatt megjelent tíz kötetes *A Magyar nemzet története* sorozat Ballagi Géza által írt 9. kötete vált a vizsgálat tárgyává. Noha a történettudományi munkákra az árnyaltabb, többoldalú értékelések jellemzőek, mégis a városokról és a polgárságról kialakított képük alapvetően kritikus, a városok idegenségét és viszonylagos fejletlenségüket hangsúlyozzák, s szerepüket a magyar történelemben negatívként értékelik. A szerzők – legyen szó történelem tankönyvet írókról vagy szaktudományt művelőkről – többnyire átvesszik a 19. század első feléből származó

ismertetéseket, elemzéseket, anélkül, hogy azokat reflexió tárgyává tennék.

A kötet utolsó tanulmánya nyomán válik leginkább világossá az olvasó számára az, hogy miért is van szükség a szerző által felvetett problémák, a városok és a polgárság kollektív reprezentációinak a vizsgálatára. A kötetben ugyanis Czoch Gábor a magyarországi városreprezentációk keletkezésének és átalakulásának dinamikáját a reformkori politika- és társadalomtörténet kontextusába illesztve tárja fel, s ezzel egy a városokról és a polgárságról kialakult s nem egy vonatkozásban mára már megkövesedett történeti kánont, interpretációs hagyományt tesz idézőjelbe. Ugyanakkor azt is fontos hangsúlyozni, hogy kutatásainak elméleti kiindulópontja, a reprezentáció fogalmi bázisa a Marcel Mauss és Émile Durkheim neve által is fémjelzett francia társadalomtudományi hagyományba illeszkedik. A kötet elméleti alapvetéseként mindenekelőtt – ahogy a szerző a kötet első bevezető jellegű tanulmányában is kifejti – a Roger Chartier a *Világ mint reprezentáció* című 1989-es *Annales*-beli, új utakat mutató cikkére² kell gondolni, amelyben a neves francia történész a kimerülőben lévő társadalomtudományi paradigmák 'osztály' fogalma helyett a 'társadalmi identitást' helyezi az elemzés fókuszpontjába. A társadalmi identitás reprezentációinak (megjelenítéseinek) vizsgálata egyben a korábbi, sokszor csak leíró szemléletű városbiográfiák és a honismereti irodalom meghaladására is alkalmas eszköz. A társadalmi identitás elismertetése, megjelenítése ugyanis a mindenkori diszkurzív harcok tétjeként funkcionál, s egyben a történész számára elsőrendű elemzési kategória is. Czoch Gábor kötetében tehát elsősorban arra keresi a választ, hogy az uralmon lévők a (reformkor rendi országgyűlése) milyen módon képesek a társadalom osztályozására, vagyis pontosabban saját, a városokat

² Chartier, Roger: *Le monde comme représentation*. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 44e. Année, No. 6. (Nov.–Dec.) 1505–1520.

érintő reprezentációikat a rendi polgársággal elfogadtatni, illetve a városok mennyiben képesek ezzel szemben az önmagukról kialakított képet megvédeni, érvényesíteni. A szerző tulajdonképpen a városok és a polgárság kapcsán kialakult reformkori „identitásdiskurzus” törésvonalainak a feltárását, elemzését végezte el. Ez a reprezentáció fogalmára épülő alapvetés teszi lehetővé azt is, hogy a kutatás során a szerző a diskurzuselemzés és a statisztikai alapon álló társadalomtörténeti analízis szempontjait szorosan egymásra építve érvényesítse. Így a kötetet a narratív források (többek között országgyűlési naplók, helytartótanácsi és kamarai iratok), térképek és kvantitatív elemzések (adatbázisok, történeti statisztikai kiadványok) Czoch általi magabiztos, szakmai erudíciót tükröző felhasználása jellemzi. Noha egyetlen tanulmánykötet értékelése kapcsán sem merülhet fel igényként – a műfajból adódóan – az adott probléma mindenre kiterjedő tárgyalása, hiszen egy tanulmánykötet szükségszerűen töredékes, mégis a szerző azzal, hogy csak Kassát (s kisebb részben Pozsonyt) választotta lokális kutatásának fő témájául, felvet egy

problémát. Mivel a magyarországi városrendszernek a reformkorban már egyre fontosabbá váló alföldi és dunántúli elemei hiányoznak a kötetből, Kassa és Pozsony önmagukban valószínűleg nem az egész reformkori „városi kérdés” lokális szintjét reprezentálják, hanem annak csak egy regionális variánsát.

Összegzőképpen megállapítható, hogy Czoch Gábor kötete fontos hozzájárulás a magyar várostörténet szakirodalmához, mind módszertanilag, mind választott témáját tekintve hiánypótló, több szempontból pedig inspiráló, továbbgondolásra ösztönző alkotás. Mindenképpen meg kell említeni a korábban ismertetett tartalmi erények mellett a kötet formai erősségeit is, elsősorban a szerkesztésbeli koherenciáját, illetve azt, hogy a jól kiválasztott ábrázolások, metszetek és térképek nagyban megkönnyítik a szövegek értelmezését, s nem utolsósorban vizuális élményt is jelentenek az olvasóknak.

KOSÁRKÓ LÁSZLÓ

Új történeti poétikák nyomai

Kisantal Tamás (szerk.): *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem. Kijárat, Budapest, 2009. 314 oldal*

Hartmut Rosa német szociológus néhány éve komoly visszhangot kiváltó könyvet jelentetett meg, melyben a modern kor időstruktúráját átfogó jelleggel kívánta értelmezni, és amellett érvelt, hogy a globalizációnak is nevezett korról a világ felgyorsulásának minőségileg új, számos korábbi tendenciát érvénytelenítő fázisába léptünk.¹ E tézis tükrében is érdemes szemügyre vennünk a történetírás jelenkori fejleményeit, konkrétan azt, hogy az elmúlt évtizedek során sűrűn jelentettek be tudományos fordulatokat, akárcsak (bár még szerénytelenebbül) páratlan innovációkat.² Miközben Rosa általános időelmélete e diszkurzív változások általános kontextusának megértéséhez járul hozzá, az innováció rendszeres hangsúlyozásának alighanem meglehetősen prózai oka is van, mégpedig a tudományos szférával szembeni elvárások és a kutatások finanszírozási bázisának átalakulása, konkrétan a pályázási kényszer jóval akutabbá válása – bár ez utóbbi is tekinthető a felgyorsulási folyamat részének, mivel a teljesítési ciklusok rövidüléséhez vezet.

A történettudományos fejlemények bemutatásakor a *Narratívák* sorozat nyolcadik, *Elbeszélés, kultúra, történelem* alcímű kötetének (többek között) irodalomtudományos műveltségű szerkesztője, Kisantal Tamás hangsúlyozza, hogy az újdonságok

bejelentésének gyakorisága a nyelvhasználat alapszintjén mindössze annyit jelent, hogy a történetírásról folytatott kortárs nemzetközi elméleti-reflexív diskurzusban „vissza-visszatérnek bizonyos jelek, retorikai eszközök”.³ (9. old.) A kötet összesen tizenhárom tanulmányának általános kontextusát felvázolni igyekvő bevezetőjében Kisantal továbbá azt fejti ki, hogy a korábbiak tagadásának, túlhaladásának igénye úgy kap különös szerepet gyorsuló korunkban, hogy e részben összecsengő retorikákat széttartó irányokban alkalmazzák: a különféle önátpozicionálásokat és újragondolásokat lehetetlen tartalmilag egységes mozgalmként koncipiálni.

Nem csupán az elmozdulások alapvető iránya tűnik beazonosíthatatlannak, a történetírásban sok esetben inkább visszakanyarodásoknak lehetünk tanúi. A túllépés és a meghaladás rendszeres hangsúlyozásának fényében ez utóbbi módfelett ironikusnak tűnik. A meglehetősen absztrakt, műnyelven előadott és felülnézetből megfestett nagypanorámák, a braudeli *histoire totale* ígéretének kergetése helyett ismét gyakran kerül sor események, lokalitások, egyének (helyenként kétségkívül újszerű) elemzésére. (15. old.) Lionel Gossman kötetben szereplő „Anekdota és történelem” című inspiratív anekdotaelméleti és -történeti tanulmánya remekül illusztrálja a visszakanyarodás és újragondolás lehetőségeit. Gossman amellett foglal állást, hogy az intézményesített, konvencionizálódott és kreatív potenciálját nagyrészt elvesztő makrotörténeti beszédmóddal szemben az anekdota nemcsak általánosan elfogadott nézetekre épülhet, nemcsak azokat sűrítetheti össze és

¹ Rosa, H.: *Beschleunigung. Die Veränderung der Temporalstrukturen in der Moderne*. Frankfurt, 2005.

² A kultúratudományokban megfigyelhető fordulatok részletes (és talán legmélyszánóbb) elemzésével szolgál: Bachmann-Medick, D.: *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Reinbek, 2006.

³ Tudottnak tekintem, hogy Kisantal a leggagdagabb történetelméleti olvasókönyv szerkesztője: Gyurgyák János és Kisantal Tamás: *Történetelmélet I–II*. Budapest, 2006.

erősítheti meg, hanem meglepő, nyugtalanító és meghökkentő tudósításként újragondolásra is készíthet. Az oly gyakran lesajnált anekdoták ezért a nagyfokú narrativizáció, a rendszerező szemlélet, a totalizáció, az ideológiai értelmezés ellentéteiként is felfoghatók, könnyen megtehetőek alternatív történetek vagy akár kisszerű ellentörténetek kifejezésének eszközévé. (226. old.) Az anekdota lehetőségeinek gossmani átgondolása a történeti elbeszélés tudományos berkekbeli relegitimálódásának keretébe illeszthető – miközben (többek között eladási adatokból) az is tudható, hogy az elsősorban elemző jellegű történeti szövegek népszerűsége a modernitás időbeli csúcspontjakor se múlta felül a történeti elbeszélésekét.

A retorikai összecsengések, széttartó irányok és újragondolásra kihagyezett viszszaakanyarodások háttérében jelentős történetelméleti fejleményekre figyelhetünk fel. A különböző elméleti radikalizmusok megfigyelései azonban sokszor alkalmazhatatlannak bizonyulnak, így egyes markáns történetelméleti szövegek posztulátumai és a domináns kutatói gyakorlatok között bevalóttan továbbra is áthidalhatatlannak látszó szakadék tátong. Olyannyira, hogy a kötet egyik szerzője, Robert A. Rosenstone szerint a posztmodern történelem kezdeteit nem is a hagyományos történetírói művekben, hanem sokkal inkább hibrid jellegű filmekben ildomos keresnünk. Számomra meggyőző módon Kisantal Tamás ennek ellenére úgy foglal állást, hogy a történeti önreflexió egyértelműen jelentősebbé vált. Az elgondolt és bejelentett fordulatok, legalábbis közvetett módon, széles körben hatottak.⁴ (20. old.)

Ezen elméleti megfontolások nemcsak korábban szilárdnak tűnő történetírói kon-

venciákat kérdőjeleztek meg, hanem a modern történettudomány alapvető előfeltevéseit is megingatták. A konstruktivizmus befolyása látványosan megnövekedett: a tények konstruáltságának felismerésétől a történelem, a hagyomány vagy a nemzet megtalálásáig széles spektrumban hatnak konstruktivista elképzelések. Ez ideális környezetet teremtett a nagyobb elméleti tudatosság, az önreflexiós és a metakritikus beszéd-módok szélesebb körű meghonosodásának – és nem csak elméleti, módszertani, programatikussá vagy a történészek által továbbra is előszeretettel létrehozott, megközelítéseiket retrospektíve legitimáló szövegekben (amilyen e kötetben Thomas V. Cohen az elbeszélés problémáját konkrét kutatói élményei alapján tárgyaló szövege).

Sőt, a korábban domináns normatív tudományképp elbizonytalanodása a kísérleti felvetéseknek is tágasabb teret biztosít: Daniel S. Milo tanulmánya, az „Egy kísérleti történettudományért, avagy a vidám történettudomány” e jelenség feltérképezését nyújtja úgy, hogy a kísérletezés hat archetípusára kínál példákat. (56. old.) A „tárgyon vett erőszak” szerepe mellett Milo a szellem játékosságának nélkülözhetetlensége mellett foglal állást. A szerző szerint ennek gyakorlati útja az „externalista logika” radikálizálása, a történész kívülálló pozíciójának felvállalásán túl a realizmus határain való átlépés lehetőségének kihasználása. (64. old.) Mivel a múltat eleve lehetetlen közvetlenül elérni, „a történésznek a feltételes módot kell alkalmaznia, amikor elgondolja” azt. Alapproblémává így az idézőjel nélküli valóság, a létezőnek elismert, de nem tisztelt múlt válik. (75. old.)

Úgy tűnik, az effajta játékosan szubverzív felvetések mellett a modern tudományos gyakorlatok (fogalom)történeti eredetének, sajátos előfeltevéseinek, módszertani preferenciáinak feltérképezésére komoly igény támadt. Ettől nem függetleníthető módon jelentősen megnövekedett az *intellectual history* presztízse. A kötet írásai közül ennek hatását mutatja az új historizmus

⁴ Ennek izgalmas példáját nyújtja az alábbi elemzés: Nagy-Csere, Á.: *A múltfeltárók esete a posztmodernnel. Tabajdi Gábor és Ungváry Krisztián könyvéről*. Betekintő, 2. évfolyam (2008) 2. sz. Elérhető: http://epa.oszk.hu/01200/01268/00006/nagy-csere_aron.htm. Utolsó letöltés: 2011. március 25.

egyik legfontosabb képviselőjének, Stephen Greenblattnak az irodalomfogalom jelentésének és használatának szentelt, Francis Bacon irodalomtörténeti elképzelései hosszú távú, bár sajnálatosan részleges továbbélését tematizáló érdekfeszítő tanulmánya („Mi az irodalomtörténet?”).⁵ Greenblatt szerint sok veszett azzal, hogy később a szavakból alkotott dolgok egész mezejével való foglalataskodás csábító lehetőségénél az irodalom fogalmát jóval szűkebben értelmezték, azaz az irodalom modern történetei jellemzően időrendben előrehaladó, első-sorban okokat kereső, esztétikai ítéleteket kerülő, erősen lehatárolt területet átfogó művek. A greenblatti fogalomtörténeti elemzés így módon korábban el nem jövő, de preferálandó jövők (azaz szélesebb alapokra helyezett kutatási programok) képének felvázolásához járul hozzá.

Az *intellectual history* olykor kifejezetten szuggesztív gyakorlata mellett a történetelméleti szövegekben is előtérbe látszanak kerülni nyelvfilozófiai kérdések. A reprezentáció, a médium és a jelentés egymással sok szálon összefüggő problematikája hangsúlyossá vált. A *Narratívák* 8. lapjain olvashatjuk például Stephen Bann reprezentációtörténeti fejtegetéseit („A történetész mint preparátor”). Bann a reprezentáció problémájának modern történettudománybeli következetes mellőzése, azaz az életszerű reprezentáció, a „jelenlét ellenállhatatlan illúziója” (konvencionális felfogás szerint) ranke-i ideálja érdekli. Bann tanulmányai lapjain ezen ideál előzményeit és analógiáit boncolgatja. Azt mutatja ki, hogy miközben érett formájában a médium (a nyelv) tagadásában, a jelölő áttetszőségének fikciójában ölt testet, eközben az ilyesfajta beállítás beazonosítható nyelvi kódokat alkalmaz.

Eközben Aleida Assmann a kötetben szereplő lenyűgöző esszéisztikus áttekintése „az írástól a nyomokon át a hulladékig vezet”, és az emlékezet médiumainak szerepét úgy világítja meg, hogy a hozzájuk kapcsolódó kulturális elvárásokat, reményeket és rezignációkat is szemléli. (159. old.). Assmann ezáltal médium és jelentés intim kapcsolatát historizálja.

Továbbá elfogadottabbá vált az irodalomelméleti eszköztár alkalmazása, mely a modern kori történetírás termékeinek gyümölcsöző vizsgálatát tette lehetővé. Ennek indikátoraként tekinthetünk például a sorozatcímekben is szereplő narratíva szó nagyszabású karrierjére.⁶ A *Narratívák* 8. írásai közül „A kultúrtörténet és a narrativitás kihívása” című tanulmányában Karen Halttunen direkt próbál szembenézni azzal a komoly kihívással, amelyet a narratív ábrázolás problémájának történettudományos felismerése jelent. Halttunen a fentebb idézett Milohoz hasonlóan a realizmushoz való „görcsös ragaszkodás” ellen emel szót. Konkrétan a kulturális ábrázolás „mesélő” módszereként vizsgál régebbi elbeszéléseket, különösen a 19. század bűnügyi regényeit, melyek a „gyilkosság mint rejtély” kulturális konstrukcióján alapultak és nyújtottak képzeletbeli megoldást a gyilkosságokkal kapcsolatos bizonytalanság modern liberális problémájára. (292. old.)

Ezzel párhuzamosan az újonnan intézményesülő (bár az antropológia modern trendjeihez, akárcsak a marxizmusban gyökerező hagyományokhoz sok szállal kötődő) *cultural studies* elgondolásai is komoly befolyásra tettek szert, jelentősen kitágítva a kultúra szó jelentését. Új kultúrtörténet-írási perspektívák nyílnak meg, melyek részleges széttartását Roger Chartier és Richard Biernacki együttes itteni szerepeltetése megítélesem szerint kiválóan illusztr-

⁵ A új historizmusról lásd Pieters, J.: *Új historizmus: posztmodern történetírása a narratológia és a heterológia között*. Aetas, 18. évf. (2003) 3. sz. Elérhető: http://www.aetas.hu/2003_3/2003_3%5.htm#P1890_5705871. Utolsó letöltés: 2011. március 24.

⁶ A narratíva szó gyakori használata miatt is figyelemreméltó az alábbi munka: Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest, 2009.

rálja. E két, egyaránt a könyv első részében megszólaló tudós ugyanis markánsan eltérő megközelítésmódot és értékítéleteket fogalmaz meg. Chartier kötetbe felvett írása, az 1989-es „A világ mint reprezentáció” az *Annales* hagyományait „kritikusan követve” a társadalmi megosztottság differenciáltabb megértése érdekében „a művek, a reprezentációk és a gyakorlatok” vizsgálatának elvégzését propagálja. (54. old.) A francia történész explicit célkitűzése a kulturális szokások és társadalmi különbségek új megvilágításba helyezése a kultúra olyasfajta társadalomtörténetének megírása által, mely a társadalmi közegek heterogenitásának feltérképezéséből indul ki – Chartier ugyanis amellet érvel, hogy miután a társadalmi totalitás leírásának ambíciójával szemben szkeptikussá váltunk, a társadalmat érdekesebbnek látszik kapcsolatok és feszültségek kuszá együtteseként értelmezni. A kultúra effajta társadalomtörténetének eszköze lehet a használatok, jelentésalkotás és interpretációk különböző formáinak feldolgozása, akárcsak a hatalomgyakorlás, a reprezentációk körüli harcok vizsgálata. (43–44. old.)

Az éppen tíz évvel később, 1999-ben megjelentetett „Módszer és metafora az új kultúrtörténet után” című tanulmány a kötet egyik legrészletesebb, ugyanakkor filozófiailag is igényes, bár alapvető állításaiban nem túl meggyőző írása. Richard Biernacki amerikai szociológusnak az új kultúrtörténetírás eredményeivel és elméleti gyengeségeivel való kritikus számvetését tartalmazza. Biernacki kezdetben a kultúrtörténet sajátosan negatív, a társadalomtörténet elméleti kritikájában testet öltő önmeghatározására hívja fel a figyelmet, miközben amellet érvel, hogy ezen elhatárolódás ellenére sok be nem vallott folytonosságot találni – miközben a francia Chartier (akire nem melleleg Biernacki többször is utal szövegében) nemcsak folytonosságokat ismer el, hanem kifejezetten a gyümölcsöző fuzionálás lehetőségei mellett érvel. (78. old.)

Biernacki legfőbb, anti-fundacionalista érve az, hogy az új kultúrtörténészek magyarázatai a történelem valós és megmáshatatlan, eleve adott alapjának elképzelésével dolgoznak, még ha ezt nem is társadalmi-gazdaságinak, hanem nyelvi-kulturálisnak tartják. A kultúra munkáikban nem pusztán hasznos konstrukcióként került tállásra, hanem jellemzően az általános és szükséges igazság szerepét veszi fel. E teljességigény Biernacki szerint eleve kizárja a ható okok keresését, sőt a kultúrtörténészek eme fundacionalizmusa maximális filozófiai kijelentésekben ölt testet, mely szerint a kultúra mindent magában foglal. Ennek következtében pedig minimális magyarázatokkal állnak elő: értelmezéseiket rögvest magyarázatokként próbálják eladni. (85. old.) Biernacki módfelett gyanakvónak mutatja magát: szerinte önreflexióik eleve cini-kusak, mivel élet és magyarázat között rendszerint metafizikai kapcsolatot tételeznek. Biernacki épp ezért újabb fordulatokat remél és prognosztizál, melynek következtében a kultúra működésének hogyanja, az informális és gyakorlati összefüggések, például a kultúra „mint a gyakorlat testbe ágyazott ismerete, mint a gyakorlat szervező ereje és mint a gyakorlat élmény-jellegű hozadéka” is vizsgálat tárgyává válhatnának. (97. old.) Állítása szerint ennek legalapvetőbb hozadéka annak kutatásbeli figyelembevétele lenne, hogy a kultúra nem redukálható a jelek olvasásával analóg tevékenységre, hanem aktív stratégiai tevékenység által létezik és termelődik újra. Végső felvétele szerint a kutatók új nézőpontokat vezethetnének be, melyek egymással vetekedve firtatnák a „jelentés gyakorlatát”. (106. old.)

E szöveg számomra több szinten is ironikusnak hat, az újdonság retorikája túlfeszítettségének jeleit mutatja. Miközben elvitatja az új kultúrtörténet sokszor hangzotott újdonságértékét és társadalomtörténet-től való elszakadtságát, maga is igen erős állításokat fogalmaz meg nézetei újdonságával kapcsolatban, csak éppenséggel nem

igazán sikerül ezeket bizonyítania, felvetéseinek a régi-új kultúrtörténettől való jelentős eltéréseit meggyőzően felvázolnia – azon túl, hogy az általa preferált kultúrtörténet nyitottabb és „párbeszédképesebb” lenne. Miközben a korábbi új kultúrtörténeteknek szemére veti, hogy a társadalomtörténet fantomjával vitakoztak, ő maga is megkonstruálja az új kultúrtörténet olyasfajta képét, amivel szemben aztán szalmabábszerű érveket sorakoztathat. Biernacki több konkrét kérdésben éleslátó tanulmánya végül nyílt önlegitimációs diskurzusba torkollik, aminek eltéveszthetetlen jele a szerző többszöri pozitív hangnemű önhivatkozása.

Kisantal Tamás bevezetőjében helyesen jelzi, a történetírás lehetőségei úgy tágulnak, hogy a szak közben szét is aprózik. Az átfogó valóságértelmezési igénnyel fellépő modern megközelítésmódok leáldozása utáni átalakulások során a történetírás továbbá oly módon pluralizálódik, hogy egyúttal a tudományos diszciplínák határai is fellazulnak, sőt helyenként kifejezetten elmosódnak. Denis Saint-Jacques és Alain Viala kötetbeli írása épp ilyen, konkrétan a történelem, a társadalomtudomány és az irodalomkutatás közötti, sőt a diszciplínákat elválasztó határokat maga mögött hagyó (azaz transzdiszciplináris) párbeszéd előremozdítására vállalkozik („Az irodalmi mezőről. Történelem, földrajz, irodalomtörténet”). A szerzők az irodalmi mező születésének és szerkezetének jelentésére reflektálnak, a bourdieu-i elképzelést történeti perspektívából értelmezik, érvényességét időben úgy terjesztik ki, hogy más (kanadai francia) körülmények közötti alkalmazhatóságának módját is végiggondolják.

A tartalmak fentebbi additív jellegű felsorolása nemcsak a történetírás, elsősorban a kötet fókuszában álló kultúrtörténet tendenciáit hivatott érzékelteni (melyet az irodalommal kapcsolatos megfontolások ugyancsak nagy száma egészít ki), hanem egyben a kiválasztott szövegek sokszínűségét is. A *Narratívák* 8. tizenhárom szövege

ugyanis szerteágazó, maximum laza és egymást részben fedő tematikai egységekbe illeszthető. Ennek illusztrálásul megemlíthető, hogy míg például az első rész címe alapján az új történetírás szemléletmódjai mellett módszereiről kíván informálni, a harmadik címében is szerepel új módszerek kifejezés.

Bár Kisantalnak kétségkívül igaza van abban, hogy a kortárs történetelméleti fejlemények igencsak heterogének, és nem értelmezhetők egységes mozgalom részeként, az általa felvázolt szétartás megítélemem szerint a kötet válogatási elveire, pontosabban kiforrott elvek alkalmazásának hiányára szintűgy vall. A megjelenő tanulmányok eleve három nyelvből (angolból, franciából, németből) lettek lefordítva, a szerzők között francia, német és amerikai kutatók mellett kanadai, izraeli és olasz állampolgárságúak is szerepelnek. A lefordított szövegek közül ugyan nyolc angolul született, de heterogén célokból: kettő egyszerűs kötet fejezeteként jelent meg, kettő a *Beyond the Cultural Turn* című, sokszerzős tanulmánykötetben látott napvilágot, a további négy pedig három különböző folyóiratban (közülük kettő a történetelmélet kimagasló elismerésnek örvendő orgánumban, a *History and Theory*-ban). A három francia szöveg egyformán az *Annales* lapjain volt eredetileg olvasható, a két német szöveget viszont tanulmánykötetek fejezeteként publikálták.⁷

Mindegyik itt megjelenő írás 1984 és 2003 között íródott, többségük (összesen nyolc) a kilencvenes évek során. Elmondható tehát, hogy a kötet elsősorban a kilencvenes évek nyugati tudományos irodalmába enged betekintést, amikor is az erőszakolt modernizáció szélsőséges formáját megvalósító kommunista rezsim összeomlásával és a hidegháború lezárultával a történetfilozófiát elvető posztmodern, akárcsak a történetfilozófiai alapon a történelem végét hir-

⁷ Bonnell, V. E. – Hunt, L. (eds.): *Beyond the Cultural Turn: New Directions in the Study of Society and Culture*. Berkeley, 1999.

dető poszthistorikus gondolkodásmódok virágkorukat élték. A magyar tudományos élet ekkor épp évtizedes kimaradásokat próbált buzgón pótolni, melyből nagyszabású, de (mondhatni szükségszerűen) eklektikus recepcióhullám következett.⁸ A húsz évvel a rendszerváltás után megjelenő *Narratívák 8.* ezen 1989 óta jól ismert eklekticizmus szellemében született, és nem pusztán azért, mert tizennégy fordító és hét szakmai lektor munkájának gyümölcse – bár a fordítások jelentős minőségbeli eltéréseit nyilván főként ez magyarázza. Hogy ki felel a mármár megszámolhatatlan kötetbeli nyomdahiábaért, azt talán jobb nem is feszegetni...

E heterogenitás önmagában védhető lenne, hiszen sok és sokféle kulcsszöveg hiányzik magyarul. A magyar kultúra csak szelektíven kiválasztott trendek recepciójára fókuszáló fejlesztése mellett érvek ugyan megfontolandók, de (enyhén szólva) nem perdöntőek. A bajok akkor kezdődnek, amikor kötetekben szövegek mintegy ömlesztve jelennek meg, azaz megjelenésük szűkebb, konkrétabb kontextusáról túl kevés érdemi információt kapunk. A *Narratívák 8.* Kis-antall kompetens, de főként általános fejleményeket taglaló bevezetője és az ezen felül létrehozott minimális extra tudományos apparátus folytán sajnos ilyennek nevezhető.

A szerzők listája a (rossz) szokásoknak megfelelően hiányzik, így a világhálón elérhető információk alapján derülhet csak ki, hogy közülük mindössze ketten szerezték doktori fokozatukat 1980 után.⁹ Hetüket, azaz a tizenhárom doktor (vagy azzal egyenértékű tudományos fokozatot szerző) mérsékelt többségét pedig a hatvanas években avatták doktorrá. Ebből az is következik, hogy a kötetben megszólalók jelentős többsége a nyugdíjkorhatárhoz immáron jóval közelebb áll (vagy már el is érte azt), mint húszas-harmincas éveikhez: a kötet lapjain nemhogy nem a legkurrensebb, aktuálisan komoly visszhangot kiváltó fiatal „történetelméletészek” szólalnak meg magyarul, hanem az aktuális középgenerációból (a negyvenesek és ötvenesek közül) is csak néhányan. Félreértések elkerülése végett: semmiképpen sem szeretném azt a látszatot kelteni, hogy e szerzők magyar nyelvű megjelentetése túlzottan megkésett vagy netalántán fölösleges volna. Pusztán ezen alapvető szándéka szerint aktuális trendeket pásztázó kötet összeállításakor is megfigyelhető aszinkronitásra kívántam még végezetül felhívni a figyelmet.

LACZÓ FERENC

⁸ Niethammer, L.: *Posthistoire. Ist die Geschichte zu Ende?* Hamburg, 1989.

⁹ A tizennégy szerző közül csak egy nem rendelkezett ilyen fokozattal. Nem mellesleg ő az egyedüli, aki már nincs az élők között: a csernovici születésű, később a művészettörténet izraeli intézményesítésében úttörő szerepet játszó Moshe Baraschról van szó.

Unió és perspektívái

Allan I. Macinnes: *Union and Empire: The Making of the United Kingdom in 1707*.
Cambridge University Press, 2007.
398 oldal

A *Union and Empire: The Making of the United Kingdom in 1707* című mű szerzője, Allan I. Macinnes a skóciai University of Strathclyde professzora, a kora újkori történelem neves kutatója. Számos tudományos cikk, tanulmány, illetve általa írt vagy szerkesztett könyv fűződik a nevéhez.¹

A *Union and Empire* beilleszthető azon könyvek, tanulmányok, előadások és megemlékezések sorába, melyek az angol–skót unió háromszázadik évfordulójának állítottak emléket. Egyrészt a szerző is fejet kívánt hajtani a jeles esemény előtt, másrészt a legújabb kutatások alapján megpróbálta új fényben megvilágítani azt. Valójában éppen ebben rejlik Macinnes megközelítésének újszerűsége: Skócia korabeli gazdasági kapcsolatait feltárva bekapcsolta az uniót a világkereskedelem fejlődésének rendszerébe, elhelyezte a Brit Birodalom létrehozása és azon túlmenően a brit gyarmatosítás folyamatában. A szövevényes diplomáciai szálak kibogozásával bemutatta, milyen fontos szerepet játszott az Egyesült Királyság megszületése a szigetország európai nagyhatalommá válásában. Ez utóbbihoz kapcsolódóan kiemelte a külföldi levéltárakban végzett kutatásokat, melyek fényt vethetnek az unió fogadtatására az európai udvarok részéről. Itt elsősorban György dán herceg és angliai követe, Ivan Rosenkrantz 1702–1705 között folytatott levelezésére utalt.

A Macinnes által használt források mind típusukat, mind származási helyüket tekintve rendkívül változatosak. Megtalálhatók közöttük a korszak kiemelkedő személyiségeinek levelei, visszaemlékezései, naplói és jelentései; különféle állami levéltárak és családi magánlevéltárak iratai; parlamenti jegyzőkönyvek és törvények; gazdasági iratok és politikai vitairatok.

A forrásokhoz hasonlóan a felhasznált irodalom listája is arra utal, hogy a szerző rendkívül komplex, minden részletre kiterjedő munkát végzett. Felhasználta a téma klasszikusainak számító munkákban lefektetett alapokat, ugyanakkor a szakirodalom tekintélyes részét az elmúlt tizenöt-húsz évben keletkezett művek tették ki. Felhasználta a helytörténeti munkákat, valamint a Skócia diplomáciai és gazdasági kapcsolatairól írt legújabb könyveket, hazai és külföldi szerzők tollából egyaránt. A dániai trónörökösrel folytatott levelezés ismertetése újabb kutatási eredményt is hozott Skócia Észak-Európával és az angol gyarmatokkal ápolt kapcsolataira vonatkozóan.

A mű öt részből és minden rész több fejezetből áll. A bevezető fejezetben a szerző ismerteti a mű megírásának céljait, s szándékát, hogy átfogó képet szeretne alkotni. A holisztikus szemlélet kialakítását nagymértékben megkönnyítette, hogy a források tekintélyes része ma már digitalizált formában is a kutatók rendelkezésére áll.

A bevezetőt egy historiográfiai fejezet követi. A kortársak – közülük talán a leghíresebbek: Daniel Defoe, George Lockhart, John Clerk és Gilbert Burnet – munkáinak néhány soros bemutatásán át egészen a 2007-ben megjelent művekig tekinti át a szerző a téma irodalmát. A felsorolt művekhez fűzött kommentárokból érezhető, hogy újabb kutatásokra támaszkodva némileg szembehelyezkedik a „whig” állásponttal, és

¹ *Clanship, Commerce And the House of Stuart, 1603–1788* (2001), *The British Revolution, 1629–60* (2004), *Shaping the Stuart World, 1603–1714: The Atlantic Connection* (2005)

törekszik az unió és a 17. századi skót gazdaság hagyományos megítélésének cáfolatára.

A második szerkezeti egységben az unió lehetséges 17. századi alternatíváit elemzi. A különféle alternatívák értékelésénél három elemből álló skálát alkalmaz; attól függően osztályozza az adott alternatívákat, hogy azok teljes, föderatív vagy egyértelműen angol vezetésű uniót kínálnak-e fel. A második rész utolsó, harmadik fejezete a hagyományostól eltérő szemléletmódról tanúskodik: arra hívja fel a figyelmet, hogy az íreknek is voltak uniós törekvéseik, így a hármas skálát ki lehet egészíteni egy negyedik – természetesen ír – fokozattal. Ebben a fejezetben azt vizsgálja, hogy az írek és a skótok hogyan reagáltak egymás és az angolok által kezdeményezett uniós törekvésekre.

A harmadik rész egyértelműen gazdasági oldalról közelít az unió kérdéséhez, és szintén három fejezetre oszlik. Elsőként Macinnes azt mutatja be, hogy a skótok milyen sikeresen ki tudták venni részüket az angol, illetve a Stuartok által britnek nevezett gyarmatosításból. Ennek köszönhetően egy az egész ismert világra kiterjedő, családi kötelékekkel átszőtt skót kereskedelmi hálózat alakult ki. A következő fejezetben a skótok önálló gyarmatalapítási kísérletét veszi górcső alá, mely voltaképpen a *Company of Scotland Trading to Africa and the Indies* nevű részvénytársaság tevékenységével érte el a csúcst. Végezetül Macinnes azt elemzi, hogy mekkora esélye volt egy esetleges holland–skót föderatív törekvésnek, illetve a kilenc éves háború dacára miként

lendült fel Skócia 17. századi északi kereskedelme.

A negyedik rész a skóciai pártok összetételét, ideológiáját és politikai motivációt, valamint az Egyesülési Törvény keresztülvitelét taglalja. Az első fejezet a Stuartok viselkedését támogató politikai irányzat lehetőségeinek bemutatásáról szól. A második fejezet már az uniós tárgyalásokkal, a két ország által delegált megbízottak közötti megbeszélésekkel, az uniós cikkelyek keresztülvitelét megkönnyítő kormánypárti politizálással foglalkozik.

Az utolsó, ötödik részben kerül sor a következtetések levonására. Macinnes pontról pontra megvizsgálja, hogy az Egyesülési Törvény cikkelyei Skócia fejlődését vagy éppen ellenkezőleg, az angol érdekeket szolgálták-e. Nem tekinthető szerencsésnek, hogy elsősorban a rövidtávon jelentkező eredmények alapján ítéli meg az uniót.

Összegzésként megállapítható, hogy a szerzőnek valóban sikerült átfogó képet rajzolnia az 1707-es unióról. A legújabb kutatások eredményeinek felhasználása mellett saját levéltári kutatásra alapozza álláspontját. A skótok európai és amerikai kapcsolatainak vizsgálatával rendkívül élénk, prosperáló kereskedelmi és kapcsolati hálót tár elénk. Ezáltal igyekszik megcáfolni a hagyományos álláspontot, mely szerint Skócia 17. századi gazdasága rendkívül rossz helyzetben volt, ami az unió elfogadására kényszerítette a skótokat. Mindezzel Macinnes voltaképpen a *tory* történészek táborához csatlakozik.

SZABÓ TIBOR

Egyoldalú Pozsony-képek

Pieter C. van Duin: *Central European Crossroads. Social Democracy and National Revolution in Bratislava (Pressburg) 1867–1921. International Studies in Social History, vol. 14. Berghahn Books, New York – Oxford, 2009. 466 oldal*

Filep Tamás Gusztáv: *Főhatalomváltás Pozsonyban 1918–1920. Események, történetek egy hírlap közleményeinek tükrében. Kalligram, Pozsony, 2010. 188 oldal*

Pozsony városa mindig is hálás terep volt a nemzeti kérdéssel foglalkozó történészek számára hagyományos többnyelvűsége, regionális jelentősége, gazdag polgársága és a mindenkor állami hatalom számára is kiemelt fontossága miatt. A Pozsonnyal foglalkozó kutatások két friss darabja ugyanazal a korszakkal, az első világháborút követő átmenettel foglalkozik, meglehetősen eltérő szempontból.

Az első mű szerzője Pieter C. van Duin holland történész, aki vaskos könyvet írt a pozsonyi szociáldemokrácia és a nacionalizmus kapcsolatáról az első világháborút követő államfordulat idején. A könyv célja az, hogy összekapcsolja a pozsonyi szociáldemokrácia és a nacionalizmus történetét: bemutassa, hogy mennyire „nemzetiesedett el” a magát gyakran nemzetek fölöttinek látató munkásmozgalom, és ezzel kapcsolatban megvizsgálja, hogy a pozsonyi munkások társadalm(a) hogyan viszonyult(ak) az 1919 elején bekövetkező hirtelen hatalomváltáshoz.

Az első világháború Pozsonya kétségtelesen kiváló terep a nemzetépítés és a munkásmozgalom kapcsolatának tanulmányozására: a város komoly gyáriparral rendelkezett, ennek megfelelően több tízezerre rúgott a munkások száma, akik között egya-

ránt megtalálhatók voltak német, magyar, szlovák és cseh anyanyelvűek, illetve ezek tetszőleges kombinációi. De a pozsonyi munkások nemcsak nagy számuk és nyelvi sokszínűségük folytán biztosítanak ideális terepet a kutatónak, hanem kiemelkedően jól szervezett szociáldemokrata intézményrendszerük miatt is. Bécs közelsége látványosan jó hatással volt a pozsonyi munkásmozgalomra: Pozsony szociáldemokratái saját újságokat adtak ki, kiterjedt egyesületi élettel bírtak, komoly oktatási, népnevelési tevékenységet folytattak. Eközben naponta szembesültek mind a magyar állam nemzetietesítő politikájával, mind a Magyarország iránt hagyományosan lojális, de a helyi hagyományokat és a német nyelv magas presztízsét őrző pozsonyi polgársággal. Ebben a kontextusban a demokratikus magyarországi forradalom, illetve a magyar nemzetietesítő központ hirtelen csehszlovák központtá való válása nyilvánvalóan többféle választ hívott elő a munkásmozgalom részéről, amelyek nagy részben függtek a magyar nemzetépítéshez fűződő korábbi viszonytól. Ennek a viszonyoknak a részleteire, illetve az új hatalommal szembeni magatartásra kíváncsi van Duin annak érdekében, hogy rekonstruálni tudja a nemzetépítés sikerét a pozsonyi munkástársadalom körében.

Van Duin művének első része először a témát és a módszereket definiálja, ezután a dualista Magyarország nemzetépítéstörténetét mutatja be, majd a pozsonyi városi kontextusról szól, végül a szociáldemokrácia és a nacionalizmus kapcsolatát vizsgálja Habsburg birodalmi perspektívában. A második rész a pozsonyi események igen részletes, már-már napi szintű elemzését adja 1918 októbere és 1919 márciusa között, majd a harmadik rész a csehszlovák

uralom első éveit elemezve jut el a konklúzióhoz.

A könyv forrásbázisát alapvetően a német nyelvű szociáldemokrata és polgári sajtó, emellett emlékiratok, illetve néhány szlovák újság képezi. Szakirodalomként nagyrészt a munkásmozgalom történetét feldolgozó kommunista csehszlovák historiográfia jelenik meg a hivatkozásokban, amit helyenként frissebb szlovák, német és angol nyelvű munkák is kiegészítenek. Kritikai megjegyzéssel a szerző még a kommunista időszak alatt kiadott munkásmozgalmi műveket sem illeti, ezeket a szövegeket is egyenrangúként kezeli a többi hivatkozással. Magyar nyelvű forrást vagy szakirodalmat a szerző nem használt fel, és még szlovákiai levéltári források is alig bukkannak fel a lábjegyzetekben. A könyv bibliográfiája és forráskezelése így már előrevetíti az alaposág és kiegyensúlyozottság hiányát.

A szerző a politikai diskurzuson és vezető politikusok cselekedetein keresztül próbál társadalomtörténetet írni. A forrás- és szakirodalmi bázis sajnos nem teszi lehetővé, hogy a szerző a politikai diskurzus mögé tekintve olyan mélységi vizsgálatot végezzen el, mint például kapcsolathálós elemzés, prozopográfiai vizsgálat, vagy bármely olyan technikát alkalmazzon, amely alkalmas lenne a téma mikrotörténeti jellegű megközelítésére. Pedig a vizsgált tárgy mikro-feldolgozásra kínálkozik: egy relatíven kis népességről van szó, amelyről a szocialista időszak tudománypolitikájának köszönhetően már számtalan előtanulmány született. Ugyan az újságok feldolgozásának nyomán van Duin könyve így is számtalan újdonsággal bír, a témában rejlő lehetőségeket a kötet vastkos terjedelme ellenére nem sikerült kiaknáznia.

A politikai diskurzusok és a vezető politikusok működésének vizsgálata alapján is lehet alapos társadalomtörténeti elemzést nyújtani, ha a kutató megfelelő elméleti képzettséggel bír. Első látásra van Duin megfelel ennek az elvárásnak, mivel könyvének bevezető fejezetében felsorolja a kur-

rens angolszász nacionalizmus-elméleti irodalom megállapításait. Csakhogy a posztmodern angolszász nacionalizmus-elméleti irodalom hatásának az első fejezet végén, konkrétan a 24. oldalon vége szakad; a könyv hátralevő, csaknem 450 oldalán szó sem esik a nemzetépítés dinamikus jellegéről, az identitások kontextus-függőségéről vagy a nem-nemzeti identitások Pozsonyban olyan gyakori jelenségéről. Van Duin fittyet hányva saját bevezető fejezetére, könyve érdemi részében időszaktól függetlenül a nemzet „kemény” kategóriáiban gondolkodik: a *Central European Crossroads* alapján a dualista Pozsony lakói vagy magyarok, vagy németek, vagy szlovákok voltak, akik összességében nemzeti kollektívumként viselkedtek. Egyéb identitásformákról, lojalitásokról szinte nem hajlandó tudomást venni, ami különösen nagy hiba Pozsony esetében, mivel ez a város híres volt arról, hogy például német lakói egyszerre voltak lojális és büszke magyarországiak, illetve német nyelvűek és kultúrájúak.

Így aztán az sem meglepő, hogy van Duin értelmezésében a magyarországi nacionalizmus története a gonosz magyar állam elnyomó politikájáról szól, ahogy a magyar politikusok el akarták nemzetietleníteni a nem magyar népeiséget. A pozsonyi lakosság többségében nem nemzeti identitását van Duin ezért nem is tudja megérteni, mint ahogy az is meghaladja ennek az értelmezésnek a határait, hogy a pozsonyi németek, beleértve a munkásokat is, miért voltak a tárgyalt korszakban végig lojálisak az „elnyomó” Magyarországhoz, és miért nem üdvözölték a szintén „elnyomott” szlovákok hatalomra jutását. Persze ha egy kutató nagyrészt a csehszlovák munkásmozgalmi történészek műveit veszi alapul, akkor ennél szofisztikáltabb eredményre nehezen juthat. Félreértés ne essék: nem kötelező rajongani a dualista magyar állam nemzetépítő politikájáért, azt nyugodtan lehet kárhoytatni vagy akár szidni. De csak akkor elfogadható ez az eljárás, ha a szerző az elméleti keretek, a források és a szakiro-

dalom alapos ismeretében teszi meg ezt. Van Duin pedig elbukott ezen a próbán. Sőt, a szerző a magyarországi kontextust bemutató fejezetének a „Legsötétebb Magyarország” címet adta, ezzel önkéntelenül is komolytalanná tette a kutatás objektivitására való törekvését.

Ezek után a naiv olvasó legalább azt várná, hogy a címben megadott időszakot és tárgyat alaposan bemutatja a szerző. Azonban az 1867 és 1918 közötti időszakról csak azért esik szó, hogy kontextusba helyezze a világháború utáni rövid időszakot. Ez lenne a kisebbik baj, csak hogy az alcímben szereplő, tehát a hangzatos főcímet pontosító „nemzeti forradalom” kifejezés teljes mértékben értelmezhetetlen terminus. Pozsonyban 1918-ban valóban lezajlott egy forradalom, ami demokratikus volt, de különösebb nemzeti törekvésekkel nem párosult. 1918 végén a demokratikus Pozsony lakosságának nagy része ugyanúgy Magyarországhoz akart tartozni, mint korábban vagy a következő időszakban. A nemzeti szempontból komoly változást a csehszlovák uralom megjelenése hozta 1919 elején; ez viszont nem nevezhető forradalminak, mivel a város lakosságának elsöprő többsége kereken elutasította, és hosszú ideig reménykedett egy alternatív megoldásban – ahogy ez egyébként a könyvből részletesen kiderül. Ennyi következetlenség után a könyvben előforduló tárgyi tévedések (például a Magyar Tanácsköztársaság kezdetének konzekvensen rossz datálása) már szinte fel sem tűnnek.

Van Duin könyve tehát sajnálatosan gyenge kísérlet arra, hogy megértsük, hogyan itatódott át nemzeti szellemmel az internacionalizmussal is kísérletező munkásság. A kötet ugyanakkor felhívja a figyelmet a még sok újdonságot rejtő témára, és talán újabb kutatásokat generál. A munkásmozgalom történetével ugyanis – érthető okoknál fogva – igen kevés kutató foglalkozik a rendszerváltás óta, így a rendelkezésre álló szakirodalom jelentős része az ideologikus 1989 előtti korszakban született. Különösen

a szociáldemokrácia és a nacionalizmus kapcsolata lehet gyümölcsöző téma, hiszen a kommunista időszak historiográfiája nyilvánvalóan nem használt túl bonyolult nemzetértelmezést. Mindenesetre kicsi a valószínűsége annak, hogy bármely történész is neki merjen vágni ugyanennek a témának, amikor már született egy igencsak hosszú, angol nyelven, ráadásul egy vezető kiadónál publikált könyv. Így a leendő kutatók számára inkább más városok feldolgozása kecsegtethet eredménnyel. Ehhez van Duin könyvét kiindulásként mindenképpen fel lehet majd használni, mivel a pozsonyi német újságokat a szerző alaposan feldolgozta, csak ezeknek a kontextusba helyezésével és megfelelő mélységű elemzésükkel maradt adós.

Sajnos a második könyv szerzője, Filep Tamás Gusztáv sem ezt az utat választotta. Filep már számtalan kisebb tanulmánnyal bizonyította, hogy jól ismeri a két világháború közötti csehszlovákiai magyar társadalom és művelődés történetét, ezért könyvéhez mindenképpen nagy reményt fűzhet az olvasó. Filep könyvének célja a pozsonyi magyar polgárság mentalitásváltozásának megértése az államfordulat idején. Kérdése, időbeli és térbeli keretei tehát nagyon hasonlítanak Van Duinéhez. Míg azonban Van Duin a magyar forrásokat és szakirodalmat ignorálta, Filep éppen ellenkezőleg csupán a pozsonyi magyar nemzetépítő elit napilapja, a Nyugatmagyarországi Híradó alapján dolgozta fel a város fölötti uralomváltás történetét. Filep érthetetlen módon szigorúan ragaszkodik könyve alcíméhez, és munkájának forrásbázisát gyakorlatilag szinte csak ez az újság képezi. Ez az eljárás csak abban az esetben lehetne indokolt, ha létezett volna olyan társadalmi csoport, amely kizárólag a Híradóból tájékozódott, így a város többi sajtóterméke nem hatott volna gondolkodására. A Híradó azonban polgári lap volt, olvasói között így bizonyára elsöprő többségben voltak azok, akik németül is tudtak, így szinte biztosra vehető, hogy az egyébként sokkal magasabb színvonalú né-

met nyelvű pozsonyi sajtótermékeket is fogyasztották. Filep így már forrásainak önkéntes leszűkítésével is elérhetetlen távolságba tolja a saját maga által kitűzött célt. Nem is beszélve arról, hogy további súlyos kérdések merülnek fel a forrásokkal kapcsolatban: vajon a szerző miért nem használta fel a virágzó Pozsony-kutatás eredményeit? A bibliográfiában egyáltalán nem szerepelnek az egyébként igen könnyen hozzáférhető, a magyar mellett szlovák, német és angol nyelven megjelent munkák.

Sajnos Filep szűk forrásbázisa így nem tette lehetővé egy jól felépített kutatás elvégzését. Mivel nem tett fel alaposan megindokolt kérdést, és hiányzik egy elméletileg is jól körbebaráztott hipotézis, könyve számtalan sebből vérzik. Világos koncepció hiányában munkája csupán helytörténeti adalékok hosszas felsorolásában merül ki. A szerző annyira elmerült a Híradóban, hogy könyvének nagy része csupán újságcikkek szó szerinti átvételéből áll: az 57–59. oldalakon például két oldalon keresztül csupán egy tiltakozó beadvány aláíróit sorolja fel bármilyen értelmezési kísérlet nélkül. A jól meghatározott koncepció hiánya ráadásul ahhoz is vezet, hogy érthetetlen részek kerültek be a könyvbe: így részletesen olvashatunk arról, hogyan internáltak magyar politikai vezetőket Rimaszombatról (!), és az orosz hadifogságba esett pozsonyiakról is számtalan információt tudunk meg. Az viszont nem derül ki, hogy ezek a részletek hogyan befolyásolták a pozsonyi polgárok mindennapjait az államfordulat idején.

Fájóan hiányzik továbbá a pozsonyi polgárságra olyan hosszú ideig jellemző többes

identitások értelmezése, amit nyilvánvalóan komolyan segített volna, ha a szerző legalább minimálisan megpróbálja művét elhelyezni a nemzetépítésről szóló elméleti viták keretei között. A korábbi kutatások ugyanis egyértelművé tették, hogy 1918 előtt a város polgársága éppen egy őslakos, magyarországi lojalitással bíró, de német kultúrájú, illetve a magyar nemzetépítő állam szolgálatában álló, gyakran a városba frissen betelepült csoportra osztható. Filep azonban ezt a két kategóriát gondolkodás nélkül egy kalap alá veszi, ráadásul nem ejt szót a pozsonyi zsidó polgárságról sem. Ugyan számtalanszor jelzi, hogy merev nemzeti kategóriák gyakran nem alkalmazhatók könyve szereplőinek jellemzésére, mégsem tesz kísérletet arra, hogy találjon egy olyan szempontrendszert és terminológiát, ami alapján mégis értelmezhetőek lennének az államfordulat idején élő pozsonyi polgárok.

Kisebbségi ambícióval, szerényebb méretben ugyan, de Filep reprodukálta van Duin könyvének gyengéit, azaz a nem kielégítő elméleti–módszertani kereteket és forrásbázist. Filep könyvének így hasonló erények jutnak csupán, mint van Duinének: a korszak Pozsonyára kíváncsi olvasónak nem kell végigolvasnia a város magyar sajtóját, mivel a fontosabb cikkeket megtalálja Filep lábjegyzeteiben.

A pozsonyi államfordulat értelmezése tehát két monográfia megszületése után is várat magára. Kár érte.

VARGA BÁLINT

Számunk szerzői

BORUS GYÖRGY	történész, Debreceni Egyetem
CZIRÁKI ZSUZSANNA	történész, SZTE BTK, Hódoltságkori kutatócsoport
FERIDUN M. EMECEN	történész, Isztambuli Egyetem
G. ETÉNYI NÓRA	történész, Károli Gáspár Református Egyetem
KÁRBIN ÁKOS	segédlevéltáros, Heves Megyei Levéltár – ELTE BTK
KOSÁRKÓ LÁSZLÓ	doktorjelölt, ELTE BTK Atelier
KOVÁCS ADRIENN	levéltáros, PhD hallgató, PTE Egyetemi Levéltár, Pécs
KOVÁCS ZSOLT	doktorjelölt, ELTE BTK, Kora újkori magyar történeti program
LACZÓ FERENC	történész, Friedrich Schiller Egyetem, Jéna
GERNOT NUSSBÄCHER	levéltáros-történész, Brassó
PETERECZ ZOLTÁN	adjunktus, Eszterházy Károly Főiskola, Eger
RÉVÉSZ ÉVA	történész, SZTE BTK
SZABÓ TIBOR	egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem
SZÜCS ZOLTÁN GÁBOR	politológus, Miskolci Egyetem BTK
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ	történész, SZTE BTK
VARGA BÁLINT	történész, doktorjelölt, ELTE BTK Atelier – Universität Mainz
VATAI GÁBOR	doktorjelölt, SZTE BTK
NEDIM ZAHIROVIĆ	tudományos munkatárs, Geisteswissenschaftliches Zentrum für Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas (GWZO), Universität Leipzig

A fordításokat BARNA JÓZSEF, CZIRÁKI ZSUZSANNA és SZIGETI BOGLÁRKA készítette.

A tartalomból

Életút-értelmezések

Sabina Loriga

Történet- és életrajzírás a 19. és 20. században

K. Horváth Zsolt

Életrajzi tér és szinoptikus szemlélet. Mérei Ferenc biográfiájáról

Kovács Ákos András

Egy 18. század végi életút eszmétörténeti értelmezésének lehetőségei – Debreczeni Bárány Péter

Szilágyi Márton

Egy politikai „pálfordulás” a 18–19. század fordulóján. (Vázlat Rhédey Lajos pályafutásáról)

Szűcs Zoltán Gábor

„Mintha gyöngy szemeket viselnék lábaimon.” Politikai eszmétörténet és életrajzírás kapcsolatai a Szemere-ügy kapcsán

Vaderna Gábor

A nagy másik: gróf Dessewffy József. Egy életpálya kutatási lehetőségei

Bácskai Vera

Öt nemzedék. A Mannó család története

A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

A 2011-es évfolyamra várjuk az előfizetéseket. Kérjük, jelezze szándékát a Szerkesztőségnek, és valamennyi idei számunkat postázguk Önnek. Az éves előfizetés ára: 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

A KORALL Szerkesztősége 2011-ben a következő tematikus számokat jelenteti meg :

43. A könyvtől az olvasóig (megjelent)

45. Migráció, emigráció, integráció a 19-20. században

46. Városi térhasználat – megközelítési lehetőségek

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.

Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával!

Adószámunk: **18255030-1-43** Nevünk: **KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET**

Contents

Essays

ZSUZSANNA CZIRÁKI

- Gábor Bethlen's visit in Brassó as reflected in the financial registers of the city 5

GÁBOR VATAI

- "Only those enter the army..." (The living conditions and the motivation of the warrior estate in the second half of 17th century) 32

ZSOLT KOVÁCS

- The ceremonial entry into Paris of Louis XIV and Maria Theresa (1660) as described in Bureau de la Ville sources and Theatrum Europaeum 53

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH

- Sigismund Báthory's Policy and His Third Abdication (1599–1600) .. 85

ZOLTÁN GÁBOR SZÜCS

- Nature, law, theology – a chapter from the history of political discourse in 18th-century Hungary 99

Workshop

NEDIM ZAHIROVIĆ

- The chances near the borders: the death of George Thúry and the rise of Aga Mehmed of Berzence (Translated by Zsuzsanna Cziráki) 116

GYÖRGY BORUS

- The real reason behind the Anglo-Dutch Wars 120

FERIDUM M. EMECEN

- Sultan Selim I and the Eastern question (Translated by Boglárka Szigeti) 129

- Celebrating the 20th birthday of the Bizantinológiai Intézeti Alapítvány (Byzantinological Institute Foundation). Interview with the "father" of the foundation, István Baán. (By Éva Révész) 143

Evoking the past

ADRIENN KOVÁCS

- The earliest ethnic and denominational data from Fejér county in the manuscript copies of Mátyás Bél's description of Hungary 148

Beyond our borders

- "...you speak like in the Middle Ages". Interview with Gernot Nussbächer, archivist-historian from Braşov. By Zsuzsanna Cziráki 159

- A selected bibliography of Gernot Nussbächer's works 166

GERNOT NUSSBÄCHER

The public administration of Brassó and the Barcaság at the dawn of the early modern era	170
--	-----

Reviews

The cultural history of flavors and fragrances (Csoma Zsigmond: <i>Késő reneszánsz, kora újkori kertek és borok Erdélyben. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Agroinform Kiadó, 2009. 256 pages</i>) NÓRA G. ETÉNYI	178
“Comfortable indifference”: as the new world power views Hungary, 1914–1918 (Glant Tibor: <i>Kettős tükörben: Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején. Kosuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2008. 307 pages</i>) ZOLTÁN PETERECZ	184
The golden wave (Guido Thiemeyer: <i>Internationalismus und Diplomatie. Währungs-politische Kooperation im europäischen Staatensystem 1865–1900. R. Oldenbourg Verlag, München, 2009. 255 pages</i>) ÁKOS KÁRBIN	188
The collective representations of towns and citizens in the Reform Era (Czoch Gábor: <i>„A városok szíverei.” Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról. Kalligram, Pozsony, 2009. 210 pages</i>) LÁSZLÓ KOSÁRKÓ	193
Traces of new historical poetics (Kisantal Tamás [ed.]: <i>Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem. Kijarat, Budapest, 2009. 314 pages</i>) FERENC LACZÓ	198
Unio and its perspectives (Allan I. Macinnes: <i>Union and Empire: The Making of the United Kingdom in 1707. Cambridge University Press, 2007. 398 pages</i>) TIBOR SZABÓ	204
One-sided pictures of Bratislava (Pieter C. van Duin: <i>Central European Crossroads. Social Democracy and National Revolution in Bratislava [Pressburg] 1867–1921. New York – Oxford, 2009. 466 pages</i>) (Filep Tamás Gusztáv: <i>Főhatalomváltás Pozsonyban 1918–1920. Események, történések egy hírlap közleményeinek tükrében. Kalligram, Pozsony, 2010. 188 oldal</i>) BÁLINT VARGA	206
Authors	210

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 3600 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 900 Ft + postaköltség, könyvesboltban 1000 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Gondolat Könyvesház, X. ker., Károlyi Mihály u. 16.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrássy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.

MNM Verano Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.;

Teleki Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka

Telefon: 70/247-0459

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1000,- Ft
Előfizetőknek: 900,- Ft

Bethlen Gábor uralkodása idején megszilárdultak tehát azok a középkori eredetű, mégis a kora újkor folyamán kiteljesedő szokások, amelyek korábban az uralkodó befogadását szabályozták Szászföldön és egész Erdélyben. Megállapítható, hogy a kezdeti bizonytalanságok dacára a fejedelemnek a nemesség támogatását is elnyerve sikerült keresztülvinnie akaratát az országgyűlésen, és a szász városokat engedelmességre szorították a fejedelmi udvar kiszolgálását tekintve. Az országgyűlésen a fejedelem befogadása terén elért eredmények csekély jelentőségűnek tűnhetnek ugyan, mindenesetre kiválóan rávilágítanak a fejedelem azon törekvésére, hogy a központi hatalom erősítése érdekében megtörje a centrifugális erőként ható szász rendi ellenállást. A fentiek alapján már ismerjük a jogi kereteket, a továbbiakban arra vállalkozunk, hogy bemutassuk, miként is zajlott a gyakorlatban a fejedelmi udvar vendéglátása Brassóban.

Cziráki Zsuzsanna tanulmányát számunk 5–31. oldalán olvashatják.
